شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(25)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: خالىق ساقى
ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

(65)

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى(25)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونلۇق تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 15.125، قىستۇرما ۋاراقى: 1
1988 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى
1988 - يىلى - 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 —— 5,700
ISBN7-228-00866-9/K·74
باھاسى (ئىچكى جەھەتكىدۇ) 2.20 يۈەن

مۇندەرىجە

1 - قەيسەر جەڭچى.....سەيپۇللايۇپ 1
2 - ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ھەققىدە ئەسلىمە.....
.....ئەنۋەر خانبابا 25
3 - ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ئۇقۇغۇچىلىق دەۋرى
تەرجىمىدا ئەسلىمە.....خالىق ساقى 44
4 - ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلابچىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان
قاسىمى ھەققىدە ئەسلىمە.....يۈسۈپجان ئەيسا 62
5 - «ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلابى» نىڭ بىر قىسمى بولغان
ئالتاي ئىنقىلابى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم...پاتىخان 120
6 - تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىك تەرەققىيات تارىخىغا دائىر ئەسلىمە...ئابلىمىت ھاجىيۇپ 269
7 - توخسۇن ناھىيىسى مەدەنىي - مائارىپىنىڭ ئومۇمىي
ئەھۋالى توغرىسىدا.....سەيدۇللا تاھىر 308
8 - ئىلىنىڭ كونا مائارىپ ئىشلىرى ئۈستىدە ئەسلىمە
.....نەسىردىن ناسىرى 370
9 - مەشھۇر دارۋاز ھاشىم ھاجىم ھەققىدە ئەسلىمە
.....شېرىپ خۇشتار 383
10 - تەرەققىيپەرۋەر قاسىم تاش ھاجىم توغرىسىدا
.....شېرىپ خۇشتار 394
11 - دېموكراتىك شائىر نەمەت خەلپەت (كەمى) نىڭ
ھاياتى توغرىسىدا.....شېرىپ خۇشتار 402

12 - يەكەن ناھىيسىدىكى، خۇيـزۇلارنـىڭ كېلىـش
مەنبەئى ۋە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئومۇمىي
ئەھۋالى.....(يەكەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭـەش) 414
13 - قارا شەھەرنىڭ ئۇتمۇش تارىخىدىن قىسقىچە
ئەسلىمە.....ئـەيسا مۇسـا 431
14 - باي ناھىيىسىدىكى قاچ - قاچ ۋەقەسى.....
.....ئابلىز مۇھەممەت سايرامـى 438
15 - پېڭ دېخۇەي بىلەن جاڭ جۆجۇڭنىڭ مۇناسىۋىتى
ھەققىدە ئەسلىمە..... يۇچەنيـاڭ 450
16 - پـەۋقـۇلئادده ۋەزىپە.....تېڭ جىجـوڭ 462

قەيسەر جەڭچى

(يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ توغرىسىدا)

سەيپۇلايۇپ

يولداش ماۋزېدۇڭ شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى - جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دەپ يۇقىرى باھا بـەرگـەنىدى. شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت مىللىي دېموكـراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىدىن بولغان يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئۇزىنىڭ قىسقىغىنا ھاياتى سەھىپىسى ئىچىدە بارلىقىنى جۇڭگونىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىغا بېغىشلىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جەريانىدا خەلقنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ ئالدىنقى سېپىدە كۆرەش قىلىپ، ماركسىزم ــ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئۇزىنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيىتىگە يېتەكچى قىلدى ۋە ئۇنى ئىنقىلاب ئىشلىرىغا تەدبىقلاپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىلىك ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولدى.

يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىلغار ياشلىرى ئىچىدىكى خەلق ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن كۆرەش قىلغۇچى ئەڭ ئىلغار، ئەڭ ئاكتىپ قەيسەر

جەڭچى ئىدى.

1931 - يىللىرى فېئودالىق زۇلۇم ۋە مۇستەبىت ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ ھەر خىل دەھشەتلىك زۇلۇملىرىغا تاقەت قىلىپ تۇرالمىغان قۇمۇل دېھقانلىرى قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى، بۇ قوزغىلاڭنىڭ شىددەتلىك تەسىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقىلىشقا باشلىدى.

1933 - يىلى 4 - ئايدا جالالات شېڭ شىسەي ئالدامچىلىق بىلەن پۈرسەتنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالدى، ئۇ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان دەسلەپكى چاغلاردا، ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتتىنىڭ تەقەززاسى بىلەن بىر مەزگىلگىچە مەلۇم ئىلغار سىياسەتلەرنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا بىر قاتار ئىلغار سىياسەتلەر يۈرگۈزۈلۈپ، ھەتتا ماركسزم - لېنىنىزم پەلسەپىلىرى تەشۋىق قىلىنىشقا باشلىدى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، جۇڭگو گۇڭچەندائىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسەتمىشى نەتىجىسىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ ۋۇجۇدقا كەلدى. جۈملىدىن جۇڭگو گۇڭچەندائى شىنجاڭ دىمۇ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى - مىللىي بىرلىكسەپ مۇناسىۋىتى ئورناتتى، يەنىدىن بىر تۈركۈم جۇڭگو گۇڭچەندائى كادىرلىرى كېلىپ ھەر قايسى ساھەلەردە خىزمەت ئىشلىدى، ئۇرۇمچىدە « 8 - ئارمىيە ئىش باشقۇرۇش ئورنى»نى قۇردى.

1937 - يىلى 4 - ئايلاردا، جۇڭگو قىزىل ئارمىيىسىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغان قىسىملىرى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. دىڭ فا، چىن تەنچيۇ قاتارلىق يولداشلارمۇ

ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت ئىشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپى بىلەن ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يۇزدىن ئارتۇق كوممۇنىست لار يەنىدىن شىنجاڭغا كېلىپ ھەر قايسى ساھەلەرگە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلار «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە باشقا گېزىت - ژۇرناللاردا ماركسزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، ئىنقىلابنىڭ داۋانلىرى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپنىڭ ۋەزىپىسى توغرىسىدا كەڭ كۆلەملىك تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرەشكە قىلىشقا چاقىردى. بۇنداق ئۇنۇملۇك تەشۋىقى - تەربىيىلەر ۋە كوممۇنىستلارنىڭ نەمۇنىلىك ئىش پائالىيەتلىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئاڭ - سەۋىيىسىنى ئۆستۈردى، خەلقىمىزنى كوممۇنىستىك پارتىيىگە ۋە سوتسىيالىزمغا نىسبەتەن توغرا چۈشەنچە ھاسىل قىلىشقا يېتەكلىدى. مانا شۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ياشلىرىنىڭ سىياسىي ئاڭ سەۋىيىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، روھى قىياپىتىدە يېڭىچە پىياتلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. يولداش ئابدۇكېرىم ئاباباسوۋ ئەنە شۇ دەۋردە ئۇچتۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇشقا كىردى.

يەنىدىن كەلگەن كوممۇنىستلار ئىچىدە لى يۈنلىڭ (يەنە بىر ئىسمى لى زىلياڭ) 1938 - يىلى ئۇرۇمچى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە مۇدىر بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، مەكتەپ تەربىيىسى ئالاھىدە ياخشىلاندى، ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ماركسچە - لېنىنچە ۋە سىياسىي ئىقتىسادتىن دەرسلەر سۆز-

لەندى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ - ۋەتەننى قۇتقۇزۇش مەركەز قىلىنغان تەشۋىقات پائالىيەتلىرى تېخىمۇ جانلىق ئېلىپ بېرىلدى. 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بۇ پائالىيەتلەردە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە باشلامچىلىق رول ئويناپ، دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلاردا كوچا ئويۇنلىرى تەيياردلاپ، كوچىلارغا چىقىپ ئويۇن قويياتتى، تام گېزىتلىرى چىقىرىپ، دىكلاماتسىيە يىغىلىشلىرى ئۆيۈشتۈراتتى. مۇشۇ پائالىيەتلەردە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاكتىپ رول ئويناۋاتقان بىر ياش ئوقۇغۇچى ئۆزىنىڭ زېھرەكلىكى، تېتىكلىكى، روھى كەيپىياتىنىڭ جۇشقۇنلۇقى، كىشىلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىسىنىڭ ئوچۇق - يورۇقلۇقى ۋە سەمىمىيلىكى بىلەن باشقىلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلاتتى. بۇ بولسا دەل، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىدى.

ئى زىلياك قاتارلىق كوممۇنىستلارنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرى ئارقىسىدا ياش ئوقۇغۇچى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋدىنمۇ باشقا ھەر مىللەت ياشلىرىغا ئوخشاش كوممۇنىستىك ئىدىيە بىخ تارتتى. 1938 - يىلى ئۇ 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ شىنجاڭ دارىلفۇنونىغا ئوقۇشقا كىرگەندە، يولداش لىن جىلۇ دارىلفۇنوندا ئىلمىي مۇدىر ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بۇ مەكتەپتە يولداش لىن جىلۇنىڭ بىۋاسىتە تەربىيىسى ئارقىلىق پەننى بىلىملەرنى، بولۇپمۇ مارکسىزمچە پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد قاتارلىق دەرسلەرنى كۆكۈل قويۇپ ئۆگىنىش نەتىجىسىدە، خەلقنىڭ پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىلا ئاندىن ئازادلىققا ئېرىشەلەيدىغانلىقى، سوتسىيالىزم يولىلا خەلقنى زۇلۇمدىن قوتقۇزالايدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىلمىي ھەقىقەتلەرنى بىر قەدەر

چوڭقۇر ئۆزلەشتۈردى، بۇ ئارقىلىق ئۇ، خەلقنىڭ ئازادلىقى ۋە سوتسىيالىزم ئۈچۈن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى تېخىمۇ، جاھانگىرلىككە قارشى ئىنقىلابى كۈرەشلەرگە ئۆزىنى بېغىشلىغان ئىدى.

1941 - يىلى 2 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاپ، غەربتە گېتلىر فاشىزمى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تاجاۋۇز قىلىپ موسكۋا ئەتراپىغىچە بېسىپ كىردى، شەرقتە ياپون باسقۇنچىلىرى تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىنى قوزغىدى. جۇڭگودا بولسا، جياڭ جىيشى «جەنۇبى ئەنخۇي ۋەقەسى» نى تۇغدۇرۇپ، كوممۇنىستلارنى پاجىئەلىك قىرغىن قىلىشقا باشلىدى. ئىچكى تاشقى ۋەزىيەتتىكى مۇناداق ئەھۋال ئاستىدا، پۇرسەتپەرەست شېك شىسەي ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىنقىلابقا، گۈڭچەندائىغا، خەلقە قارشى چىقىپ ئۆزىنى جياڭ جىيشىنىڭ قوينىغا ئاتتى. بۇ چاغدا جياڭ جىيشى ئوز يېقىنلىرى ۋە ئەمەلدارلىرىنى شىنجاڭغا كەينى - كەينىدىن ئەۋەتىپ، شېك شىسەي بىلەن سىياسىي سودا قىلىپ، ئۇنىڭغا بىر قانچە چوڭ مەنسەپلەرنى كۆرسەتتى.

1942 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شېك شىسەي جياڭ جىيشىنىڭ ئىشەنچىسىنى پەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يالغان ئەنزە ياساپ چىقىپ، شىنجاڭدا ئىشلەۋاتقان يۇزدىن ئارتۇق كوممۇنىستلارنىڭ ھەممىسىنى قولغا ئالدى، شۇ قاتاردا ھەر مىللەت خەلقىدىن ئىلغار زىيالىيلارنى، ئوقۇغۇچىلارنى ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىمۇ كۆپلەپ قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى، ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى ئاق تېرورلۇق قاپلاپ كەتتى. شۇ چاغلاردا شېك

شىسەي پەيدا قىلغان پاجىئەلىك ۋەقەلەر ئىنسانىيەت تارىخىدا ھەقىقەتەن ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى.

شېك شىسەي قولغا ئالغان كىشىلەرنىڭ بالا - چاقىلىرىنى «خائىنلارنىڭ ئائىلە تەۋەسى» دەپ، چەت جايلارغا سۈرگۈن قىلدى. شۇ قاتاردا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىمۇ ساۋەنگە سۈرگۈن قىلغان ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ دادىسى ئەينى يىللاردا بىر قەدەر ئاكتىق - تەرەققىيپەرۋەر كىشى بولۇپ، 30 - يىللاردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ئاكتىپ قوللىغۇچىلاردىن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن شېك شىسەي ئۇنىڭ دادىسىنىمۇ قولغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىغان ئىدى.

ئابباسوۋ ساۋەندە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىدى، ئۇ، بىر تەرەپتىن ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن مەكتەپتىكى خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن خەنزۇچە ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى ۋە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا قىسقا بىر مەزگىل ئىچىدىلا ئۆزىگە خەنزۇچە تىل ۋە يېزىق جەھەتلەردە پۇختا ئاساس سېلىۋالدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، گومىنداڭ شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن شېك شىسەينىڭ شىنجاڭدىن چىقىپ كېتىشى، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنى تاپشۇرۇۋېلىش ئارىلىقىدىكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئائىلىسىگە قايتىپ بېرىۋالىدۇ، ئۇ چاغدا، ئۇنىڭ ئائىلىسى غۇلجىدا ئىدى.

گومىنداڭ كېلىپ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا پىرقە تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇشقا كىرىشتى، 1943 - يىلى ئىلىدا گومىنداڭنىڭ چوڭىداڭبۇسى قۇرۇلدى. بۇ چوڭىداڭبۇ ئىلىدىكى نەنجىڭگە قاراشلىق ھاۋا ئارمىيە مەكتىپىنى بازا

قىلىپ، ئۆزىگە كۆچ توپلىماقچى بولدى. ۋىلايەت بويىچە ياشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يىغىۋېلىپ، كۇرس ئېچىش ئۈسۈلى بىلەن مېڭە يۇيۇش ئېلىپ باردى. غۇلجىدىكى ماركسىزم - لېنىنىزم كلاسسىك ئەسەرلىرى ۋە مەكتەپ دەرسلىكلىرى سېتىلىدىغان خەلقارا كىتابخانىنىمۇ پايلاقچى قويۇپ، نازارەت ئاستىغا ئالدى ۋە كىتابخانىغا كەلگەن كىشىلەرنى تەكشۈرۈپ قىلدى. شۇ يىلى يازدا «چەت ئەل كىتابلىرى كۆتۈپخانىسى» ئېچىش باناسى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قوللىرىدىكى چەت ئەل كىتابلىرىنى، بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان كىتاب ۋە دەرسلىك قوللانمىلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەرنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى.

شېك شىسەينىڭ خائىنلىقى ئارقىسىدا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى، يەرلىك ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى، بۇلۇپمۇ يوقىرىدا ئېيتىلغان ھاۋا ئارمىيە مەكتىپىنىڭ ئادەملىرى ھەددىدىن ئېشىپ خەلقنىڭ جېنىغا تەگدى، ئۇلار ئىممىۋى سورۇنلاردا، كۇلۇبلاردا خەلقنى بوزەك قىلغانلىقتىن، ئۇلار بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا ئۇدا بىر قانچە قېتىم ماجىرالار چىقتى. گومىنداڭ خەلقنى تەھدىت سېلىش، تەقىپ قىلىش، قاماقتا ئېلىش قاتارلىق ئىشلارنى كۈچەيتتى، ئالۋاڭ - ياساقنى كۈچەيتىپ خەلقنى جېنىدىن جاق تويغازدى. بۇنىڭ ئۈستىگە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى چارۇچىلىق رايونلىرىغا ئات سېلىقى سېلىپ، چارۇچى خەلقنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ قوزغىدى، بۇ قوزغىلاڭ ئوتىنى تۇتاشتۇرىدىغان پىلتە بولدى.

1944 - يىللىرى 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ۋەزىيىتىدە توپكى

بۇرۇلۇش ھاسىل بولۇپ، گېتلىر گېرمانىيىسى مەغلۇبىيەتكە قاراپ يۈزلەندى، شەرقتە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىمۇ كۆزگە كۆرۈنۈپ قالدى، شىنجاڭدىمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشنىڭ شەرت - شارائىتلىرى پىشىپ قالغانىدى. مۇنداق پايدىلىق شەرت-شارائىت ئاستىدا «غۇلجا ئازادلىق جەمئىيىتى» قۇرۇلدى. شۇ چاغدىكى كۈرەشنىڭ ئېھتىياجى ۋە تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن «غۇلجا ئازادلىق جەمئىيىتى» رەھبەرلىكى تەركىبىدە يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەر گەرچە كۆپ سانلى تەشكىل قىلسىمۇ لېكىن يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ۋەكىللىكىدىكى ياش ئىلغار كۆچىلەرمۇ بار ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ غۇلجا شەھىرىدىكى خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغۇچىلار ئىچىدە، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى بىر قەدەر ياخشى ئۆگەنگەن ھەم ئۆزىدە مەلۇم ئاساس يارائقان بولغاچقا، بۇ جەمئىيەتنىڭ خىزمىتىنى توغرا يولغا سېلىشتا، مىللىي باراۋەرلىك تەجىك تۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىتتىپاقىنى ئۆزلۈكسىز مۇستەھكەملەشتە، شەھەر خەلقىنى قوزغىتىپ، تەشكىللەپ قوراللاندۇرۇشتا بولسۇن يولداش ئابباسوۋنىڭ تۆھپىسى چوڭ بولدى.

1944 - يىلى 9 - ئايدا، نىلقا تاغلىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، گومىنداڭچىلار بولسا، قوزغىلاڭ باشلىغان ئالتە كىشىنى «ئالتە ئوغرى»، دەپ سۈندۈرۈپ، ناھايىتى چاپسان يوقىتىپ تاشلايمىز دەپ داۋراڭ سالدى. ئەمما ھەر مىللەت خەلق ئامبىسى بولسا ئۇلارنى «ئالتە باتۇر» دەپ ھۆرمەت بىلەن

نىلغا ئالاتتى ۋە ئۇلارنى سۆيەتتى. ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا مەدھىيىلىنىپ، خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىش روھىغا مەدەت بولاتتى.

نىلقا تاغلىرىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، گومىنداڭچىلارنىڭ غۇلجا شەھىرىدىكى ئازارىنى ۋە توتقۇن قىلىشلىرى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ شەھەردە تۇرۇپ ئىشلىشى خەتەرلىك بولۇپ قالغان ئىدى، شۇڭا ۋاقىتلىق شەھەردىن ئايرىلىپ، تاغدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ غۇلجا شەھىرىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا ماسلىشىشنىڭ ھەر خىل تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى.

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى تاڭ سەھەردە نىلقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرەپىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى، بۇ چاغدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشلىغان قوراللىق كۈچلەر شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرەپىدىن ھۇجۇم باشلىدى، ئىككى تەرەپتىن قىلىنغان ھۇجۇم نەتىجىسىدە 11 - نويابىر كۈنى غۇلجا شەھىرى تولۇق ئازاد قىلىندى، ئەتىسى 12 - نويابىر كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەلق قوراللىق كۈچلىرى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيتىپ، 45 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدىكى گومىنداڭچىلارنى تەلتۆكۈس تازىلاپ بولدى.

1945 - يىلى يازدا ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت ياشلىرىنى تەشكىللەپ، ئۇلارنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە

ۋە جاھانگىر لىككە قارشى كۈرەش قىلىش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈش، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ مېۋىلىرىنى ساقلاش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن يولداش ئابباسوۋ «ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى» قۇرۇش زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

شۇنىڭ بىلەن 1945 - يىلى 11 - ئايدا غۇلجىدا 1 - قېتىملىق ياشلار ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىپ، «ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى» رەسمىي قۇرۇلدى. يىغىندا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بۇ تەشكىلاتنىڭ رەئىسلىكىگە سايلانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئالتاي - تارباغاتاي ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدىمۇ بۇ تەشكىلاتنىڭ ھەر دەرىجىلىك كومىتېتلىرى ۋە ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى ئارقىمۇ - ئارقا قۇرۇلدى. 1946 - يىلى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ خىزمىتى ئۇرۇمچىگە يۆتكەلگەنگە قەدەر يولداش ئابباسوۋ ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتىدا مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدى. بۇ ئارىلىقتا مەنمۇ شۇ تەشكىلاتتا بولۇپ، ئابباسوۋ بىلەن بىرگە ئىشلىگەن ئىدىم.

ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى يولداش ئابباسوۋنىڭ رەھبەرلىكىدە «كۈرەش» نامىلىق ژۇرنال نەشر قىلىپ، بۇ ئارقىلىق ياشلارغا ئىلغار ئىدىيىلەرنى سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنى ئىنقىلابى روھ بىلەن تەربىيىلەپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشكە سەپەرۋەر قىلاتتى.

يولداش ئابباسوۋ ياشلارغا قارىتا سىياسىي ـــ ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى، ياشلارغا خەلقارا ۋەزىيەت، جۇڭگونىڭ ئازادلىق ئۇرۇشى ۋەزىيىتى توغرىسىدا ئۆزى بىۋاسىتە دوكلات بېرەتتى.

يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ ئۆگىنىشىنى ناھايىتى چىڭ تۇتاتتى، خىزمەتنىڭ شۇنچە ئالدىراشلىقىغا قارىماي ھەر كۈنى ۋاقىت چىقىرىپ كىتاب ئوقۇيتتى، ماتېرىيال كۆرەتتى ۋە خاتىرە يازاتتى. ئابباسوۋنىڭ مۇنداق بىر ئادىتى زادى ئېسىمدىن چىقمايدۇ، ئۇ چاغلاردا يەنىلا بىلەن غۇلجىنىڭ ئارىلىقى يىراق بولغاچقا، ھەمىشە شېنىڭ رادىئو ھەۋەرلىرى بىرگە ئاڭلانمايتتى، شۇڭا، ئابباسوۋ شىنجاڭغا قوشنا بولغان بىر قانچە دۆلەتلەرنىڭ خەۋەرلىرىنى ئاڭلىتىشلىرىدىن بىر قەدەر ئوبيېكتىپ دەپ تونۇلغان ئىستانسىلارنىڭ كوندىلىك خەۋەرلىرىنى ئاڭلاپ، رەتلەپ، بىرنى كوندىلىك خەۋەرلەر بىلەن تەمىنلىگەندىن تاشقىرى شۇ خەۋەرلەردىن پايدىلىنىپ، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلغان ئاساسىغا ياشلارغا بېرىدىغان دوكلاتلارنى تەييارلاپ چىقاتتى. يولداش ئابباسوۋ يالغۇز يەرلىكتىكى ياشلارنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن ئارمىيە ئىچىدىكى ياشلارنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە ئولارنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكىمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى.

1948 - يىلى يولداش ئابباسوۋ مىللىي ئارمىيىنىڭ ئوتتۇرا فرونتىغا كېلىپ قىسمىلاردىكى كوماندىر - جەڭچىلەرگە سىياسىي دەرس ئۆتۈپ، مەخسۇس تېمىلاردا دوكلات بېرەتتى. بۇنىڭدا ئاساسەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىلىرى سۆزلەنگەنىدى.

يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ماھىر تەشۋىقاتچى ۋە ئىختىدارلىق تەشكىلاتچى ئىكەنلىكىنى، ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشلەردە ئويناغان رولى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن تولۇق ئىسپاتلىنىدى.

ياشلارغا ئىشلەنگەن سىياسىي - ئىدىيەۋى تەربىيە خىزمىتى ئارقىلىق، ياشلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ۋە جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش قىلىش ئاڭلىقچانلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، گومىنداڭغا قارشى كۈرەش جەريانىدا ھەر قايسى ساھەدىكى خىزمەتلەردە كۆرۈنەرلىك ياخشى رول ئويناندى. شۇنىڭدەك مىللىي ئارمىيەجەڭچى تولۇقلاش توغرا كەلسلا، ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى ئالدى بىلەن ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ قىسىملارغا كىرەتتى. بىرەرجىددىي ئەھۋال يۈز بەرسە، شۇنىڭ ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى سەپەرۋەر قىلىنىپ قورالالاندۇرۇلاتتى. مەسىلەن: ئالتايدا گومىنداڭچىلار ۋە باندىتلار ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى قورالالىق ۋەقە تۇغدۇرغاندا، چۆچەكتىكى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى دەرھال سەپەرۋەر قىلىنىپ قورالالاندۇرۇلغان ئىدى، قىسقىسى ئىدارە جەمئىيەت، مەكتەپ، زاۋۇد، كان - كارخانا ۋە يېزىلاردا ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى كەڭ كۆلەمدە قۇرۇلغانلىقتىن، ياشلارنى تەربىيەلەش، ياشلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىشقا شۇنداقلا ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىدىيەۋى تونۇشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ سىياسى ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە بۇ تەشكىلات كۆرۈنەرلىك رول ئويناندى. دېمەك ياشلارنىڭ ئىنقىلابىي تەشكىلاتىنى قۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىشتا يولداش ئايباسوۋنىڭ رولى ئالاھىدە چوڭ بولدى.

يولداش ئابدۇكېرىم ئايباسوۋ 1946 - يىلى × × ئايلاردا جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ (سوپاخۇن پولكوۋنىسكنىڭ پولكى بىلەن)، مۇز داۋان ئارقىلىق ئاقسۇغا چۈشۈپ گومىنداڭ

قىسىملىرىغا قارشى بولغان جەڭلەرگە رەھبەرلىك قىلدى.

يولداش ئايباسوۋ يۇقىرىدا ئېيتقاندەك ماھىر تەشۋىقاتچى، ئىقتىدارلىق تەشكىلاتچى بولۇپلا قالماستىن ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى، ھوشيارلىقى ۋە ئالدىن كۆرەرمەنلىكى بىلەن يولداشلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەت بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا «11 بەتتىم» ئىمزالىنىپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغان يېڭى ئەھۋال ئاستىدا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىنقىلابقا، گۈڭچەنداڭغا، خەلقە قارشى ئەكسىيەتچىل مەيدانىنىڭ زادىلا ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى، بۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭغا قارشى كۈرەش قىلىشتا ئىككى قول تەييارلىق كۆرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالدىنئالا تولۇق مۆلچەرلىگەن يولداش ئايباسوۋ، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ھەر مىللەت ئىلغار كۈچلىرىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا تەشكىللەش ۋە بۇ كۈرەشنى ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن داۋاملىق قانات يايدۇرۇپ، تېخىمۇ زور غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىر مەجپى پارتىيە قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئايباسوۋنىڭ بۇ تەشەببۇسى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ مۇزاكىرىسىدە ماقۇل كۆرۈلگەندىن كېيىن، 1946 - يىلى باھاردا «خەلق ئىنقىلابى پارتىيە» تەشكىلى قۇرۇلدى. يولداش ئايباسوۋ جۈڭگو گۈڭچەنداڭنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب توغرىسىدىكى پروگراممىسى ۋە نىزامنامىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىمىزنىڭ يېڭى ئەھۋالغا بىرلەشتۈرگەن ئاساستا پارتىيىنىڭ پروگراممىسى ۋە نىزامنامە لايىھىسىنى ئۆز قولى بىلەن تەييارلاپ چىقتى. پارتىيە پراگراممىسىنى تەييارلاشتا شىنجاڭنىڭ

مەسىلىسى ئاخىرى قانداق بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلە مۇزاكىرە قىلىنغاندا، يولداش ئابباسوۋ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «قەتئىي سوتسىيالىزمغا ماكسىمز، سوتسىيالىزم قۇرۇشتا گۈڭچەنداڭ رەھبەرلىكى بولۇش لازىم»، دەپ ھازىرقى ئوبيېكتىۋ ئەھۋال دا ئۇنداق ئوچۇق يېزىشنىڭ پايدىسز ئىكەنلىكىنى، بۇ مەسىلىنى گومىنداڭ ئاغدۇرۇلۇپ شىنجاڭ تولۇق ئازاد بولغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورتاق مۇزاكىرەسى بويىچە بىر تەرەپ قىلىش لازىم، دېگەن مەزمۇندىكى پىكىرىنى بەرگەندە، بۇ پىكىرنى ھەممە بىر ئىھتىرامدىن قوبۇل قىلدى. «شىنجاڭ خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» (قىسقارتىپ «خ ئى پ») دەپ بېكىتىلدى، يىغىندا «خ ئى پ»نىڭ نىزامنامىسى ماقۇللاندى. يولداش ئابباسوۋ «خ ئى پ» نىڭ رەسمىلىكىگە سايىلاندى، شۇنىڭدەك يولداش ئابباسوۋنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۈچ ۋىلايەتتىكى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى «خ ئى پ» نىڭ ياشلار بۆلۈمى بولىدىغانلىقى قارارلاشتۇرۇلدى، پارتىيىنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاشقا قاتتىق دىققەت قىلىش توغرىسىدا ئالاھىدە توختىلىپ، خىزمەت ئالاقىلەردە ھەرگىزمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى ئىسمىنى يېزىشقا بولمايدىغانلىقى، ئۆزگەرتكەن ئىسىم قوللىنىش لازىملىقى تەكىتلەندى.

بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ ئابباسوۋنىڭ خىزمىتى ئۇرۇمچىگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەتنىڭ بەزى مۇھىم جايلىرىدا پارتىيە-گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىل قىلدى. ئۇ چاغدا، يەتتە ۋىلايەتتىكى پارتىيە گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى گومىنداڭنى بىتمىلى تولۇق ئىجرا قىلىشقا مەجبۇر قىلىش، ئۇلارنىڭ بىتمىگە بۇزغۇنچى-

لىق قىلىشقا يول قويماسلىق ئىدى.

1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا جياڭ جىيېشى ئاتالمىش «خەلق قۇرۇلتىيى» چاقىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى، ئاتالمىش «خەلق قۇرۇلتىيى» چاقىرىش دېگىنى، 1945 - يىلى 1 - ئايدا چاقىرىلغان ھەر قايسى دېموكراتىك پارتىيە گۇرۇھلارنىڭ ۋەكىللىرى ۋە جەمئىيەتنىكى مۆتىۋەر زاتلار قاتناشقان سىياسىي كېڭەش يىغىنىنىڭ روھى ۋە پرىنسىپلىرىغا خىلاپ بولغاچقا، جۇڭگو گۇڭچەنداڭى ۋە باشقا دېموكراتىك پارتىيە گۇرۇھلار بۇ ئاتالمىش قۇرۇلتايغا قاتنىشىشنى رەت قىلدى. لېكىن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە قاتناشقان ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، گومىنداڭنىڭ كۈتمىگەن يېرىدىن چىقىپ، ئاتالمىش قۇرۇلتايغا قاتناشماقچى بولدى. چۈنكى ئۇ چاغدا، شىنجاڭدا 11 بىتىم سەۋەپچى بولۇپ بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغان بولغاچقا، ئۇلار قۇرۇلتايغا قاتناشمىسا گومىنداڭنىڭ بىتمىنى بۇزۇشنىڭ سەۋەپچى بولۇپ قالاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن شۇ چاغلاردا گومىنداڭنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى تۇرۇۋاتقان نەنجىڭدە، جۇڭگو گۇڭچەنداڭنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بارئىدى. دېمەك ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى مەقسەتلىك ھالدا شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ باشقا ۋەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە نەنجىڭگە بارىدى.

قۇرچاق قۇرۇلتايغا شىنجاڭدىن بارغان ۋەكىللەر 1947 - يىلى 1 - ئايدا ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا «خ ئى پ» نىڭ ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنىنى چاقىردى. مەن شۇ چاغدا ئەسىەت ئىسھاقوپ بىلەن بىرگە غۇلجىدىن

ئۇرۇمچىگە كەلدىم. يىغىندا ئابباسوۋ نەنجىگە بارغاندىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى ئۆزىنىڭ يولداش دۇك بېيۇۇ بىلەن كۆرۈشۈپ مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىنى، دۇك بېيۇۇنىڭ مۇھىم يولىورۇق بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى، ھەمدە ئۇرۇمچىدىكى ئىلغار خەنزۇ زىيالىيلىرىدىن تەشكىللەنگەن «شىنجاڭ كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» نىڭ ئەزالىرىنىمۇ «خ ئى پ» قاتناشتۇرۇشنى مۇزاكىرىگە قويىدى ۋە مۇنداق بىرلىشىشنى ئېلىپ بارغاندا «خ ئى پ» نىڭ كۈچىنى تېخىمۇ ئۇلغايتقىلى بولىدىغانلىقىنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ مەسئۇللىرىدىن لى تەييۋې، چېن شىخۇا، لوجۈلەر يىغىنغا قاتناشتى، بۇ يىغىندا «خ ئى پ» نىڭ رەھبەرلىكى تولۇقلاپ سايلاندى.

رەھبەرلىك تولۇقلانغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بۇ قېتىم يولداش ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن نەنجىگە بارغاندا، قورچاق قۇرۇلتايىغا شەكلەن قاتنىشىپ قويۇپلا كۆپىنچە ۋاقىتلاردا نەنجىڭدىكى ئاساسىي - ئىشلەرنى ۋە باشقا مەنزىرىلەرنى كۆرۈپ يۈرگەچ جۇڭگو گۇڭچەندائى ۋەكىللەر ئۈمىكىنىڭ تۇرغان جايىنى ئىزلەپ تاپقانلىقىنى، يولداش دۇك بېيۇۇ بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى، يولداش دۇك بېيۇۇغا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي ئەھۋاللىرى، گومىنداڭ بىلەن بىتىم تۈزۈپ بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغانلىقى، «خ ئى پ» نىڭ قۇرۇلۇش جەريانى ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىك تەركىبى، نۆۋەتتە جۇڭگو گۇڭچەندائى بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا جىددىي مۇھتاج بولۇۋاتقانلىقى قاتارلىق مەسىلەرنى دوكلات قىلغانلىقىنى يەتكۈزدى. يولداش دۇك بېيۇۇ مەركەزنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك مەزكەزنىڭ مۇندىن كېيىنكى خىزمەتلەرتوغرىسىدا مۇھىم يولىورۇق بەرگەنلىكىنى، قايتىدىنغان چاغدا يولداش دۇك بېيۇۇ ئالاقە قىلىپ تۇرۇش ئۇچۇن يولداش پىلان گوئەننى (ئۆزگەرتىلگەن ئىسمى ۋاڭ نەندى، ئازالقتىن كېيىن بىرمەزگىل پوچتا تېلېگرافى ئىدارىسىغا مۇئاۋىن باشلىق بولغان) ئابباسوۋقا قوشۇپ شىنجاڭغا ئەۋەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى.

1947 - جىياڭ جېشى ئەكىسىيەتچىلىرى ئۇستۇن ئەسكىرىي كۈچ توپلاپ يەنئەنگە ھۇجۇم قوزغىدى، داڭجۇڭياڭ يەنئەندىن ۋاقىتلىق چېكىندى، بۇ چاغدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كۆرەكلەپ شىنجاڭدا بىتىمگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا باشلىدى، بىتىمدە بەلگىلەنگەن خەلقنىڭ دېموكراتىك سايلام ھوقۇقىغا ھەرخىل ۋاستىلەر ئارقىلىق چاڭ سېلىپ، ۋەقە تۇغدۇردى. بىتىم ماددىلىرىدا: «شىنجاڭ خەلقىنىڭ دېموكراتىك سايلام ھوقۇقى بېرىلىدۇ، ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ سەنىيخۇيلىرىنى خەلق بۇۋاستە سايلاپ چىقىدۇ، سەنىيخۇيلەر شۇ ناھىيىنىڭ ھاكىملىرىنى سايلاپ چىقىدۇ، ۋىلايەتلەرنىڭ ۋالىيلىرىنى خەلق كۆرسىتىدۇ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەكشۈرۈپ بېكىتىدۇ (ئاساسى مەزمۇنى) ..... دېگەنگەئوخشاش مەزمۇنلار ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ لېكىن شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىداگومىنداڭھەربىيلىرى ۋە ساقچىلىرىئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىپ، سۇيىقەست ۋە ھىيلە ئىشلىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ غەرىزىنى خەلقنە مەجبۇرى تېڭىپ، كۆپ جايلاردا سايلامغا ئېغىر ھالدا بۇزغۇنچىلىق قىلدى. سايلامدا مەقسىتىگە تېپىتەك مەيلى قالسا خەلق سايلاپ چىققان ھاكىملارغا خىلمۇخىل بەتنامىلارنى چاپلاپ قولغا ئېلىپ، تۇرمىلەرگە تاشلىدى. بەزى

جايلاردا سايلام مەيدانىنى قوراللىق قورشاپ ئالدى، ھەتتا كۆچار ناھىيىسىدە سايلىنۇچىلارغا ئوق ئېتىپ، خەلقلەرنى ياردار قىلدى ۋە ئۆلتۈردى. بىر قانچە ۋىلايەتنىڭ ۋالىيلىرىنى خەلقنىڭ نارازى بولۇشىغا قارىماستىن ئۆز ئالدىغا خىزمەتكە تەيىن قىلدى. ئۇرۇمچى ۋە باشقا بىر قىسىم جايلاردا ئاممىۋى نامايىش ئۆتكۈزۈپ، گرمىندانگنىڭ بىتىمىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان جىنايى قىلمىشلىرىغا نارازىلىق قىلدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بەزى ئەكسىيەتچىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ياساكا ئاتلىق 5 - كورپۇسنىڭ ئەسكەرلىرىنى پۈقراچە ياساندۇرۇپ «نامايىش» قىلدۇردى، ئۇلار گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا ئۈچ ۋىلايەتكە قارشى شوئارلارنى توۋلاپ قانلىق ۋەقە تۇغدۇردى. ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئىشخانىسىغا باستۇرۇپ كىردى (بۇ چاغدا ئابباسوۋ، سەيپىدىن قاتارلىق يولداشلار تۇرلۇك چارە-ئاما للار ئىزدەپ يولداش ئەخمەتجاننىڭ ئامانلىقىنى ساقلاپ قالغان)، يەنە بىر تەرەپتىن بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ ئۈچ ۋىلايەت بىلەن ئۇرۇمچى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىنكى ئوڭۇشلۇق شارائىتلاردىن پايدىلىنىپ، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپكە ئىشپىيون ئەۋەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا سۇيقەستۇپ كىرىۋالغان ئوسمان قاتارلىق كىشىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلارغا قورال - ياراق، ئوق - دورا، پۇل - پىچەك بېرىپ ياللىغا توپلاڭ كۆتۈرۈپ باندىتلىق قىلىشقا كۈشكۈرتۈپ، ئۈچ ۋىلايەت بازىسىنىڭ ئارقا سېپىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتماقچى بولدى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى گەرچە بىتىمگە ئىمزا قويغان بولسىمۇ لېكىن بىتىمگە

خىلاپلىق قىلىش ئىشلىرى كۈندىن - كۈنگە مانا مەن دەپ ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. 1947 - يىلى 5 - ئايدا بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جاڭ جۈجۇڭ ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ پىكرىنى ئالمايلا ئۆزىنىڭ رە ئىسلىك ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئورنىغا مەسئۇتنىڭ رەئىسلىككە تەيىنلەنگەنلىكىنى ئېلان قىلدى، بۇنداق قىلىش بىتىمنىڭ روھىغا خىلاپ ئىدى. شۇڭا بۇنىڭغا نارازى بولغان ھەر مىللەت خەلقلىرى ئۇرۇمچى، غۇلجا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئاممىۋى نامايىشلار ئۆتكۈزۈپ نارازىلىق كۆرسەتتى. شۇ چاغلاردا ئۇرۇمچىدە يىغىن ئېچىشقا كەلگەن يېكىدىن سايلانغان ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كۆپچىلىك ۋەكىللەرمۇ مەسئۇتنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە رەئىس بولغانلىقىغا نارازىلىق پىكىر لىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېكىن كېڭەش ئەزالىرىنىڭ پىكىر بېرىشىنى چەكلەپ، بوغۇپ قويغانلىقتىن، ئاخىرى ئۆلكىلىك كېڭەش يىغىنىنى ئېچىشقا مۇمكىن بولمىدى. نەتىجىدە ۋەكىللەر يىغىن ئاچالماي تارقاپ كەتتى، جۇملىدىن ۋەكىللەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىلى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۆز خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرالماي، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا ماناس دەريا سىنى چېگرا قىلغان بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى ئىستىھكام ئەكسىگە كەلدى، ئۇرۇمچى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئۈزۈلدى.

1948 - يىلىنىڭ باشلىرىدا جۇڭگو گوكچەندائى رەھ-

بەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى ستراتېگىيىلىك قايتارما ھۇجۇم باسقۇچىغا ئۆتۈپ، ئۇلۇغ غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈردى، ۋەزىيەتتىكى ئۇلۇغ بۇرۇلۇش ئۇچۇ ۋىلايەت خەلقىنىڭ غايەت زور ئىلھام بولدى. ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ۋە ھەر ساھە زاتلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، جاھانگىرلىككە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كەسكىن دائىرىلىك بىرلىكىنى قۇرۇلدى. 1948 - يىلى 8 - ئايدا «شىنجاڭ - تىنچلىق، خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى، بۇ ئىتتىپاق قۇرۇلغاندىن كېيىن «خ ئى پ» نىڭ ئىشىنى توختىتىپ ئىتتىپاقنى قوشۇۋېتىش لازىم تېپىلدى.

«ئىتتىپاق» قۇرۇلغاندىن كېيىن يولداش ئابباسوۋ تەشۋىقات تارماقلىرىنىڭ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، پىكىر گۈلىنى بىزگە شىنخۇاشىنىڭ ئىچكىرىدىكى ئۇرۇش ئەھۋالىدىن بەرگەن خەۋەرلىرىنى ئېلىپ ئاڭلىتىپ تۇردى، ئىلىدىكى گېزىتلەر شىنخۇاشى خەۋەرلىرىنى ئۇزۇلدۇرمەستىن بېسىپ، ئۇچ ۋىلايەت خەلقلىرىگە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلبە خەۋەرلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇردى.

بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن، ئىلىدا ۋەزىيەت جىددىيلىشىپ خەلق ئىچىدە غۇلغۇلىلار كۆپەيىشكە باشلىدى، يولداش ئابباسوۋ پىكىر گۈلىنىڭ خىزمەتتە ئۇڭۇشلۇق بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى مەن بىلەن بىر قوروغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى، ھەمدە ماڭا قوروغا قالايمىقان ئادەملەرنى كىرگۈزمەسلىكنى، ئەتە - ئاخشامدا دىققەت قىلىشىمنى تاپىلدى. بۇ مەزگىللەردە ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدىكى گېزىت - ژۇرناللار ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبە خەۋەرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق

قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھىيلە - نەيرەڭلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، خەلقنىڭ ئازادلىققا بولغان ئىشەنچىسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، خەلقنىڭ كەيپىياتىنى تۇراقلاشتۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. يولداش ئابباسوۋ مەتبۇئاتلاردا يەنە ماركسىزم، لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىگە دائىر ماقالە - نوتۇقلارنى ئېلان قىلدۇرۇپ تۇراتتى. ماۋجۇشىنىڭ ماقالىلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، خەلقتە تەشۋىق قىلىشتا زور تەرغىباتچىلىق كۆرسەتتى، شۇ قاتاردا ماۋجۇشىنىڭ «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇرچە قول يازمىسىنى تەييارلىدى، مەن بۇ ئەسەرنى تۇنجى قېتىم ئابباسوۋنىڭ قولىدىن ئېلىپ كۆرگەن ئىدىم.

جاھانگىرلىككە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى بىرلىكسەپ خاراكتېرىنى ئالغان «شىنجاڭ تىنچلىق، خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ رەھبەرلىكى، ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرى بىلەن ھەر قايسى ئاممىۋى تەشكىلاتلارغا بىرتۇتاش رەھبەرلىك قىلىپ، ھەر ساھەدىكى خىزمەتلەرنى يولغا قويۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي بازىسىنى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملەپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭنى ئازاد قىلىش كۇرىشىگە يېقىندىن زىچ ماسلاشتى.

داڭجۇڭياڭ ۋە ماۋجۇشى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق كۇرىشىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، شىنجاڭنى بالدۇراق ئازاد قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يولداش دېڭ لىچۈننى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق ئىلىغا ئەۋەتتى. يولداش دېڭ لىچۈن 1949 - يىلى 8 - ئايدا غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ، «لىچۈن» رادىئو گىرامىسى قۇردى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇچ ۋىلايەت بىلەن داڭجۇڭياڭ ئوتتۇرىسىدا ئالاقە ئورنىتىلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى، ئابباسوۋ قاتارلىق يولداشلار، يولداش دېڭ لىچۈننى قىزغىن قارشى ئالدى، ئۇنىڭغا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پۈتۈن ئەھۋاللىرىنى تەپسىلىي تونۇشتۇردى. داڭجۇڭيا ئىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، دەلىلخان، لوجۇ قاتارلىق بەش كىشى (يولداش لوجۇ ئۇرۇمچىدە بولۇپ، يولغا چىقىش ئالدىدا غولجىغا يېتىپ كەلگەن) جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا چاقىرىلغان مەملىكەتلىك يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى سوۋېت ئارقىلىق بېيجىڭغا ئۇچىدىغان ئايروپىلاندا يولغا چىقىدۇ. كىشىنى قاتتىق ئىچىندۇرىدىغىنى شۇكى، شۇنچە يىل قان - تەر ئاققۇزۇپ شۇنچە زور قۇربانلار بېرىپ ئېلىپ بارغان ئازادلىق كۈرەشنىڭ غەلىبىسى — جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى تەنتەنە قىلىش ئالدىدا، تۇرغان شۇنداق ئۇلۇق كۈنلەردە ئۇلار ئۇشتۇمتوت ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ، بىز بىلەن مەڭگۈگە ئىدىالاشتى، بۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن شۇنداقلا پارتىيىمىز ئۈچۈن غايەت زور يوقىتىش ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ماۋ-جۇشى ئۇچ ۋىلايەتكە: «..... يولداش ئەخمەتجان باشلىق بەش نەپەر يولداش ھايات ۋاقتىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن باتۇرانە كۈرەش قىلىپ، ئۇلار ئاخىرىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش يولىدا ئۆز ھاياتىنى تەقدىم قىلدى، بۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ مەڭگۈ خاتىرىلىشىگە ئەرزىيدۇ. يولداش ئەخمەتجان، يولداش ئىسھاقبېك، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، يولداش دەلىلخان

سوگۇرباببى ۋە يولداش لوجۇ مەڭگۈ ھايات» دېگەن مەزمۇندا تەزىيە تېلېگراممىسى يېزىپ ئەۋەتتى.

بۇ قايغۇلۇق ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ئىنتايىن ئېغىر قايغۇغا چۆمدى، 1949 - يىلى × × × ئاينىڭ × × كۈنى غولجىدا مىللىي ئارمىيىنىڭ بارلىق كوماندىر - جەڭچىلىرى، «ئىنتىپاق» نىڭ بارلىق ئەزالىرى، زاۋۇت - كان ئىشچىلىرى، دېھقانلار، ئىدارە-جەمئىيەت كادىرلىرى ۋە مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار، شەھەر ئاھالىلىرى بولۇپ نەچچە مىڭلىغان ئادەملەر قاتتىق سوغۇت ئىچىدە قايغۇلۇق ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن جاھانگىرلىككە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىگىلمەي - سۈنمای كۈرەش قىلغان قەھرىمانلارغا چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈردى.

يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ناھايىتى قىسقا ياشىغان بولسىمۇ لېكىن ئىنتايىن مەنىلىك ياشىدى، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ئىنقىلاب يولىغا قەدەم قويغاندىن كېيىنكى قىسقىغىنا ھاياتى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن ۋە ئاكتىپ تەشۋىق قىلغان تىرىشچان ھايات؛ جاھانگىرلىككە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش توغىنى باشتىن - ئاخىر تەۋرەنمەي ئېگىز كۆتۈرگەن جەڭگىۋار ھايات؛ ئۇ، جاھانگىرلىككە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىگىلمەي - سۈنمای باتۇرانە كۈرەش قىلىپ كەلگەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىنقىلابىي ياشلىرىنىڭ تېپىك - قەيسەر ۋەكىلى. شۇڭا يولداش ئابباسوۋنى پۈتۈن شىنجاڭ خەلقى دائىم ياد ئېتىدۇ ۋە مەڭگۈ ئۇنۇتمايدۇ.

بىزبۇگۈن يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى ئەسلىگىنىمىزدە

ئۇنىڭ ئىنقىلاب ئۈچۈن زېرىكمەي ئۆگىنىدىغان، ۋەتەن ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن ھارماي - تالماي جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەيدىغان ئىنقىلابى روھىدىن ئۆگىنىپ ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلۇق جۇڭگو كومپارتىيىسىرەھبەرلىكىدە شىنجاڭ-نىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىدا ئومۇمىيۈزلۈك يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، دۆلىتىمىزنى 4 تە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ھەققىدە ئەسلىمە

ئەنۋەر خانبابا

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاتاقلىق رەھبەرلىرىدىن بىرى، ئۇ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تەشكىللەشتە، ئىنقىلاب غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ۋە ئىنقىلاب غەلىبىسىنى مۇستەھكەملەشتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتتى. شۇڭا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى جۈملىدىن ئۇچ ۋىلايەت خەلقى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى سەمىمىي مۇھەببەت بىلەن دائىم ئەسلەيدۇ. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سادىق ئىنقىلابىي پەرزەنتى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ داڭلىق ئىنقىلابىي رەھبىرىنىڭ بىرى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ — شىنجاڭ ئاتوشلۇق ھاشىم ئاخۇنىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ھاشىم ئاقساقال قىرغىزىستان قاراقول (ھازىرقى پرژۋالسكى) دا ياشاۋاتقان ۋاقتىدا، 1921 - يىلى تۇغۇلىدۇ، 1934 - يىلى دادىسى بىلەن شىنجاڭغا قايتىپ سۈيدۇڭ ۋەغۇلجىدا تۇرمۇش كۆچۈرىدۇ. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ سۈيدۇڭ ناھىيە (ھازىرقى قورغاس) باشلانغۇچ نەسىپە مەكتىپىدە ھەمدە غۇلجا شەھەر «ئۇمىل» مەكتىپىدە ئوقۇپ باشلانغۇچ مەكتەپنى تۈگىتىدۇ. ئۇ، بالا ۋاقتىدىن باشلاپلا زېرەك، تىرىشچان بولۇپ، تىرىشىپ

ئوقۇش بىلەنلا قالماي، سەنئەت كۆرۈكلىرىغا قاتنىشىدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا (1936 ــ 1935، 1939 ــ يىللىرى) شىنجاڭدىن سوۋېتلەر سايوزىنىڭ تاشكەنت شەھىرىگە ھەر يىلى يۈز نەپەردىن ھەر مىللەت ياشلىرىدىن ئوقۇغۇچى چىقىرىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئابباسوۋ سايوزغا چەكتىپ ئوقۇش مەقسىتىدە 1936 - يىلى ئۈچ تۈرپاندىن ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ. لېكىن ئۇ ۋاقىتتا ئابباسوۋنىڭ يېشى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن سايوزغا چىقىپ ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇش ئارزۇسى كۈچلۈك بولغان ئابباسوۋ ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشنى داۋام قىلدۇرىدۇ. 1938 - يىلى ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا تولۇقسىز سىنىپىنى تاماملىغاندىن كېيىن، شۇ يىلى شىنجاڭ شۆبىرەلىكىدىكى مىللىيلار ئۈچۈن ئاچقان تۆتىنچى قېتىملىق ئالىي ئوتتۇرا سىنىپىغا كىرىپ ئوقۇيدۇ. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ 1 - ئوتتۇرا ۋە شۇ جاڭ شۆبىرەلىكىدىكى ئالىي ئوتتۇرا بۆلۈمىنى ئوقۇغان ۋاقتىدا، ئۆزىنىڭ ئوقۇش تىرىشچانلىقى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈش بىلەن بىللە مەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە پائال ئىشتىراك قىلدى. مەكتەپنىڭ ۋالىبول، ۋاسكېتبول كامانداملىرىغا قاتنىشىپ، نەتىجىسى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن مەكتەپ رەھبەرلىكى تەرىپىدىن تەقدىرلىنىدۇ. مەكتەپ شېئىر گۈرۇپپىسىغا قاتنىشىپ، ئازاد رايونلاردا ئېيتىلغان مەدداھ شېئىرلارنى ئوبدان ئۆگىنىش بىلەن بىللە، باشقا ئورۇنلاردىكى ياش ئوقۇغۇچىلارغىمۇ ئۆگىتىدۇ، كەچكى ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ ساۋاد چىقىرىش كەچ كۈرسىلىرىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ، تەشۋىقات - تەرغىبات خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرا، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئۆز ئانا تىلىدا ئوقىدى، لېكىن ئۇ، خەنزۇچە ئۆگىنىشكە بەك قىزىقىدۇ. ئۇ، چاپاغا چىداپ، قىينىچىلىقلارنى پېڭىپ، ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىپ، خەنزۇ تىلىنى راۋان سۆزلەيدىغان، خەنزۇچە خەتلەرنى ئوقۇيالايدىغان ھەم يازالايدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ. بۇ، تەبىئىيكى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ تىرىشچانلىقى، قەيسەرلىكى، خەنزۇ مىللىتىگە بولغان مۇھەببىتىنىڭ نەتىجىسى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ خەنزۇ خەلقى بىلەن يېقىنلىشىشنىڭ خەنزۇ مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىپ، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان ۋەھالىرقى زامان ئىنقىلابى تارىخىنى ئۆگىنىش، خۇسۇسەن جۇڭگو كومموئېستىك پارتىيەسىنىڭ ئىنقىلابى پائالىيەتلەرنى بىلىش، شۇ يول بىلەن ئىنقىلابىي نەزەريىنى ئىگىلەش ئۈچۈن خەنزۇچە تىل ۋە يېزىقىنى بىلىش زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئوقۇش دەۋرىدە ناھايىتى پائالىيەتچان، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت دائىرىسى كەڭ بولغان، ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلىغان، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، شىبە، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن باراۋەرلىك ئاساسىدا دوستانە ھەمكارلىشىپ ئۆگەنگەن. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ئوقۇش دەۋرىدىن تارتىپ ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدىغان يىر خۇسۇسىيىتى، ئۆز سىنىپىدىكى ۋە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىناقلىقىغا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلگەن. ئۆز لىكىدىن باشقىلار بىلەن مۇلايىم مۇناسىۋەت قىلغان، ساۋاقداشلىرىنى رەنجىتمىگەن، ساۋاقداشلىرىغا قولىدىن كەلگەن ياردەمنى قىلغان، ساۋاقداشلار ئارا خۇسۇسەن ھەر مىللەت ساۋاقداشلىرى ئارا ئىناق

سىزلىق ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەندە ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلەپ، ساۋاقداشلارنى ئىناقلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈچ چىقارغان، خۇسۇسەن مىللىي ئوقۇغۇچىلار بىلەن خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىناقلىقىغا كۆڭۈل بۆلگەن، ئۆزى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت قىلىشقا تىرىشقان، گەرچە ئۆزى مىللىي سىنىپتا ئوقۇسىمۇ باشقا سىنىپلاردىكى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلىغان، ئۇلار بىلەن يېقىن دوست بولغان. خەنزۇ ساۋاقداشلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، خەنزۇچە تىلنى تېز ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن ئۆگىنىۋالغان.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ئالىي پەزىلەتلىك ئوقۇغۇچى بولۇپ قېلىشىنى مەلۇم سەۋەبلەرنىڭ تەسىرى بىلەن بولغان، ئۇ، 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان ۋاقتىدا ۋاقتىنچە شۆچىنىڭ (جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ئەزاسى)، كېيىن لى جۈلياڭ (ئەسلە ئىسمى لى يۈنياڭ، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ئەزاسى) مەكتەپنىڭ شياۋجاڭى بولغان. شىنجاڭ شۆيۈەن ئالىي ئوتتۇرا سىنىپىدا ئوقۇغان ۋاقتىدا لىن جىلو (جۇڭگو كومپارتىيە ئەزاسى)، گوچۈنگاڭلار (جۇڭگو كومپارتىيە ئەزاسى)، ئىلمىي مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن، سوۋېتتىن يېڭىدىن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتقان ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتكەن. شىنجاڭ داشۆ ئالىي ئوتتۇرا بۆلۈمىدە ئوقۇغان ۋاقتىدا ئاممىباپ پەلسەپە، جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىي، سىياسىي ئىقتىسادتىن ساۋاد قاتارلىق ماركسىزملىق نەزەرىيىۋى دەرسلەر ئۆتۈلگەن. ئوقۇغۇچىلارغا ئىنقىلابىي لېكسىيەلەر بېرىلىپ تۇرۇلغان، خەلقئارا ۋەزىيەت توغرىلىق دوكلاتلار قىلىنغان، ئىنقىلابىي شېئىرلەر ئۆگىتىلگەن، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ئىدىيىۋى سىياسىي خىزمەت كۆچلۈك ئېلىپ بېرىلغان، پېڭىلىق

ئۇچۇن تەلپۈنۈپ تۇرغان ياش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ قەلبىدە جۇڭگو كومپارتىيەسى ئەزالىرىنىڭ ئىنقىلابىي تەربىيىسى ناھايىتى چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. ئۇنىڭ كەلگۈسىدىكى ئىنقىلابىي پائالىيىتى ئۇچۇن ئوبدان ئاساس يارىتىپ بەرگەن.

ئەپسۇسكى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالماي، ئوقۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدۇ، چۈنكى، شىنجاڭنى قارا بۇلۇت قاپلاشقا باشلايدۇ، ھىلىگەر، زالىم شېڭ شىسەي ئىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، سوۋېتكە، گوڭچەنداڭغا، كومموئىزملا قارشى تۇرىدۇ، گوڭچەنداڭ ئەزالىرىنى، ئىلغار ياشلارنى، ھەر مىللەتھەر تەبىقە كىشىلىرىنى كۆپلەپ قاماق قا ئالىدۇ. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ شېڭ شىسەي يۈزمىڭ ئادەمنى گۆرۈگە ئالغان، بانىدىت شېڭ شىسەي قولغا ئالغانلارنىڭ ھەممىسىنى «خائىن» دەپ ئاتىغان.

1930 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ دادىسى ھاشىم ئاقساقال ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ خوجۇلۇق بۆلۈمىدە خىزمەت قىلىدى، شېڭ شىسەي 1938 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ھاشىم ئاقساقالنى باشقا نۇرغۇن بىگۇنا تۇرمىگە ئالغانلار قاتارىدا «خائىن» نامى بىلەن تۇرمىگە ئالىدۇ.

1939 - يىلى ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق نۇرغۇن ئائىلە تەۋەلەرنى ئائىلە بويىچە «خائىن ئەۋلادى» دېگەن بەدنام بىلەن كۆرەگە (ئىلى ۋىلايەت، سۈيدۈك ناھىيىسىدە) سۈرگۈن قىلدى، شۇ جۈملىدىن ئىدارىلەردە ئىشلەۋاتقان، مەكتەپ لەردە ئوقۇۋاتقان ياشلارنىمۇ ھەر تەرەپكە پالايدۇ. شۇ قاتاردا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى 1940 - يىلى 5 - ئايدا «خا-

ئىن ئەۋلادى» دەپ تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ساۋەن ناھىيە سىگە سۇرگۇن قىلىندۇ. ساۋەن قۇملۇق ئارىسىغا جايلاشقان چەت - ياقا ناھىيە بولۇپ، ئۇ ۋاقىتلاردا مەزكۇر ناھىيە ئىچىدە ئاساسەن خەنزۇ ئاھالىلەرلا ياشايدۇ. ساۋەن گەرـ چە چەت - ياقا ناھىيە بولسىمۇ ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ «خائىن ئەۋلادى» نامى بىلەن پالانغانلىقى ئۈچۈن، قاتتىق چەكلىمە بىلەن ئەۋەتىلىدۇ، مەسىلەن: ئۆيگە خەت يازماسلىق، خەت يېزىش توغرا كەلگەندە ئۆلكىلىك گۇۋاھنامىسى گۇۋاھنامىچۇ ئارقىلىق يېزىش، سىرتقا چىقماسلىق، سىرتقا چىقىش توغرا كەلسە، ناھىيىلىك گۇۋاھنامىچىگە ئېيتىپ، گۇۋاھنامىچىنى ئادەم قوشۇپ بەرگەندىن كېيىن چىقىش، ئەگەر بىر كىلومېتـرـ دىن ئېشىپ كەتسە شەنجاڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش، باشـ قا ناھىيىگە بېرىش توغرا كەلسە شېڭ شىسەينىڭ تەستـ تىقىدىن ئۆتكۈزۈش قاتارلىق چەكلىمىلەرقويۇلىدۇ.

ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ ساۋەنگە بارغاندىن كېيىن، ئۇـ قۇتقۇچى قىلىپ باشلانغۇچ مەكتەپكە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، بۇ يەرنىڭ ئاساسى ئاھالىسى خەنزۇلار بولغانلىقى ئۈچۈن 4ـ 5 - سىنىپلىق خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى بولىدۇ. پەقەت تۆت ئۆيلۈك ئۇيغۇرلار ياشايدۇ، ئۇيغۇرلاردىن پەقەت بەش ئوقۇغۇچى بولىدۇ، ئوقۇتقۇچىلاردىن ئوچ خەنزۇ، ئىككى ئۇيغۇر بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى سۇرگۇن قىلىنغان ئاتالـ مىش «خائىن ئەۋلادى» بولىدۇ.

ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ گەرچە ساۋەنگە سۇرگۇن قىلىنغان بولسىمۇ، روھى جۇشكۇنلۇككە ئۇچرـ مايى، ئۆزى ئاغاچ بارغان پەلسەپىگە دائىر ماتېرىياللارـ نى، ماۋجۇشىنىڭ «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» دېگەن

ئەسىرىنى، ۋ ك پ (ب) تارىخىنى قېتىرقىنىپ ئوگىنىدۇ. خەنزۇـ چە تىل ئوگىنىشنىمۇ داۋاملاشتۇرىدۇ، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت قىلىدۇ ۋە خەنزۇ تىلىنى تاكامىللاـ شتۇرۇش جەھەتتە ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولىدۇ. يەنە ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ ئۇچۇن پايدىلىق يېرى شۇ بولدىكى، ساۋەن باشلانغۇچ مەكتىپىدىكى ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىنىڭ يەنە بىرى، ئۆزىمۇ ئوخشاش «خائىن ئەۋلادى» نامى بىلەن سۇرگۇن قىلىنغان ئۇيغۇر سايرانى بولىدۇ. ئۇيغۇر سايراـ نى سايوزدىن يېڭىدىن ئوقۇشتىن قايتقان، رۇسچە تىلىغا كامىل، بىلىم، سىياسى ــ نەزەرىيەۋى ئاساسقا ئىگە ياش بولغانلىقى ئۈچۈن، ئابدۇكېرىم ئۇچۇن تېپىلماس يولداش بولىدۇ، ئۇيغۇر سايرانى ئاتىپوسكىغا قاتنىغان روسلار ئارقىلىق سوۋېتنىڭ «پراۋدا» گېزىتىنى ئېلىپ ئوقۇپ تۇرىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ۋ ك پ (ب) تارىخىنىڭ دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم بابىگە دائىر ماتېرىياللار پراۋدا گېزىتىگە داۋاملىق بېسـ لىپ تۇرىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئابدۇكېرىم ئابباـ سوۋ ئۇيغۇر سايرانىغا ماركسىزم نەزەرىيىسىگە دائىر ماـ تېرىياللارنى تەرجىمە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، ئۆزى ئۇيغۇرچە تەھرىرلىكىگە ياردەملىشىدۇ. بۇلار ساۋەندىكى يەرلىك ئاھالە بىلەن ئوبدان مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. ئابدۇـ كېرىم ئەخلاقلىق، ئەدەبلىك، تىرىشچان، تېتىك، يېقىملىق، چىقىشقاق، خۇش خوي يىگىت بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاـ ئىلىدىن ئۇنى كۆيۈگۈل قىلىۋېلىش توغرۇلۇق تەكلىپمۇ قويىدۇ. ساۋەن گەرچە چەت - ياقا جاي بولسىمۇ، ئابدۇـ كېرىم ئابباسۇۋ جاپا مۇشەققەتكە چىداپ، قىمىنچىلىقنى يېڭىپ، قەيسەرلىك بىلەن ئوگىنىپ، تىرىشچانلىق بىلەن

ئىشلەپ هايات كەچۈردۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۈرۈمچىدىن ئالتايغا ماڭغان بىر خەنزۇ ۋالىي بۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ قىيىنلىقىنى كۆرۈپ، پولاتتىن مەھكەم ئادەم ئىكەنلىكىنى دەپ باھا بېرىدۇ.

1942 - يىلى ئابدۇكېرىم ئاباسوۋۇ ساۋەندىن غۇلجىغا قايتىدۇ، غۇلجىغا قايتقاندىن كېيىن ئىلى ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىدە تەرجىمان، خەنزۇ قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ، ماركسىزم-لىنىن نەزەرىيىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ، ئىلغار ياشلار، تەرەققىيپەرۋەر زاتلار بىلەن كەڭ مۇناسىۋەت باغلايدۇ، ئاماما ئىچىگە چۆكۈپ تۇرمۇش ئۆگىنىدۇ، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋۇ ئۇچۇن كەڭ ئىنقىلابى پائالىيەت مەيدانى بارلىققا كېلىدۇ، ئىنقىلاب يولىنى ئىزدىنىدۇ. ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلابى هارپىسىدا غۇلجىدا تەشكىل بولغان «ئازادلىق» تەشكىلاتىغا قاتنىشىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىنقىلابى تەييارلىق ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋۇنىڭ مەخپى هەرىكىتى سەزدىلىپ قالغانلىقى ئۈچۇن، سوۋېت تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىش-كە مەجبۇر بولىدۇ. لېكىن ئۇ، ئىنقىلابنىڭ پارتلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتىدۇ. 1944 - يىلى 7 - نويابىر كۈنى نىلقا ئىنقىلابى پارتىزانلىرى غۇلجىغا كىرگەندە، ئۇمۇ بىر ۋاقىتتا غۇلجىغا كىرىدۇ، ئىنقىلاب يالقۇنى غۇلجا شەھىرىنى قاپلايدۇ. گومىنداڭنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق 7 - دىۋىزىيە 19 - پولكى، 23 - پولكلىرى تارمار قىلىنىپ، غۇلجا شەھىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن ئازاد قىلىنىدۇ. گومىنداڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى چاچقان ئىنىدا قاچقان دەك هەيرانباغ گازارمىسىغا قېچىپ كىرىۋالغان بولسىمۇ

ئاخىرى گۇمران قىلىنىدۇ. 44 - يىلى 12 - نويابىر كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق هۆكۈمىتى قۇرۇلىدۇ، مىللىي ئازمىيە تەشكىل قىلىنىدۇ. دۇشمەن همسايغا قوراللانغان مىللىي ئارمىيە، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ يېقىندىن ياردىمى ۋە ماسلىشىشى بىلەن ئاۋال ئىلى ۋىلايىتىنى، ئاندىن تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن ئازاد قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت خەلقى، ئىنقىلابى غەلبىگە ئېرىشىدۇ. ئابدۇكېرىم ئاباسوۋۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى رەھبەرلىرىنىڭ ئەڭ يېقىن ئىدى، ئۇ، 23 يېشىدا ئىنقىلابى رەھبەر دېگەن نامغا ئىگە بولدى، ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئېغىر ۋەزىپىلەرنى ئۈزۈ ئۇستىگە ئالدى. دەسلەپتە ۋاقىتلىق هۆكۈمەت ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، جەنۇبقا كۆچكەن پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئاساسى مەسئۇلى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. ئىنقىلابتا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۇن هۆكۈمەت تەرىپىدىن نىشان ۋە مېدالىلار بىلەن بىر نەچچە قېتىم مۇكاپاتلاندى.

ئابدۇكېرىم ئاباسوۋۇ ئۇستىدە توختالغاندا، ئالاهىدە تەكتىلەشكە زۆرۈر بولغان بىرمەسىلە، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋىنىڭ مىللەتلەرگە نىسبەتەن مۇناسىۋىتى خۇسۇسەن خەنزۇ مىللىتىگە بولغان مۇناسىۋىتى بىز يۇقىرىدا ئابدۇكېرىم ئاباسوۋنىڭ ئوقۇغۇچى ۋاقىتلىرىدا خەنزۇ ساۋاقداشلىرى بىلەن ئىناق، دوست بولۇپ ئۆتكەنلىكى، ساۋەندە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەندە خەنزۇ خىزمەتداشلىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئۇستىدە توختالغان ئىدۇق، سۈرگۈندىن غۇلجىغا قايتقاندىن كېيىنمۇ، غۇلجىدا ئىشلەۋاتقان بۇرۇنقى ساۋاقداشلىرىنى تېپىپ ئۇلار بىلەن

دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى داۋاملاشتۇرغانلىقنى سىرتىدا، يېڭى خەنزۇ خىزمەتداشلىرى بىلەن زىچ ئالاقە باغلايدۇ. خۇسۇسەن ئىلغار خەنزۇ ياشلىرىدىن ئۆزئارا ئۆگىنىدۇ، خەنزۇ مىللىتىگە نىسبەتەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. ئىلمى ئىنقىلابى ئالدىدا ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلار، چىرىكلەر ۋە ئىدارە خادىملىرى ئاساسەن ئەكسىيەتچى گومىنداڭچىلاردىن تەركىب تاپقان ئىدى، بۇلارنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى، تەشكىلى ئاز سانلىق ھەرمىللەت خەلقى ئارىسىدا غەزەپ ۋە نەپرەت قوزغىغان ئىدى، ئىنقىلاب قوزغىلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە ئىنسانىي ھوقۇقلاردىن تامامەن مەھرۇم قىلىنىپ، ھەر جەھەتتىن قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشىغا دۇچار بولغانلىقتىن، زور لۇق، زوراۋانلىق دەستىدىن ھايات كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىدىن تامامەن مەھرۇم قىلىنغانلىقىدىن بولغان ئىدى (تەبىئىيكى خەنزۇ ئەمگەكچىلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ئاددىي خەنزۇ پۇقرالارنى پەرق ئەتمەسلىك ئەھۋاللىرى يۈز بېرىشتىن خالى بولالمىدى، لېكىن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىنقىلابقا قاتناشقان بىرىنچى كۈندىن تارتىپ بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلدى، ئەھمىيەت بەردى ۋە قولىدىن كەلگەن بارلىق چارە - تەدبىرلەرنى كۆردى. ئۇ، خەلقنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشقا چاقىردى، قوراللىق قارشى تۇرغانلارنىڭ تەسلىم بولغانلىرىنى قارشى ئېلىشىش كېرەكلىكىنى كۆرسەتتى. خۇسۇسەن بىگۇناھ خەنزۇ پۇقرالىرىغا ھەرگىز

تەگمەسلىك لازىملىقىنى دەۋەت قىلدى. دەرۋەقە خەنزۇ ئاھالىسى نىسبەتەن كۆپرەك بولغان غۇلجا شەھىرى، سۇيدۇك ناھىيىسى (ھازىرقى قورغاس) ۋە باشقا جايلارنى ئالساق، خەنزۇ ئاھالىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش توغرۇلۇق ئۇنۋانلۇق تەدبىرلەر كۆرۈلدى، بۇ جەھەتتە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ قوشقان ھەسسىسى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. نۇرغۇن خەنزۇ قېرىنداشلار ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىدا ئۇلارغا نىسبەتەن تۇتقان پوزىتسىيىسىنى چۈشىنىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ھەرساھە خىزمەتلىرىگە جۇملىدىن ياشلارنى تەربىيەلەش خىزمەتلىرىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ. 1945 - يىلى ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ مەركىزىي كومىتېتى سايلاندى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولۇپ سايلاندى، ئۇ، ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ خىزمىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ پۈتۈن كۈچى بىلەن رەھبەرلىك قىلدى. ياشلار ئىنقىلابچىل تەشكىلاتىنىڭ پروگراممىسى ۋە نىزامنامىسى تۈزۈلۈپ، مەركىزىي كومىتېت تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئىلان قىلىندى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى، مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، بۇ تەشكىلاتنىڭ ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك شۆبىلىرى ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە قۇرۇلۇپ، ياشلار ئارىسىدا ئىدىيىۋى، سىياسى، تەربىيىۋى خىزمەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇردى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى.

نۆۋەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشنى ئۇزۇنسىز جەڭگىۋار ۋەزىپىلىرى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويىدى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە بولغان كۈرەشتە زور رول ئويناندى. يېشىغا توشقان ئىنقىلابى ياشلارنىڭ ھەممىسى دېيەرلىك بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولدى. ئۇچ ۋىلايەت ياشلىرى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇشنى ئۇزۇنسىز بۇرچى ۋە شەرەپلىك ۋەزىپىسى دەپ قارىدى.

ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى مەركىزىي كومىتېتى ئۇزۇنسىز نەشرىئەپكارى سۆپىتىدە «كۈرەش» ژۇرنالىنى نەشر قىلدى، بۇ ژۇرنال يالغۇز ئۇچ ۋىلايەت بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، يەتتە ۋىلايەت دائىرىسىدىمۇ مەخپى تارقىتىلدى.

ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى خىزمىتىدىمۇ ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۇزۇنسىز تاللانغانلىق تەشكىلاتچى ۋە ئاتاقلىق تەشۋىقاتچى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى ياشلارنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن ياشلارنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى بىلەن چەكلىنىپ قېلىش كۈپايە قىلمايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن سىياسىي پارتىيە قۇرۇشنىڭ لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سىياسىي پارتىيە تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا شۇ ۋاقىتنىڭ شەرت-شارائىتى ئىختىيارى بىلەن «خەلقچىل ئىنقىلابى پارتىيە» (قىسقارتىلمىسى «خ ئى پ») دەپ نام قويۇلدى. خەلقچىل ئىنقىلابى پارتىيىنىڭ يەتتە كىشىلىك مەركىزىي كومىتېتى تەشكىللىنىپ، ئۇنىڭ رەئىسلىكىگە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ تەيىنلەندى، بۇ، يەر ئاستى تەشكىلات ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭ تەشـ

كىلىنى كېڭەيتىش ۋە ئەزا قوبۇل قىلىشتا ئېھتىياتچانلىقنى قا ۋە سىياسىي جەھەتتە ھوشيار بولۇشقا ئىنتايىن دىققەت قىلىندى. «خ ئى پ» نىڭ تەشكىللىرى تەدرىجىي ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە، شۇنىڭدەك ھەربىيلەر، ساقچىلار ئىچىدىمۇ قۇرۇلدى، بىتىم دەۋرىگە كەلگەندە، «خ ئى پ» خوتەن، قەشقەر ۋىلايەتلىرىدىمۇ تەشكىللەندى. خەلقچىل ئىنقىلابى پارتىيە ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە ئىنقىلابى پائالىيەت ئېلىپ بارىدى، ئاشكارا قىلىشقا مۇمكىن بولغان پائالىيەتلەرنى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى ئارقىلىق ئىشلىدى. «خ ئى پ» تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن، ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى ياشلارنىڭ ئاممىۋى، ئىنقىلابى تەشكىلاتى سۆپىتىدە خەلقچىل ئىنقىلابى پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇز پائالىيىتىنى ئېلىپ باردى.

گومىنداڭ تەرەپ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىر يىلدىن ئارتۇق سۆھبەت ئۇتكۈزۈش ئارقىلىق، 1946 - يىلى 1 - ئايدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم بىلەن قوشۇمچە بىر ھۆججەت ئىمزالىدى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئەخمەت ئەپەندىم باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كەلدى. 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇرۇمچىدە ئۇلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىندى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۈچ ۋىلايەت تەرىپىدىن ئۇلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپلىقىغا كۆرسىتىلدى.

گەرچە ئۇلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ بىتىم بويىچە سىياسى ئىشلارنى ئەمەلگە قويۇش پروگراممىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، گومىنداڭ تەرەپ بىتىمنى ئىجرا

قىلمىدى، ئۇلكە دائىرىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن سايلامغا قورالىق ئارىلاشتى، يەتتە ۋىلايەتتىكى ئىلغار ئادەملەرنى بېسىقتۇردى. گەرچە ئۇلكە بۇيىچە كېڭەش ئەزالىرى ئۇرۇمچىگە توپلانغان بولسىمۇ، ئىنقىلاب تەرەپدارلىرى كۆپرەك بولغانلىقى ئۈچۈن مەجلىس ئېچىشقا رۇخسەت قىلمىدى، 25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسىنى تۇغدۇردى. مەسئۇتنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن رەئىسلىككە تەيىنلەپ، ھەرخىل يوللار بىلەن بىتىمنى بۇزۇشقا ئۇرۇندى. بۇ، ئەمەلىيەتتە گومىنداڭ تەرەپنىڭ بىتىم تۈزۈش ھېيلە - نەيرەڭلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، چېگرا رايون بولغان شىنجاڭنى ۋاقىتلىق تىنچلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. جياڭ جېيشىنىڭ مەقسىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى داۋام قىلغان سەككىز يىللىق ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىدىن كۆرەكلەپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ ياردىمى بىلەن مەملىكەت بويىچە ئۇرۇش قوزغاپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ئازادرايونلارنى بېسىپ ئېلىپ، ئۆزى مەملىكەتنىڭ يېگانە خوجىسى بولماقچى ئىدى. بۇ ئۇنىڭ خام خىيالى ئىدى، ئەمەلىيەت ھەم شۇنداق بولدى.

ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ گومىنداڭنىڭ ھېيلە - نەيرەڭلىرىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، گومىنداڭ تەرەپ بىلەن بىتىم تۈزۈشكە رازى بولدى، چۈنكى، ئۇچ ۋىلايەت خەلقى تىنچلىقنى خالايتتى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ئارزۇ قىلاتتى. بىتىم دەۋرى كەسكىن ۋە مۇرەككەپ كۈرەش شارائىتىدا ئۆتتى، بىتىم دەۋرىدە بىر تەرەپتىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا تۇغرا كەلسە، يەنە بىر تەرەپتىن گومىنداڭ پەرەسىت مەسئۇد، مەمتىمىن، ئەيسا قاتارلىقلارغا ۋە گومىنداڭنىڭ ھەرمىللەت ئىچىدىن بېقىپ يېتىشتۇرگەن جانىخان، ئوسمان، قالىبەك قاتارلىق ئىشپىيون باندىتلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىشقا توغرا كەلدى. بۇ كەسكىن كۈرەش جەريانىدىمۇ ئابدۇكېرىم ئاباباسوۋۇ ئۆزىنىڭ قابىلىيەتلىك رەھبەر ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى.

1946 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئابدۇكېرىم ئاباباسوۋۇشنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن بىرلىكتە «گومىن داخۇي» (قورچاق گومىنداڭ مىللىي قۇرۇلتاي) غا قاتنىشىش ئۈچۈن نەنجىڭگە باردى. ئۈچ ۋىلايەت تەرەپتىن بارغان ۋەكىللەر گەرچە بۇ قۇرۇلتايغا بارغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قاتناشمىدى. ئابدۇكېرىم ئاباباسوۋۇ نەنجىڭگە بېرىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى تۇرغان مېيىۋەن يېڭى مەھەللىسىگە بېرىپ يولداش دۇڭبېيۇۋ بىلەن ئىككى قېتىم كۆرۈشكەن، شۇنىڭ ۋەزىيىتىنى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بىتىمگە نىسبەتەن بۇزغۇنچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى خۇسۇسەن شىنجاڭدا خەلقچىل ئىنقىلابى پارتىيىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ خىزمەت پائالىيىتىنى دوكلات قىلغان دەھم بۇ توغرۇلۇق يولبورۇق سورىغان، يولداش دوڭ بېيۇۋ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا قايتۇرما زەربە بېرىشكە تەييار تۇرۇش، ئۇچ ۋىلايەتنى مۇستەھكەم قورغانغا ئايلاندۇرۇش، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئارىسىدا پارچىلاش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش قاتارلىق يولبورۇقلارنى بېرىش بىلەن بىللە خەلقچىل ئىنقىلابى پارتىيىنىڭ مەركىزىي كومىتېت بىلەن ئالاقە باغلاپ تۇرۇشى ئۈچۈن پىلان گۇئەن (ئىسمىنى ۋاڭ نەندى دەپ ئۆزگەرتىپ كەلگەن) يولداشنى قوشۇپ بەرگەن. ئەپسۇسكى يولداش پىلان گو-

ئەن ئالاقىلىشىش ئاپپاراتىنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، يەنىمۇ بىلەن ئالاقە باغلاشقا ئىمكانىيەت بولمىدى. يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن (1947 - يىل 1 - ئايدا)، خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى چاقىرىلدى، بۇنىڭدا «شىنجاڭ كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» نىڭ ئاساسى مەسئۇللىرى قاتناشتى، بۇ مەجلىستە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ نەنجىڭدە يولداش دوڭ بىيۇۋۇ بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ۋە يولداش دوڭ بىيۇۋۇنىڭ بەرگەن يولىيورۇقلىرىنى يەتكۈزدى. يىغىن «شىنجاڭ كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» بىلەن بىرلىشىشنى، پارتىيەنىڭ نامىنى خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە دەپ ساقلاپ قېلىشنى قارار قىلدى. مەركىزىي كومىتېت قايتىدىن سايلىنىپ بۇرۇنقى خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيەنىڭ 7 نەپەر مەركىزىي كومىتېت ئەزالىرىدىن باشقا يەنە شىنجاڭ كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىدىن بەش كىشى كىرگۈزۈلۈپ، 12 ئەزادىن تەركىب تاپتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قايتا خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيەنىڭ رەئىسى بولۇپ سايلاندى. خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە كېيىنكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشچىلىقىدىكى يېڭىدىن تەشكىل تاپقان مەركىزىي كومىتېتنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ باردى.

11 - مارتدىلىق تىنچلىق بېتىمىنى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ھەرقانچە تىرىشسىمۇ گومىنداڭ تەرەپ بۇنىڭغا يول قويمىدى، ئاخىرى، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۇرۇمچىدىن قايتىپ كەتتى، ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئۆز پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇردى.

ئۇچ ۋىلايەتكە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ پۈتۈن كۈچى بىلەن خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيەنىڭ ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلدى، مەتبۇئات، تەشۋىقات خىزمەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلدى. تەربىيىۋى خىزمەتلەرگە چوڭقۇر چۆكۈپ، ئارمىيە ئىچىدە، ساقچى كادىرلىرى ئىچىدە، ياشلار ۋە خەلق قاتلىمىدىكى مەجلىسلەردە نەزەرىيە جەھەتتە رىغبەتلەر بېرىپ تۇردى. مىللەتلەر ئارا ئىتتىپاقلىق خىزمىتىنى ئىشلىدى. خۇسۇسەن خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىق خىزمىتىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ھەقىقەتەن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ تالانتلىق ناتىق ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغان مەجلىس ئەھلى ئۇنىڭ سۆزگە ئۇستىلىقى، مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلىقى، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنلىقى بىلەن زوقلىناتتى.

1948 - يىلى 8 - ئاي ئىچىدە، شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى تەشكىل قىلىندى. ئىتتىپاقنىڭ باش ئورگىنى سۈپىتىدە ئىتتىپاق تەشكىلى ھەيئىتى سايلاندى. ئىتتىپاق تەشكىلى ھەيئىتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئاخبارات ئىدارىسىگە مەسئۇل بولۇپ تەيىنلەندى. ئاخباراتچىلىق خىزمىتىدە ئۇ يېڭى تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇ، شىنخۇاشېۋ خەۋەرلىرىنى كۆپلەپ گېزىتلەرگە بېسىشقا يېتەكچىلىك قىلدى، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبە خەۋەرلىرىنى ھەرمىللەت خەلقى ئۆز ۋاقتىدا ئاڭلاپ تۇردى، ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئازاد بولۇشىنى ئارزۇ بىلەن كۈزىتىپ باردى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ مىللەتلەر ئىتتىپاقى، ۋەتەن بىرلىكىنى كۆزقارىچوغىدەك ھىمايە قىلاتتى.

1949 - يىلى 5 - ئايدا، ئۇ غۇلجا ئاكتىپلار يىغىندا ئىنتىلىپاق نامىدىن بەرگەن دوكلاتىدا، ئىنقىلاب جەريانىدا يۇز بەرگەن بەزى خاتالىقلار ئۈستىدە توختىلىش بىلەن بىللە مەملىكىتىمىز جۇڭگو دائىرىسىدە بولۇۋاتقان يېڭى ۋەزىيەتنى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھالاكەتكە يۇز تۇتۇۋاتقانلىقىنى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىنى، جۇڭگونىڭ ئىستىقبالى پارلاق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئۇزۇن مۇددەت جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىسىگە ئىگە بولغان، ئاز سانلىق مىللەت ئىچىدىن چىققان ماركسىزمچىلارنىڭ نامايەندىسى ئىدى. ئۇ، كۆتىكەن كۈنلەر بارغانچە يېقىنلىشىۋاتاتتى، غەلىبە خۇش خەۋەرلىرى داۋاملىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى، ئاخىرى خەلقىمىز جۈملىدىن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ تەشنالىق بىلەن كۈتكەن كۈنلەرمۇ يېتىپ كەلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلىدىغانلىقىنى جاكالايدىغان مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي كېڭەشنىڭ بىرىنچى نۆۋەتلىك مەجلىسى ئېچىلىدىغان بولدى. بۇنىڭغا شىنجاڭ خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە ئەخمەتجان قاسىمى، گېنىرال ئىسھاق بېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، گېنىرال دەلىلخان. لوجۇ يولداشلار 1949 - يىلى 8 - ئايدا سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئارقىلىق ئايروپىلان بىلەن سەپەرگە ئاتلاندى. ھەركىم كۆتىمگەن يەردە، بەختكە قارشى بايقال كۆلى ئەتراپىدا ئايروپىلان ۋەقەسى تۇغۇلۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى قۇربان بولدى. بۇ شۇم خەۋەر ئاڭلىتىلغاندا،

پۈتۈن ئۆلكە خەلقى چوڭقۇر قايغۇغا چۆكتى، ئىسسىق، كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزدى، ھەممە يەرنى ماتەم قايغۇسى قاپلىغان ئىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بىزدىن ياش ئايرىلدى، ئۇ، قۇربان بولغاندا پەقەت 28 ياشتا ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ گەرچە ياش قۇربان بولغان بولسىمۇ، خەلقىمىزنىڭ ئىنقىلابى تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى، بىز شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى، ئۇنىڭ سەبداشلىرى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ئەسلەيمىز ۋە ئۇنىڭغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز.

ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋنىڭ ئوقۇغۇچىلىق دەۋرى توغرىسىدا ئەسلىمە

خالىق ساقى

مېنىڭ ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋ بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇچراشقان ۋاقتىم، 1936 - يىللىرىنىڭ كۈز ئايلىرى ئىدى.

ئۇ ۋاقىتتا مەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەركىزىي دىخۇا (ئۇيغۇرچە) دە ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مىلىي 2 - سىنىپىدا ئوقۇۋاتاتتىم، ئېسىمدە قېلىشچە، دەرس باشلىنىپ بىر قانچە ئايدىن كېيىن، بىر كۈنى دەرس ئالدىدا بىزنىڭ سىنىپ تەربىيىچىمىز بىر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىنى باشلاپ سىنىپقا كىرىپ كەلدى. بۇبالا 15 ياشلاردا بولۇپ، بويى ئانچە ئېگىز ئەمەس، تەن قۇرۇلۇشى ئوتتۇرا-هال، ئاددىيغىنا كىيىنگەن، ئۇستى باشلىرى رەتلىك ئىدى. قارىماققا ئۇنىڭ كۆلۈمسىرەپ تۇرغان ئىللىق چىرايىدىن قانداقتۇر بىر يېقىملىق نۇر چاقناپ تۇراتتى، مۇئەللىم تونۇشتۇرۇپ، بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ئىسمى ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋ، ئۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن سىلەر بىلەن ساۋاقداش بولۇپ ئوقۇش ئۈچۈن كەلدى، دېدى. سىنىپتىكى بارلىق ساۋاقداشلار ھەممىز چاۋاك چېلىپ قارشى ئالدۇق. ئابدۇكېرىم ئاببا-

سوۋ، مۇئەللىم ۋە بارلىق ساۋاقداشلارغا قارىاپ ئېگىلىپ سالام بەردى، شۇنىڭدىن كېيىن مۇئەللىم ئۇنى ئەڭ ئالدىنقى پارتىغا، يەنى، مەن بىلەن بىر پارتىغا ئورۇنلاشتۇردى.

تەنەپپۇسقا ئىزۇانۇك چېلىنىدى، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھەممە ساۋاقداشلار ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋنىڭ ئەتراپىغا ئولۇشۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇنى - بۇنى سوراپ ئۆز ئارا تونۇشۇشتى. ياتاقتا ئورۇنلاشتۇرۇشتىمۇ ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋ مەن بار ياتاقتا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ھەر بىر ياتاقتا ياتاقلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ئىككىدىن تۆتكىچە ئوقۇغۇچى ياتاتتى. بىزنىڭ ياتاقتا بىز ئىككىمىزدىن باشقا يەنە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھاۋارايى ئىدارىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى مەرھۇم ئابدۇرېھىم خۇدابەردى ۋە ئۇ-رۇمچى شەھەرلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ كادىرى مەرھۇم ئابدۇغۇپۇرياقۇپلار بار ئىدى. شۇندىن باشلاپ مېنىڭ ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋ بىلەن ئوتتۇرا مەكتەپتىن سابىق شىنجاڭ شۆيۈەنسىگچە بولغان تۆت يىلدىن ئارتۇق ساۋاقداشلىق ھاياتىم باشلانغان ئىدى.

1936 - يىلى كۈزدىن 1938 - يىلى 8 - ئايغىچە، ئۇرۇمچىدىكى ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدۇق، 1938 - يىلى 9 - ئايدىن 1940 - يىلى 6 - ئايغىچە، شىنجاڭ شۆيۈەنسىنىڭ مىللىي سىنىپىدا ئوقۇدۇق. تۆۋەندە مەن ئاددىيغىنا ئەسلىمەم ئارقىلىق ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋغا بولغان چوڭقۇر ۋە سەمىمىي سېغىنىشىمنى بىلدۈرۈپ ئۆتىمەكچىمەن.

ئابدۇكېرىم ئاببباسوۋ ئۆگىنىشتە ناھايىتى تىرىشچان ئىدى، چۈنكى ئۇ مەكتەپكە كېچىكسىپ كېلىپ بىرەر مەۋسۇمدىن كېيىن قېتىلغان ئوقۇغۇچى بولغاچقا، بىر قىسىم دەرسلەردىن

خەۋەرسىز قالغان ئىدى. ئۇ، كۈندىلىك دەرستە باشقىلار بىلەن تەڭ ئۆگىنىشكە توغرا كەلسە، يەنە بىر تەرەپتىن ۋاقتىنى چىڭ ئىگىلەپ، ئوقۇلۇپ كەتكەن دەرسلەرنى تولۇقلاشقا توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ۋاقتىلاردا دەرس كونسپېكتى يوق، پەقەتلا مۇئەللىمنىڭ لېكسىيەسىنى ئاڭلاپ خاتىرە يېزىش ئاساس قىلىناتتى. شۇڭا ئۇ، كۈندۈزى ئەسەتايىدىل دەرس تىڭشاپ كونسپېكت يازسا، دەرستىن چۈشكەندىن كېيىن كەچتە ساۋاقداشلارنىڭ كونسپېكتى بىلەن ئۆزىنىڭ يېزىۋالغان كونسپېكتىنى سېلىشتۇرۇپ، كونسپېكتنى تولۇقلاپ رەتلەيتتى. چۈشىنەلمىگەن جايلىرىنى ھېچ بىر تارتىنماستىن سەمىمىيەتلىك بىلەن ساۋاقداشلىرى ۋە مۇئەللىملەردىن سوراپ بىلىشكە ئالدىرايتتى. ئۇ، شۇنداق تىرىشچان، سەمىمىي بولغاچقا، ھەممە ساۋاقداشلار ۋە مۇئەللىملەر ئۇنىڭ ئۆگىنىشتە ئەلا نەتىجىگە ئېرىشىشى ئۈچۈن ئېرىنمەي سەمىمىي ياردەم بېرەتتى، ئەينى ۋاقتتا، مەكتەپتە كەچ سائەت توققۇزدا (شىنجاڭ ۋاقتى) چىراقنى ئۆچۈرۈپ ئۇخلاش دېگەن تۈزۈمى بار ئىدى، چىراقنى ئۆچۈرۈش ۋاقتى بولغاندىن كېيىن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ياتاقنىڭ پەنجىرىسىگە ئېسىلىپ تارتىپ قويۇپ، كىرىسىن چىراق ئالدىدا داۋاملىق دەرس كونسپېكتلىرىنى كۆچۈرۈپ ئۆگىنىش قىلاتتى. ئۇ، ھەقىقەتەن قەيسەر، ئىرادىلىك، جاپاغا چىداملىق يىگىت ئىدى، ئۆگىنىشتە ۋاقتىنى چىڭ ئىگىلەپ، جاپالىق كۈرەش قىلىپ تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكتىن، ئوقۇلۇپ بولغان دەرسلەرنى يۈزدە - يۈز تولۇقلاپ ئالغاندىن تاشقىرى، سىنىپ بويىچە ئەلا ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن ئورۇن ئېلىپ، ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىپ، مەكتەپ تەرىپىدىن بىر نەچچە قېتىم تەقدىرلەنگەن ئىدى.

ئۇ، مەكتەپكە كىرگەن كۈندىن باشلاپلا خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى ئۆگىنىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى، ئۇ، خاتىرە دەپتەرلىرىگە خەنزۇچە سۆزلۈكلەرنى يېزىۋېلىپ، ماڭسا - تۇرسا يادلاپ يۈرگەندىن تاشقىرى، ئالقان بىلەكلىرىگە خەنزۇ يېزىقى بىلەن سۆزلەرنى يېزىۋېلىپ يادلاشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋالغان ئىدى. ئۇنداق باشقا ئۇ، بىر قانچە خەنزۇ ساۋاقداشلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇچراشقانلا يەرلەردە ئۇلار بىلەن خەنزۇ تىلىدا سۆزلۈشۈپ، ئۆگەنگەنلىرىنى مەشىق قىلاتتى. شۇنداق ھەر خىل چارە - تەدبىرلەرنى ئىشلىتىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، بىر قانچە يىل ئىچىدە خەنزۇچە تىل - يېزىقىنى رەسمىي ئىگىلەپ ئېلىپ، خەنزۇ يېزىقىدىكى كىتابلارنى بىمالال ئوقۇيالايدىغان، خەنزۇچە لېكسىيەلەرنى ئاڭلىيالايدىغان سەۋىيىگە يەتكەن ئىدى. ئۇ، بىلىم دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن مەكتەپ كۈتۈپخانىسىغا كىرىپ، مۇناسىۋەتلىك ئىلغار كىتابلارنى كۆرگەندىن تاشقىرى، قولىغا ئازدۇر - كۆپتۇر پۇل كىرسىلا ھەر خىل كىتابلارنى سېتىۋېلىشقا ئالدىرايتتى. بەزى ئايلاردا ئۈچتۇرپاندىكى ئائىلىسىدىن پارچە، پۇرات راسخوتلىرى ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئازغىنا تۇرمۇش پۇلى، مەكتەپتىن ھەر ئايدا تارقىتىپ بېرىدىغان تۇرمۇش راسخودى ۋە ساۋادسىزلىقنى يۇيۇش كەچلىك كۇرسقا دەرس ئۆتۈش بەدىلىگە بېرىلگەن ناھايىتى ئاز قوشۇمچە پۇللىرىنى تېجەپ ئىشلىتىپ كىتاب سېتىۋالاتتى (شۇ يىللىرى نەنلياڭدا بىر قانچە جايدا ساۋاتسىزلارنى ئوقۇتۇش كەچكى كۇرسلىرى ئېچىلغان بولۇپ، بۇنىڭغا سابىق شىنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ مىللىي سىنىپىدا بىر قانچە ئوقۇغۇچىلارنى كەچتە دەرس ئۆتۈشىگە ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇلارغا ھەر ئايدا ئازغىنا

قوشۇمچه هەق بېرىلەتتى)، ئېسىمده قېلىشچه، ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «پولات قانداق تاۋلاندى»، «قۇللار»، «لېنىنىڭ ياشلىق دەۋرى»، «مېھرابتىن چايان»، «ئۆتكەن كۈنلەر» دېگەن رومانلارنى ۋە ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ پەلسەپە، سىياسى ئىقتىساد ئەسەرلىرى ھەمدە «جۇڭگو ئىنقىلابى تارىخى»، ئەيسىچنىڭ پەلسەپىسى قاتارلىق ئىلغار ئەسەرلەرنى سۆيۈپ ئوقۇيتتى.

دەرسخانىدا مۇئەللىمنىڭ لېكسىيەسىنى ئەستايىدىل دىققەت بىلەن ئاڭلايتتى، ھېچ قانداق ئۇششاق ھەرىكىتى يوق ئىدى، باشقا ساۋاقداشلارنىڭمۇ شۇنداق ئەستايىدىل بولۇشىغا ھەيدەكچىلىك قىلاتتى. مۇئەللىمنىڭ لېكسىيەسى ئاياقلاشقىچە بىلەن تەڭ قول كۆتۈرۈپ، چۈشىنەلمىگەن مۇجمەل ئوقۇملار ئۈستىده مۇئەللىمگە سوئال قويۇپ، قانائەتلىنەرلىك جاۋاب ئالمىغىچە توختىمايتتى. ھەتتا دەرسىتىن چۈشكەندىن كېيىن مۇئەللىمنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ چىقىپ، مۇئەللىمنى قورودا توسۇۋېلىپ، قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب ئېلىپ توختايتتى، شۇڭا ئۇنى مۇئەللىملەر «چاتاقچى» دەپ بېشىنى سىلاپ قويۇاتتى - يۇ، لېكىن ئۇنىڭ كېلەچەكتە بىر ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىدىن ئۈمىدۋار ئىدى، ھەقىقەتەن ئۇ ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆتكىنىدەك ئىسمى جىسمىغا لايىق تىلشۇناس ۋە بىر قەيسەر ئىنقىلابچى بولۇپ يېتىشىپ چىقتى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ھەر مىللەت ساۋاقداشلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا ماھىر ئىدى، ئۇ، ئىتتىپاقلىقنى كۆز قارىچوغىدەك ئاسرايتتى، ئۇ، مەكتەپكە كېلىشى بىلەنلا ساۋاقداشلار ئۇنىڭ مۇلايىم، سەمىمى، خۇش چاقچاق، جۇشقۇن،

تېتىك، ناخشا - مۇزىكىلارنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان ئىدى. شۇڭا ساۋاقداشلارنىڭ قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشقا، ئۇنىڭ بىلەن دائىم بىللە بولۇشقا خۇشتار ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بولغان تۆت يىلدىن ئارتۇق جەريانىمدا، مەن ئۇنىڭ ھەر قانداق بىر ساۋاقداش بىلەن قىزىرىشىپ، يامانلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرمىگەن، ئەكسىنچە ئۇنىڭ ئاۋارىچىلىقتىن قاچماي دەرستە ئارقىدا قالغان ساۋاقداشلىرىغا كونسپېكتنى بېرىپ تۇرۇپ، دائىم ساۋاقداشلىرىغا ياردەم بەرگەنلىكىنى، دەرس سىرتىدا دەم ئېلىش ۋاقتىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا كونسۇلتاتسىيە قىلىپ بەرگەنلىكىنى ئۇچرىتىپ تۇراتتىم. ئۇندىن باشقا يەنە، ساۋاقداشلار ئىچىده مەلۇم قېيىنچىلىقى بارلارغا سەممىي غەمخورلۇق قىلىشقا ئالدىرايتتى، ئېسىمده قېلىشچه، 1939 - يىلى شىنجاڭ شۆيۈەنده، ئوقۇۋاتقان قىشنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىنىڭ بىرىده، خوتەنلىك ئىمىن ئىسلام ئىسىملىك بىر ساۋاقدىشىمىز ئۇشتۇمتوت «نامازشام قارىغۇسى» كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قېلىپ، كېچىده ھاجەتخانىغا چىققىچە ئىرىق ئۇستىدىكى كۆرۈكنى پەرق ئېتەلمەي ئىرىققا چۈشۈپ كېتىدۇ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بۇنىڭدىن دەرھال خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئىرىقتىن تارتىپ چىقىرىپ، يۆلەپ ياتاقىغا ئېلىپ كىرىدۇ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ پاكىزە كىيىملىرىنى كىيگۈزۈپ، ئۇنىڭ پاسكىنا بولۇپ كەتكەن كىيىملىرىنى يۇيۇپ تازىلاپ قۇرۇتۇپ بېرىدۇ، دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ كۆرسەتكەنده، دوختۇر ئۇنىڭ كېسىلىنىڭ ئۇزۇقلۇقنىڭ ناچارلىقىدىن بولغانلىقىنى ئېيتىپ، ھەر كۈنى سۈت، تۇخۇم،

كاكاۋا بىلەن ئوزۇقلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئائىلىسى كەمبەغەل، ئۇنىڭ ئۈستىگە خوتەنده بولغاچقا، ئۇ، مۇنداق ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلىنىشگە ئىقتىسادى جەھەتتىن چارىسىز ئىدى. بۇ ئەھۋالنى چۈشەنگەن ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ، گەرچە ئۆزىدىمۇ ئېغىر - تېغىر تۇرمۇشقا ئىقتىساد بولمىسىمۇ ئۇ يەنىلا سەمىمىي ساۋاقداشلىق روھى بىلەن ئوچۇق قوللۇق قىلىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ، دائىم دېگۈدەك بىر مەزگىل سوت، شېكەر، تۇخۇم كاكاۋلارنى ئېلىپ بېرىپ ئۆز قولى بىلەن پىشۇرۇپ بېرەتتى. ئۇندىن باشقا بەزى يېتىشمەسلىكلەرنى چاغلاردا باشقا ساۋاقداشلار ئارا ھەمكارلىقنى جارى قىلدۇرۇپ، يولداشلار ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان ئىدى. بەختكە يارىشا بىر، ئىككى ئايدىن كېيىن ساۋاقدىشىمىز ئىمىن ئىسلامنىڭ كۆزى ياخشى بولۇپ كەتكەن ئىدى.

كىشىنى قاتتىق ئېچىندۇرىدىغىنى شۇكى، ساۋاقدىشىمىز ئىمىن ئىسلام 1947 - يىلى ئۈرۈمچىگە كېلىپ مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ بىلەن كۆرۈشۈپ خوتەنگە قايتىشىدا، يەكەنگە بارغاندا زالىم جۇفاڭگاڭ باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تىرىك كۆمۈۋېتىلىدۇ. ئەگەر بەختسىزگە ھايات بولغان بولسا، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋنىڭ ئۆزىگە بولغان چوڭقۇر مېھرى مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ، ئۆچمەس داستانلارنى يازغان بولاتتى.

ئابدۇكېرىم ئاباسوۋنىڭ خەنزۇ، خۇيزۇ، ساۋاقداشلىرىدىنمۇ سەمىمىي دوستلىرى بار ئىدى، ئومۇمەن ئېيتقاندا،

دا، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى كۆز قارىچوغىدەك ئاسرايتتى، ھەممە ئادەم بىلەن سەمىمىي مۇناسىۋەت قىلاتتى. بۇنىڭ بۇ دوستلىقى، ئۇنىڭ ئۆگىنىشتە ھەر تەرەپلىمە ئۆسۈشىگە ياردەم بەردى. ئۇ، مەكتەپكە كەلگەن دەسلەپكى چاغلىردا بىر ئېغىزمۇ خەنزۇچە گەپ بىلمەيتتى، لېكىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەنزۇ تىلىنى بىمالال راۋان سۆزلەيدىغان بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇ، بوش ۋاقىتلىرىدا دائىم دېگۈدەك خەنزۇ، خۇيزۇ ساۋاقداشلارنىڭ ياتقىغا بېرىپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشاتتى، ئۆز ئارا ئۆگىنەتتى. ئېسىمدە قېلىشىچە، ئابدۇكېرىم ئاباسوۋنىڭ ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتە، لېۋ چىڭلىڭ ئىسىملىك بىر خەنزۇ دوستى بار ئىدى. ئۇ، 1941 - يىلى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسىدە ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ياردەم يېغىش تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، باندىتلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ ئۆلتۈرۈلدۇ، ئەينى ۋاقىتتا بۇ پاجىئەلىك خەۋەر ھەممىزنى قاتتىق ئېچىندۇرغان ئىدى. ئۇندىن باشقا ئاباسوۋنىڭ يەنە خۇيزۇ مىللىتىدىن، بولغان بىر دوستى يۈجەنلىك ئىدى، بۇ ساۋاقدىشىمىز شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ، ئۆتكەن يىلى داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي كىسەل بەن ۋاپات بولۇپ كەتتى.

ئابدۇكېرىم ئاباسوۋ ئۇنىڭ بىلەن دائىم دېگۈدەك تەنتەربىيە ۋاقىتلىرىدا ۋاسكىتبول، ۋالىبول ئويناش جەريانىدا يېقىن دوستلۇق ئورناتقان ئىدى. ئۇ، بەدەننى چېنىقتۇرۇشقا تولىمۇ كۆڭۈل بۆلەتتى، ھەر كۈنى سەھەر تۇرۇپ مەكتەپنىڭ مەيدانىنى بىر قانچە قېتىم يۈگۈرۈپ

ئايلانغاندىن تاشقىرى، ھەر قېتىم دەرس ئارىلىقىدىكى تەنەپپۇس ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ۋاسكىتبول مەيدانىغا بېرىپ توپ ئويناپتتى. مەكتەپنىڭ ھەر خىل تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، باشقىلارغا باشلامچىلىق قىلاتتى. ئۇ، دائىم «ساغلاملىق زور بايلىق»، دەپ باشقىلارغا تەسىر كۆرسىتەتتى. شۇڭا ئۇ، ئوقۇغۇچىلىق جەريانىدا بىر كۈنمۇ ئاغرىپ قالغىنى يوق، ساغلام، تېتىك، جانلىق بولۇپ ھەممە كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلاتتى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ يۇكسەك ئەخلاق پەزىلەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ، ساۋاقداشلار ئارىسىدا مۇئامىلىدە سەمىمىي ئىدى، ئۆزىدىن كىچىكلەرنى ئىززەتلەيتتى، چوڭلارنى بولسا ھۆرمەتلەيتتى، كىچىك پېئىل ئىدى، ئۆگىنىشتە ئەلا نەتىجىگە ئىگە بولغاندا مەغرۇرلانماي، ئەكسىنچە باشقىلارنى ئۆزىگە ئۈستاز تۇتۇپ، تېخىمۇ قېتىرقىنىپ، ئىزدىنىپ ئۆگىنەتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى ئۇچراتقاندا سالام بەرمەي ئالدىدىن ئۆتمەيتتى، شۇڭا ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى. شۇنداقلا ئۇ مەكتەپنىڭ بارلىق قائىدە - تۈزۈملىرىگە ئەستايىدىل رىئايە قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئوقۇمەجبۇرىيىتى دەپ تونۇيتتى. تۆت يىلدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىلىق جەريانىدا ئۇ، بىرەر قېتىممۇ مەكتەپ ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىپ باقمىغان. دەرسكە ئۆز ۋاقتىدا قاتنىشىپ، دەرسخانىدا ئوقۇتقۇچىنىڭ لېكسىيەسىنى ئەستايىدىل ئاڭلاپ، بىر - بىرلەپ خاتىرە يېزىپ قالدۇراتتى. تەشكىلنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي، بىرەر سائەتمۇ مەكتەپتىن ئايرىلمىغان ئىدى، ئىنتىزامچان ئىدى، ئۆلكىلىك بىرىنچى

ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىمىزدا، بىرىيلى قىشتا ناھايىتى قاتتىق سوغۇق بولۇپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە كۆمۈرمۇ قىس بولۇپ كەتكەن ئىدى. ھەر ھەپتىدە ھەر بىر ياتاقتا ئاران بىر زەمبىل كۆمۈر تارقىتىپ بېرەتتى. بىر كۈنى كېچىدە ئوقۇغۇچىلار كۆمۈرخانىنى ئېچىپ، ئوغرىلىقچە ھەممە ياتاقلارغا بەس - بەس بىلەن كۆمۈر تۆشۈيدۇ، بىز بىر قانچىمىزمۇ بىر زەمبىل كۆمۈر ئەكەلدۇق. لېكىن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بىزنىڭ بۇ قىلغىنىمىزغا قارشى تۇردى. ئۇنىڭ نەسىھەت قىلىشى ئارقىسىدا بىز ئوغرىلاپ كەلگەن بىر زەمبىل كۆمۈرنى قايتۇرۇپ كۆمۈرخانىغا ئاپىرىپ قويدۇق. ئىككىنچى كۈنى بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان مەكتەپ رەھبەرلىكى بىزنىڭ بۇ قىلغان ئىشىمىزنى ئالاھىدە تەقدىرلىگەن ئىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ. تۇرمۇشتا ئىقتىسادچىل ئىدى. ئىسراپچىلىققا، ھەشەمەتچىلىككە قارشى تۇراتتى، ئۇ، كۈندىلىك تۇرمۇشنى ئاددىي - سادىدى ئۆتكۈزەتتى. ئادەتتە پۈتۈنلەي ئاددىي يېپ رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىپ يۈرەتتى، كىيىم - كېچەكلىرىنى ئۆزى يۇيۇپ، ياماپ، قۇرىغاندىن كېيىن كەچۈرۈن ئۇخلاش ئالدىدا شالۋۇرلىرىنى كارىۋات پراستىنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ قويۇپ، دەزمال سالغاندەك قىرلىرىنى چىقىرىپ كىيىپ يۈرەتتى، تازىلىقتا ھەممىگە ئۈلگە ئىدى.

ئۇ، ساۋاقداشلارغا ۋە كوللېكتىپقا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىمىزدا، ھەر ئايدا ئوقۇغۇچىلاردىن ئىككى كىشى نۆۋەت بىلەن سىنىپىمىزدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماق ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولاتتى، بىر قېتىم نۆۋەت ئابدۇ -

كېرىم ئابباسوۋ بىلەن ماڭا كەلگەن ئىدى. ئۇ، تاماقنى ياخشىلاش ئۈچۈن دەرستىن چۈشكەندىن كېيىنكى بوش ۋاقتىنىمىن پايدىلىنىپ، مېنى باشلاپ تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ يۈرۈپ پۈلى ئەرزان سۈپىتى نىسبەتەن ياخشى سەي ۋە نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ، ئۆز ۋاقتىدا ئاشخانىنى تەمىنلىگەندىن تاشقىرى، ئاشخانىنىڭ تازلىقىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، يەكئىنى تۈرۈپ ئاشپەز ئۇستاملارغا تەكلىپ يارەملىشىپ، تاماقنىڭ تەملىك، سۈپەتلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، كەلگۈسى ساۋاقداشلارنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولغان ئىدۇق.

ئۇ، ئەمگەكچان ئىدى، كوللېكتىپ ئەمگەكلەرگە ئاكا-تىپ قاتتىشاتتى. قىش كۈنلىرى مەكتەپ ياتاقلىرىنىڭ ئۆگزىسىنىڭ شۇنداقلا قورولارنىڭ قارلىرىنى تازىلاش ئەمگەكلىرىگە ئۆز ۋاقتىدا تەشەببۇسكارلىق بىلەن قاتنىشىپ، ساۋاقداشلارنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى، بايرام ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرىدە سىنىپ ۋە ياتاقلارنىڭ تازىلىق ئىشلىرىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۆزلىكىدىن تازىلىق قىلاتتى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ۋەتەننى قىزغىن سۆيەتتى، ۋەتىنىمىز جۇڭخۇانىڭ ئىستىقپالى ئۈستىدە دائىما دېگىدەك پىكىر يۈرگۈزۈپ، باش قاتۇراتتى. ۋەتىنىمىز ئاسمىنىدا ئادالەت تېڭىنىڭ پارلاپ يۈرۈشىنى ئۈمىد قىلاتتى، ۋەتىنىمىزنى ئايالغ ئاستى قىلىۋاتقان ئىئودال مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە، جاھانگىر مۇستەملىكىچىلەرگە غەزەب - نەپرەتلىرىنى ئىزھار قىلاتتى. ئۆلكىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چېغىمىزدا، مەكتىۋىمىزگە جۇڭگو كومۇنىست پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى لى زىلياڭ (لى يۈنلاڭ) شوجاڭ بولۇپ كەلدى. شۇنداقلا بىر قانچىلىغان ئىلغار ئىنقلابىي ئىدىيە بىلەن قورالالانغان

ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، مەكتىۋىمىزنىڭ ئوقۇتۇش سىپىدە ئىنقىلابى ئىدىيە ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىدى. جۇڭگو كومپارتىيە ئەزاسى خۇاڭ مىنغۇ (خۇاڭ خۇچىڭ) باش كاتىپلىقىدا قورۇلغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىلغار تەشكىلات جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈيۇشمىنىڭ شۆبىسى مەكتىۋىمىزدە قورۇلغاندىن كېيىن، بىزلەر ئەزا بولۇپ كىردۇق. مەزكۇر ئۈيۇشما ئۆز ئەزالىرىنى ئىلغار ئىنقىلابى ئىدىيە بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تەشۋىقات پائالىيەتلىرىگە ئۇزلۇكسىز ئۈيۇشتۇرۇپ تۇردى. جۇملىدىن بىزلەر كوچىلارغا چىقىپ، جاھانگىرلىككە قارشى شېئىرلارنى ئوقۇپ، كۆچىلىك توپلانغان سورۇنلاردىن پايدىلىنىپ، ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىۋاتقان ئەھۋاللىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، خەلقىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۈيغىتىپ، جاھانگىرلىككە بولغان غەزەپ - نەپرەتىنى ئۇرغىتىشتا ئالاھىدە رول ئوينىغان ئىدى.

1938 - يىلى بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپنى غەلىبىلىك تۈگىتىپ، سابىق شىنجاڭ شۆيۈەنگە يۆتكەلدۇق. شىنجاڭ شۆيۈەن 1939 - يىلى نەنلياڭغا (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھەرلىك 20 - باشلانغۇچ مەكتەپ كەينىدىكى بىر كونا ھەربىي گازارمىغا) كۆچكەن ئىدى. چۈنكى، بۇ ئۇرۇن ئەينى زاماندا ئاتالمىش ئۆلكىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتاي ئېچىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن قىسمەن رېمونت قىلىنغان ئىدى. قۇرۇلتاي ئېچىلىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ ئورۇننى سابىق شىنجاڭ شۆيۈەنگە مەكتەپ ئورنى قىلىپ

بەرگەن ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەكتىۋىمىز بۇ ئۇ-
رۇنغا كۆچۈپ چىققان ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا مەكتەپ مۇدىر-
مىز داڭلىق ۋەتەنپەرۋەر سىياسىي ئەربابلار دۇجۇكيۈەن
ئەپەندى، ئىلمىي مۇدىرىمىز جۇڭگو كومپارتىيە ئەزاسى لىن
جىلۇ، كېيىن گۇشكۈشەن بولغان ئىدى. مەكتەپ رەھ-
بەرلىكى، ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار يازغۇچى شېن
يەنبىڭ (ماۋدۇن)، ئىقتىسادشۇناس جاڭ جۇڭشى، پەي-
لاسوپ شىمى قاتارلىق مەشھۇر ئالىم، مۇتەخەسسىلەرنى
شىنجاڭ شۆيۈەنىگە ئۇقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغاچقا، مەك-
تەپنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ۋە ياپون جاھان-
گىرلىكىگە قارشى تەشۋىقات ئىشلىرى تېخىمۇ قاينام تاش-
قان، كىشىلەر قەلبى يورۇپ، مەكتەپتە ئاجايىپ جاللىنىش
بارلىققا كەلگەن ئالتۇن دەۋر بولغان ئىدى. بۇ ئىنقە-
لابى ئوقۇتقۇچى، رەھبەرلەر دائىم دېگۈدەك ئوقۇغۇچىلار
ئارىسىغا چۆكۈپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ياپون جاھانگىر-
لىكىگە قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىمىزنىڭ تەپسە-
لاتى ئۈستىدە سۆزلەپ تەربىيە بېرەتتى. شۇنداقلا ئالدىنقى
سەپكە ماددىي - مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىشىگە
سەپەرۋەر قىلىپ، بۇ يولدا ئەمەلىي ھەرىكىتىمىز بىلەن
تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشقا ئىلھاملاندۇراتتى.

ئۆلكىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلغان-
دا، مەكتەپ رەھبەرلىكى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ۋە مەن
قاتارلىق تۆت، بەش ساۋاقداشنى يىغىنىڭ خىزمەتچى
خادىملىكىگە ئەۋەتىپ، ۋەكىللەرگە ياپون جاھانگىرلىكىگە
قارشى ناخشىلارنى ئۆگىتىش، شۇنداقلا ياپون جاھانگىرلى-
كىنىڭ قانلىق تاجاۋۇزنىڭ ئاقىۋەتلىرىنى ۋەكىللەرگە

چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۇرغۇ-
تىش يولىدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش قاتارلىق ئىشلارنى
ئىشلەشكە قاتناشتۇرغان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يولداش
ماۋدۇن «ياشىسۇن يېڭى شىنجاڭ» ناملىق دراما-
نى يېزىپ چىقىپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ۋە مەن
قاتارلىق بىر قانچە ساۋاقداشلارنى چاقىرىپ پىكىر ئالغان
ئىدى. مەزكۇر دراما ئۇرۇمچىدە ئويناللىغاندا، ئابدۇكېرىم
مەلۇم رول ئېلىپ قاتناشقاندى. يۇقىرىدىكى پائالىيەتلەر
يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ ئىنقىلابى ئىدىيىسى
نىڭ پىشىپ يېتىلىشىدە زور تۈرتكىلىك رول ئويناغان
ئىدى.

شىنجاڭ شۆيۈەنىدە ئوقۇۋاتقان شۇ كۈنلەردە، مەك-
تەپتىكى جاھانكىرلىككە قارشى ئۈيۇشمىنىڭ تەشەببۇسى
ۋە تەشكىللىشى بىلەن ھەر بىر بايرام، دەم ئېلىش كۈن-
لىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل كوچا ئويۇنلىرىنى تەي-
يارلاپ، كوچىلارغا چىقىپ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى
تەشۋىقات ئېلىپ باراتتۇق ۋە ئالدىنقى سەپكە ياردەم توپ-
لايتتۇق. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ بويى پاكار-راق بول-
غاچقا، دائىم دېگۈدەك ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ رولىنى
ئالاتتى، ئەمەلىيەتتە ئۇ، ياپون جاھانگىرلىكىگە ئىنتايىن
ئۆچ ئىدى. ئۇ، كوچىلارغىچە چىقىپ تۇرلۇك كوچا ئويۇن-
لىرى ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى
ئۆچمەنلىكىنى قوزغاپ، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، كەڭ
بىرلىكسەپ قۇرۇپ، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى مىللىي
ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئۇلۇق غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە
پايدىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەنەتتى ۋە بۇنى ئۆزى-

ىك مۇقەددەس بۇرچى دەپ بىلەتتى. شۇڭا ئۇ، بارلىق ئەقىل - پاراسىتنى، قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ، تەشۋىق - تەرغىپ ئىشلىرىغا باشتىن ئاخىر ئاكتىپ قاتنىشىپ، كۆپ چىلىكنىك ۋە رەھبەرلىكنىك ئالقىشىغا ئېرىشكەن ئىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ خەلقىمىزنىك مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىك ئارقىدا قالغانلىقىغا بەك ئېچىناتتى. خەلق مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئارزۇ - ئۇمىد قىلاتتى. شۇڭا ئۇ، ئەينى زاماندا ئۇيغۇرچىدە ئېلىپ بېرىلغان ساۋادسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، نەنلياك رايونىدا ئېچىلغان خەلق ساۋادىنى ئاچىدىغان كەچكۇرسىلاردا ئو-قۇتقۇچىلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئېلىپ ئالاھىدە خىز-مەت كۆرسەتكەن ئىدى. خەلقلەر ئارىسى «بالا مۇئەللىم» دەپ تەرىپلىشەتتى.

ئەينى زاماندا، شىنجاڭدىكى مىللىتارىست شېڭ شى-سەي بىر مەزگىل ئىلغار قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، جاھانگىر لىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پارتىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، تىنچ بولۇش، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشتىن ئىبارەت ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى، بىر كۈنى شېڭ شىسە-ي نىڭ ئالتە بۇيۇك سىياسىتى ئۇستىدە دەرس ئۆتىدىغان بىر ئوقۇتقۇچى دەرس سۆزلەۋېتىپ، ئالتە بۇيۇك سىياسەتنىڭ مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ شۇ مەيدا-دىلا، ماركسىزم - لېنىنىزم نۇقتىسىنەزىرى بويىچە دۇنيادا ئۆزگەرمەيدىغان مۇتلەق نەرسە يوق، ھەممە نەرسە نىسپىي

تۇرسا، بۇ نۇقتىسىنەزىرىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ دېگەن سوئالنى قويغان ئىدى. ئوقۇتقۇچى تىلى تۇتۇلۇپ، دەرھال جاۋاب بېرىشكە پېتىنالماي، سۇرلۇك قىياپەتتە. «سېنىك ئىسمىك نېمە؟» دەپ سورىدى. ئابدۇكېرىم ئاببا-سوۋ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، سالماقلىق بىلەن «ئىسمىم ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ» دەپ جاۋاب بەردى. شۇنان ھەممىزنى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۆچۈن ئەنسىرەپ سوغۇق تەر باسقان ئىدى، بىر قانچە ئايدىن كېيىن بالايىئاپەت يېتىپ كەلدى.

1940 - يىلى 5 - ئايدا، شېڭ شىسەينىڭ ساقچى باشقارمىسىنىك باشلىقى لى يىڭچىنىك ئۇقتۇرۇشى بىلەن مەكتەپ رەھبەرلىكى ئۇشتۇمتۇت مەن ۋە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق بەش نەپەر ساۋاقداشلارنىك ساقچى باشقارمىسىغا (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپى قوروسىدىكى كۇلۇپقا) بېرىپ پەندى - نەسىھەت ئاڭلاشقا بۇيرىدى. دەل ۋاقتىدا بارساق، ئۇرۇم-چىدىكى ھەر قايسى ئوتتۇرا، سىفەن مەكتەپلىرىدىن بولۇپ 100 دىن ئوشۇق ھەرمىللەت ئوقۇغۇچى چىلىرى توپلانغان ئىكەن. لى يېڭچى سۆزگە چىقىپ، شۇيەرنىك ئۆزىدە بىزلەرنىك «خائىنلارنىك ئائىلە تاۋابىئاتلىرى» دېگەن نام بىلەن سۈرگۈن قىلىنىدىغانلىقىمىزنى ئوقتۇردى. مەن بىر قانچە ھەرمىللەت ساۋاقداشلار بىلەن ئالتاي ۋىلايىتىگە، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بىر قانچە ساۋاقداش بىلەن سا-ۋەن ناھىيىسىگە سۈرگۈن قىلىنىدۇق. ئوقتۇرۇش قىلىنىپ ئىككى كۈندىن كېيىن، بىز 13 نەپەر ساۋاقداشلار بىر يۈك ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، بىر نەپەر قوراللىق ساقچى ئەمەلدار-نىك پالىشىدا يولغا چىقتۇق. ماشىنا مانا-س ناھىيىسىگە

بارغاندا، ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئالدىدا توختاپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى ماشىنىدىن چۈشۈرۈپ، ساقچى ئىدارىسىگە تاپشۇرۇپ، بەردى، ئايرىلىش ۋاقتىدا ئاغزىمىزغا گەپ كەلمەي، كۆڭۈلدىكى ھېسسىياتىمىزنى كۆزلىرىمىز ئارقىلىق بىلدۈرۈپ، بىر - بىرىمىزگە ئۇزۇنغىچە تۇيماستىن تىكىلىپ قاراپ تۇرۇشتۇق. ئاخىرىدا قۇچاقلىشىپ تۇرۇپ، كۆزىمىزگە ئىسسىق ياش ئالغان ھالدا ئۆز ئارا ئەسلەپ تۇرۇشنى تاپىلىشىپ، ئەلۋىدا دوستۇم دەپ ئايرىلدۇق. ماشىنا ئۇنى يول چېتىدە قالدۇرۇپ، بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋەردى. مەن خېلى ئۇزۇنغىچە كۆزۈمدىكى ياشنى سۈرتكەن ھالدا ئۇنىڭغا قول ئىشارىتى قىلىپ تۇردۇم ..... شۇنىڭدىن كېيىن قەدىردان دوستۇم، ساۋاقدىشىم ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى قايتا كۆرەلمىدىم.

1946 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىندى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ سابىق ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن كاتىپى بولدى. ئەينى ۋاقىتتا مېنىڭ قەشقەردە تۇرۇۋاتقانلىقىمدىن خەۋەر تېپىپ، مېنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىپ بىرلىكتە خىزمەت قىلىشىمنى تەكلىپ قىلىپ، ماڭا خەت يازغان ئىدى. لېكىن، بەختىگە قارشى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنتايىن ھالجىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئاقسۇ دەريا كۆۋرۈكىدە ھەربىي چازا قۇرۇپ، يولنى قامال قىلىۋالغانلىقتىن، ئۆز ۋاقتىدا ئۇرۇمچىگە كېلىشكە ئىمكانىيەت يارىتالمىغان ئىدىم. بىر قانچە ئايدىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيە تچىلىرى تىنچلىق بىتىمىنى بۇزۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىلغار زىيالىيلارغا زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى. شۇ سەۋەبلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت پار-

چىلىنىپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار ئىلغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ خەت ئالاقىمىز ئۇزۇلۇپ قالدى. مەن ئاشۇ تاڭ نۇرى ئالدىدىكى قاراڭغۇ تۇندە يورۇقلۇققا ئىنتىلگەن ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى سېغىنىپ پات ئاردا كۆرۈشۈش ئۈمىدىدە تۇرغان ئىدىم. ئەپسۇسكى، ئويلىمىغان يەردىن ماڭا ئۇنىڭ زور بەختسىزلىككە يولۇققانلىقى توغرىسىدىكى ھەممىنى ئېچىندۇرىدىغان قايغۇلۇق، شۇم خەۋەر يېتىپ كەلدى.

كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە 40 نەچچە يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى، مېنىڭ ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بىلەن بىرگە ئۆتكەن ئۇقۇغۇچىلىق ھاياتىم خۇددى تۈنۈگۈنكىدەك كۆز ئالدىمدا گەۋدىلەنمەكتە. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ بالىلىق، ياشلىق، ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىنى ئەسلىگىنىمىزدە، مەن كىشىلەرگە شۇنى ئېيتماقچىمەنكى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ باشتىن - ئاخىر ئېغىشماي ئىنقىلاب يولىغا مېڭىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئەمەس. ئۇ، جۈملىدىن كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئاڭلىق قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر ئىنقىلابى ياشلىرىنىڭ تېپىك ۋەكىلى، پارتىيىمىز تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى ۋە تالانت ئىگىسى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جەريانىدا بىرىنچى بولۇپ پارتىيە رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلغان، بىرىنچى بولۇپ ماۋجۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە ئۇنى تەرجىمە قىلىپ تارقاتقان ئۇيغۇر ئىنقىلابچىسى.

قەدىردان ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ سىز بىزنىڭ قەلبىمىزدە مەڭگۈ ھايات.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى
ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە
ئەسلىمە

يۈسۈپجان ئەيسا

غۇلجا شەھىرى تۆغرى كۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى ئۈنچە باغ بىلەن (بۇرۇن سۇۋېت كونسۇلى تۇرغان جاي) مارجانباغ (ھازىرقى ئىلى ھەربىي رايون شتابى) دىن ئىبارەت ئىككى باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تار، خالتا كوچىدا ئۈچ ئېغىزلىق ئۆيى بار ئاددىي بىر ھويلا بولۇپ، ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۆككىدە ئۆسكەن بىر تۈپ سۆگەت سايىسى بىلەن ئۆتكەن - كەچكە نىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

مانا مۇشۇ ھويلىدا، 1913 - يىلى قورغاسنىڭ دۆڭمازارىدىن كۆچۈپ كەلگەن نادىر ھەمۇت ئوغلى ئۇلتۇراتتى، ھەمۇت ئۇستا سەتراچ بولۇپ، سۆيدۇك، قورغاسلاردا خېلى ئابرويلۇق كىشى ئىدى.

نادىر، مەھمۇتنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئىدى، مەھمۇت ئوغلى نادىرنى ئوقۇتۇپ باشلانغۇچ سەۋىيىسىگە ئېگە قىلغاندىن كېيىن، 16 يېشىدىلا موزدۇزلۇق دۆكىنىغا شاگىرتلىققا بەرگەن ئىدى، چۈنكى، بۇ دەۋرلەردە يۇقىرى بىلىم ئېلىش ئورنى بولمىغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەر بالىلىرىنى بىر ھۈنەر

ئۆگىتىشكە قىزىقاتتى، نادىر ئوقۇمۇشلۇق، تېتىك بالا بولۇپ، ئۇستىلىرىنىڭ دېگىنىنى قىلىپ موزدۇزلۇقنى تېزلا ئۆگىنىۋالدى، شۇنداقلا ناخشىچى، سازچىلارغا ئاردىلىشىپ يۈرۈپ ناخشا ئېيتىشنى، ساز چېلىشنى ئۆگەندى.

نادىر ئاكا قورغاستىن غۇلجىغا كۆچۈپ كىرگەندە، ئايالى شەرۋانەم بىلەن قىزى جەننەتبۈۋىلا بار ئىدى، نادىر ئاكىنىڭ قولىدا ئارتۇقچە دەسمايە بولمىغاچقا، تۇغرى كۆۋرۈكتە ئولتۇرۇپ بىر قانچە ئاي ياماقچىلىق قىلىدى ۋە كېيىنچە دۇكان ئىجارىگە ئالدى. غۇلجىدىكى ئاتاقلىق سازچى روزى تەمبۇر، جامى تەمبۇر قاتارلىق كىشىلەر بىلەن توي - تۆكۈن، سورۇنلاردا بىرگە بولۇپ، كېيىنچە غۇلجا، سۆيدۇك، قورغاسلاردا كۆزگە كۆرۈنگەن سازچى ۋە ناخشىچى بولۇپ قالدى.

شۇ دەۋرلەردىكى خەلق ناخشىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئاھ - زارى بولغانلىقتىن، نادىر ئاكىنىڭ جاراڭلىق ناخشا ساداسى، ئىستېداتلىق ھاكىمىيەت بىلەن يەرلىك ئەكسىيەتچى، پارىخور ئەمەلدارلار، دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ جېنىغا تېگىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

1914 - يىلى 14 - ئاپرېل تاك سەھەردە شەرۋانەم ئوغۇل تۇغدى، تۇغۇت ئانىسى سەلىمخان ئانىنىڭ يەتكۈزگەن خۇش خەۋىرىنى ئاڭلىغان نادىر ئاكىنىڭ خوشاللىقتىن بېشىنى ئاسمانغا تاقاشقىدەك بولۇپ، ئۇچىنچى كۇنى ھېزىم ئاخۇنۇمنى چاقىرىپ، ئوغلىنىڭ ئىسمىنى ئەزان ئېيتقۇزۇپ ئەخمەتجان قويدى.

ئەخمەتجان بوۋاق ۋاقتىدىلا سېمىز ۋە ئوماق ئىدى،

ئۇ، تۇغۇلۇپلا چىراق يورۇقىغا قاراپ كۆزىنى ئاچقانلىقتىن، نادىر ئاكىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى «خۇدايىم ئىزدىگەن نۇرىنى بەرسۇن» دەپ‌شىپ، دۇئا قىلغان ئىدى.

ئەخمەتجان تۆت ياشقا كىرگەندىن كېيىنلا دادىسى بىلەن موزدۇزلۇق دۇكىنىغا بېرىپ، دادىسىنىڭ ئۇششاق - چۈششەك ئىشلىرىغا ياردەملىشىدىغان بولدى.

ئەخمەتجان بالىلىق چاغلىرىدىلا ھېكايە، چۆچەك، ماقال - تەمسىللەرنى ئاڭلاشقا ئامراق ئىدى، دادىسى نادىر ئاكا ھەر كۈنى كەچتە سادىر پالۋان، نۇزۇگۇملارنىڭ قىسسىلىرىنى ئېيتىپ بەرگىنىدە، ئەخمەتجان ئىختىيارسىز ئۇلۇغ كىچىك تىنىپ قالاتتى.

نادىر ئاكا ئەخمەتجاننى چوڭ سورۇنلارغىمۇ ئاپىراتتى، ئەخمەتجان ئاتاقلىق ناخشىچى، سازچىلارنىڭ ناخشا - سازلىرىنى تىڭشاپ، مەشرەپلەرنىڭ ئەدەپ - قائىدىلىرىنى كۆرۈپ چوڭقۇر تەسىرلىنەتتى.

1917 - يىلىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى چوڭ ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى، خەلق مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە، يەرلىك ئىستىبدات ئەمەلدارلارغا، دىنىي مۇتەئەسسىپلەرگە قارشى چەكسىز غەزەپلەندى، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ دەردە - ئەلەمىنى ناخشا ئارقىلىق ئىپادىلەپ، زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىقىنى بىلدۇردى.

نادىر ئاكا ناخشا ئېيتىش بىلەن غۇلجا، سۈيدۇڭ، قورغاس قاتارلىق جايلاردا كۆزگە كۆرۈنۈپ، خەلقنىڭ ئالاھىدە ئىززەت - ئابرويىغا ئىگە بولغان ئىدى.

1926 - يىلى كۈزدە، نادىر ئاكا ئوغلى ئەخمەتجاننى ئېلىپ تۇغقان يوقلاپ سۈيدۇڭگە بارىدۇ، سۈيدۇڭدە بىر چوڭ

باغ مەركە بولۇپ، نادىر ئاكىمۇ بۇ مەركىگە تەكلىپ قىلىنىدۇ. مەركىدە نادىر ئاكا سادىر پالۋان ناخشىنىنى ئېيتىۋاتقاندا، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ئالدىدىن پىلانلىشى بويىچە بىر مەلئون تۇيۇقسىز پىچاق ئۇرۇپ، نادىر ئاكا ۋاپات بولىدۇ.

قاتىل كۆرەدىكى يامۇلغا قېچىپ كىرىۋالىدۇ، شۇ كۈنى غۇلجىدىن نادىر ئاكىنىڭ ئىنىسى ناسىر بىلەن شەرۋانەم چىقىپ، ئەتىسى (جۈمە كۈنى) نادىر ئاكىنىڭ جەسىتىنى سۈيدۇڭگە دەپنە قىلىدۇ.

بۇ ۋاقىتتا ئەخمەتجان ئالتە ياشتا بولۇپ، قانلىق پاجىئە ئەخمەتجان ئائىلىسىگە ئېغىر مۇسىبەت، قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى، ئەخمەتجاننىڭ يۈرىكىگە ئۆچمەس تامغا باستى.

ئەخمەتجاننىڭ تاغىسى ئۆمەرجان شۇيىلى تاشكەنت پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتىنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ، قورغاس مەكتىپىگە مۇئەللىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن شۇيىلى ھەدىسى شەرۋانەم بىلەن ئەخمەتجاننى قورغاسقا كۆچۈرۈپ چىقىپ كېتىپ ئۆزى ئىگىدارچىلىق قىلدى.

ئەخمەتجان يەتتە يېشىدا قورغاستىكى تاغىسى بار باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىردى، مەكتەپتە ئاساسەن تىل، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، گىمناستىكا قاتارلىق دەرسلەر ئاساس قىلىنىپ، دىن دەرسىمۇ قوشۇمچە ئۆتىلەتتى، دەرسلىك ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسى ئالمۇتا، تاشكەنت لەردىن بېسىلىپ كېلەتتى.

نادىر ئاكىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى خېلى قىيىنچىلىقتا ئۆتتى، مەكتەپ مۇئەللىملىرىنىڭ مۇئاشى خەلقتىن يىغىپ بېرىلگەنلىكتىن ھەم تۆۋەن بولغانلىقتىن، ئۆمەرجاننىڭ مۇئاشى يەتمەيتتى، شۇڭلاشقا شەرۋانەم ئانا

باشقىلارنىڭ نېنىنى يېقىپ، كىرىنى يۇيۇپ بېرىش ۋە باشقائۆي ئىشلىرىنى قىلىپ بېرىش بىلەن تۇرمۇشىغا ئاز - تولا قوشۇمچە قىلاتتى.

ئەخمەتجان مەكتەپتە ئەلاچى بولۇپ، سىنىپ ئىچىدە ۋە تېشىدا ئانچە شوخلۇق قىلمايتتى، مەكتەپكە بېرىپ - كېلىشتە كېچىكىپ قالمايتتى، تاپشۇرۇقلارنى ھەر كۈنى تولۇق ئىشلەيتتى، بەزىدە ئوقۇشتا ناچار - بالىلارنىڭ ئۆگىنىشىگە ياردەم بېرەتتى، ساۋاقداشلىرى بىلەن دائىم چىقىشىپ ئۆتەتتى، دەپتەر، قەلەملىرىنى پاكىز، رەتلىك تۇتاتتى، ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەيتتى، مەكتەپتىن ئۆيگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن ئۆي ئىشلىرىغا ياردەملەشسە يەنە بىر تەرەپتىن خوراۇم - قوشنىلارنىڭ ئۇششاق - چۈشەك ئىشلىرىغا ياردەملىشەتتى.

ئەخمەتجان 6 - سىنىپنى ئەلاچى بولۇپ تۇگەتتى، ئەمدى ئۇ ئەقلى، ئەخلاقىي جەھەتتىن بىر قەدەر ياخشى ئۆسۈپ يېتىلىپ، جەمئىيەتكە شەخسىي ئاداۋەتتىن ئەمەس بەلكى سىنىپىي زىددىيەت ئاساسىدا كۆز قارايدىغان بولدى.

ۋەتەن ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن ئۆگىنىش

1928 - يىلى 7 - ئايدا ئەخمەتجان ئاپىسى شەرۋانەم، تاغىسى ئۆمەرجان بىلەن يەركەتكە كۆچۈپ چىقتى، يەركەتكە كۆچۈپ چىقىپ بىر يىل بولمايلا ئاپىسى شەرۋانەم كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى.

ياقا يۇرت، ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىش 13 ياشلىق ئەخمەتجان ئۈچۈن تولىمۇ ئېغىر تۇيۇلدى، ئۇ، ئۆمەر-

جاننىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن، ئانىسى شەرۋانەمنىڭ ۋە تاغىسى ئۆمەرجاننىڭ دادىسى قاسىمى فامىلىسى بىلەن دارىلئېتامغا ئوقۇشقا كىرىپ، دۆلەت تەمىناتى بىلەن 7 - سىنىپنى ئەلاچى بولۇپ تۈگەتتى، شۇندىن باشلاپ ئەخمەتجان قاسىمى فامىلىسى بىلەن ئاتىلىپ كەلدى. ئۇ، مۇشۇ بىر يىللىق ئوقۇش جەريانىدا دوست ساۋاقداشلىرى بىلەن ئارىلىشىپ يۈرۈپ، ئادەتتىكى رۇسچە سۆزلەرنى ئۆگىنىۋالدى.

ئەخمەتجان قاسىمى دارىلئېتامدىن كېيىن ئالمۇتا شەھەرىدىكى زارۇات (ئالىي تېخنىكوم) غا ئوقۇشقا كىردى، زارۇات مەكتىپى شۇ ۋاقىتلاردا قازاقىستانداكى ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇپ، پۈتۈن قازاقىستان بويىچە ئىمتىھان ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇيتتى، مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، دۆلەت تەمىناتىدا ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى زارۇاتقا كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭدا چوڭ ئىلگىرىلەش بولدى، يېتىملىك، يوقسۇزلۇقنىڭ ھەممە ئىسسىق - سوغۇق لىرىنى باشتىن كەچۈرگەن ئەخمەتجان، ئۈچ يىللىق ئوقۇش جەريانىدا بىر مىنۇت ۋاقتىنمۇ بىكار ئۆتكۈزمىدى، ئۆزىنىڭ تەبىئىي تالانتى، ئەدەپ ئەخلاقى، تىرىشچانلىقى بىلەن پۈتۈن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ، سىنىپ باشلىقى، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ رەئىسى ۋە «لېنىنچە كومسومۇل» غا ئەزا بولدى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1932 - يىلى زارۇاتنى پۈتتۈرۈپ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇشنى تەلەپ قىلدى، لېكىن ئۇ، چوڭ كۆكۈلسىزلىككە ئۇچرىدى، تاغىسى ئۆمەرجان، شۇ ۋاقىتتىكى سولچىللىق نەتىجىسىدە «مىللەتچى» دېگەن بەتنام بىلەن باشقىلار بىلەن بىرلىكتە سۈرگۈن قىلىندى، بۇ، ئەخمەتـ

جان قاسىمنىڭ سىياسىي هاياتىنىمۇ تاقىلىپ، ئوقۇش تەـ
لىپى تۈگۈل ئادەتتىكى خىزمەتكىمۇ تەقسىم قىلىنمىدى.
شۇنداق قىلىپ ئۇ ئىككى يىلغا يېقىن ئىشسىز يۈرۈپ، تۇر-
مۇشىنى ئۆتكۈزدى. ئۇچۇنچى يىلى ئۇ ئەنجان شەھىرىدىكى
بىر باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇئەللىم بولدى، بۇ بىر يىل ئۇ
چىدەم ئۇ تىرىشىپ ئىشلەپ خىزمەتتە، ئۆگىنىشتە ۋە ئىنتى-
پاقلىق جەھەتلەردە مەكتەپ تەشكىلىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە
بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەلىپى، مەكتەپ تەشكىلىنىڭ
تونۇشتۇرۇشى بىلەن قازاندىكى «لېنىن» نامىلىق ئۇنىۋېرسى-
تېتكە ئوقۇشقا كىرىپ، دەسلەپتە تىل - ئەدەبىيات، كېيىن
سىياسىي - ئىقتىساد فاكۇلتېتىدا ئوقۇپ مەكتەپنى ئەلا نەتى-
جە بىلەن تۈگىتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتې-
تىدا تىل - ئەدەبىيات ئىنىستىتۇتىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ
بىر يىل ئىچىدە ئۇ ئۆزىنىڭ تالانتى، مەسئۇلىيەتچانلىقى،
سىياسىي، - ئىدىيەۋى، تەشكىلىي كۆز قارىشىنىڭ ئىلغارلىقى
بىلەن ئالاھىدە تونۇلۇپ، ئۆزىنىڭ تەلىپى، ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ
تونۇشتۇرۇشى بىلەن موسكۋا شەرقىي ئەللەر ئۇنىۋېرسىتېتى
(شەرىق داشۋىسى) گە ئىمتىھان بېرىپ ياخشى نەتىجە
بىلەن مەكتەپكە كىرىدۇ.

شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاسىيا-
دىكى رىسپوبلىكىلىرىدىن تارتىپ، ئاسىيادىكى نۇرغۇن
دۆلەتلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇيتتى، ئوقۇغۇچىلار ئاسا-
سەن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنە-تـ
تى، پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە
ماركسىزم قاتارلىق دەرسلەر ئۆتىلەتتى. ھەر قايسى دۆلەتـ
لەردىكى سوتسىيالىستىك ۋە دېموكراتىك ئىنقىلابى ھەرىكەتـ

لەرنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرى، كوممۇنىستىك پارتىيە،
ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ پروگراممىسى، كۆرەش ئەھۋالى
تونۇشتۇرىلاتتى.

ئۇنىۋېرسىتېتتا ئۇگىنىش ئۇچۇن ھەممە شارائىت تېپـ
لاتتى، ئەخمەتجان قاسىمى دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلىرىدا
ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ مىللىي مەسىلىگە دائىر ئەسەرلىرـ
نى، ماركسىزمنىڭ سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىنى، ئىلمىي
سوتسىيالىزم ئەسەرلىرى شۇنداقلا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ
ستراتېگىيە، تاكتىكا مەسىلىلىرىنى ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ
ئۆگەندى. ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشتا ماركسىزم - لېنـ
نىزمنىڭ جانلىق، ھەرىكەتچانلىقى، ئىنقىلابتا كونكرېتنى
جاي، ۋاقىت - شارائىتقا قاراپ ئىش كۆرۈشنى ئالاھىدە
كۆكۈل قويۇپ ئۆگەندى.

ئەخمەتجان قاسىمى شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىدائوقۇۋاتقـ
ىندا ۋەتەنىي، جۇملىدىن ئۆلكىنى، ئۆلكە خەلقىنى زادىلا
ئېسىدىن چىقارمىدى، ئۆلكىدىكى مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ،
فېئودال ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ۋەدىنى مۇتەئەسسىپ ئۇنـ
سۇرلارنىڭ خەلقىمىزنى مەدەنىيەتسىزقالدۇرۇپ، ئىزدىپھاقارەتلـ
گەنلىكىنى ئەسلىگىنىدە، ھەر كۈنى ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا نادىر
ئاكىدەك قانچە ئونلىغان كىشىلەرنىڭ بىگۇنا ئۆلتۈرۈلۈپ،
پاك تەنلىرى قىزىل قانقا مىلىنىپ ياتقانلىقى، قانچە ئونـ
لىغان كىشىلەر تۈرمە ئازابىدا يۈرگەنلىكى كېلەتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1941 - يىلى 8 - ئايدا شەرق
ئۇنىۋېرسىتېتىنى تۈگىتىپ، ئۆز ۋەتىنى شىنجاڭغا قايتىپ
كەلدى.

«ئىنسان ئۆمىد بىلەن ياشايدۇ»

1940 - يىللىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش بولدى، جاللات شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، جاھانگىرلارنىڭ ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى، ئالتە بۆيۈك سىياسەت ئەخلەت دۆۋىسىگە تاشلاندى. ئۇ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان بارلىق كېلىشىملەرنى بۇزدى، سوۋېت كىشىلىرىنى قوغلاپ چىقاردى، قولغا ئالدى، چىن تەنچىۋۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلو باشلىق شىنجاڭدىكى بارلىق كوممۇنىستلارنى ئائىلىسى بويىچە قولغا ئېلىپ، يوقاتتى، پاراخورلۇق، خىيانەتچىلىك ۋە تۈرلۈك ئالۋاڭ - ياساق كۆپەيدى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ناچارلىشىپ ئېغىر كۈنلەرگە قالدى. جاھانگىرلارنىڭ ئۆرۈمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا كونسۇلخانىلىرى قۇرۇلۇپ جاھانگىرلارنىڭ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىشپىيون، جاسۇسلىرىنىڭ ھەربىكەت قىلىشى ئۈچۈن كەڭ يول قويۇلدى.

شىنجاڭنىڭ ئەنە شۇ دەۋرى ئۆستىدە يولداش ئىبراھىم روزى، قاسىمجان قەمبىرىلەر مۇنداق شېئىرلارنى يازغان ئىدى:

ئۆزگە باغلار باھار بولسا بىزنىڭ باغدا كۈز،
مەيلى ئەمدى مېۋىلەرنى ئۈزگۈنۈڭچە - ئۆز!

ئۇنىڭغا ھەم يۈرەك باغرىڭ قانمىسا مەلئۇن،
يىلتىزىدىن يۇلۇپ تاشلا بۇ باغنى تۈپ - تۈز؟!...

كېسىلدى تىل، قولاق، پۇت، قول،
بەدەن زەنجىرده باغلاندى.
سەدەپتەك پاكۇ تەنلەر بۇ،
نىجاسەتلەردە بولغاندى.

نەزەر سال، بۇرادەرلەر،
پۈتۈن يولغا تۇزاق چۈشتى.
بۇ زۇلمەتلىك ھايات بىزگە،
ئۇزاقتىن بەك - ئۇزاق چۈشتى.

جاللات شېڭ شىسەينىڭ تۈرمە جازاسى 32 خىلغا يېتىپ، پاشىستلىشىپ بىگۇنا كىشىلەرنى تىرىك تۇرغۇزۇپ تېرىسىنى سويۇش، تىرىك تۇرغۇزۇپ كۆمۈشكە يەتكەندى.

ئەخمەتجان قاسىمى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەتتە پىشىپ يېتىشكەن ئىنقىلابچى، قىران بۇركۇت ئىدى، ئۇ، چۆچەك چېگرا سى ئارقىلىق ئۆتۈپ ئۇچىنچى كۈنى چۆچەك شەھىرىدە يەرلىك ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ مەلۇم قىلىشى بىلەن چۆچەك ساقچى دائىرلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، دەرھال ئۈرۈمچى 4 - تۈرمىگە ئەۋەتىپ بېرىلدى، تۈرمىدە ئۇ نەمەت خەلپەت، ئابدۇللا ھاجى، مەتنىياز بايۇەچچە، توختى ئەلىموپ، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن تونۇشتى.

ئەخمەتجان قاسىمنى جاللات شېڭ شىسەينىڭ ساقچى

دائىرلىرى ھەر كۈنى كېچىدە ئېلىپ چىقىپ سوراق قىلاتتى، ئۇرۇش، قىيناش بىلەن چالا ئۆلۈك قىلىپ ئەكىرىپ تۇرمىگە تاشلايتتى، تۇرمە تار، قاراڭغۇ، زەي، سېسىق ئىدى، تۇرمىگە كىرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپ قىسمى جاللاتلارنىڭ تۇرمە جازاسىدا ئۆلۈپ كېتەتتى. ئەخمەتجان قاسىمى سەل ھەرىشنا كەلگەندىن كېيىنلا سەنتۈرۈلوپ يۈرۈپ ھەربىر قىلاتتى، تۈگىلۈكتىن چۈشكەن كۈن ئۇرنىغا قاتلىناتتى.

بىر كۈنى سوراقچى زەھەرلىك ئىلاندەك ئېتىلىپ كېلىپ: «سەن كىمسەن، مەن سېنىڭ تېنىڭنى تىرنىك تۇرغۇزۇپ كۆيدۈرۈپ تۈگىتىمەن»، دەپ ۋارقىرىدۇ.

قانغا مىلىنىپ ياتقان ئەخمەتجان بېشىنى كۆتۈرۈپ، سەنتۈرۈلوپ ئورنىدىن تۇرۇپ جاللاتقا تىكىلىپ قارايدۇ ۋە ئۇنىڭغا:

«مەن جۇڭگو ئادىمى، ئەگەردە تېنىمنى تىرنىك تۇرغۇزۇپ كۆيدۈرسەڭ، كۈلۈم ۋەتەن تۇپرىقىدا قالىدۇ» دەيدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى تۇرمىداشلىرىغا ھەر كۈنى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە ئىنقىلابتىن كېيىنكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مەدەنىي - ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، مىللىي ئىتتىپاقلىق قاتارلىق ئىشلار ئۈستىدە سۆزلەپ بېرىدۇ، تۇرمە جازاسى بىلەن قىينىلىپ ياتقان تۇرمىداشلارنى يۆلەشتۈرۈپ سۇ، تاماق بېرىش ۋە تەرەتلىرىنى تۆكۈش ئىشلىرىغا ياردەملىشىدۇ.

تۇرمە ئازابىدىن ھەر كۈنى قانچە ئادەم ئۆلۈپ، قانچىسى تاياق دەستىدىن ئازابلىنىپچا، قېيناقلانلار ئۆلۈمنى تىلەيتتى، بۇنىڭ بىلەن باشقىلارنىڭ روھى چۈشەتتى، بۇنداق ۋاقىتلاردا ئەخمەتجان قاسىمى ئۇلارنىڭ يېنىغا كېلىپ:

«بۇرادەرلەر! بىز زىندان ئىچىدە يېتىپ ئۆلۈم دېگەنىي زادىلا ئويلىماسلىقىمىز لازىم، مەيلى بۇگۈن ئۆلەيلى، مەيلى ئەتە ئۆلەيلى، مەيلى تۇرمە ئىچىدە ئۆلەيلى ياكى ئۆز ئەجىلىمىز بىلەن ئۆلەيلى ھامان بىر كۈن ئۆلىمىزغۇ؟ ئۇنداق بولغاندىن كېيىن ئۆلۈمدىن قورقۇشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟ ئۆلۈمدىن قورقۇپ قانداق ياشىغىلى بولىدۇ؟ بىز ئۈمىدۋار بولۇشىمىز لازىم، ئۈمىدۋارلىق، ئۆلۈمدىنمۇ دۇشمەندىنمۇ غالىب كېلىدۇ»، دەپ ئۇلارنىڭ روھىنى كۆتۈرەتتى.

ئىككى يىللىق تۇرمە ھاياتى ئەخمەتجان قاسىمىنى سىياسىي - ئىدىيىۋى ۋە تۇرمۇش جەھەتتە تېخىمۇ چىنىقتۇردى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە بولغان ئۆچمەنلىكى تېخىمۇ ئاشتى، كۆرەش ئىرادىسى كۈچەيىپ، مۇستەھكەم ئىنقىلابچىغا ئايلاندى.

ئەينەكچى ئۇستام

1944 - يىلى شىنجاڭ ۋەزىيىتى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى، شېڭ شىسەي بىلەن گومىنداڭنىڭ قانچە يىللاپ يۈرگۈزۈپ كەلگەن زۇلۇم ۋە تېرورلۇق ھەرىكىتىگە چىداپ تۇرالمىغان خەلقنىڭ قارشىلىق كۈچى بارغانسېرى ئاشتى، ئىلى ۋە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا گومىنداڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى يوشۇرۇن تەشكىلاتلار قۇرۇلدى، ئايرىم جايلاردا پارتىزانلىق ھەرىكىتى قوزغالدى. مۇشۇنداق جەددىي ۋاقىتتا جاللات شېڭ شىسەي شىنجاڭ خەلقىنى شۇلۇپ يىققان 25 ماشىنا ئالتۇن - كۈمۈشنى بېسىپ، 1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چۆچەكنى قاراپ يولغا چىقتى،

ئۇنىڭ ئورنىغا گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ھىلىگەر تۇلـ
كە ۋۇجىگشىنتنى ئۆلكە رەئىسى قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ ھىلـ
گەر «ھارۋىدا توشقان تۇتۇش» ھىلىسىنى ئىشقا سېلىپ،
شىنجاڭدىكى كەسكىن ۋەزىيەتنى يۇمشىتىش ئۈچۈن «ئەپۇ»،
«ئومۇم» دېگەننى دەستەك قىلىپ، جاللات شېڭ شىسەي قولغا
ئالغان بىگۇنا مەھبۇسلاردىن 700 نەپەردىن ئارتۇق ئادەمـ
نى تۇرکۈمگە بۆلۈپ قاماقتىن بوشاتتى. «ئەپۇ سوراش»،
«تىنچ بولۇش»، «قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش»
تەك ئۇچ تۈرلۈك ھىلىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولدى، لېكىن،
ۋەزىيەت پەسىيىش ئورنىغا تېخىمۇ كەسكىنلەشتى.

1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى ئەخمەتجان
قاسىمى ئۈرۈمچى گومىنداڭ تۈرمىسىدىن بوشىتىلىپ، ئايرو-
پىلان بىلەن غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ ئۇرۇق - تۇغقانلىرـ
نىڭ ئۆيىگە ئورۇنلاشتى.

ئەخمەتجان قاسىمى غۇلجىغا كېلىشتىن بۇرۇن يولداش
ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشچىلىقىدا «ئازادلىق تەشكىلات»
قۇرۇلغان بولۇپ، قورالىلىق كۈرەش ئۈچۈن جىددىي تەييار-
لىق كۆرۈۋاتاتتى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىمۇ ھەدەپ
ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈپ ئاكوب ياساپ، پوتەي سېلىپ،
مەجبۇرى ئەسكەر تۇتۇپ ئاق تېررورلۇق يۈرگۈزۈش نەتـ
جىسىدە، پۈتۈن ئىلى رايونىنىڭ ۋەزىيىتى بەكلا كەسكىنلەشـ
كەن ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئوقۇغۇچىلىق ۋاقتىدىلا ياغاچـ
چىلىق بىلەن ئەينەكچىلىكنى ئۆگىنىپ قويغان ئىدى، ئۇ،
غۇلجىغا كېلىپلا ئەينەكچىلىك قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ بارـ
مەن دېگەن يەرگە بارالايتتى، ئۇنىڭ دەسمايىسىمۇ چاغلىقـ

لا ئىدى، پۈلى بارلاردىن پۇل ئالاتتى، پۇلى يوقلاردىن
ئالمايتتى. دەسمايىسى تۈگىسە بىر نەچچە كۈن مەددىكارچىلىق
قىلىپ ئاز - تولا پۇل تاپاتتى. ئۆزىنگە يېقىن دوستلارنى
تېپىپ ئىنقىلاب ئۈستىدە تەشۋىق - تەرغىبات ئېلىپ بارـ
راتتى، ئۇ، ياشلارنىڭ ۋە بالىلارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ «مىلـ
لىي ئاتالامىسەن، مىللىي ئېتىلسا قورقامسىلەن، ئۇرۇشتىن
قورقامسىلەن، نېمىشكە بىر باغلام سۈپۈرگىنى سۈندۈرغىلى
بولمايدۇ؟ بىر تالنى سۇندۇرغىلى بولىدۇ،
دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئىنتىپاقلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈـ
كىنى، ئۇرۇش قىلىش، ئۇرۇشتىن قورقماسلىقتەك ھېكاـ
يىلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى، مىللەتنى قارىغا ئېلىش، ئېتىش
ئۇسۇلىنى ئۆگىتەتتى. ئىشچىلار، دېھقانلار ئارىسىغا بېرىپ
ئەكسىيەتچىلەرنىڭ باج، ئالۋان - سېلىق، بۇلاش - تالاش،
زورلۇق - زومبۇلۇق، قاماش، ئۆلتۈرۈش قاتارلىق جىنايى
قىلمىشىنى پاش قىلىپ، شۇ ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنى ئىنـ
قىلاب قىلىشقا دەۋەت قىلاتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئازادلىق تەشكىلاتقا رەسمىي قاتـ
ناشمىدى، چۈنكى ئۇ تۇرمىدىن يېڭى چىققاچقا ساقچى
ۋاندارمىلارنىڭ زەھەرلىك كۆزىدىن خالى ئەمەس ئىدى،
ئۇ، ھاكسم جاپپاروپ، يارۇللا بەكوپ ئارقىلىق تەشكىلات
خىزمىتىگە مۇھىم پىكىر - تەكلىپلەرنى بېرىپ تۇردى. ئابـ
دۇكېرىم ئابباسوۋ يۇشۇرۇن ھالەتكە كۆچكەندىن كېيىن،
ئەخمەتجان قاسىمى تەشكىلات سىرتىدا تۇرۇپ بەزى يولـ
داشلار ئارقىلىق تەشكىلاتقا رەھبەرلىك قىلىپ كەلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى شەخسىيەتچىلىك، مەنسەپخورلۇق ۋە تەكەببۇرلۇقتىن پۈتۈنلەي خالى ئادەم ئىدى، خۇشامەتچىلىكنى، تاماخورلۇقنى ئىنتايىن يامان كۆرەتتى، ئۇ، ئىنقىلابقا مەنسەپ ئۈچۈن، ئابروي ئۈچۈن ياكى پۇل تېپىپ باي بولۇش ئۈچۈن قاتناشقانلاردىن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتى خەلقىمىزنىڭ ئازادلىقى، تىنچلىقى، ئىتتىپاقلىقى ئۈچۈن ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلغان ۋاقتىدا كۆپ قېتىم «مەنسەپ بىزنىڭ ئۆزۈشەخسىي مەنپەئەتىمىزنى قانائەتلەندۈرۈش ئۈچۈن بولىدىغان مەسىلە ئەمەس، بىزنىڭ ئىنقىلاب قوزغىشىمىزدىكى سەۋەبلەردىن بىرسى ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن زۇلۇمنى يوقىتىش، ئەگەر ھازىر بىز ئۆزىمىزنىڭ ئۆزۈشەخسىي مەنپەئىتىمىز ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان بولساق ئىنقىلاب ئالدىدا خىيانەت ۋە خەلقىمىز ئالدىدا جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولىمىز، بۇۋاقتىدا بىزنى ھېچكىم كەچۈرەلمەيدۇ ۋە تارىخ مىزگە قارا يۈز بولۇپ كىرىمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنداق شەخسىيلەر بىلەن بىزنىڭ جامائەتچىلىكىمىز ھېسابلىشىۋالىدۇ، ئۇمۇمەن بىزنىڭ ئىدارە خىزمەتچىلىرىمىز خەلق مەنپەئىتىنى شەخسىي مەنپەئەتتىن يۇقىرى بىلىپ ئىش ئېلىپ بېرىش كېرەك»، دېگەن ئىدى. 1944 - يىلى 7 - نويابىر كېچىسى، نىلقىدىكى ۋە سۇيدۇك تاغلىرىدىكى پارتىزانلار ئازادلىق تەشكىلاتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بىلەن غۇلجا شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىدىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى،

ئەتىجىدە ئالتە شوتار مەھەللىسى بىلەن ئوچ دەرۋازىلا ئازاد قىلىنىپ، ئازادلىق تەشكىلات تۇراخۇن دېگەن سودىگەرنىڭ ئۆيىنى شتاب قىلىپ ئاشكارا رەھبەرلىك قىلدى.

7- نويابىر تاڭ سەھەردىلا ئەخمەتجان قاسىمى شتابقا كەلدى، ئۇ، ھېچقانداق ئويلۇنۇپ تۇرمايلا ئاشخانىغا كىردى. چۈنكى، پارتىزانلار ھەرىەر - ھەرىەردىن كەلگەن بولۇپ، ئۇلار بىرنەچچە كۈندىن بېرى ئاش - تاماقسىزلىدى، پارتىزانلارغا يېمەك ئۈچۈن ئۇن، ماي، گۆش ۋە تۇزدېگەندەك نەرسىلەر يارىدەم ھىسابىدا خەلقتىن كېلەتتى، ئەخمەتجان بۇلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ بىرتەرەپ قىلاتتى. ئايىغى - ئايىغىغا تەگمەي يۈگۈرۈپ يۈرۈپ شتابقا ئوچاق سېلىپ، قازان ئېسىپ ئاشخانا بەرپا قىلدى، پارتىزانلارنىڭ تاماق يېيىش ئىشىنى ئورۇنلاشتۇردى، ئوت قالاش، ئوتۇن يېرىش، سۇ توشۇش قاتارلىق ئىشلارغا يارىدەملەشتى. يارىدەمگە كەلگەن نەرسىلەرنى تاپشۇرۇۋېلىپ بىرتەرەپ قىلىش بىلەن باشقۇزىدىغان مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ، پارتىزانلارنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات باشقۇرۇش ئىشلىرىنى يولغا قويدى.

1944 - يىلى 12 - نويابىردا گومىنداڭ غۇلجا سىلىكبۇسى بىلەن ۋالىي مەھكىمىسى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئازاد قىلىندى، ئارقىدىن «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» تەسىس قىلىندى، گېزىتخانا تېزلىكتە ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ «ئازاد شەرقىي تۈركىستان» گېزىتى چىقىرىلىشقا باشلىدى. ئەخمەتجان قاسىمى ئاشخانا ئىشلىرىنى بىرقەدەر مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال گېزىتخانىغا بېرىپ خالىسانە نابۇرچىك بولدى، ئۇ، ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئىشلەپ تۈگەتكەندىن كېيىن، رۇسچە ماتېرىياللاردىن مار-

كىشىزم - لېنىنىزمنىڭ ئىنقىلاب مەسىلىسى، ئىنقىلابنىڭ نىشانىسى، تاكتىكىسى، بىرلىكسەپ مەسىلىسى، مائارىپ مەسىلە قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلىپ «ئازاد شەرقىي تۈركىستان» گېزىتىگە بېرىپ تۇردى. شۇنداقلا «1 - ئىنقىلاب» تەخەللۇسى بىلەن ماقالىلار ئېلان قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتا مىللىي مەسىلىدە كۆرۈلگەن خاتالىقلارنى دادىلىق بىلەن تەنقىد قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ نىشانىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئېلان قىلغان ماقالىلار ھەرمىلەت خەلقى ئىچىدە چوڭ تەسىر قوزغاپ، خاتالىقلارغا خاتىمە بېرىلىپ، ئىنقىلابنىڭ نىشانى ئايدىڭلاشتى.

«شەرقىي تۈركىستان» ھۆكۈمىتى تەركىۋىدە ئېلىخان تۆرە باشلىق روھانىلار گۇرۇھى، ھاكىم بېك خوجا باشلىق فېئودال - بۇرژۇئازلار گۇرۇھى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ھېبىبى يۇنچىلا باشلىق ماركسىزمچى ياشلارمۇ بارئىدى، ئىچكى جەھەتتە كەسكىن كۈرەشمۇ مەۋجۇت ئىدى. ھۆكۈمەت تەشكىلي ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىش ھەققىدە، ھۆكۈمەت ئەزالىرى بىرنەچچە قېتىملىق يىغىندا بىرلىككە كېلەلمىدى.

ئەھۋالنى ئۇققان ئەخمەتجان قاسىمى دەرھال ئۆزىنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، يولداش ھېبىب يۇنچى ئارقىلىق ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىنگە سۇندى (ھېبىبى گېزىتخانا مۇھەررىرى، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى ئىدى)، شۇنداقلا ھېبىبى يۇنچى ۋاستىسى بىلەن ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىنغا سىرتتىن قاتنىشىپ، تولۇق ئىزاھات بەردى. ئىزاھاتتىن كېيىن ھۆكۈمەت ئەزالىرى تەشكىلي ئاپپارات تەسىس قىلىشتا، ئەخمەتجان قاسىمى تۈزۈپ چىققان پىلانىنى ئاساسەن مۇۋاپىق كۆرۈپ،

شۇ بويىچە ھۆكۈمەت تەسىس قىلىشنى قارار قىلدى. ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئىچىدە ئەخمەتجان قاسىمى ئالاھىدە بىلىملىك، قابىلىيەتلىك، كەمتەر ئادەم دەپ تونۇلدى.

1944 - يىلى 12 - ئاينىڭ بېشىدا ھۆكۈمەت ئۇنىڭ خوجۇلۇق بۆلۈم باشلىقى قىلىپ بەلگىلىدى، ئەخمەتجان قاسىمى مەركىزىي ھۆكۈمەت خوجۇلۇق بۆلۈمىگە كېلىش بىلەن كېچىنى كېچە، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەستىن ئىشلەپ، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە، خوجۇلۇق ئىشلىرىنى تەشكىلي جەھەتتىن تەرتىپكە سېلىپ چىقتى، ھەرقايسى ئىدارە - تارماقلار بويىچە مالىيە خوجۇلۇق ئىشلەپچىقىرىشىنى يولغا قويىدى. شۇنداقلا ھۆكۈمەت تەشكىلي ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىش ئىنسپېكتورلۇق ۋەزىپىسىنمۇ قوشۇمچە ئىشلىدى. «مائارىپ نازارىتى بىلەن دىنى ئىشلار نازارىتىنى بىرقىلىپ بىر نازارەت قۇرۇش» دېگەن ئۇرۇنسىز پىكىرنى رەت قىلىپ، بۇ ئىككى نازارەت ۋەزىپىسىنىڭ ئوت بىلەن سۇدەك قارىمۇ - قارشى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى، نەتىجىدە بۇ ئىككى نازارەت بولۇپ قۇرۇلدى، ھۆكۈمەت رەئىسى ئېلىخان تۆرە ئەخمەتجان قاسىمىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ، «بىلىپ قويۇڭلار- كى ئارىمىزدا مانا مۇنداق گۆھەرلەرمۇ بارىكەن»، دەپ ئۇنىڭدىن ئىنتايىن رازى بولغان ئىدى.

1945 - يىلى 2 - ئايدا، «ھۆكۈمەت تەشكىلي بۆلۈمى ۋەزىپىسىنى تۈگەتتى» دەپ قاراپ، ئەخمەتجان قاسىمىنى ھۆكۈمەت مەسئۇل كاپىتاننىڭ مۇئاۋىنى قىلىپ بەلگىلىدى، ئۇ ئاساسەن رۇسچە ماتېرىياللارنى باشقۇردى.

ئەخمەتجان قاسىمى ھەربىي ئىشلار ھەققىدىمۇ مۇھىم پىكىرلەرنى بېرىپ، ھۆكۈمەت، رەھبەرلىك بىلەن بۇاستە

ئۇچرىشىپ تۇردى.

1945 - يىلى يانۋاردىكى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ 7-سانلىق يىغىنىنىڭ قارارىدا:

«شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئىنقىلابىي كۆچلىرىنىڭ توختاۋسىز ئۆسۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھەربىي ئىدارىسى قۇرۇلسۇن»، دېگەن قارارغا ئاساسەن ھەربىي ئىدارە قۇرۇلۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى پالكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭ ھەربىي ئىدارە باشلىقى قىلىپ تەينىلەندى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئەخمەتجان قاسىمى ھۆكۈمەت رەئىسلىرىدىن تارتىپ ھەربىي خادىملارنىڭ ھەرقانداق ئىشلاردا يىغىن مەسلىھەتچىسى بولۇپ قالدى.

بۇ ۋاقىتتا ھەربىي قىسىملار ئاساسەن تارقاق پارتىزان قىسىملىرى ئىدى، پارتىزان قىسىملارنى مۇنتىزم مىللىي ئارمىيە قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش يۆنىلىشىنى بەلگىلەش قاتارلىق ئىنتايىن مۇشكۈل ۋەزىپە تۇراتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىنىڭ مول بىلىم - سەۋىيىسى، تىرىشچانلىقى، رەھبەرلىك سەنئىتى، تەشكىلاتچانلىقى، چارە - تەدبىرلىرىنىڭ مولىلىقى، خىزمەتكە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىقى بىلەن ھۆكۈمەت تاپشۇرغان ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقتى. «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتى ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ 1945 - يىلى 12 - يانۋار 6 - سانلىق يىغىنىدا، ھەربىي ئىشلار ئىدارىسىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەربىي ئۇنۋانىنى يولغا

قويۇش قارار قىلىندى، 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىكى 19 - سانلىق ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرى يىغىنىدا، 18 ياشقا توشقان گىرازدانلارنىڭ ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەش قانۇنى ماقۇللىنىپ ئېلان قىلىندى. 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىكى 25 - سانلىق ھۆكۈمەت ھەيئەتلەر يىغىنىدا، ئۇرۇش سېپىدە ۋە ئارقا سەپ تەمىنات خىزمىتىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى ئۇرۇدىن، مېدال بىلەن مۇكاپاتلاش قارار قىلىندى.

ئەخمەتجان قاسىمى گېنېرال ئىسھاقبېك قاتارلىق يولداشلار بىلەن بىرلىكتە مىللىي ئارمىيىنىڭ ئوستاۋى بىلەن تەرتىپ ئىنتىزامنى تۈزۈپ چىقتى، ئوستاۋدا ئارمىيە بىلەن ھۆكۈمەت، ئارمىيە بىلەن خەلق، ئوفتسېر بىلەن جەڭچى، يۇقىرى بىلەن تۆۋەننىڭ مۇناسىۋىتى ئوچۇق بەلگىلەندى، ئەسىرلەرنى باشقۇرۇش تۈزۈمىمۇ بەلگىلەندى.

ھەربىي ئىدارە ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدا مىللىي ئارمىيە قۇرۇشنىڭ تولۇق تەييارلىق ئىشىنى ئىشلەپ پۈتتۈردى، 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى غۇلجىدا مىللىي ئارمىيىنىڭ قۇرۇلۇش چوڭ يىغىنى بولۇپ، مىللىي ئارمىيە كوماندىر، جەڭچىلىرى تولۇق قوراللىنىپ پاراتتىن ئۆتۈپ، ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىنى نامايان قىلدى، ئۇچ ۋىلايەت خەلقى ئەسىرلەردىن بېرى بىرىنچى قېتىم قولغا قورال ئالغان مۇنتىزم مىللىي ئارمىيە ئوغۇل - قىز جەڭچىلىرىنى كۆرۈپ، ياشىسۇن مىللىي ئارمىيە! ياشىسۇن بىزنىڭ مىللىي ئارمىيىمىز! ھەممە فرونت ئۇچۇن! ھەممە ئالدىنقى سەپ ئۇچۇن! دېگەن شوئارلارنى كۆككە ياڭراتتى، 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئارمىيە قۇرۇلغان بايرام كۈنى قىلىپ بەلگىلەندى.

1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى مىللىي ئارمىيە باتالىيونىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفتسېرلەرگە «ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ۋەزىپىمىز» دېگەن تېمىدا دوكلات قىلىپ، خەلقئارا ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەت ھەققىدە توختالغاندىن كېيىن، غولجا ۋوزغىلىكىنىڭ دەسلىپىدە يۈرىبەرگەن خاتالىقلارنى تەنقىد قىلىپ:

«بىزنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىمىز بىر مىللەتكە قارشى قوزغالغان ئىنقىلاب ئەمەس، ئىنقىلاب شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەنزۇ، قازاقتىن ئىبارەت ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق دۈشمىنى جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورنى بولغان گومىنداڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى قارىتىلغان ئىنقىلاب؛ بىز ۋەتىنىمىزدە پايدىلىق مېھنەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەملەر سۈپىتىدە تۇرمۇش قۇرماقچىمىز ۋە قۇردىمىز، بۇ، تۇرمۇشتا ئايرىم مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا دۈشمەنلىشىشكە ۋە خەلقلەرنى پەس كۆرۈشكە ئورۇن بولمايدۇ»، دېگەن ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «يېقىنقى يۈز يىلدىن بېرى شىنجاڭدا بىرنەچچە قېتىم قوزغىلاڭلار بولۇپ، بۇلاردىن كۆپىنچىسى غەلبە قىلغان بولسىمۇ ئەپسۇسكى ئۇزۇن ئۆتمەيلا مەغلۇپ بولدى، بۇنىڭ سەۋەبى ئاردىدا بولگۈنچىلىك قىلىدىغان مىللىي مۇناپىقلارنىڭ، مىللىي ساتقىنلارنىڭ بولۇشى نەتىجىسىدە؛ ئاربىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش، مىللىي زىددىيەت، مىللىي ئۆچمەنلىك تۇغدۇرۇشتەك ھەرىكەت تۇپەيلىدىن مەغلۇپ بولغان ئىدى، چۈنكى، مىللىي مۇناپىقلار ھەرگىز ئۆزىمەنپەئىتىدىن كېچىپ مىللەتنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان ئەمەس ئىدى»:

(«ئەخمەتجان قاسىمى تاللانما ئەسىرى» 195، 264 - بەت)

ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇ دوكلاتى مىللىي ئارمىيەكومانىدىرجەكچىلىرىنىڭ ئىدىيە ئۆزگەرتىشىدىكى ۋە ئۇرۇش قىلىشتىكى نىشانىسى بولۇپ قالدى.

1944 - يىلى 11 - ئايدا قوزغالغان ئىنقىلاب ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن تېز ئىلگىرىلەپ، ئۇچ ۋىلايەت ئازاد قىلىنىپ، 1945 - يىلى 9 - ئايدا مىللىي ئارمىيە ھاناس دەرياسى بويىغا كېلىپ ئوت كۆچىنى ئۇرۇمچىگە قاراتتى، جەنۇب يۆنىلىش قىسمى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا دۈشمەننىڭ قاتمۇ - قات توسالغۇلىرىنى بىتچىت قىلىپ، باي ناھىيىسى بىلەن ئاقسۇ كونشەھەر ناھىيىسىنى ئازاد قىلىپ، ئاقسۇ يېڭىشەھەردىكى گومىنداڭچىلارنى ئالاقزادىلىككە چۈشۈرۈۋەتتى.

خەلق ۋەكىلى

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى يەتتە ۋىلايەت داىرىسىدە زوڭتەسىر قوزغىدى، تاشقورغان خەلقىقورالىلىق قوزغىلىپ تاشقورغان، ئاقتۇ، ئۇلۇغچات ناھىيىلىرىنى ئازاد قىلىپ، نىشاننى قەشقەرگە قاراتتى. تۇرپان، پىچان، توخسۇن، قۇمۇلاردىمۇ قوزغىلاڭ بولۇپ گومىنداڭ ئارمىيىسىگە ئۇشتۇمتۇت زەربە بەردى، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇرۇمچىلىرىدە ئىنقىلابى تەشكىلاتلار قۇرۇلدى، مىللىي ئارمىيىنىڭ قۇدرەتلىك كۆچى گومىنداڭ ھەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارلىرىنى ئىچىدە تەۋرىنىش پەيدا قىلدى. مانا شۇنداق پەيتتە گو-

مىنداڭ دائىرلىرى تىنچلىق تەنپەنى ئۆتكۈزۈش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇچ ۋىلايەت «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» دۇنياتىنچلىق ھەرىكىتىنى قوغداش ۋە يولداش ماۋزېدوڭنىڭ ئىچكى ئۇرۇشنى توختىتىش چاقىرىقىغا بىنائەن، گومىنداڭ ئۇرۇمچى دائىرلىرى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە قوشۇلدى.

1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىكى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ 100 - سانلىق يىغىنىدا خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشنى لايىق تاپتى، سۆھبەتكە قاتنىشىش ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەت ۋەكىلى پولكوۋنىك رەخمجان سابىر ھاجى (ئۆمەك باشلىقى)، ھۆكۈمەت ۋەكىلى ئۇبۇلخەيرى تۆرە، خەلق ۋەكىلى ئەخمەتجان قاسىملار شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى دەپ قارار قىلىندى ھەمدە بۇ قارار «ئازاد شەرقىي تۈركىستان گېزىتى» دە ئېلان قىلىندى. ئۇچ ۋىلايەت خەلقى بۇ نامسىز قەھرىمانىنىڭ خەلق ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن ھاڭ - تاڭ قېلىشتى، ئەخمەتجان قاسىمى كىم، دېيىشىپ سوراشاتتى.

ئۇچ ۋىلايەت خەلقى قۇدرەتلىك مىللىي ئارمىيىمىز بىلەن ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە تونۇتىپ قويغان ئىدى. «گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قۇۋۇ، ھىلىگەر، تىنچلىق سۆھبىتىدە قانداق بولۇپ كېتەر، ئاققان قانلار بىكار كېتەرمۇ؟» خەلق بۇنداق خىياللارنى ئويلىغىنىدا بەدەنلىرى ئىختىيارسىز شۇركۈنۈپ، خىلمۇ -

خىل ئوي - پىكىرلەردە بولۇشقانىدى.

※ ※

گومىنداڭ تەرەپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە سىياسىي ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ سابىق مىنىستىرى گېنىرال جاڭ جۆجۇڭنى بەلگىلەپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى، جاڭ جۆجۇڭ 1945- يىلى 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋەكىللىرىنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى.

شەرقىي تۈركىستان تەرەپ ۋەكىللىرىدىن رەخمجان سابىرھاجى، ئۇبۇلخەيرى تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار 10 - ئاينىڭ 12- كۈنى ئۇرۇمچىگە كېلىپ بولغان ئىدى، ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋەكىللىك سالاھىيەت رەسمىيەتلىرىنى تاپشۇرغاندىن كېيىن، بىرىنچى قېتىملىق سۆھبىتىنى باشلىدى.

سۆھبەت باشلىنىش بىلەنلا گومىنداڭ ۋەكىللىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىشىغا قارىتا ھۇجۇم قىلىپ، تېرە تاراقلىتىش ئۇسۇلى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىگە ھەيۋە قىلدى، گېنىرال جاڭ جۆجۇڭ گومىنداڭ مەركىزىنىڭ 12 ماددا، 5 تارماقلىق لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

لايىھىنىڭ مەزمۇنىدا: «شىنجاڭ خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىشلىرىغا ياردەم بېرىش، خەلقنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش، سۆز، ھەرىكەت، نامايىش قىلىش، يىغىن ئۆتكۈزۈش ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش» تىن ئىبارەت گومىنداڭنىڭ ئېتنى ئۇلۇغ، سۆيۈرىسى قۇرۇق ئاتالمىش دېموكراتىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «بىر ئاي ئىچىدە ۋەقە يۈز بەرگەن رايون (ئۇچ ۋىلايەتنى دېمەكچى) نىڭ تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ،

يېزىلاردىكى ئەسلىدىكى باۋجا (نوپۇس) تۆزۈمىنى ئورنىتىش، ناھىيىلىك كېڭەشلەرنى قۇرۇش، ۋەقەگە قاتناشقان قوراللىق قىسىملارنى (ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنى دېمەكچى) تارقىتىۋېتىش، ئۇچ ۋىلايەت قانۇنسىز ھۆكۈمىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش» دېيىلگەن ئىدى.

گومىنداڭ ۋەكىللىرىنىڭ سۆزىدىن كېيىن، سۆز قىلىش نۆۋىتى ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىگە كەلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىگە ۋەكالەتەن سۆز باشلاپ، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ 2 ماددا، 12 تارماقلىق لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

بۇ ئىككى لايىھە بىر - بىرسىگە تۇپتىن قارىمۇ - قارشى بولۇپ، ئىختىلاپ ئاساسەن يەرلىك مۇختارىيەت، سايلام ئۇتكۈزۈش، مىللىي قىسىم قۇرۇش قاتارلىق مەسىلىلەردە ئىپادىلەندى.

كەسكىن كۆرەشلەر ئارقىلىق، گومىنداڭ ۋەكىللىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى:

«مىللىي ئارمىيە قۇرۇشتا مىللىي شەكىلنى ساقلاش، ئەسكەر سانىنى كۆپەيتمەسلىك، ئامانلىق ساقلاش پولكى تەشكىللەشنى ھەر قايسى جايلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بېكىتىش، بۇ قىسىملارنىڭ كەم سانىنى يەرلىك مىللەتلەردىن تولۇقلاش، تەلىم - تەربىيە، بۇيرۇق، كوماندىلار شۇ جايدىكى مىللەتنىڭ تىل - يېزىقىدا بولۇشنى پرىنسىپ قىلىش؛ مىللىي ئارمىيىنىڭ ئادەم، ئات، قورال - ياراق سانى، مىلىمەت تەركىبى، شتاتى، تۇرىدىغان ئورنى، كېيىنكى تەمىنات مەسىلىسى قاتارلىق كونكرېتنى ئىشلارنى ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئوتتۇرىغا قويسا بولىدۇ».

ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت مەسىلىسى: «ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەت ئەزالىرى 25 نەپەر بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 10 نەپىرى مەركەزدىن تەيىنلىنىدۇ، بۇ، ئۆلكە رەئىسى، نازىر، باشقارما باشلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ قالغان ھەيئەتلەردىن ئالتە نەپىرىنى ئۇچ ۋىلايەت كۆرسىتىدۇ، قالغان توققۇز نەپىرىنى يەتتە ۋىلايەت كۆرسىتىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

سۆھبەتتىن كېيىن ھەر ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى ئۆز جايلىرىغا قايتىپ، ئۆز ھۆكۈمەتلىرىگە سۆھبەت ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى.

ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمەت ھەيئىتى ئەخمەتجان قاسىمنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن، گومىنداڭ تەرەپنىڭ سۆھبەت جەريانىدا ھەققىتەن تىنچلىق سەمىمىيىتى يوقلۇقىنى، ئاخىرىدا «تىنچلىق» دەپ، ئەمەلىيەتتە شۇم غەرەز پىلانلاۋاتقانلىقىنى، «تىنچلىق سۆھبىتى» دەپ ھوشيارلىقنى بوشاشتۇرۇپ قويماسلىقنى بىردەك تەكىتلىدى.

1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ 114 - سانلىق يىغىندا، ئۇچ ۋىلايەت مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۆز ئالدىغا ئورگان، ھەربىي كېڭەشنى قۇرۇشنى قارار قىلدى، كېڭەش باشلىقىغا ھۆكۈمەت رەئىسى، مارشال ئېلىخان تۆرە؛ ئەزالىرىغا گېنىرال لىتسىنات ئىسھاقبېك، گېنىرال، مايور پالىنوپ، پولكاۋنىك ئەخمەتجان قاسىمى، پولكاۋنىك كېرىم ھاجىلار تەيىنلەندى، مەركىزىي ھۆكۈمەت «ئورگان ھەربىي كېڭىشى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان ئۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىشنى ئۆز زىممىسىگە ئالسۇن»، دەپ بېكىتتى.

ۋەكىللەر 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى غۇلجىدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، 2 - قېتىملىق سۆھبەتنىڭ باشلىنىدىغانلىقى سۆھبەتتە ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى 14 ماددىلىق لايىھىنىڭ ئوتتۇرىغا قويىدى، لايىھىنىڭ مەزمۇنى: ئۆلكە رەئىسى يەرلىك مىللەتلەردىن سايلىنىشى، شىنجاڭدىكى ھەر قايسى ۋىلايەتلەردە مىللىي قىسىم تەسىس قىلىنىشى، گومىنداڭ سىياسىي ساقچى قىسىملىرى بىكارقىلىنىشى، 1944 - يىلىدىن بۇرى شىنجاڭغا كىرگەن گومىنداڭ قىسىملىرى شىنجاڭدىن قايتۇرۇپ كېتىلىشى قاتارلىق بىر قانچە مەسىلىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ قېتىمقى ئىختىلاپ ناھايىتى زور بولدى، تالاش - تارتىشنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى «ئەركىنلىك» «دېموكراتىيە»، «تىنچلىق»، «بىرلىك» مەسىلىسىدە بولدى. گومىنداڭ ۋەكىللىرى ئالدى بىلەن «تىنچلىق بىلەن بىرلىككە كېلىش»، ئاندىن «ئەركىنلىك بىلەن دېموكراتىيە» دىن سۆز ئېچىشتا چىڭ تۇردى، گومىنداڭچىلارنىڭ دېگىنىچە بولغاندا ئالدى بىلەن ئۇرۇش توختىتىش، قوزغىلاڭچىلارنى قورالسىزلاندۇرۇش، مىللىي ئارمىيىنى تارقىتىۋېتىش، ئۇچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتىنى تارقىتىۋېتىش. يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى شەرت قىلىپ ئاندىن «ئەركىنلىك»، «دېموكراتىيە» ھەققىدە سۆز ئېچىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى سۆھبەتتە گومىنداڭچىلارنىڭ بۇ سۈيىقەستىنى ئۈزلۈكسىز تىزدە پاش قىلىپ تاشلىدى. 2 - قېتىملىق سۆھبەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يەنە ھەر ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى ئۆز جايلىرىغا قايتىپ بېرىپ ھۆكۈمەتلىرىگە دوكلات قىلدى.

ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتىپ بېرىپ، ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىگە سۆھبەت ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى، غۇلجىدىكى ھەرمىللەت كادىرلىرىغا سۆھبەت ئەھۋالىنى يەتكۈزدى.

ئەخمەتجان قاسىمى سۆھبەت جەريانىنى دوكلات قىلىپ: «گومىنداڭچىلار تىنچلىق دېدى، بىز ئەركىنلىك دېدۇق، گومىنداڭچىلار بىرلىك دېدى، بىز دېموكراتىيە دېدۇق: خەلقىمىز ئويلىغاندەك گومىنداڭچىلار قۇۋۇ، ھىلىگەر، ئۇچىغا چىققان ئالدامچىلار ئىكەن، بىراق قۇۋۇ - ھىلىگەر، ئالدامچىلىقىنى بىتچىت قىلىدىغان خەنجەر بىزدە بار، ئۇ خەنجەر — ھەقىقەت. بىز ھەقىقەت ئارقىلىقلا ئۇلارنىڭ ھەرقانداق ھىيلە - مىكىرىنى بىتچىت قىلىدۇق، 120 سائەتلىك سۆھبەتتە گومىنداڭچىلار بىزنى 60 سائەت توپقا تۇتتى، بىزمۇ تەپپارلىق قىلىپ 60 سائەت توپقا تۇتتۇق. گومىنداڭچىلار خېلى جىم بولدى»، دېدى.

12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، گومىنداڭ ۋەكىللىرى بىلەن 3 - قېتىملىق سۆھبەت ئۆتكۈزدى. سۆھبەتتە ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ خەلقىمارا ۋەزىيەت ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭ تىنچلىق ئارزۇسىنى كۆزدە تۇتۇپ، بەزى مەسىلىلەردە يول قويىدى. شۇنىڭ بىلەن 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قورالنى توقۇنۇشنى توختىتىپ، شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش مەزمۇن قىلىنغان 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ۋە قوشۇمچە ھۆججەتنىڭ 1 - سى ئىمزالاندى.

1946 - يىلى 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئىككى تەرەپ 4 - قېتىملىق سۆھبەتنى ئۆتكۈزدى، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىك

ری مىللىي ئارمىيە تۇغرىسىدا تۆۋەندىكى لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويىدى:

1 - مىللىي قىسىملارنى 13 پولك قىلىپ تەشكىللەش، ئۇلار ئۈچ ۋىلايەتتە تۇرغاندىن سىرت يەنە ئۇرۇمچى، كۇچار، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا دۆلەت ئارمىيىسى بىلەن بىرلىكتە تۇرۇش؛ ئۇرۇمچىدە قوماندانلىق شتابى تەسىس قىلىش، ئۇنىڭ قوماندانى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەيىنلىنىش، بۇ قوماندان شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىش.

2 - 1944 - يىلىدىن بۇيان شىنجاڭغا كىرگەن گومىنداڭ ئارمىيىسىنى قايتۇرۇپ كېتىش ھەمدە ئىشپىيونلۇق ئورۇنلىرى بىكار قىلىش، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق دۆلەت ئارمىيىسى شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن ئايرىلىشىدىن ئىلگىرىكى سانغا چۈشۈرۈلۈشى (ئىككى پىيادە دىۋىزىيە، ئۈچ ئاتلىق پولك)، يەنى 22 مىڭغا قىسقارتىلىشى لازىم.

ئىككى تەرەپ كېسكىن كۆرەش قىلىش ئارقىلىق 1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قوشۇمچە ھۆججەتنىڭ 2 - سى ئىمزالاندى. گومىنداڭ ۋەكىللىرى سۆھبەت جەريانىدا ئامالسىز قېلىپ، ئەخمەتجان قاسىمنى «چەت ئەل ئادىمى» دەپ دوق قىلدى، ئەخمەتجان قاسىمى «ھازىرقى ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ۋەزنىمىز» دېگەن ماۋزۇدا، «1 - ئىلىلىق» تەخەللۇسى بىلەن گېزىتتە ماقالە ئېلان قىلدى.

11 ماددىلىق بىتىم ۋە قوشۇمچە ئىككى ھۆججەتكە ئىمزا قويۇلغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ بىتىم لايىھىسىنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىگە تاپشۇردى، ھۆكۈمەت ھەيئىتى مۇزاكىرە قىلىپ، ماددىلار بويىچە بىرمۇ بىر قاراپ چىقتى. ئەخمەتجان قاسىمى ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىنىدا دوكلات قىلىپ:

«بىرلىك، خەلقىنىڭ ھوقۇقىنى ۋە ئەركىنلىكىنى ئەمەلدە تونۇماق كېرەك ۋە ئۇ ھوقۇقنى ھۆرمەت قىلىشنى بىلمەك كېرەك، ئاندىن كېيىن ئۆزەكدىن ھۆرمەتنى كۆتمەك كېرەك، دېمەك، مۇشۇ پوزىتسىيىدە تۇرغۇچىلار كىمكى بولمىسۇن بىزنىڭ دوستىمىز بولىدۇ، بۇ پوزىتسىيىدە بولمىغانلار كىمكى بولمىسۇن بىزنىڭ دۈشمىنىمىز بولىدۇ، تەبىئىيكى مۇستەبىتچىلەر بۇ پوزىتسىيىدە بولالمايدۇ، ئۇلار بىزگە ھەر قاچان دۈشمەنلىك قىلىشتا ھەرىكەت قىلىدۇ، خەلقىمىزنىڭ تەلىپى تەمىن ئېتىلسە تىنچلىققا كېلىش تەبىئىي بىر ئىش ئىدى. بىز مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بىلەن كۆپ تالاشقاندىن كېيىن، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، خەلقچىللىق، ئاندىن كېيىن بىرلىك ۋە تىنچلىق دېگەن ئىدۇق. جاڭ بۇجاڭ ئۆلكىمىزنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق ئاڭلىغانلىقىنى بايان قىلغاندىن كېيىن، بۇ تەكلىپنىمۇ قوبۇل قىلدۇق. ئەتىجىدە تىنچلىق، بىرلىك تەمىن ئېتىلدى. ئەمدى پۈتۈن ئۆلكىمىزدە ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، خەلقچىللىق تەمىن ئېتىلىشى لازىم» دېدى.

(«زىيالىيلىرىمىزنىڭ ھازىرقى ۋەزىپىلىرى ۋە ئالدىمىزدىكى سايلام ئىنقىلابى»، «شەرقىي تۈركىستان گېزىتى» 1946 - يىلى 6 - ئۆكتەبىر 564 - بەت، 77 - سان)

شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئەخمەتجان قاسىمنىڭ قورالىق قىسىملارنى ئۈيۇشتۇرۇشتا شۇنداقلا سۆھبەت داۋامىدا باشتىن - ئاخىرى ئېغىشماستىن خەلق مەنپەئىتى

مەيدانىدا تۇرۇپ، خەلقنىڭ ئازادلىقى، ئەركىنلىكى، ئىتتىپاقلىقى ئۈستىدە كۆرەش قىلىپ، ھۆكۈمىتىمىز تاپشۇرغان خىزمەتلەرنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئورۇنلىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ئازادلىق ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلىدى.

1946 - يىلى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ھۆكۈمەت ئەزالىرى كېڭەيتىلگەن يىغىنى ئېچىپ، «11 ماددىلىق بىتىم بىلەن قوشۇمچە ئىككى ھۆججەتنى ئەمەلىيەتكە ئۆيغۇن»، دەپ قارار قىلدى، شۇنداقلا «رەھىمجان سابىر ھاجى، ئۇبۇلخەيرى تۆرە، ئەخمەتجان قاسىملارنى بىتىمگە ئىمزا قويۇش ئۈچۈن ھوقۇق بېرىلسۇن»، دەپ قارار قىلدى، بۇ قارارغا ئاساسەن ۋەكىللەر ئىمزا ئۈرۈمچىگە كېلىپ، 11 بىتىم ۋە قوشۇمچە ئىككى ھۆججەتكە ئىمزا قويدى.

گومىنداڭ ۋەكىللىرى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى جەريانىدا، ئەخمەتجان قاسىمى شېڭ شىسەي ۋاقتىدا قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە ياتقان جۇڭگو كومپارتىيە ئەزالىرىنى تۈرمىدىن بوشتىش ئۈستىدە چىڭ تۇرۇپ كەلدى، نەتىجىدە تۈرمىدىكى 134 نەپەر كومموئىست قامالمىسىن بوشتىلىپ، يەنئەنگە قايتۇرۇلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ماركسزمچى ياشلار، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمەت رەئىسى ئېلىخان تۆرىنىڭ خاتالىقلىرىغا نىسبەتەن بىر قانچە قېتىم ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن ئىدى، ئەمما ئېلىخان تۆرە خاتالىقىنى تۈزىتىش تەرەپتىارى بولمىدى، شۇڭلاشقا ئۇ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى.

11 ماددىلىق بىتىم ئۈستىدە كۆرەش

11 ماددىلىق بىتىمنىڭ 9 - ماددىسىغا ئاساسەن، ئۆلكىدە ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى، گومىنداڭ تەرەپتىن: ئۆلكە رەئىسلىكىگە جاڭ جۈجۇڭ، ئېچكى ئىشلار نازارىتى نازىرلىقىغا ۋاڭ زىڭشەن، باش كاتىپلىققا لیومىڭچۈەن، مالىيە نازىرلىقىغا لیویۈەن، تەمىنات سودا نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا گوجىيەنجى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىقىغا چوي ۋۇ، ئەزالىققا گۈەن زىلياڭلار تەيىنلەندى.

ئۆچ ئۇلايەت تەرەپتىن: مۇئاۋىن رەئىسلىككە ئەخمەتجان قاسىمى، مۇئاۋىن باش كاتىپلىققا ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا سەيپىدىن ئەزىزى، ئېچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا رەھىمجان سابىر ھاجىيوپ، سەھىيە باشقارما باشلىقلىقىغا دەلىلخان سۇگۇربايېۋ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىققا ئۇبۇلخەيرى تۆرە، ئۇسمان، ئىسھاقبېكلار تەيىنلەندى.

يەرلىكلەردىن: مۇئاۋىن رەئىسلىككە بورھان شەھىدى، مۇئاۋىن باش كاتىپلىققا سالىس، تەمىنات سودا نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا مەمتىمىن بوغرا، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا سەي زۇڭشەن، مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا ماتىكشاڭلار تەيىنلەندى.

شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق بىتىمگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن 1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 324 - سانلىق ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىنى ئاچتى، يىغىندا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئېلىپ

بېرىلغان سۆھبەت ئەمەلگە ئېشىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەسىس قىلغانلىقى ئۇچۇن، ئۇشبۇ كۈنگىچە ئاتىلىپ كەلگەن «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەت رىياستى» 1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن ئېتىبارەن «ئىلى ۋىلايەتلىك كېڭەشمىسى» دەپ ئۆزگەتىلىپ، ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزۈلگەنگە قەدەر ئىلى ۋالىي مەھكىمە كېڭەشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە ھاكىمبېك خوجا، مۇئاۋىنلىققا ئوبۇلخەيرى تۆرە، ئەزا مۇسا بايۇپ، مەسئۇل كاتىپلىققا ۋاقاس ھاجىلار تەيىنلەندى، كېڭەشمە ئەزالىقىغا جەمئىي 32 كىشى تەيىنلەشنى قارار قىلدى. «ئازاد شەرقىي تۈركىستان گېزىتى» ئىلى ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمە نەشىر ئەپكارى بولۇپ، ئەسىتە ئىسھاقۇپ مۇھەررىرلىككە تەيىنلەندى، ئالتاي، تاربىاغاتاي ۋالىي مەھكىمىسىنى نازارەت، ۋىلايەت دەرىجىلىك ئىدارىگە ئۆزگەرتىپ قۇرۇشنى قارار قىلدى، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق كىشىلەر ئۇرۇمچىگە كۆچۈپ كەلدى.

11 بىتىمنىڭ 1 - مادىدىسدا: «بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇچ ئاي ئىچىدە ھەر بىر ناھىيىدىكى خەلق كېڭەش ئەزالىرىنى سايلاپ ناھىيىلىك كېڭەش ئەزالىرىنى تەشكىللەيدۇ، ناھىيىلىك كېڭەش ئەزالىرى ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملارنى سايلايدۇ، ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارىلەرنىڭ بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى كادىرلىرى ھاكىم تەرىپىدىن تەيىنلىنىدۇ»، دەپ بەلگىلەنگەن. مۇشۇ بەلگىلىمە بويىچە ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قارار قىلىپ، مۇئاۋىن رەئىس بورھان شەھىدى، مەتتىمن بوغرا، سەيپىدىن

ئەزىزى، ئابدۇرېھىم ئەيسالار سايلام ھەيئىتى باشلىقى بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭ سايلام خىزمىتىنى يۈرگۈزۈش ھەم باشقۇرۇش ئۈچۈن، 1946 - يىلى 10 - ئايدا يۈرۈپ كەتتى. خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا سايلام خىزمىتى بىر قەدەر ئوڭۇشلۇق بولۇپ، ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى خەلق ئۆزى سۆيگەن كىشىلەر قولىغا ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلار مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي ھەدەپ بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، خەلقنى ئوچۇق - ئاشكارا باستۇرۇشقا ئۆتتى.

1946 - يىلى 11 - ئايدا نەنجىڭدە گومىنداڭنىڭ 6 - قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئۆلكىدىن جاڭ جىجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۆمەك ئايروپىلان بىلەن يولغا چىقىپ، 16 - كۈنى شاڭخەيگە بېرىپ بەش كۈن تۇردى، بۇ ۋاقىتتا ئەخمەتجان قاسىمى شاڭخەي ئىشچىلىرى، قولۇاق چىلار، ئارتىستلار، ردكىشچىلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىنى كۆردى، ئۇلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ دوست بولۇشتى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1947 - يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇرۇلتاي روھىنى ئۇرۇمچى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا يەتكۈزۈپ: «بىز ئۆلكىدىن ۋەكىل بولۇپ قۇرۇلتايغا باردۇق، قۇرۇلتاي گومىنداڭ ۋە كوممۇنىستىك پارتىيە ۋەكىللىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئېچىلىشى كېرەك ئىدى، قۇرۇلتايدا سىياسىي كېڭەشلەردە تەستىقىدىن ئۆتكەن قانۇن لايىھىسىنى كۆرۈپ ئۆتۈش كېرەك ئىدى، لېكىن، كوممۇنىستىك پارتىيە مەتبۇئاتىنىڭ يېزىشىچە، قۇرۇلتاي ئېچىلىش ۋاقتىدا گومىنداڭ كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى لايىق تاپمىغاچقا قۇرۇلتاي يالغۇز گومىنداڭنىڭ خاھىشى

بويىچىلا ئېچىلدى، تەتىجىدە گومىنداڭ بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە ئوتتۇرىسىدىكى بىتىم بۇزۇلۇپ، كوممۇنىستىك پارتىيە ئىشخال قىلغان جايلارغا ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە قۇرۇلتايغا قاتناشمىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئېچىلغان بۇ قۇرۇلتايدا قوبۇل قىلىنغان ئاساسى قانۇننىڭ بىزنىڭ ئۆلكىمىزگە دائىر جايلىرىنى بىز قۇرۇلتايىدىن قايتىپ كېلىپ بىر قۇر بايان قىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق. تەبىئىيكى، قۇرۇلتاي ۋاقتىدا بىز خەلقىمىز تۇرۇمگە ئاساسلانغان قانۇننى قوبۇل قىلىشقا چېلىشقان بولساقمۇ، لېكىن بىز ئۆلكە ۋەكىللىرى قۇرۇلتايغا قاتناشقان گومىنداڭ ۋەكىللىرىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىنى تەشكىل قىلغاچقا، بىزنىڭ ئۇلارغا گېپىمىز تەسىر قىلمايتتى. قۇرۇلتايدا بىزنىڭ توغرا پىكىرلىرىمىزنىڭ ھېچقانداق ئېتىبارغا ئېلىنمىغانلىقى ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز قۇرۇلتاي ئوتتۇرىغا قويغان ئەكسىيەتچى ئاساسىي قانۇننى ئىنكار قىلمىدۇق، ئېتىراپمۇ قىلمىدۇق، خەلقىمىزنىڭ ئۇنىڭدىن خۇلاسە چىقىرىشىغىلا تاشلىدۇق»، دېدى.

(«ئىنتىپاق ژورنىلى» 1949 - يىلى 2 - سان. 241 - بەت)

يەتتە ۋىلايەتكە بارغان سايلام ھەيئەتلىرى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى، سايلام يەتتە ۋىلايەتتىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن بولۇپ كەلدى، سايلام ئەتىسىدىن باشلاپ ئۇلار سايلامدىن كېيىن بۇزغۇنچىلىق قىلىش، سۈيىقەست قىلىشتەك جىنايەت ھەرىكىتىگە ئۆتتى، شۇندىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۆلكە رەئىسى جاڭ جۈجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى، مەسئۇت

سابىرلار 1947 - يىلى 3 - ئايىنىڭ ئاخىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سايلام خىزمىتىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ئۈچۈن يولغا چىقتى. 1947 - يىلى 4 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى جاڭ جۈجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىملار خوتەنگە يېتىپ باردى، خوتەن خەلقى بۇ سۆيۈملۈك رەھبەرنى تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئالدى.

خوتەنلىك سايلامدىن كېيىنكى ۋەزىيىتى ناھايىتى كەسكىن ئىدى، گومىنداڭ ھەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارلىرى ئىشھىيون، جاسۇسلارنى ئىشقا سېلىپ، چەت جايلاردىن ئوغرى، بۇلاڭچى قاتارلىقلارنى پۈتلىغا سېتىۋېلىپ، خەلقنى بۇلاپ - تالاپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇدى. «يوقالسۇن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى»، «يوقالسۇن ئىلى قىزىل پاچاقلىرى» «يوقالسۇن ئەخمەتجان قاسىمى» دېگەندەك ئەكسىيەتچى شوئارلارنى توۋلىدى. مۇشۇنداق جەددىي پەيتتە خوتەندە 30 مىڭ كىشىلىك چوڭ يىغىن ئېچىلدى، يىغىندا ئۆتكەنكى سايلامنى «توغرا» دېگۈچىلەر بىلەن «خاتا» دېگۈچىلەر قول كۆتۈرۈپ، ئاۋازغا قويغاندا «توغرا بولدى»، دەپ قول كۆتەرگۈچىلەر مۇتلەق كۆپ سانلى ئىگىلىدى.

شۇندىن كېيىن ئۆلكە رەئىسى جاڭ جۈجۇڭ ئەپەندى سۆزقىلىپ، گومىنداڭ دېموكراتىيىسىنى تەكىتلىگەندىن كېيىن، «ھۆكۈمەت سايلام مەسلىسىنى چوقۇم كەڭ خەلقنىڭ ئاۋازىنى بېرىشىگە ئاساسەن ھەل قىلىدۇ»، دېدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى سۆزگە چىقتى، ئۇ، سۆزىدە «جاپاكەش خوتەن خەلقى سىلەر تارىختا ئەڭ كۆپ ئېزىلگەن خەلق، نامراتلىقنىڭ دەرىنى ئەڭ كۆپ تارتقان خەلق، شۇڭا سىلەر ھاكىمىيەتنىڭ توغرا، ئادىل، خەلقپەر-

ۆەركىشىلەرنىڭ قولىدا بولۇشقا بەكمۇ مۇھتاج، بىز ئۆتكەن كىي سايلامنى ھىمايە قىلىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن قوللارنىڭ كۆپلۈكىدىن سىلەرنىڭ قەلبىڭلارنى چۈشەندۇق؛ خۇددى جاڭ جۈجۇڭ ئەپەندى كۆرسەتكەندەك، ھۆكۈمەت سايلام مەسىلىسىنى چوقۇم سىلەرنىڭ ئاۋازىڭلار بويىچە ھەل قىلىدۇ»، دەپ جاڭ جۈجۇڭ ئەپەندىنى پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدى. قانچە كۈندىن بېرى خورىكى ئۆسۈپ كەتكەن قورساق ھەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارلار، يەرلىك ئەكسىيەتچى، پارىخور، خىيانەتچى ئەمەلدارلار راسا دەككىسىنى يەپ، ھەيۋىسى سۇنۇپ، ئوغرى مۇشۇكتەك يىغىنىدىن چىقىپ كېتىشتى. خوتەن خەلقى «ياشىسۇن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى!»، «ياشىسۇن ئەخمەتجان قاسىمى!» دەپ شوئار توۋلاپ، مەيدانىنى زىل - زىلىگە كەلتۈردى.

جاڭ جۈجۇڭ ئەپەندى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى قەشقەر خەلقىنىڭ چوڭ نارازىلىق نامايىشى ئۈستىگە كەلدى، جاڭ جۈجۇڭمۇ ئۆزخاھىشى بويىچە سۆز قىلدى. ئەخمەتجان ھۇ ئۆز خاھىشى بويىچە سۆز قىلدى. قەشقەر خەلقى جاڭ جۈجۇڭنىڭ سۆزىگە نارازى بولدى، بولۇپمۇ زىيالىيلار جاڭ جۈجۇڭغا سوئال قويۇپ، ئوچۇق جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىپ قاتتىق تۇردى، پىكىر - تەلەپ بىرنەچچە كۈنگىچە سۆزۈلۈپ، جاڭ جۈجۇڭ ئىخمۇ پالەچ ھالغا چۈشۈپ قىلىپ ئەخمەتجان قاسىمىنى جاۋاب بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئەخمەتجان قاسىمى جاڭ جۈجۇڭغا: «جانابى رەئىس، سىز ئادىدىي خەلق ئالدىغا چىقىپ خەلقنىڭ قويغان ھەق سوئالىغا جاۋاب بېرىشتىن نېمانچىلا قورقىسىز، خەلق ماڭا سوئال قويغان بولسا، مەن ھېچبىر تېكىرقىماستىلا توغرىسىنى

دەپ خەلقنى قانائەتلەندۈرگەن بولاتتىم؛ بىراق خەلق سىزدىن سوئال سوراۋاتىدۇ، ئەگەر سىز ئۇچۇن مەن توغرا جاۋاب بەرسەم سىز تېخى چىدىماي قالىسىز»، دېدى. ئاخىرى جاڭ جۈجۇڭ بولالماي ھەربىيلەرنىڭ ھىمايىسى بىلەن ئايروپىلاندا ئۈرۈمچىگە قايتىپ، لەنجوغا بېرىپ، جاڭجېيشىغا ئىستېپا خېتىنى يازدى. جاڭ ئەپەندى يەتتە ۋىلايەتنى كۆزدىن كۆچۈرۈش جەريانىدا شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قارا كۈچنىڭ ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغانلىقىنى، مۇستەبىت سىياسەتكە جاڭ - چېكىدىن دەز كەتكەنلىكىنى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قوزغىلىشى، ئۇلۇغ كۈچ-كە ئايلانغانلىقىنى ۋە بۇ كۈچنىڭ كۈن سانap ئۆسۈۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى، شۇڭا ئۇنىڭ ئىستېپا بېرىپ شىنجاڭدىن كېتىشى، گومىنداڭچىلارنىڭ مەغلۇبىيىتىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

1947 - يىلى 1 - ئاي ئىچىدە تۈرپان ۋەزىيىتى ناھايىتى كەسكىنلەشتى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى يالغاندىن بانا ئويدۇرۇپ چىقىپ، تۈرپان خەلقى ئۈستىدىن قىرغىنچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئايرىم بۇزۇق ئۇنسۇرلارنى قوتۇرتىپ، «قوزغىلاڭچىلار» نامى بىلەن تاغقا چىقاردى. بۇ، بۇزۇق ئۇنسۇرلار ئەكسىيەتچىلەرنىڭ يولبورۇقى بىلەن ئۆزلىرىنى «قوزغىلاڭچىلار» دەپ ئېلان قىلىپ تۈرپان، پىچان، توخسۇن خەلقىنى ھەدەپ قوتۇرتىپ، تاياق - توخماق كۈچى تۈرۈپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇشقا تەييارلاندى. گومىنداڭچىلار ھەدەپ تۈرپانغا ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ، قىرغىنچىلىق قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشتى. ئەخمەتجان قاسىمى بۇنداق جىددىي ئەھۋالنى بىلىپ

تۇرۇپ، خېنىم - خەتەرگە قارىماي 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى رەخمانجان سابىر ھاجىيوپ بىلەن تۇرپانغا يېتىپ باردى. كوچىلاردا خەلق توپلۇنۇپ بايرام تۇسىگە كىرگەن ئىدى، تۇرپان خەلقى ئەخمەتجان قاسىمنى پىكاپ بىلەنلا يەردىن كۆتۈرۈۋېلىپ خېلى يەرگىچە ماڭدى ۋە «ياشىسۇن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى»، «ياشىسۇن ئەخمەتجان قاسىمى!»، دەپ شوئار توۋلىدى.

بۇنداق قىزغىنلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ئوغىسىنى قاينىتىۋەتتى، ئەخمەتجان قاسىمى دۇشمەن ھەيۋىسىگە پىسەنت قىلماستىن تۇرپاندا ئۇچ كۈن تۇردى، تۇرپان خەلقىنىڭ ئەخمەتجان قاسىمنى كۆرۈش تىلەك - ئارزۇسىغا بىنائەن ئۇچ كۈن چوڭ يىغىن ئېچىلدى. ئەخمەتجان قاسىمى تۇرپان خەلقى ياسىغان سەھنىدە تۇرۇپ:

«تۇرپان - بىر پاتمان، تۇرپان خەلقى دۇنياغا تۆنۈلگان، سىلەرنىڭ مېنى بۇنچىلىك قارشى ئالغانلىقىڭلار ئۈچۈن ئىنقىلابىي ئىشلىرىمىزغا مەدەت بېرىش روھى بىلەن رەھمەت ئېيتىمەن»، دېدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئۇچ ناھىيە خەلقى ئۈستىدىن قىرغىنچىلىق قىلىش سۇيىقەستى تارمار قىلىندى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ يەتتە ۋىلايەتنى كۆزدىن كۆچۈرۈشى، يەتتە ۋىلايەت خەلقى ئۈچۈن پۈتمەس - تۈگىمەس مەدەت بولدى، 11 ماددىلىق بىتىمدىن قىسمەن بەھرىمەن بولغان خەلق، بىتىم بۇزۇلۇش بىلەن تەخىر قىلىپ تۇرالمىدى، تۇرپان، توخسۇن، پىچان، قۇمۇل خەلقى يولداش ئابدۇراخمان مۇھتى، ئىمىن نىياز، سىيت باتۇر باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتەردى.

11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالىنىش بىلەن شىنجاڭدا ئىككى تۇرلۇك كۆرەش پەيدا بولدى، ئۇنىڭ بىرسى ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى 11 بىتىمنى تەۋرەنمەستىن ئىجرا قىلغۇچىلار، بۇ، پۈتۈن شىنجان خەلقىنىڭ ئارزۇسى ئىدى. ئىككىنچىسى گېنىرال سوك شىلەيەن باشچىلىقىدىكى قارا كۈچ، بۇ قارا كۈچ 11 بىتىمگە قارشى بولۇپ، ئازچىلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىدى. بىتىمدىن كېيىن سوك شىلەيەن ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ ئورۇمچىدىكى كونسۇلى ماكىنان بىلەن بىرلىشىپ، باندىت ئوسمانىنى پۇل، مەنسەپ بىلەن سېتىۋېلىپ، ئۇچ ۋىلايەتتە ئاغدۇرمىچىلىق، باندىتلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى، بىراق ئۇ مىللىي ئارمىيىمىزنىڭ كۈچلۈك زەربىسىدە تارمار قىلىندى.

1947 - يىلى 2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئورۇمچىدە خەلق ئاممىسى ناماينىش ئۆتكۈزۈپ، 11 بىتىمنى ئىجرا قىلىشنى ۋە 72 سائەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ جاۋاب بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى سوك شىلەيەنىنىڭ قۇتراتقۇلى بىلەن 22 - كۈندىكى ناماينىشقا قارشى ئەكسىيەتچىل ناماينىش ئۇيۇشتۇرۇلدى، ناماينىشچىلار يوقالسۇن «ئۈچ ۋىلايەت ئوغرىلىرى»، «يوقالسۇن ئەخمەتجان قاسىمى» دېگەن رېئاكسۇن شوئارلارنى توۋلىدى، بىتىمنى بۇزۇشنى ۋە ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىگە سۇيىقەست قىلىشنى پىلانلاپ، «25 - مېۋرال

قانلىق ۋەقەسى» نى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

11 ماددىلىق بىتىم ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ سەۋىرچانلىق بىلەن كۆرەش قىلىشى نەتىجىسىدە بىرىلغا بارالىدى، 25 - فېۋرال ۋەقەسىدىن كېيىن 30 - ئىيۇندا گومىنداڭچىلار ئۇرۇمچى ئۈيغۇر ئۈيۇشمىسىغا ھۇجۇم قىلدى، 22 - ئىيۇلدا قەشقەردە ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىنىپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن خادىملارنى تۇتقۇن قىلدى، شۇنداقلا گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى 21 - مايدا مەسئۇلىنى ئۆلكە رەئىسى قىلىپ بەلگىلىدى. بۇنداق ھەرىكەت بىتىمگە خىلاپلىق بولۇپ، بىتىمنى بۇزغانلىق ئىدى. ئاز-قىدىنلا گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىگە ئۇقتۇرماستىنلا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىنى ئۆزگەرتتى، بۇنىڭغا قارىتا ئەخمەتجان قاسىمى دەرھال بايانات ئېلان قىلدى، بايانىتا: «ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى سىياسىي ئۆزگىرىش دەپ ئېيتالمايمىز، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى بىز تولۇق قوبۇل قىلالمايمىز» دېيىلگەن ئىدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى 11 بىتىمنى ئوچۇقتىن ئوچۇق بۇزدى، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۈرۈمچىدە تۇرۇشقا مۇمكىن بولمىغاندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا قايتتى.

تۇزەلمەيدىغان ئىپلاسلارنى نېمە قىلىش كېرەك؟

گومىنداڭ ئەكسىيەتچى جاھىللار گۇرۇھى بىتىمنى بۇزغاندىن كېيىن، گېنىرال سوك شىلىيەن بىلەن ئامېرىكا

كونسۇلى ماكىنان ئۇچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتىنى ئىچىدىن بۇزۇپ، قوموروپ تاشلاش ئۈچۈن باندىت ئوسمانىنى پۈتلىغا سېتىۋېلىپ، قورال - ياراق بېرىپ ئالتايغا ھۇجۇم قىلدۇرىدى، باندىت ئوسمان كۆكتوقاي، سارسۇمبىلەرنى بېسىۋېلىپ، ئالتاي خەلقىنى بۇلاپ - تالاپ، ئۆلتۈرۈپ بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئالتاي، تارباغاتاي قىسىملىرىمىز خەلق بىلەن بىرلىشىپ باندىت ئوسمانىنى ئالتايدا تارمار قىلىپ، ئالتايىنى قايتۇرۇۋالدى. ساۋەنده قالىبەك، تاكسان باندىتلىرىمۇ ئەجەللىك زەربىسىنى يەپ، تارمار قىلىندى، ئۇچ ۋىلايەتكە ئىشپىيون - جاسۇسلارنى ئەۋەتىپ، ئىچىمىزدىن مىللىي مۇناپىقلارنى تاپماقچى بولدى.

1947 - يىلى 23 - ئىيۇلدا ئەخمەتجان قاسىمى «تۇزەلمەيدىغان ئىپلاسلارنى نېمە قىلىش كېرەك» دېگەن بايانات ئېلان قىلدى، بايانات: گومىنداڭ ساقچى ۋاندارمىلىرىنىڭ تەربىيىلىگەن ئىشپىيون - جاسۇسلىرىنىڭ پەسكەش، ئىككى يۈزلىمىلىك جىنايى ھەرىكەتلىرى ئىسپات كەلتۈرۈلۈپ، تۇزەلمەيدىغان بىرئىپلاسنىڭ قىلمىش - جىنايەت ھەرىكىتى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن.

بۇنىدىن ئىككى ئاي بۇرۇن مېنىڭ ئالدىمغا كەلدىڭ، «مەن بۇرۇن جىنگ ۋۇچۇدا خىزمەت قىلاتتىم، بۇرۇن قارا سىياسەت يۈرگۈزۈلۈپ تۇرغاچقا خىزمەت قىلماسقا ئىلاجسىز يوق ئىدى، مەن خەلقە قارشى خىزمەت قىلدىم، ئەمدى يېڭى ھۆكۈمەت مېنى پالانى جايغا ساقچى ئىدارە باشلىقىغا بەلگىلەپتۇ، مەن ئۆتمۈش ئىشلىرىم ئۈچۈن تۆۋە قىلدىم. ئەمدى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىمەن، دەپ ماڭا ۋەدە بېرىپ چىقىپ كەتكەن ئىدى. يېقىندا چۈچەككە بار-

سام شۇ مۇناپىق ئۆز ئانىسىنى بىركىشى بىلەن ئۇچ، تۆت تاغار چاي، بىر ئاز پۇل بىلەن چۆچەكنى يولغا ساپتۇ، ئۇلارغا تاپشۇرۇقلىرى:

1 - چۆچەك ۋىلايىتىدىكى ئىدارە باشلىقلىرىنىڭ ھاكىملارنىڭ ئىسمى، مىللىتى؛

2 - چۆچەكنە قانچىلىك ئەسكەر بار، قورالىرى قانداق، قەيەرگە جايلاشقان.

3 - ھىممەتسىزەك، ۋىجدانسىزراق رەھبەرلىرىنى، ئاكسىزلارنى سېتىۋېلىپ تەرەپپازلىق تەشكىل قىلىپ، ئىچكى قىسمىدا بۇزۇش ھەرىكىتى قىلىش.

بۇ، پەس تەبىئەتلىك ئۆزىنىڭ قېرى ئانىسىنى ئاۋارە قىلىپ يۈرگىنىچە، شۇ سوئالارنى ماكىلا بەرسە، مەن مۇشۇ جايىنىڭ ئۆزىدە تۇرۇپ جاۋاب بېرەتتىم.

چۆچەك ۋىلايىتى قازاق، ئۇيغۇر، موڭغۇل، تاتار، ئۆزبېك مىللەتلىرىدىن تەركىب تاپقان، مۇرەككەپ بولغانلىقتىن، بۇ ۋىلايەت ئىدارە باشلىقلىرى ۋە ھاكىملارشۇيەرلىك خەلقتىن سايلانغان، ئۇلارنىڭ ئىسمىلىرى تۆۋەندىكىچە: چۆچەكنىڭ ۋالىيسى باشياي (قازاق)، مۇئاۋىنى قاسماخۇن (ئۇيغۇر)، ئالىمجان (ئۆزبېك)، ساقچى ئىدارە باشلىقى ئابلىز (ئۇيغۇر)، مۇئاۋىنى ئەخمەتقان (قازاق). ئىككىنچى سوئالغا جاۋاب: چۆچەك ۋىلايىتىدە ئۇچ پولك ئەسكەر تۇرۇپ، بۇنىڭدىن ئىككىسى پىيادە، بىرسى ئاتلىق پولك.

ئۈچىنچى سوئالغا جاۋاب:

ھىممەتسىز، ۋىجدانسىز، شىلىنىدىغان رەھبەرلەردىن ئۇيغاقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭغا ئوخشاش پەس تەبىئەتلىك مۇ

ناپىقلارتېپىلمايدۇ، ئىختىسادىي ئەھۋالغا كەلسەك، بىر باشباينىڭ ئۆزىلا بۇنداق مۇناپىقلاردىن بەش - ئالتىنى سېتىۋالالايدۇ. ئەگەردە ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش پەسكەشلەرگە كېرەك بولسا، ئۇچ ۋىلايەت ئىدارىلىرىگە ئالاقە يازسا تولۇق جاۋاب بېرىدۇ».

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ يۇقىرىدىكى باياناتىنى ئېلان قىلىنىشى بىلەن تەڭ، پۈتۈن ئۇچ ۋىلايەت خەلقى ۋە قورالىلىق قىسىملار ئىچىدە ئاجايىپ تەسىرى قوزغىدى، مىللىي ئىتتىپاقلىق كۇچەيدى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، ئىشپىيون-جاسۇسلارغا بولغان ھەرىپى چەكسىز ئاشتى. ئارمىيە، ساقچى ئورۇنلار تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، خىزمەت ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ، بىرھەپتە جىددىي كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئۇچ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى مىللىي مۇناپىقلارنى تەلتۆكۈس تازىلىدى. دۇشمەننى، مەيلى ئاسماندىن مەيلى قۇرۇقلۇقتىن كەلسۇن ئۇچ ۋىلايەت تۇپرىقىغا قەدەم باسقۇزمىدى، ئۇچ ۋىلايەتتە «ئاسماندا تۇر، يەردە قاپقان» قۇرۇلۇپ، مۇستەھكەم پولاتتەك رازۇبىت تورى شەكىللەندى، دۇشمەننىڭ قورالىق، قورالسىز قىلغان پاراكەندىچىلىكى شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولدى.

شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى ۋە ئەخمەتجان قاسىمى

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىتىمنى بۇزغاندىن كېيىن، يەتتە ۋىلايەتنىڭ ئۇرۇمچىدىكى سىياسىي كېڭەش مەجلىسىگە كەلگەن بىر تۈركۈم ئەزالار ئۆز جايىغا كېتەلمىگەنلىكتىن، غۇلجىغا

قايتىپ كەلگەن ئىدى، ئەخمەتجان قاسىمى يۇ كىشىلەرگە ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىپ، مۇڭاپىق خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن سودا خاراكتېرلىك شىركەتلەر قۇرۇپ، ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن خاتىرجەم قىلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مۇنۇنوپ، ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ، سەيپىدىن ئەزىزى، رەخىمجان سابىرھاجى، ئەسئەت ئىسھاقۇپ، سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ، ئەنۋەرخانبابا، ياسىن خوداۋەردى قاتارلىق يولداشلار بىلەن بىرلىكتە ئۆتكەندىكى كۆرەش تەجرىبە - ساۋاقلارنى تەتقىق قىلىپ، تىوغرا يەكۈن چىقاردى. بۇندىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن كۆرەش قىلىشتا شۇنداقلا ئىلىچ ۋىلايەتتە ئىگىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا ئۇيۇشقان ۋە ھەممە ئىشتىراپ قىلغان بىرەر تەشكىلات قۇرۇشنىڭ لازىملىقىنى ھەممە بىرەك تونىدى. شۇنداق قىلىپ 1948 - يىلى 1 - ئاۋغۇستتا، غۇلجىدا ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى.

ئىتتىپاقنىڭ ئالدىغا قويغان ۋەزىپىسى:

«ئۆلكىدىكى بارلىق مىللەت، سىنىپ، ئىلغاركىشىلەر بىرئىلغار تەشكىلات سېپىگە ئۇيۇشۇپ، ئۇلارنى ئىنقىلابىي ئىتتىزام بىلەن باغلاپ، خەلقنىڭ تەشكىللىك، بۇيرۇق بىرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن ئۆلكىدە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە ۋە ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى جاھانگىرلارغا، ئۇلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك، قوراللۇق سىياسىتىگە، مىللىي ئەكسىلئىنقىلابىي ئۇنسۇرلارغا قارشى رەھىمسىز كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، ئۆلكە خەلقىنى زۇلۇمدىن

ئازاد قىلىپ ئەركىن، باراۋەر، ھوقۇقلۇق خەلقچىل ھاكىمىيەت قۇرۇشتىن ئىبارەت» ئىدى.

ئىتتىپاق قۇرۇلۇپ ئۆزىنىڭ تەشكىلى ئىجرائىيە ھەيئەتلىرىنى سايلاپ چىقتى، كۆپچىلىك بىر ئېغىزدىن ئەخمەتجان قاسىمنى ئىتتىپاقنىڭ رەئىسى قىلىپ تەيىنلىدى.

ئىتتىپاق، ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدە ئىنقىلابتىن بۇرۇن قۇرۇلغان ۋە شۇ دەۋردە مەۋجۇت بولغان «ئىنقىلابچى ياشلار تەشكىلاتى»، «ئازادلىق تەشكىلاتى»، «خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە»، «شىنجاڭ خەلقچىل بىرلەشمىسى» قاتارلىق يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا تەشكىلاتلارنى ئىتتىپاق تەشكىلاتىغا بىرلەشتۈرۈپ، جاھانگىرلىككە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ۋە ئۇنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرەش يولىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئىتتىپاق 1949 - يىلى ئاۋغۇستنىكى 30 - سانلىق ھەيئەتلەر يىغىندا، مىللىي مەسىلە توغرۇلۇق مەخسۇس قارار ماقۇللىدى، قارارda:

«1 - مىللىي زىددىيەت ئوتتۇرىنى ياقتۇچى ئۇنسۇرلارنىڭ ھەربىرى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىزنىڭ ئوتۇقلىرىغا قارشى قارشىلىغان ۋە بىزنىڭ خەلقچىل يولىمىزغا پوتلىكاشاك بولىدىغان ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەت، دەپ قارالسۇن؛ 2 - باشقا مىللەتلەرنى ھاقارەتلەش، بوزەك قىلىش، مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەرنى مەسخىرە قىلىشقا ئوخشاش ھەرىكەتلەر قەبىھ جىنايەت، دەپ تونۇلسۇن؛

3 - مىللىي زىددىيەت ئوتتۇرىنى ياقتۇچى ئۇنسۇرلارغا قارشى ئەمەلدە، سۆزدە كۆرەش ئېلىپ بېرىش، ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ ۋە ھەر بىر ئىتتىپاق ئەزاسىنىڭ ئوتوقلارنى قول-

غاكەلتۇرۇشتىكى ئەڭ مۇھىم مۇقەددەس ۋەزىپىسى ئىككە نلىكى تەكتلىنىپ، ئۇزۇنىڭ بارلىق ھەرىكىتىدە ناتوغرا ھەرىكەتـ لەرگە قارشى رەھىمسىز كۈرەش ئېلىپ بېرىش تاپشۇرۇلسۇن؛ خەلقنى، مىللىي دوستلۇق، مىللىي باراۋەرلىك روھىدا تەر- بىيەلەشتە ئىنتىپاق تەشكىلاتلىرىنىڭ زىرىكمەستىن ئىشلەشلىرى، تەشۋىق - تەربىيە خىزمەتلىرىنى كۈچەيتىش ۋە ئۇنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىش تاپشۇرۇلسۇن»، دەپ كۆرسىتىلدى.

ئىنتىپاق قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ رەھبەرلىكىدە ھەرمىللەت ئىچىدىكى ئىلغارلار، زىيالىيلاردىن تەركىب تاپقان 77،394 نەپەركىشىنى ئىنتىپاق تەشكىلات سېپىگە ئۇيۇشتۇردى، ئىنتىپاق ئۆز ئەتراپىدا تايانچلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۇچ ۋىلايەت تەۋەسىدە ۋەتەنىڭ بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئىنتىپاقلىقى ئاساسىدا چوڭقۇر تەر- بىيە ئېلىپ باردى.

ئىنتىپاق، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇچ ۋې- لايەتتە ئەسلىدىن ئاساسى بولمىغان، ئىزۇرۇشتا پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان خەلق ئىگىلىكىنى تىزدىن ئەسلىگە كەلتۈردى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇچ ۋىلا- يەتتە ۋاقتىلىق پۇل سىستېمىسى يولغۇزۇلۇپ، تاۋار ئالماش- تۇرۇش بىلەن پۇل ئوبوروت سىستېمىسى يولغا قويۇلدى، سانائەت، دېھقانچىلىق، ئۇششاق قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپ چىقىرىشىغا رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس ھەيئەتلەر تەشكىل قىلىنىپ ۋىلايەت، ناھىيە، رايون ۋە بۆلۈستە ئىشلەپ- چىقىرىش ئىزۇرۇنلىرىغا ئەۋەتىلىپ، بۇئىزۇرۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتى ئاشۇرۇلدى. ئىقتىسادنىڭ ئېتىشىغا ئەگىشىپ دېھقا چىلىق، سۇقۇرۇلۇشى، يايلاق قۇرۇلۇشى، تاشيول قۇرۇلۇشى

ئېلىپ بېرىلدى، بانكا قۇرۇلۇپ دېھقانچىلىقتىن ئېلىنىدىغان باج تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى دۆلەت ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش چارە - تەدبىرلىرىنى كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىنتىزامى شۇنداقلا مەجبۇرىيىتىنىمۇ ئۇچۇق كۆرسەتتى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇچ ۋىلايەتتە مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى تېزتەرەققىي قىلدى، غۇلجىدىكى بىلىم يۇرتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئوقۇتقۇچىلىق، ئاگرانوم، تېخنىكا، مال دوختۇرلۇق قاتارلىق كەسپى سىنىپلارتەسىس قىلىنىپ، مۇتەخەسسىلەرىيېتىشتۈرۈلۈشكە باشلىدى. غۇلجا شەھـ رىدە تىببىي تېخنىكوم، دارىلئېتام قۇرۇلۇپ، يېتىم بالىلار دۆلەت تەمىناتى بىلەن ئوقىدى. ۋىلايەتتە شەھەردىن تارتىپ، يېزا - قىشلاق مەكتەپلىرىگىچە دۆلەتنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىدا بولدى، ۋىلايەت، شەھەر ۋە رايونلاردا دوختۇر- خانا، ساقلىقنى ساقلاش پونكتلىرى قۇرۇلدى.

ئۇچ ۋىلايەت مائارىپى ئەخمەتجان قاسىمى كۆرسەتـ كەن نىشان بويىچە تېز ئىلگىرىلىدى، ئۇ، دائىم شەھەردىن تارتىپ يېزا - قىشلاقلارغىچە بېرىپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئوقۇش ئىشلىرىنى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ تۇراتتى.

1949 - يىلى كۆزدە غۇلجىدا مەكتەپ سانى 342 گە، سىنىپ سانى 1321 گە، ئوقۇتقۇچىلارسانى 1413 گە، ئوقۇغۇ- چىلارنىڭ سانى 39269 نەپەرگە يەتتى.

دېمەك، مۇشۇ ۋاقىتتا ئۇچ ۋىلايەتتە ئاتاقلىق قوماندان- لار، سىياسىي ئەربابلار، خەلق قەھرىمانلىرى، دوختۇرلار،

ئىنژېنىرلار، ئاگرانوم - تېخنىكلار، ئەدىپلەر، يازغۇچى - شائىرلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇچ ۋىلايەت خەلقى ئەخمەتجان قاسىمى كۆرسەتكەن توغرا يۆنىلىش بويىچە ئىگىلىك يارىتىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن بوغۇپ تۇگىتىش قارا نىيىتىنى تارمار قىلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە كىرىمى ئۆز ئۆزىدىن ئېشىپ باردى.

جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە ئەخمەتجان قاسىمى

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆلكىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ تەقدىرىنى پۈتۈن دۆلەت خەلقىنىڭ تەقدىرى بىلەن، يەنى كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان خەلقىنىڭ تەقدىرى بىلەن ئەزەلدىنلا بىر دەپ قارايتتى، شۇڭا ئۇ، ئۇچ ۋىلايەتتە خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئۇچ ۋىلايەت، خەلقىنى ماركسىزم - لېنىنىزم، ئىنتېرناتسىئونالىزم ئىدىيىسى بىلەن تەربىيىلەشكە قارىتىپ، ۋەتەننى سۆيىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى ھىمايە قىلىدىغان، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنى ھىمايە قىلىپ، شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىپ، دۆلەت قوينىغا قوشۇشتا جان - دىل بىلەن ئىشلەيدىغان، زور بىر تۈركۈم كادىرلار قوشۇنىنى قۇرۇپ چىقىشقا قارايتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1948 - يىلى غۇلجىدىكى ساقچى كادىرلىرى يىغىنىدا ۋەزىيەت ئۈستىدە دوكلات قىلىپ، «بىزنىڭ دۈشمىنىمىزنىڭ دۈشمىنى بىزنىڭ دوستىمىز بولىدۇ»، دېدى.

ئەخمەتجان قاسىمى «كەلگۈسى ۋەكىلىر ئالدىمىزدىكى ئاساسىي پۈتلىكاشاڭ چوڭ - كىچىك مىللەتچىلىك»، دەپ

قارىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، بىر قانچە سىياسىي خاراكتېرلىك ماقالىلارنى، يەنى «تۈزەلمەيدىغان ئىپلاسلارنى ئېمە قىلىش كېرەك»، «ئۇلۇسچىلار كىملەر ۋە ئۇلار ئۆز مىللىتىگە قانداق خىيانەت قىلىدۇ»، «ئىنسانلار ھوقۇقى نىقابى ئاستىدا ئىنسانلار ھوقۇقىنىڭ ئاياغ ئاستى قىلىنىشى»، «مىللىي مەسىلىدىكى بەزىبىر خاتالىقلارنىمز» غا ئوخشاشلارنى يېزىپ، مىللەتچىلىك خاھىشلىرىنى قاتتىق تەنقىد قىلدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى باشلانماندىن تارتىپ قۇربان بولغىچە جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان جۇڭگو ئىنقىلابىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىپ كەلدى، شۇنداقلا نۇرغۇن ماقالە، نۇتۇقلىرىدا جۇڭگو كومپارتىيىسى، جۇڭگونىڭ ئازادلىق ئۇرۇشى ھەققىدە ئەمەلىي پاكىتلاز بىلەن ئۇچ ۋىلايەت خەلقىگە، جوملىدىن پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىگە تەشۋىق قىلىپ كەلدى، نەتىجىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پارتىيىگە، ئازادلىق ئۇرۇشقا بولغان تونۇشى ئاشتى.

ئەخمەتجان قاسىمى جۇڭگودا ئازادلىق تېڭىنىڭ بورۇنراق ئېتىشىنى، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شىنجاڭغا بورۇنراق يېتىپ كېلىشىنى، كومۇنىست يولداشلار بىلەن قول تۇتۇشۇپ جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىرگە بولۇشنى، جۇڭگودا تىنچلىق، خەلقچىل، ئىناقلىق، باراۋەرلىك گۈللىنىشنى ئېچىلىپ ياشنىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن ئىدى. ئۇ، دائىم لېچۇنگە: «بىز ئۇزاقتىن بۇيان يولداش ماۋزېدۇك بىلەن بىۋاستە ئالاقە ئورنىتىپ، پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ يولبورۇقىنى ئېلىپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىشقا

ئېھتىياجلىق ئىدۇق»، دەپ ئۆز يۇرىكىدىكى سۆزنى ئېيتقان ئىدى.

ئۇ، مىليونلار قەلبىدە

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ خەلقە بولغان ساداقەتلىكى، بىلىمىنىڭ كەڭ دائىرىلىكى، خىزمەت تەجرىبىسىنىڭ موللىقى، دېموكراتىك خىزمەت ئىستىلى، ئاددىي ۋە كەمتەرلىكىگە ئوخشاش ئىسىل خىسلەتلىرى بىلەن خەلق رەھبىرى بولۇشقا مۇناسىپ ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ كوندىلىك تۇرمۇرىشتىكى ئەڭ ئىسىل خىسلەتلىرىدىن بىرسى — ئۆگىنىشكە قىزغىن بېرىلەتتى، خىزمەت ھەر قانچە ئالدىراش بولسىمۇ ۋاقىت چىقىرىپ ئەستايىدىل ئۆگىنەتتى، كۆرگەن كىتابلىرىدىن خاتىرە يازاتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئۆزى ئۆگىنىش بىلەنلا قالماي، باشقا يولداشلارنىمۇ ماركسىزم ـ لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇراتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئەمگەكنى قىزغىن سۆيەتتى، ئۇ- نىڭ ئاساسىنى بىلەن ئېچەۋىيون ـ تاشقۇيون بولۇپ كېتىلىشىدىكى سەۋەب شۇ ئىدى، ئۇ، ھەر قېتىم كوللېكتىپ ئەمگەكلەرگە باشلامچى بولۇپ كەتمەن ـ گۈرجەكلەرنى ئېلىپ چىقاتتى، ئەمگەك ئورنىدا ئىش تەقسىماتىنى بويىچە، ھەممىنىڭ ئالدىدا يۇرۇپ ئەمگەك قىلاتتى، ۋەزىپىسىنى ئاشۇرۇپ ئو- رۇنلايتتى. ئائىلىسىدە بولسا ھەركۈنى ئەتىگەن تۇرۇپ، ئىككى چىلەك بىلەن سۇ ئەكىلىپ ئىدىشلارنى تولدۇرۇپ، كوچا ـ ئېشىك ئالدى، ھويلىلارنى سۈپۈرۈپ سۇسېپەتتى،

گۈللەرگە سۇ قۇيۇپ پەرۋىش قىلاتتى. ئۇ، ئۆزىنى ھەر قاچان ئادەتتىكى بىر ئەمگەكچى ھېسابلايتتى، ھەقىقىي، ئۇلۇغ ئادەملەرنى چاپاكەش ئەمگەكچىلەر دەپ تونۇپ، بىكار تەلەپ، ياخشى يەپ، ياخشى ئىچىشنىڭلا كويىدا يۈرگەنلەرنى ياقا تۇرمايتتى، شۇنداقلا ئۇنداق كىشىلەرگە تەرىبىيە بېرىپ، ھورۇنلۇقنىڭ شۇكىشىنىڭ تۇرمۇشىغا بولغان زىيىنىنى تونۇتۇپ قايىل قىلاتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى دائىم زاۋۇت، كان ئورۇنلىرىغىمۇ بېرىپ ئىشچىلار بىلەن بىرگە ئىشلەپ، تۇرمۇشتا بىرگە بولاتتى، ئىشچىلارغا سىياسى، ئىدىيىۋى جەھەتتىن تەرىبىيە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىتىكى رەھبەرلىك رولىنى كۈرسىتىپ بېرەتتى. ئۇ، كان ئىشچىلىرىنىڭ تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، شارائىتى ۋە باشقا تەرەپلەردىكى قىينچىلىقىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئىش ۋاقتىنىڭ سەككىز سائەتتىن ئاشماسلىقىنى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن قوشۇمچە ھەق بېرىش توغ- رۇلۇق ھۆكۈمەت ئەزالىرى يىغىندا پىكىر بەرگەن ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى يېزىلارغا بېرىپ دېھقانلار بىلەن ئەمگەكتە بىرگە بولۇپ مۇڭدىشاتتى، ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار بولسا دەرھال ھەل قىلاتتى، سالچىلار بىلەن بىرگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنەتتى، ئىدارىلەرنى تەكـ شۈرۈپ يېتەرسىزلىكلەرنى كۆرگەندە كەسكىن تەنقىد بېرىپ، تۈزىتىشكە ياردەم قىلاتتى. ھەر كۈنى بازارلارنى تەكشۈ- رۈپ خەلقە ئېھتىياجلىق بولغان مالالارنىڭ يېتىشىش، يېتىش مەسىلىنى ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلاتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىنىڭ شەخسىي تۇرمۇشىدىمۇ

ئەگ تۆۋەن ئۆلچەمنى تەلەپ قىلاتتى، شۇڭلاشقا ئۇ دائىم ئائىلىدىكى تۇرمۇشنىڭ خەلق تۇرمۇشىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكىنى كۆزدە تۇتاتتى ھەمدە يولدىشى ماھىنۇر خانىمگە «شەرەدىن شۇۋۇگۇروچ ۋە سۈيۇقى ئاشلار سۈرگۈن قىلىنمىسۇن» دەپ دائىم تاپىلاپ تۇراتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىنى ھەر قاچان باشقىلاردىن زادىلا ئۈستۈن تۇتمايتتى، ئىشچىلار ئارىسىدا بولسۇن، دېھقانلار ئارىسىدا بولسۇن ياكى زىيالىيلار ئارىسىدا بولسۇن ئۆزىنى ئادەتتىكى بىر كادىردەك ھېسابلايتتى. شۇڭلاشقا ھەركىم ئۇنىڭ بىلەن ئىختىيارى سۆزلىشەتتى، دەرت - ئەھۋالىنى بولسا ئەينەنەستىلا دېيەلەيتتى، كۆپ ھاللاردا كىشىلەر ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن شۇپۇرنىنى ئايرىيالمايتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى پارىخوزلۇققا، ئىسراپچىلىققا، دۆلەت ھېسابىغا چوڭ يەپ، چوڭ ئىچىپ، بۇزۇپ - چېچىشقا قەتئىي يول قويمايتتى، ئۇ، بىرىيلى يۇلتۇزغا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ئۈچۈن كېتىۋاتقىنىدا، كۈنەسى ناھىيىسى ھاكىمىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن نارات گارنىزونىنى ئالاھىدە زىيارەت قىلىپ قويىدۇ، ئەخمەتجان قاسىمى ئاتتىن چۈشۈپلا گارنىزون باشلىقىغا: «سىزھازىرلا ھاكىمنى تېلېفوندا چاقىرىپ ئېيتىڭ، چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىدىن يامغۇر ئۆتۈپ تالادا قالدى، يەيدىغان ئۇن، چاي ۋە تۇزى تۈگەپتۇ، دەرھال ئادەم تەشكىللەپ چارۋىچىلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالسۇن»، دەپ تەيىار تاماققا ئېغىز تېگىپلا ئۆزى ۋە كانۇيىي ئۈچۈن ئىككى سوم تۆلەپ، تالون ئېلىپ يۇلتۇزغا مېڭىپ كەتكەن.

گارنىزون باشلىقى دەسلىپىدە خاپا بولغان بولسىمۇ

كېيىن ئۆزىنىڭ يېتىملىك تۇرمۇشىنى ئەسلەپ خاتالىقىنى تونۇپ، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ بۇنداق ئالىيجانابلىقىنى ئېغىزدىن چۈشۈرمەي يۈرگەن.

بىر جۈمە كۈنى، ئەخمەتجان قاسىمى پىيادە بازارغا كېتىۋاتسا، موڭغۇلكۆرەلىك ئىككى نەپەر موڭغۇل «خۇدا»، دەپ يىغلاپ ئولتۇرغان، ئەخمەتجان قاسىمى ئەھۋالنى ئۇقسا، ھېلىقى ئىككى كەمبەغەل چارۋىچى قىشلىق ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك ئېلىش ئۈچۈن ئىككى ئات، ئىككى ئۆكۈزنى ئەكېلىپ مال بازىرىدا يەتتە يۈزسومغا ساتقان ۋە ئۇنىڭ پۇلىنى خۇرجۇنغا سېلىپ مال بازىرىدىن چىقىپ كېلىۋاتقاندا، ئارقىسىدىن ئىككى نەپەر بۇلاڭچى كېلىپ تۈيۇقسىزلا خۇرجۇننى ئېلىپ قېچىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىنىپ كەلگەن ئىككى ئېتى باغلاپ قويغان يېرىدىن يوقالغان، بۇ ئەھۋالنى ئۇلار نېمە قىلارىنى بىلمەي، خۇداغا يالۋۇرۇپ يىغلاپ ئولتۇرغان. ئەخمەتجان ئەپەندىم ئەھۋالنى ئۇقۇپ، بۇ ئىككى كىشىنى باش ساقچىغا باشلاپ كەلگەن ۋە ئىدارە دىجورنىسىگە خىزمەت تاپشۇرۇپ، «بۇ بىرىنىڭ ئائىلىسىدە 8 جان، بىرىنىڭكىدە 6 جان ئادەم بار، كەن، ئۇۋال ئەمەسمۇ؟ ھازىرلا كادىرلارنى چاقىرتىپ ئىشقا چۈشۈڭلار؟ ئەتە سائەت ئونغىچە ئوغرىلارنى ئەدىلا بولمىسۇن تۇتۇپ، بۇلارنىڭ پۇل، مېلىنى تېپىپ بېرىپ يولغا سېلىڭلار، ئەگەردە ئوغرىلارنى تاپالمىساڭلار كادىرلار تۆلىسۇن» دەيدۇ.

ئوغرىلار شۇكىچىسى پۇل، ئات بىلەن تۇتۇلۇپ، مال ئىگىسىگە قايتۇرۇلىدۇ، ھېلىقى ئىككى نەپەر موڭغۇل چارۋىچى بۇ چىن ئىنسان كەتكەندىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ ئەخ-

مەتجان قاسىمى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئىككى قېتىم ئىتتىپاق مەركىزى كومىتېتىغا بېرىپ كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولالمايدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئەگ ياخشى خىسلەتلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ دانىشمەنلىكى شۇنداقلا خەلق ئىچىدە ھەرمىلـ لەت خەلقلىرىنى ۋە يوقسۇللارنى ئۆزىگە دوست قىلىش بىلەن ئىپادىلەنگەن ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر مىللەت خەلقى ئۇنى ھەققىي «دانىشمەن دۆلىتىمىز»، دەپ بىلەتتى، ئۇنىڭغا رەسمىيەتچىلىك ھۆرمىتى بىلەن ئەمەس، دوستلۇق، قېرىنداشلىقنىڭ چوڭقۇر ئوراشقان مۇھەببىتى بىلەن قارىـ دى. تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن كۈنلەر يېتىپ كېلىش ئالـ دىدا، جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ئازادلىق ئۇرۇش ئۇمۇمىيۈزلۈك ھەل قىلغۇچ باسقۇچقا ئۆتتى، 1949 - يىـ لى مەملىكەتلىك 1 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى چوڭ يىغىنى بېيجىڭدا ئېچىلماقچى بولۇپ، يىغىنغا قاتنىشىش ئۈچۈن يولداش ماۋزېدۇڭ، ئەخمەتجان قاسىمى ناھىغا تەكلىپ تېلېگراممىنى ئەۋەتتى، تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«شىنجاڭ ھۆلجا ئالاھىدە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئەخمەتجان ئەپەندىگە:

ئىتتىپاقنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا، بيۇرۇكرات كاپىتالىزمغا ۋە جياڭ جېيشى باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ ئەكـ سىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى مەملىكەت بويىچە غەلبە قىلىش ئالدىدا تۇرماقتا؛ مەملىكەت بويىچە ھەر قايسى دېموكراتىك پارتىيە، گۇرۇھلار، ھەر قايسى خەلق تەشكىلاتلىرى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەر قايسى دالا ئارمىيىلىرى، ھەرقايـ

سى ئازاد رايونلار، مەملىكەت ئىچىدىكى ھەر قايسى ئازسانـ لىق مىللەتلەر ۋەچەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئەترapلىق تەييارلىقتىن كېيىن 9 - ئاينىڭ ئىچـ دە ئۇمۇمىي يىغىن ئېچىش ئالدىدا تۇرىدۇ، بۇنۆۋەتلىك ئۇـ مۇمىي يىغىندا مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭـ شىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى تۈزۈلۈپ، ئۇنىڭ مەملىكەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلغاندىن باشقا، جۇڭخۇا خەلق جۇمـ ھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلىي قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىلىپ، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى سايلاپ چىقـ لىنىدۇ؛ مەلەرنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيانقى كۆرۈشۈكلار پۈـ تۈن جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابى ھەرىكىتىمىزنىڭ بىر قىسمى؛ غەربىي شىمالدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىلىك راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ تولۇق ئازاد بولۇشىغا ئۇزۇن ۋاقىت قالمىدى، مەلەرنىڭ كۆرۈشۈكلار ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش ئالدىدا تۇرىدۇ، بىزمـ لەرنىڭ ۋەكىل ئەۋەتىپ مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئۇمۇمىي يىغىنىغا قاتناشتۇرۇشۇكلارنى سەمىمى قارشى ئالىمىز، قوشۇلىسىكلار 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا بېيجىڭغا يېتىپ كېلىشىكلارنى سورايمىز، تېلېگراممىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن جاۋاب بېرىشىكلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تەييارلىق كومىتېتـ نىڭ مۇدىرى: ماۋزېدۇڭ. 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بېيجىڭ».

ئەخمەتجان قاسىمى ئېۋقىدىقى تېلېگراممىنى تاپـ شۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆز نامىدىن رەئىس ماۋزېدۇڭغا

تېلېگرامما يوللىدى، تولۇق تېكستى تۆۋەندىكىچە:

«مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تەييارلىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى قەدىردان ماۋزېدۇڭ ئەپەندىگە:

خېتىڭىزنى تاپشۇرۇۋالدۇق، ھەتتە ئېيتىلغان مەسىلىلەرنى ئۆلكىمىزدىكى بارلىق خەلق ئۆزۈندىن بۇيان تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن ئىدى.

بىز شۇنداق ھېسابلايمىزكى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسى ئۆلكىمىز ۋە دۇنيا خەلقىنىڭمۇ ئۇلۇغ غەلىبىسى، خېتىڭلاردا ئېيتىلغان مەسىلىلەرگە چەكسىز تەشەككۇر بىلدۇرىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بېيجىڭغا ۋەكىل ئەۋەتىشكە قوشۇلىدىغانلىقىمىزنى خۇشالىق بىلەن بىلدۇرىمىز.

ئېھتىرام بىلەن:

ئالاھىدە رايون خەلق ۋەكىلى: ئەخمەتجان قاسىمى

1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى».

ئەخمەتجان قاسىمى رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىككى، ئۈچ كۈن ئالدىراش تەييارلىق ئىشلىرىنى ئىشلىدى، ئۆيىدە ئىشداشلىرىدىن سەيپىدىن ئەزىزى، سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ، ئەسئەت ئىسھاقۇپ، ئەنۋەرخانبابا قاتارلىق كىشىلەر ئۇزۇلمىدى.

1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كەچ سائەت يەتتىدە، ۋەكىللەر ئۆمىكىدىن ئەخمەتجان قاسىمى، گېنېرال لىتسىنانت ئىسھاقبېك مونۇنوپ، گېنېرال، مايور دەلىلخان سۇگۇرباييېۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، لوجى، غەنى كىرىموپ، ئابدۇرىشىت ئىمىنوپ، ئوسمانجان ناسىرى بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقتى. غەربىي شىمال رايونى تېخى تولۇق ئازاد بولـ

مىغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقى زىمنىنى ئارقىلىق ماڭغاندى، ئۇلار ئايروپىلاندا بايقال تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ھادىسىگە ئۇچرىدى.

يولداش ماۋزېدۇڭ، يولداش جوئېنلەيلەر بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قايغۇلۇق تېلېگراممىنى ئەۋەتتى.

1950 - يىلى 4 - ئايدا، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ جەسىدى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن غۇلجىغا كەلتۈرۈلدى، پۈتۈن غۇلجا شەھەر - كوچىلىرى ھازىرلار بىلەن تولدى، ۋاي بالام، ۋاي ئاتام، قېرىنداشىم، جىگىرىم - باغرىم دېگەن يىغا - زارىلەر يۈرەكنى مۇجۇيتتى، بوتلاقلار بۇزىلاپ، قۇلۇنلار ئېڭرايتتى .....

ئەخمەتجان قاسىمى دېمىسىمۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۆز پەرزەنتى ئىدى، ئۇنىڭ قەلبى كىشىلەر يۈرۈكىدە سۇقاتتى، ئۇ، قۇربان بولغاندا تېخى ئارانلا 36 ياشتا ئىدى.

خەلقىمىز يېڭى ئوتۇقلارغا، شان - شەرەپلەرگە ئېرىشكەنسېرى ئۆزى ئۆستۈرگەن كۆرەشچان جەڭچىلەرنىڭ ئىسنانىسىبەت ئۇچۇن، ئادالەت ئۇچۇن كۆرسەتكەن پائالىيەتلىرىنى كۆرگەندە، بەرگەن مېۋىلىرىنى تېتىغاندا، ئۇلارنىڭ سۆيۈملۈك ناملىرىنى مەڭگۇ ياد ئېتىدۇ،

ئەخمەتجان قاسىمى دېگەن بۇ ئۇلۇغ نام خەلقىمىزنىڭ يۈرىكىدە مەڭگەم سىڭگەن بولۇپ، ئەۋلاتتىن - ئەۋلادقا ياشايدۇ.

«ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ بىر قىسمى بولغان ئالتاي ئىنقىلابى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم

(پاتىخان دەلىخان ئوغلى سۆگۈربايېف)

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى شانلىق سەھىپە، بىر قېتىملىق ئىسمى جىسمىغا مۇۋاپىق مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابى ھەرىكەت، ئۇ ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىدىكى خەلقنىڭ 1940-يىللاردىكى ئازادلىق، دېموكراتىيە ۋە مىللىي بازاۋەرلىككە ئىگە بولۇش، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ۋە چاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن باتۇرانە، قەيسەرلىك بىلەن ئېلىپ بارغان قوراللىق كۈرىشى؛ بۇ ئىنقىلاب گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭدىكى تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە كۈچلۈك زەربە بەردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرىنىڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قارشى قويغان ھەربىي كۈچلىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق كۈرىشىگە ماسلىشىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئويناپ، ئۆز تۆھپىسىنى قوشتى. بۇنى ماۋ-

جۇشىنىڭ 1949-يىلى 18-ئاۋغۇست كۈنى ئەخمەتجان قاسىمىگە يازغان خېتىدىكى: «مىللەرنىڭ كۆپ يىللىق دېموكراتىك ئىنقىلابى ئۈچۈن جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابى ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى»، دېگەن بىر جۈملە سۆزىدىنلا ئىنسان كۆرۈپ ئالالايمىز.

مانا مۇشۇنداق تارىخىي ھەم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە، چوڭ ئىنتىخارلىق ھېسسىيات بىلەن پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئالتاي ئىنقىلابىنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى، قانداق تەرەققىي قىلغانلىقى ۋەئاخىرىدا قانداق قىلىپ غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكى توغرىسىدىكى بىلىدىغانلىرىمنى، كىتابخانلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن تەقدىم قىلماقچىمەن، سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بولۇشى، جۈملىدىن ۋەقەنىڭ ئۆتكەنلىكىگە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت بولغانلىقى ئۈچۈن بەزى ئىشلارنىڭ ئەسىتىن كۆتۈرۈلۈپ قالغان بولۇشى، يەنە بەزى ئەھۋاللارنى بايان قىلىشتا پەرقلەرنىڭ سادىر بولۇشى، بولۇپمۇ ۋاقىت، جاي، ئادەم ئىسمى جەھەتلەردىن بەزى سەۋەنلىك ھادىسىلەر ئۆتتۈلۈشى مۇمكىن. ئەھۋالدىن خەۋىرى بار يولداشلارنىڭ تەنقىد ۋە پىكىر بېرىپ، تۈزىتىش قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

※ ※ ※

ھەممىگە مەلۇم، دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ئىش ھېچقانداق سەۋەبسىز ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ، شۇنىڭدەك ھەر قانداق بىر ئىشنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىشى، نەتىجىگە ئېرىشىش جەريانى بولىدۇ. شۇڭلا، 1945-يىلغا

كەلگەندە «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ بىر تەركىبىنى قىسمى بولۇپ تونۇلغان ئالتاي ئىنقىلابىنىڭ ئومۇمى ۋەزىتى يىتىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق بايان قىلىش ئۈچۈن گەپنى سەل نېرىراقتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

1940 - يىلقى بىرىنچى قېتىملىق قوزغىلاڭ

كېيىنكى مەزگىلدىكى ئىنقىلابى ھەرىكەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۈرەلمىسى بولغان 1940 - يىلقى قوزغىلاڭنىڭ پەيدا بولۇش ئەھۋالى مۇنداق بولدى:

1933 - يىلى شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، دەسلەپكى بىر مەزگىللەردە شۇ بىر ۋەزىيەتتىكى شەخسىي مەنپەئىتىنى ئۈچۈن ئالدامچىلىق بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئىلغار سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان بەزىبىر پايدىلىق ئىشلارنى قىلغان بولسىمۇ، 1937 - 1938 - يىللارغا كەلگەندە ئۆزىنىڭ مۇستەبىت، ياۋۇز، فاشىستىك قىياپىتىنى پۈتۈنلەي ئاشكارىلاپ، پۈتۈن ئۆلكە بويىچە ۋەتەنپەرۋەر، ئىلغار، ئادالەت سۆيگۈچى زاتلارنى تۇتقۇن قىلغانلىقى، ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، كەڭ خەلق ئاممىسىنى سىياسىي، ئەركىنلىك، دېموكراتىك ھوقۇق، مىللىي باراۋەرلىك قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدىن مەھرۇم قىلغانلىقى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ھەر خىل، ھەر رەڭدىكى ئالۋاڭ - ياساقنى بارغا نىسبەتى كۆپەيتىپ، خەلقنى ئاچ بۆرىدەك تالاپ، رەھىمسىزلىك بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، ھايات كۆچۈرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ، قويغانلىقىغا ئوخشاش، ئالتايدىمۇ ئىنسانىيەت قېلىپ

پىدىن چىققان ھەرىكەتلەرنى قىلغانلىقى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىغانىدى. ئېنىقراق ئېيتقاندا، 1938 - يىلى 8 - ئايدا ماڭكەي مامىيەپ (ئاشۇ مەزگىلدىكى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مەسئۇل كاتىبى) بىلەن خالىل بېتمىشى ئۇغلىنى (قاراقاس قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى) قولغا ئالدى. 1939 - يىلى 9 - ئايدا، قانداق تۈر «موڭغۇل، قازاق، قىرغىز قۇرۇلتىيى» غا قاتنىشىدۇ، دېگەن بانا بىلەن شاربېخان (ئاشۇ مەزگىلدىكى ئالتاينىڭ ۋالىيسى ۋە جەڭبىي سىلىكى)، ئالەن ۋاڭ، ئەبىلماجىن گۈك، بۇخات، تەبىن (موڭغۇل)، شولتىن (موڭغۇل)، بەيسىلەرنى؛ قابىل، كاكەن، جانسىخان، دەلىلخان، كركەناي، نازىر، تاتاي تەيجىلەرنى؛ مۇقاش جاكە، راھات خالىل، يامىيلخا مۇپتىي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش خەلق ئاممىسىنىڭ ئابرويلۇق 40 نەچچە ئەل باشلىقلىرى، ئىناۋەتلىك ئادەملىرىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرىپ كېلىپ، بىر قىسمىنى قولغا ئالدى، قالغان كۆپ قىسمىنى ئۈزاق مۇددەت نەزەربەنت قىلىپ قايتۇرماي ئېلىپ قالدى. جۈملىدىن شۇ يىلى 10 - ئايدا ئالتاي خەلقىدىن بۇرۇندىن تارتىپ ئېلىپ كەلگەن ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقنى تېخىمۇ كۆپەيتىپ، ئادەملەرنى ھېچقانداق ھەقسىز ياكى ئىنتايىن تۆۋەن ھەق بېرىش شەرتى بىلەن مىڭ دانە ئات ئىئانە قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ يەنە ئۇزۇنىڭ يۇقىرىدىكىدەك فاشىستىك زوراۋانلىق، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش سىياسىتىنى يۇرگۈزۈشى تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ قوزغىلىپ ئۇزۇنگە قارشى چىقىشىدىن ئۆلگىدەك قورقۇپ، خەلق قولىدىكى قورال - ياراقلارنى يىغىۋېلىش ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى. ئالتاي خەلقىنى بىر

غەربىشتىن ئارتۇق پىچاقلىرىغا قەدەر تاپشۇرۇپ بەرىشكە قىستىدى. خەلق ئاممىسى پەقەت بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا قوللىرىدىكى بار بولغان قورال - ياراقلىرىنى پۈتۈنلەي تاپشۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شېك ھۆكۈمىنى خەلق ئاممىسىنىڭ بۇخىل ئىتائەتچانلىقىغا ئىشەنمىدى، ئەكسىچە تېخى نۇرغۇنلىغان قوزال - ياراقلىرىنى يوشۇرۇپ قويۇپ بەرمەي ئۆتۈۋاتىدۇ، دېگەن گۇمانى قاراشتا بولدى. شۇنىڭ بىلەن 12 - ئايىنىڭ بېشىدا ۋىلايەت بويىچە 400 دىن كۆپرەك ئەل باشلىقلىرىنى ۋە ئەل مۆتىۋەرلىرىنى سارسۇمبىگە ① چاقىرتىپ يىغىن ئېچىپ، ئۇلارنى چەكلىك ۋاقىت ئىچىدە (يېڭى يىلغا قەدەر) خەلق قولىدىكى «يوشۇرۇپ قويۇلغان» مىلتىقلارنى تېپىپ چىقىپ، ئۆز قوللىرى بىلەن ئېلىپ كېلىپ تاپشۇرۇپ بېرىشنى بۇيرۇپ قايتۇردى. ئەمما ئۇلار يوق مىلتىقنى نەدىن تاپسۇن!؟ شۇنىڭ بىلەن تۆۋەندىكى بەش ناھىيىنىڭ ② ئەل باشلىقلىرى قورۇق قول بولسىمۇ تامالسىز ۋەدىلەشكەن كۈنگە ئۇلگۈرۈپ سارسۇمبىگە قايتىپ كەلدى. ھۆكۈمەت ئۇلارنى «ئوگىنىشكە قاتنىشىڭلار»، دېگەن بانا بىلەن شەھەردە توختىتىپ قويدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان كۆكتوقاي، چىگىل ئىككى ناھىيىنىڭ ئەل باشلىقلىرى «بىر بازىرقۇ كۆرىدىغان

①«سارسۇمبە» ھازىرقى ئالتاي شەھرى بولۇپ، تۆۋەندىمۇ شۇنداق ئاتىلىدۇ.

② ئالتاي خەلقى - ئالتاي، بۈرۈلتوقاي، بورچىن، قاباھا، جېمىنەي ناھىيىلىرىنى «تۆۋەنكى ئالتاي»؛ كۆكتوقاي، چىگىل ناھىيىلىرىنى «يۇقىرىقى (ئۈرە) ئالتاي» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئاتالغۇ تۆۋەندىمۇ شۇنداق ئىشلىتىلىدۇ - تەھرىردىن.

كۆنمىز ئاشۇلار بىلەن ئوخشاش بولغۇسى» دەپ، بازماي قويدى. مۇشۇ ئارىلىقتا شېك ھۆكۈمىتى چىگىل ناھىيىسىدىن ئىسىيىسىنىڭ مەسئۇلى كېرىم دۇيجاڭلار باشلىغان 40 نەچچە ئەسكەرنى ئەۋەتىپ، بايانباي، بايقادەم، ساقسايباي، بۆكەيخان، دونەن، جاقسباي، سۇيان قاتارلىق كىشىلەرنى ئارقا-ئارقىدىن قولغا ئالدى. كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە ئەڭ زور تەسىرگە ئىگە دىنىي باشلىقنىڭ بىرسى بولغان ئاقسۇ ھاجى ئۇلىمىشنى قولغا ئېلىپ، مەسچىتنى كۆيدۈرۈپ، قۇرئان - كىتابلارنى يىرتىپ، دەسسەپ ۋەيران قىلدۇرتتى. تۆۋەنكى ئالتايدىن قومىجاپ، قاراغۇل، ئونەرخان قاتارلىق ئەل باشلىقلىرىنى تۇرمىگە تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئەر - ئەزىمەتلەرنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى، ئەل يىغلاپ، خوتۇن - بالا ھەسرەت چەكتى، پىتنە - ئىغۋا يامراپ كەتتى، يۇرت كۆڭلى پاراكەندە بولۇپ، قالايمىقانچىلىق ئەھۋال شەكىللەندى، تىنچلىق بۇزۇلدى. دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ شىەنجاڭى - چۇي رىنلىن، ئۆلكىلىك مىلتىق يىغىش كومىسسىيىسىنىڭ ئەزاسى ۋاڭ مىڭكې، كۆكتوقاي ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى كېرىم قاتارلىق 10 نەچچە ئادەم ئۇلۇغگىر دەريا‌سى (سارتوقاي دەريا‌سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بويىدىكى ئەل ئىچىگە چىقىپ، ئالدى بىلەن قارا-بۇلغۇندىكى بىر مەكتەپتە يىغىن ئېچىپ، بىر تەرەپتىن «يوشۇرۇپ قويغان» مىلتىقلارنى ئېلىپ چىقىپ تاپشۇرۇش توغرىسىدا تەشۋىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاقتېپكە، ئىسمىخان، زەينەل، ماسەلىي، مۇتباي قاتارلىق 30 نەچچە ئەل باشلىقلىرىنى ئۇچ - تۆت كۈنگە قالماي سارسۇمبىدە

ئۇچىلىدىغان ئىككىنچى قېتىملىق قورال - ياراق يىغىش يىغىنىغا بېرىپ قاتنىشىشقا بۇيرۇيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بىتەۋدىكى مەكتەپتە يەنە بىر قېتىم يىغىن ئېچىپ، ئاندىن يۇقىرى ئۆرلەپ قاپشاغايغا (يەر ئىسمى) كەلگەندە سار نوغايىنى (ئادەم ئىسمى) ئىككى ئەسكەر بىلەن بىللە قارا بۇلغۇندىكى خالىلنىڭ ئاۋۇلىغا بېرىپ، سايىپ خالىل ئوغلىنى تۇتۇپ ناھىيىگە ئېلىپ كېتىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۆزۈلىرى زاغوبادىكى ئوقان زەڭگىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ قونىدۇ. مۇشۇ چاغدا ئىسمخان ئۆزۈنىڭ بىر قانچە ئوغۇللىرى بىلەن ئوقان، شاغالاق، ئەڭسەگەن قاتارلىق دوست - ئاغىنىلىرىنى چاقىرىۋېلىپ، «بىز بۇ قېتىم سارسۇمبىدىكى يىغىنىغا بارىدىغان بولساق، ئىككىنچى قايتىپ كېلەلمەسلىكىمىز تۇرغانلىگەپ، بارماسلىققا ئۇلار يول قويمايدۇ، شۇنداق ئىكەن، ئەمدى ئالدىمىزدا پەقەت بىرلا يول بار، يا ئۆلۈلۈم، يا كۆرۈلۈم؛ ئەگەر سىلەر ماقۇل بولساڭلار، مۇشۇ ئاخشام تەۋەككۇل قىلىپ ئۇلارنى (شىيەنجاڭلارنى) جايلاپ تاشلايلى، قوزغىلىپ كۆرەش قىلايلى»، دەيدۇ. مۇنداق قىلىشقا باشقىلارمۇ قوشۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار 20 دەك ئادەم 1940 - يىلى 2 - فېۋرال كۈنى كېچىدە، ئەل ئۆيىقىنا كەتكەندىن كېيىن پۇتلىرىنا كېگىزدىن پايپاق كىيىپ، يوشۇرۇنۇپ كېلىپ، ئوقانىنىڭ ئۆيىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئىشىك - دەرىزىدىن تەڭلا ئېتىلىپ كىرىپ، شىيەنجاڭ باشلىق 11 ئادەمنى ئۇخلاۋاتقان يېرىدىلا ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، قوراللىرىنى ئېلىۋالىدۇ. ئاندىن دەرھال يۇقىرىقى - تۆۋەنكى ئەلگە ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق بىر تەۋەككۇلچىلىك قىلغانلىرىنى ئېيتىپ خەت يېزىپ، ئادەم ئەۋەتىدۇ. بۇ

چاغدا ئاقتېكە سارسۇمبىگە بارماقچى بولغاچقا، قايسى بىتىمىشى، سايىپ خالىل قاتارلىق تۇغقانلىرى ئۇنى ئۆزىتىپ قويۇش ئۈچۈن ئالدىنقى كۈندىن بېرى ئاقتېكەنىڭ ئۆيىدە قونۇۋاتقان ئىدى، ئاقتېكەلەر ئىسمخاننىڭ نۇسىپ باي مەڭدىباي ئوغلى ئارقىلىق ئەۋەتكەن خېتىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، «بۇلار ئىش بولدى، ئەمدىكى مەسىلە كۆپچىلىك جەم بولۇپ بىرلىشىپ، ئالدىمىزدا يۈز بېرىدىغان هايات - ماماتقا مۇناسىۋەتلىك بولغان چوڭ ئېلىشىشقا نىسبەتەن پائال هەرىكەتكە كېلىپ، جىددىي تەييارلىق قىلىش لازىم»، دېگەن قارارغا كېلىدۇ. ئۇلار دەل مۇشۇنداق قىلۋاتقان پەيتتە خالىلنىڭ 4 - ئوغلى غازىر ئاقتېكەنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، تۇنۇگۈندىن بۇيان ئاۋۇلغا سارنوغاي باشلامچىلىقىدا ئوچ ئەسكەر كېلىۋاتقانلىقىنى، يېتەكلەپ ئېلىپ يۇرگەن بىر ئىگەرلىك بوش ئاتلىرىنىڭ بارلىقىنى، سايپىنى ئىزلەيدىغانلىقلىرىنى، ئۆزىنىڭ سايپىنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئاقتېكە، قايسى، سايپىلار ئۇلارنىڭ قانداق «ئىش» بىلەن كەلگەنلىكىنى دەرھال پەرەز قىلىشىپ، ئاتلىرىنى چاپقۇزغان پېتىچە ئاۋۇللىرىغا يېتىپ كېلىپ، سارنوغايلارنىڭ بەھۇزۇر مىلتىقلىرىنى دەرھەقە ئېسىپ قويۇپ، ئاتلىرىغا ئوت - چۆپ سېلىپ يۇرگەن پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، دەرھال ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلايدۇ.

دېمەك، ئالتاي خەلقىنىڭ شېك هاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان بىرىنچى قېتىملىق قوراللىق قوزغىلىڭى مۇشۇنداق ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ قوزغىلاڭ باش - ئاخىرىسى

بولۇپ، 9 - ئاينىغا قەدەر داۋاملاشتى. شېكى ھۆكۈمىتى دەسلەپتە بۇ قوزغىلاڭنى ھەدىگەندىلا ھەربىي كۈچ بىلەن ھەش - پەش دېگۈچە جىمىقتۇرۇپ تاشلىماقچى بولدى. ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ يېڭى تېخنىكىسى بىلەن قوراللانغان نۇرغۇن ئارمىيىسىنى ئۇرۇشقا سالدى. ئېغىر - يەڭگىل پىلىموت، مىتامىيوت ھەتتا ئايروپىلان، تانكا قاتارلىق ئۇرۇش قوراللىرىنىمۇ قاتناشتۇردى. نۇرغۇن قېتىم شىددەتلىك ئۇرۇشلار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قاتار چوڭ-راقلىرى:

(1) دەسلەپكى ئېلىشىش: كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى شېكى ھۆكۈمىتى چۈي شىيەنجاڭ قاتارلىقلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈپ، قوزغىلاڭ پەيدا بولغانلىقىنى ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇقۇپ، ئۆچ ئېلىش ۋە تىنچلاندۇرۇش ئۇچۇن بىر لەيلەن ئەسكەر ئەۋەتتى، يول باشلاپ بېرىشقا سۇلەيمان نۇسۇپىنى ① (قازاق) قوشتى. بۇلار ئىسمىخانلار تۇرغان يەرگە يېقىن بارغاندىن كېيىن، لەيلەنجاڭ سۇلەيمەنىنى ئەل ئىچىگەبېرىپ رازۇيتكا قىلىپ قايتىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىخانلار ۋەقە تۇغۇلغان ۋاقىتتا غەنىمەت ئالغان 14 ، 13 مىلتىقنى ئۆزلىرىنىڭ بىردىنبىر قورالى قىلىپ، 500 دەك ئادەمنى توپلاپ كۆكتوقاي شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانىدى. سۇلەيمەن ئۇلارغا بېرىپ، شېكى ھۆكۈمىتىنىڭ بىر لەيلەن ئەسكىرىنىڭ كېلىپ قالغانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇ-

① سۇلەيمەن، كەرەي شەرقىدىچى قەبىلىسىدىن، ئەسلى كۆكتوقاي شەھىرى ئەترابىدىكى تاراتى دېگەن يەردە تۇرىدىغان ئۇششاق ئېلىپ - ساتار سودىگەر ھەمدە تېمىن ئېتىپ كۈن كۆچۈرىدىغان ئەركىن كەسىپچى ئىدى، كېيىن ئالتاي-دىكى 1 - قېتىملىق قوزغىلاڭنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك باتۇرى، دېگەن نامغا ئېرىشكەن.

لۇشىنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. لېكىن قوزغىلاڭچىلار ئۇنى ئىشپىيونلۇق قىلىپ يۈرگەن بولۇشىمۇ ئېھتىمال ② دەپ توختىتىپ قويۇپ، ئۆزلىرى شېكى ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدىن چىقىپ تۇتۇش قىلىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى سەل يېراقتىن نۇرغۇن قوزغىلاڭچىلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى بايقاپ قېلىپ، ئۆزلىرىچە ئابىرون تۇتۇپ بىر پەس ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، قارشى تەرەپنىڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ھەيۋىسىگە چىداشلىق بېرەلمەي چېكىنىپ قاچىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنى كەينىدىن قالماي، تاكى شەھەرگە يەتكىچە قوغلاپ ئۇرۇش قىلىپ، 40 تەك ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 10 نەچچە مىلتىقنى غەنىمەت ئالىدۇ، ھەمدە شۇ پېتى كېلىپ ناھىيە شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. ئىككى سوتكا ئۇرۇش بولىدۇ، لېكىن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئىستىھكام ۋە پوتەيلىرىدىن پايدىلىنىپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، ساقچى ئىدارىسىگە توپلىشىپ ئالغان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن ساقچىلار قوزغىلاڭچىلارنى ئىلگىرىلەتمەي قويمىدۇ. قوزغىلاڭچىلاردىن ساقىش، قاپاس قاتارلىق 5 ، 6 ئادەممۇ ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. دېمەك قارشى تەرەپ بىلەن بولغان ھەر تەرەپلىك كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى پەرق بەك چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلار داۋاملىق ھۇجۇم قىلغان بىلەنمۇ شەھەرنى ئىشغال قىلالماسلىقىنا كۆزلىرى يېتىپ، ئاماللىسىزلىقتىن مۇھاسىرىنى ئۆزلۈكسىدىن بىكار قىلىپ ئەلگە

② ئەل ئوتتۇرىسىدا ئۇنى جىڭچاجوينىڭ كۆز - قۇلىقى بولسا كېرەك، دەيدىغان ئىنكاس بار ئىدى.

قايتىدۇ.

(2) سارتوقايىدىكى جەڭ: قوزغىلاڭچىلار كۆكتوقاي شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ قايتقاندىن كېيىن، 2 - ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ھەر ئىككى تەرەپ ئوخشاشلا بىر مەزگىل تىنچ ئۆتۈشىدۇ. 3 - ئاينىڭ بېشىدا قوزغىلاڭچىلار كۆكتوقاي شەھىرىدىن كېلىدىغان خەۋپ - خەتەردىن يىراقلىشىش مەقسىتى بىلەن بۇرۇنقى تۇرۇۋاتقان جايلىرىدىن چېگىنىپ تەرەپكە قاراپ كۆچۈپ، ئاستا - ئاستا ئوندىرقارا دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ، مۇشۇ ۋاقىتتا، شېڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شاغانخولدا تۇرىدىغان چېگرا قاراۋۇل قىسمىدىن ئىرىسبەك باشلىغان 80 ئادەم شاكۇرتىگە كېلىپ چۈشىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان سۈلەيمەن، نۇسىپ، ئىسمىخان بىلەن ئاقتېكەرلەردىن ئىرىسبەكلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا بىر قىسىم ئادەم قوشۇپ بېرىپ ئۆزىنى ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاقتېكە، ئىسمىخانلار ئۇنىڭ زادى قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولىدۇ، سۈلەيمەن ماسلىنىپ مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەل - ئاغىنىلىرىدىن ئەڭ ياراملىق دەپ بىلگەن 100 دەك ئادەمنى خىلاپ ئېلىپ، ئىرىسبەكلەر بىلەن تۇتۇشىدۇ، بىر كۈنلۈك ئۇرۇشتىن كېيىن ئىرىسبەكلەر چېكىنىپ يۇرۇپ داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئۇرۇش مەيدانى قەدەممۇ - قەدەم چېگىنىپ ناھىيىسى دائىرىسى ئىچىگە سۈرۈلىدۇ - دە، ئەڭ ئاخىرقى ئۇرۇش سارتوقاي (ئىرتەي) دە بولىدۇ. مۇشۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئىرىسبەكلەر پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ، ئۇ، پەقەت ئۆزىلا 3 ، 4 ئادىمى بىلەن

قېچىپ قۇتۇلۇپ كېتىدۇ، قالغانلىرى تامامەن يوقىتىلىدۇ، قوزغىلاڭچىلار 70 نەچچە مىلتىق غەنىمەت ئالىدۇ. سۈلەيمەن مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ بىر جەڭ مەيدانىدىلا 20 گە يېقىن دۈشمەننى بىر - بىرلەپ يوق قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىشەنچ قازىنىدۇ، ئۇ، ئۆزىنىڭ جاسارەتلىكى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنىدۇ.

(3) بۇلغۇندىكى شىددەتلىك ئۇرۇش: ئىرىسبەكلەر بىلەن بولغان سارتوقايدىكى ئېلىشىشنىڭ ئاخىرلاشقان ۋاقتى 3 - ئاينىڭ باشلىرى ئەتراپىدا بولۇپ، قوزغىلاڭنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگىنىگە بىر ئاي ئۆچۈرىسى بولغان ئىدى. ئاقتېكە، ئىسمىخان، سۈلەيمەنلەر مۇشۇ سارتوقاي ئۇرۇشىدىن كېيىن چېگىلدىكى نوغايباي، زەتەلباي، كۆكسەگەن قاتارلىق ئادەملەرگە مەخسۇس خەت يېزىپ، بىر ئايدىن بۇيانقى بولۇپ ئۆتكەن ئەھۋاللار بىلەن ۋەقەلەردىن خەۋەردار قىلىپ، ئۇلارنىڭمۇ قوزغىلىپ ھەربىكەتكە كېلىپ، ئۆزلىرى بىلەن بىللە كۈرەش قىلىشلىرىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. نوغايبايلار دەرھال ئاۋاز قوشىدۇ. چۈنكى، ئۆز ۋاقتىدا چېگىگىل ناھىيىسىدىكى ئەل باشلىقلىرىمۇ ئالتايدا ئېچىلماقچى بولغان ھېلىقى ئىككىنچى نۆۋەتلىك مىلتىق يىغىش يىغىنىغا چاقىرىلغانىدى. لېكىن ئۇلار بارماي تۇرۇۋالغان ھەمدە «سىناپ كۆرۈش» ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ خەلق ئىچىدىن ھېچقانداق قورال - ياراق تاپالمىغانلىقلىرىنى دوكلاد قىلىشقا نازىر تەيچىنىڭ ئىنىسى سىياغالىنى ناھىيە شەھىرىگە ئەۋەتكەنىدى. ئەمما سىياغالى ناھىيىگە يېتىپ بارغان ھامان قولغا ئېلىنىپ، ئىچىنىشلىق ھالدا زىيانكەشلىككە ئۇچرايدۇ. ئىسمىخانلارنىڭ ئەۋەتكەن ھېلىقى ئادىمىنىڭ يېتىپ

بارغان ۋاقتى ئۇلارنىڭ (چىڭگىلىدىكىلەرنىڭ) كۆكتوقاي تەرەپتە قوزغىلاڭ پەيدا بولغانلىقىدىن ئانچە - مۇنچە خەۋەر تاپقان ھەم ئۆزلىرىنىڭ ناھىيگە ئەۋەتكەن ئادەملىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەمدى زادى نېمە قىلىشنى بىلەلمەي گاڭگىراپ تۇرغان بىر چاغلىرى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلى قارا بۇلغۇندىن تېوپ بولۇپلا كۆچكەن كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ يېرىم ئىلى چىڭگىل ئىلى بىلەن قوشۇلۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى خېلى كۆپەيدى. شۇنداقلا بۇ جەريانداً شېڭ ھۆكۈمىتىمۇ قولىنى قويۇشتۇرۇپ قاراپ ياتمىدى، بەلكى ئالدىنقى ئىككى نۆۋەتلىك مەغلۇبىيىتىدىن قاتتىق چۆچىگەن ھۆكۈمەت تەرەپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۇنىڭدىن بەتتەر كۆپىيىپ، ھەممە تەرەپكە يامىراپ، كۆچىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتى بىلەن جىددىي ھەرىكەتكە كەلدى ھەمدە كۆكتوقاي بىلەن چىڭگىلدىكى ئەسكىرىي قىسىملىرىدىن باشقا، ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ، سارسۇمبە قاتارلىق يەرلەردىن دەرھال بىر يېرىم مىڭدىن كۆپرەك ئەسكىرىي كۈچنى يۆتكەپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن 3 - قېتىملىق جەڭ باشلاندى.

بۇ، 3 - قېتىملىق جەڭنىڭ مۇقەددىمىسى شاغان - ئىرگەدىكى ئېلىشىشتىن باشلاندى، جەڭ ئاچ كېچە - كۈندۈز داۋاملاشتى. ئۇرۇشتا شېڭنىڭ بىر يېرىم مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قىسىملىرىدىن باشقا بىر قانچىلىغان تانكا، بىرونوۋكىلىرىمۇ قاتناشتى، ھەتتا ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىمۇ ئۇرۇمچىدىن بىر كۈندە 2 ، 3 قېتىم، ھەر قېتىمدا 3 - 4 تى ئۇچۇپ كېلىپ پىلىموتتىن ئوق يېغدۇرۇپ، بومبا تاشلاپ تۇرىدۇ. بىرىنچى كۈندىكى ئۇرۇشتا قوزغىلاڭچىلار

تەرەپتىن ئاسقابىل، شايمۇرات، جانادىل قاتارلىق 10 نەچچە ئادەم ئوق تېگىپ قازا تاپىدۇ. شېڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆلگەنلىرى تېخىمۇ كۆپ بولغانلىقى ئۈستىگە بىر قانچە ئونلىغان قورال - ياراقلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. شۇڭا شېڭنىڭ ئەسكەرلىرى دەسلەپتە خېلى ھەيۋە بىلەن ھەدەپ گۈچە ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلىماقچى بولۇپ كەلسىمۇ، لېكىن كېيىن بىر ئاز بوشىشىپ، بىر جايدىن ئىلگىرىلىيەلمەي توسۇلۇپ قالدۇ. قوزغىلاڭچىلار مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇلغۇن دەرياسىنى ئۆرلەپ داۋاملىق كۆچۈپ مونچىقا يېتىپ كېلىدۇ. لېكىن يېرىم سوتكىدىن كۆپرەك ۋاقىت ھاردۇق ئېلىپ ئەقىل - ھوشىنى يىغىۋالغان شېڭ ئارمىيىسى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ يەنە ئۇرۇش قىلىدۇ، بۇ ئۇرۇشتا قوزغىلاڭچىلاردىن تالكەن، ساغىنىدىق، قاسىم، ئاشتەن قاتارلىق يەتتە ئادەم بومبا چۈشۈپ بىر دۆڭدە بىر قېتىمدىلا قازا تاپىدۇ، باشقا بىر مونچە ئادەملەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن قازا تاپىدۇ. ئۇرۇش ئوتى كۈن ئولتۇرۇپ قاراڭغۇ چۈشكىچە داۋاملىشىدۇ. 3 - كۈندىكى ئۇرۇش تېخىمۇ شىددەتلىك بولىدۇ. تاڭ يورۇپ كېلىۋاتقاندىن باشلانغان جەڭ بارا - بارا چاپ - چاپ جەڭگە ئايلىنىدۇ، شېڭ ئەسكەرلىرى قىلىچ - نەيزىلىرىنى، قوزغىلاڭچىلار كالتەك، توقماقلىرىنى ئىشقا سېلىپ جەڭ قىلىدۇ. نوغايباي، زەتەلباي، داغستان قاتارلىق ئەل مۆتىۋەرلىرى ئىچىدىن 20 گە يېقىن كىشى، مۇشۇ شىددەتلىك جەڭدە قۇربان بولىدۇ، ئاقتېكەنلىك بىر پۇتىغا ئوق تېگىپ يارىدار بولىدۇ؛ شېڭ ئارمىيىسى ئادەم سانى ۋە قورال - ياراق تەرەپتىن ئىنتايىن كۆچلۈك ئىكەنلىگە بولغانلىقتىن

لىقتىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۇ ئەترايتا ھۆت تەرەپ تۇرۇپ قايتۇرما زەربە بېرىپ، ئۆزلىرىنى ئوڭشاپ ئېلىشلىرى بارغانسېرى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. شۇڭا بۇلغۇنغا قاراپ ئاستا - ئاستا چېكىنگەچ ئۇرۇش قىلىدۇ، مۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، بىر ئامال قىلىپ يالپاقتا (يەر ئىسمى) يېتىپ بېرىۋېلىپ، دەريا ياقىسىدىكى قېلىن قومۇچ، قويۇق ئورمان ئىچىگە كىرىپ، يوشۇرۇنۇپ ئالماقچى؛ ئەگەر ئۇنىڭغا مۇمكىن بولمىغاندا، موڭغۇلىيە چېگرىسى ئىچىگە ئۆتۈپ كېتىپ جان باقماقچى بولىدۇ، شېڭ ئارمىيىسىمۇ ئىز قوغلاپ ئۇرۇش قىلىپ، كەينىدىن قوغلاپ بارىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئاخىرى چېكىنە - چېكىنە موڭغۇلىيە چېگرىسىغا يېتىپ بارىدۇ. لېكىن چېگرىغا يېتىپ بارغان ھامان ئالدىدىن موڭغۇلىيە چېگرا ئەترەتلىرى چىقىپ، «ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ئوقۇشماسلىق كېلىپ چىقىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن» دېگەننى ئېيتىپ، ئۇلارنى چېگرا سىزىقىدىن ئۆتمەسلىكنى، بەلكى چېگرا ئەترايىدىن يىراقراق كېتىشىنى قايتا - قايتا نەسىھەت قىلىپ توسۇپ قويىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئۇنىڭغا ئۇنىماي «نېمە بولسا مەيلى» دېيىشىپ، چېگرانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا موڭغۇلىيە تەرەپ يالپاقنىڭ ئۆز چېگرىلىرى تەرىپىدىكى قوزغىلاڭچىلار يوشۇرۇنغان دەريا ياقىسىدىكى قېلىن قومۇشلۇق بىلەن قويۇق سۆگەتلىككە ئوت قويۇۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شېڭ شىسەيىنىڭ ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ ئۆز ئارا ماسلىشىشى بىلەن ئالدى ۋە كەينىدىن بولۇپ، ئاتلىق ۋە تانكا قىسىملىرىنىڭ كۆچلۈك ھۇجۇمى ئاستىدا، قوزغىلاڭچىلار مەغلۇبىيەتكە دۇچ كېلىپ، مۇڭغا يېتىن ئە-

زىمەتلەر بىلەن بويتاق ئايالالار بۇلغۇن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ تەرەپكە قاراپ قېچىپ چىقىدۇ. كەمپىر - چال، خوتۇن - بالىلار زار يىغلىشىپ قېپقالىدۇ، ئۇلارنى شېڭ ئارمىيىسى ھەيدەپ چىڭگىل دەرياسىغا ئېلىپ كېلىدۇ.

بالا - چاقىلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ئۈچۈن قالماقان شاغالاق، مىسرخان، فابىدىلقاق، شاتى، توقتا مۇرات قاتارلىقلارنى شېڭ ئەسكەرلىرى تۇتۇپ كېتىدۇ.

(4) قابىقتاغىدىكى قان تۆكۈلۈش: بۇلغۇن ئۇرۇشىدا ئوڭۇشسىزلىققا دۇچ كېلىپ، تەرەپ - تەرەپتىن قېچىپ چىققان قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاقتېبكە، ئىرىسقان، ئىسمىخان باشلىغان ئەڭ كۆپ قىسمى بىر ھەپتە، ئون كۈن ئەترايىدا باقى ئەبى دېگەن يەردە ئۇچرۇشۇپ جەم بولۇشىدۇ، لېكىن بۇ يەر بەك تۇزلىقى ، گوبىي ۋە چۆل - باياۋان قاقاسلىق بولغانلىقتىن، ئۇيەردە داۋاملىق تۇرۇپ قېلىشقا ئامالسىز بولۇپ قابىتققا يۆتكىلىدۇ، ئارىدىن ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندە، بىر كۈنى قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە قويۇپ قويغان قاراۋۇللىرى - قاقاشا قاپشىلار ئارقىلىق 40 تەك قۇراللىق ئادەمنىڭ يېتىن كېلىپ قالغانلىقىنى ئۇقۇپ، موسا مەرگەن باشلىق 50 ئادەمنى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قارشى ئەۋەتىدۇ، موسالار ئۆزلىرىگە ئەڭ قولايلىق بولغان بىر يەردىن ئەپچىل ھالدا ئورۇن تۇتۇپ ئۇرۇش قىلىپ، دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىپ تاشلايدۇ، 38 مىلتىق غەنىمەت ئالىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا موسا، قورقماس قەيسەرلىكى، مەرگەنلىكى بىلەن زور غەلىبە قىلىپ شۆھرەت قازىنىدۇ. ئەمما ئەڭ ئاخىرىدا ئۇرۇش مەيدانىنى ئارىلاپ

يۇرگەندە، يوشۇرنۇپ ياتقان دۇشمەن ئەسكەرنىڭ بىرسى موسانى ئېتىۋېتىدۇ، موسا شۇ ھامان قازا تاپىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىمقى كىچىك جەڭ دەسلەپكى قەدەمدە غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرى قوزغىلاڭچىلارنى قاتتىق مەيۇسلەندۇرگەن ھالدا تاماملىنىدۇ.

(5) قاراغايتىددىكى قاتتىق جەڭ: قوزغىلاڭچىلار قابتىقتا بىر ئاي ئەتراپىدا ھايال بولىدۇ، لېكىن بىر تەرەپتىن ھاۋانىڭ كۈندىن-كۈنگە بەكمۇ ئىسسىپ كېتىشى بىلەن ياز بولسا يايلاقلا چېقىپ، سالقىن ھاۋاغا ئادەتلەنگەن خەلقلەر ئۇنىڭغا زادى بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن يېمەك-ئىچمەكتىن قىينىچىلىق تارتىدۇ. زاپاس ئېلىپ چىققان ئاتلارنىڭ ھەممىسىنى سويۇپ يەپ تۈگىتىدۇ. شۇڭا، مەيلى نېمە بولسا بولسۇن، ئالتايغا قايتىپ بېرىپ، باشقا كەلگەننى كېيىن بىراق كۆرمەكچى بولۇشىدۇ. ئۇچ كۈن يول مېڭىپ بەيتىك تېغىنىڭ كىچىك قاراغايىتى دېگەن يېرىگە كەلگەندە، شېك ھۆكۈمىتىنىڭ رازۋىتچى ئايرۇپىلانلىرىنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالىدۇ. نەتىجىدە يېقىن يەردىكى دابىسىندىن (يەر ئىسمى) شېڭنىڭ بىر پولك ئەسكىرى چېقىپ قويىرتەكى دېگەن يەردە ئۇرۇش بولىدۇ، ئۇرۇش ئۇدا ئىككى كېچە-كۈندۈز داۋاملاشىدۇ، قوزغىلاڭچىلار جان تىكىپ ھەرىكەت قىلىپ شېك ئارمىيىسىنىڭ 100 دىن كۆپرەك ئادىمىنى يوقىتىپ، 60-50 قورالنى ئولجا ئالىدۇ.

شېك ئارمىيىسى ۋاقىتلىق چېكىنىدۇ، لېكىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالتايغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىشى ئۇچۇن بېسىم ئۆتمەي بولمايدىغان جايىي دابىسىندىلا شېڭنىڭ

ئىككى پولك ئەسكىرى جايلاشقانلىقتىن قوزغىلاڭچىلار بىر مەزگىل قاراغايتىدا ھايال بولۇپ، ۋەزىيەتنى ئەتراپلىق بايقاپ كۆرمەكچى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ شۇ ئاردا ئون نەچچە كۈننى ئۆتكۈزىدۇ. موشۇ جەريانىدا شېك ھۆكۈمىتى يەتتە ئۇرۇش ئايروپىلانىنىڭ يول باشلىشى ۋە مۇھاپىزىتى قىلىشى بىلەن دابىسىندىن بىر پولىك، گۇچۇڭدىن بىر پولىك ئەسكەر يۆتكەپ، ئىككى تەرەپتىن قورشاپ، كەڭ كۆلەمدە ئىككىنچى نۆۋەت ھۇجۇم قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار كۆكرەك كىرىپ قارشى چېقىپ، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىدۇ، بىر سوتكا ئېلىشىش ئارقىلىق شېك ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپلا قالماستىن، يەنە ئۇنىڭ 100 گە يېقىن ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، 30 نەچچە قورالىنى غەنىمەت ئالىدۇ ھەمدە شېك ئارمىيىسىنىڭ تازا ھېرىپ-چارچىغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇھاسىرىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، ئارمانتىغا قاراپ يول ئالىدۇ، ئەمما كەينىدىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ قوغلىغان ئايروپىلانىنىڭ ھۇجۇمىدىن قۇتۇلۇپ كېتىش ئاسانغا توختىمايدۇ. نەتىجىدە ئاقتېكەنىڭ يەتتە-يېرىگە ھاۋادىن ئېتىلغان پىلىموت ئوقى تېگىپ ئېغىر يارىدار بولىدۇ. سايېنىڭمۇ پۇتىنى بومبا پارچىسى چېقىپ تاشلايدۇ. ئاقتېكە ئارمانتىغا يېتىپ بارىدىغان كۈنى ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ قازا تاپىدۇ، دېمەك، بۇ قېتىم قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ چوڭ بىر رەھبىرىدىن ئايرىلىدۇ.

(9) ئۇچتاش قاتارلىق ئۇچ ئىستېھكامدا تۇتۇشۇش: قوزغىلاڭچىلار ئارمانتىغا كېلىپ ئون نەچچە كۈن يېتىپ ئارام ئالىدۇ، موشۇ جەريانىدا، جالپاقتىكى قاچ-قاچتا

پەنە بىر يۆنىلىشكە قاراپ قېچىپ كېتىپ، قارامايلىغا كېلىپ ئەھۋالنى كۆزىتىۋاتقان سۈلەيمەن، جىلقايدار، ماسە- لىيلەر ھەركۈنى ئۇچۇپ كېلىپ - كېتىپ يۈرگەن ئايروپە- لانئك يۆنىلىشۈشىدىن پەملەپ، 100 نەچچە ئادەم بىلەن ئارمانتىغا ئلگىرلەپ كېلىپ ئىسمىخانلار بىلەن جەم بولىدۇ.

موشۇنىڭدىن كېيىن ھەممىسى بىللە ئالتاي تېغىنىڭ چوڭ ساي جىلغىلىرىنى ئۆزلىرىگە ھەم ئىستېھكام ھەم ھەربىدەت مەيدانى قىلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، شاكۇرتە- گە كېلىپ چۈشۈپ، ئالدىنقى تەرەپكە چارلىغۇچى ئەۋەتە- سە قوزغىلاڭچىلار بېسىپ ئۆتمەي بولمايدىغان قاراشورا، قاراسۇ، ئۈچتاش قاتارلىق ئوت - سۇيى بار يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە شېڭىنىڭ ھەر بىر ئورۇندا بىر لىيەن ئەسكەر- لىرى ئاللىقاچان ئىستېھكام قۇرۇپ ئورۇنلىشىپ ئالغانىكەن. شۇڭا قوزغىلاڭچىلار بۇ توسالغۇنى بۆسۈپ ئۆتۈپ يول ئېچىش ئۈچۈن، 300 كىشىلىك بىر زەربىدار قوشۇن تەش- كىللەيدۇ، ئۇنىڭغا سۈلەيمەن رەھبەرلىك قىلىدىغان بولە- دۇ. ئۇلار ئۇشتۇمتوت ۋە چاقماق تېزلىكىدە قەھرىمانلار- چە بۇ ئۈچ ئىستېھكامغا ھۇجۇم باشلايدۇ، مەيلى قايسى ئىستېھكامدىكىسى بولمىسۇن، شېڭىنىڭ ئەسكەرلىرى تاقابىل تۇرالماي، بىر قىسىملىرى كۆكتوقاي شەھىرىگە، يەنە بىر قىسىملىرى قارا تۆڭكەدىكى تايانچ ئىستېھكاملارغا چېكىنىپ كېتە- دۇ، شۇنداقلا 70 - 80 ئادىمىدىن ئايرىلىدۇ، قوزغىلاڭچىلار 60 تىن ئارتۇق قورال غەنىمەت ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ قوزغىلاڭچىلار ئوڭۇشلۇق ھالدا تېرەكتى ئارقىلىق ئارغىلە- تاي تاغ ئېغىزىغا يېتىپ كېلىدۇ. دەل موشۇ چاغدا چىڭ گىل تەرەپتىن قارا سىڭگىرنى بويلاپ كۆكتوقاي تەرەپكە

كېلىۋاتقان شېڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. جەڭ تاڭ سەھەردىن كەچقۇرۇنغا قەدەر داۋاملىشىدۇ، شېڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇبىيەتكە يېقىنلاپ قالغاندا، قارا تۆڭكە- دىكى ئىستېھكامىدا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلىرى ياردەمگە كېلىپ، ئۇرۇش يېڭىباشتىن كۈچىيىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئىككى تەرەپ- تىن شېڭ ئەسكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇلار ھەر تەرەپتىن چارە - تەدبىرلەرنى ئىشلىتىپ، باتۇرانە كۈرەش قىلىدۇ. نەتىجىدە شېڭ ئارمە- يىسى يەنىلا 60 - 50 ئادىمىدىن ئايرىلىپ، قارا تۆڭكەگە قاراپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. قوزغىلاڭچىلاردىن نۇر پېس، قىمبل، كالەي قاتارلىقلار قازا قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار شۇنىڭدىن كېيىن قاراشوراغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

(7) قاراشورادىكى كۆڭۈلسىزلىكلەر: قوزغىلاڭچىلار قاراشوراغا ئۆتۈپ كۆپ ئۆتمەي مۇنداق ئىككى كۆڭۈلسىز ئەھۋال يۈز بېرىدۇ.

بىرسى: كۆكسەگەن ئۆكۈردەي چىگگىلدىن كېلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قاتنىشىپ يۈرگەن 400 دەك ئادەمنىڭ يېرە- مىنى ئەگەشتۈرۈپ چىگگىلگە قايتىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب توغرىسىدا چۈشەنچە ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس، بەزە- لەرنىڭ دېيىشىچە، ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشلىرى بالا - چاقا، ئەل - يۇرتىنى سېغىنغانلىقىدىن بولىدى دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر قوزغىلاڭچىلار قاراشوراغا كەلگەندىن كېيىن دەس- لەپتە قەدەمدە مەسلىھەتلىشىپ، ئۆزلىرىگە ئىرسىقان، ئېە- سىمخان، سۈلەيمان، سايىپلارنى باشلىق قىلىپ بەلگىلەيدۇ، ئۆكۈردەي ئېغىزغا ئېلىنمايدۇ، شۇڭا ئۇ، «مەن نېمە ئۈچۈن ئېغىزغا ئېلىنمايمەن»، دەپ يامانلاپ شۇنداق قىلغان

دەيدۇ.

سادىر بولغان كۆڭۈلسىزلىكنىڭ يەنە بىرسى: قاپسا-مەت (ئاقتىنىڭ قالمادىن كېيىنكى 2 - ئوغلى) قېچىپ، ھۆكۈمەتكە تەسلىم بولۇپ كېتىدۇ.

بۇ ئىككى ئەھۋال قالغان باشقا ئادەملەر ئارىسىدا بىر مەزگىل خىلى تەۋرىنىش كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئەمما ئىرىسقان، ئىسمىخان، سۇلەيمەنلەرنىڭ كىشىلەر ئارىسىدا كۆپلەپ ئىددىيەۋىي خىزمەت قىلىشى ئارقىسىدا، تارقىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىپ قېلىنىدۇ. بىر قانچە كۈندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار سېكسىلىتەيگە ئۆتۈپ كېتىدۇ، ئۇ يەردە يەنە بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ ئاندىن ئالتاينىڭ چوڭ تاغ چوققىسىغا قاراپ داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ ئاقبۇلاق، دورجى يايلاقلىرىغا بېرىپ توختايدۇ. بۇ، 6 - ئاينىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى بولۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن بىر ئاي ئەترابىدا ھەر ئىككى تەرەپ ھېچقانداق ئۇرۇش قىلىشماي جىم يېتىشىدۇ.

(8) كۈرتىدىكى قاخشاتقۇچ زەربە: 7 - ئاينىڭ باش-لىرىغا كەلگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىرى ئەمدى قاراپ ياتماي، ھەرتكەتلىنىدىغان ۋاقىت كەلدى، دەپ قاراپ، ئىشنى ھەممىدىن بۇرۇن ئۆز سەپلىرىنى كۆپەيتىش-تىن باشلاشقا كىرىشىدۇ. ئىرىسقان چىڭگىل خەلقى ئىچە-گە، ئىسمىخان، سايىپلار كۆكتوقايىنىڭ ئارال ئەلى (1)

(1) ئارال ئەلى دېگىنىمىز، قىش كۈنلىرى ئۆلۈڭگۇر دەريا-سىنىڭ قارا بۇلغىنىدىن تۆۋەنكى جايلىرىدا ئولتۇرۇدىغان ئەلگە قارىشىلغان. 2 - رەپ-رالدىن باشلاپ قوزغىلاڭ قىلىپ يۈرگەنلەر قارا بۇلغىنىدىن يۇقىرىقى قىشلاقلار-دا ئولتۇرۇدىغانلار ئىدى.

ئىچىگە بېرىپ خىزمەت ئىشلەيدىغان بولۇپ ئاتلىنىدۇ. ئارقا سەپتىكى قالغان كىشىلەرگە سۇلەيمەن بىلەن كادىر-باي مەسئۇل بولىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي زەينەل، ئادىلخان، مۇمىنباي باشلىغان ئارال خەلقى بىلەن كۆكسەگەن، ۋاتقان باشلىغان چىڭگىل خەلقىنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېلىدۇ. مۇشۇ ئارىلىقتا ئوسمان ① قاتارلىق بىر قانچە قوزغىلاڭچىلار يابسار يايلىقى ئارقىلىق قۇۋۇنتىشكە كېلىپ، دەريادىن سەل باغلاپ ئۆتىدۇ ھەم شېنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۇرتى دېگەن يەردىكى بىر پوچتا پونكىتىغا ھۇجۇم قىلىپ، پونكىتنى بېسىۋالىدۇ. شۇ ئارىدا، سارسۇمبە تەرەپتىن كۆكتوقاي ناھىيىسىگە كېتىۋاتقان ئىككى پوچتالیون بۇلارنىڭ ئۇستىگە كېلىپ قالىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ سوراق قىلسا، پوچتالیونلار ئارقا تەرەپ-لىرىدە بىر پەي ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتىدە ھۆكۈمەتنىڭ 200 تۆگىگە ئارتقان يېڭى - تاقلىرىنىڭ كېلىۋاتقان-لىقىنى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئون تۆگىدىكىسى ئوق - دورا، قال-ھانلىرى يېمەك - ئىچىمەك، كىيىم - كېچەك ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ قولايلىق جايدىن يول توسۇپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ، ھەش - پەش دېگىچە بىر پەي ئەسكەرنى بىراقلا قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇلار ئېلىپ كېلىۋاتقان مال - مۈلۈكنى پۈتۈن-لەي غەنىمەت ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار موشۇ قېتىم ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شېكىنىڭ 40 نەچچە ئەسكىرىنى

① ئوسمان - قوزغىلاڭغا دەسلەپ قاتناشقانلارنىڭ بىرىسى بولۇپ، ئىسمىخاننىڭ خېلى يېقىن تۇغقانلىرىدىن ئىدى، شۇ ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ نامى چىقىپ، يۇرتقا تونۇلمىغان.

يوقىتىپ، 40 نەچچە مىلتىقنى، 30 نەچچە ئاتنى، 200 تۆگە، شۇنىڭدەك 40 نەچچە يەشىك ئوق، ھەم كۆپلىگەن كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق نەرسە - كېرەكلىرىنى غەنىمەت ئېلىپ، ئۆزلىرى ساق - سالامەت قايتىپ كېلىدۇ.

(9) ئاخىرقى ئېلىشىشلار: 7 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن شېك ھۆكۈمىتى پۈتكۈل بىر ياز ئالدىراپ - تىنەپ ئېلىپ بارغان «ئالاھىدە تەييارلىق» ى ئاساسىدا، قوزغىلاڭچىلارغا يەردىنمۇ، ئاسماندىنمۇ ئۆزلۈكسىز ھالدا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىدۇ، نەتىجىدە قايىرتى، ئىجكىن، ئاستاۋچا، ئالايغىر، سايقىنبۇلاق، تارشاتى، ئاشلى، كۆكتۇمشۇق، ئىشقىنتى، تەبنبەلشىر ئۇرۇشلىرى قاتارلىق 10 نەچچە قېتىم ئۇرۇش بولىدۇ. لېكىن مۇشۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۆزلىرى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، ئاخىرى مەغلۇبىيەت بىلەن تۈگىشىدۇ. تۆۋەندە بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ شىددەتلىك ئۇرۇشلاردىن بولغان تارشاتى، ئاشلى، ئىشقىنتى قاتارلىق ئۈچ مەيدان جەڭنىڭ ئەھۋالى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن.

1 - تارشاتى ئۇرۇشى: تارشاتى ئۇرۇشى شېك ھۆكۈمىتىنىڭ 7 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ قوزغىغان قايىرتى قاتارلىق جايلاردىكى 5 - 6 قېتىمقى ئۇرۇشىدىن كېيىنكى 8 - ئاينىك باشلىرىدا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ تۆۋ ياپلاقتىن ئوتتۇرا يايلاققا كۆچۈپ چۈشۈپ، ناھىيە مەركىزىگە خېلى يېقىنلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، تولۇق بىر پولك ھەربىي كۈچنى سەپەرۋەر قىلىپ ھۇجۇم قىلغان بىر نۆۋەتلىك چوڭ كۆلەمدىكى ئۇرۇشى ئىدى. بۇ ئۇرۇشنىڭ دەسلەپ

كى مەزگىلىدە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئىنتايىن كۈچلۈك ھەيۋە بىلەن ھايات - ماماتنىڭ قارىماي، جان تالىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ، قوزغىلاڭچىلار بىر مۇنچە چىقىمغا ئۇچراپدۇ، سامارخان، ياقۇپبېك، ئەلەمەس قاتارلىق 10، 15 ئادەم ئوق تېگىپ قازا تاپىدۇ. لېكىن دەسلەپتە ئىنتايىن ئېغىر بېسىم كۆچى ئالدىدا ھۇدۇقۇپ قالغان قوزغىلاڭچىلار تېزلىكتە ئەقىل - ھوشىنى يىغىپ، سۈلەيمەن باتۇرنىڭ باشلامچىلىقىدا ھولۇپ لەشكەر باشلاپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشى بىلەن شېك ئارمىيىسىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ، سازايىنى تارتىۋالىدۇ، جەڭ ئىككى كېچە - كۈندۈز داۋاملىشىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بارغانسېرى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ ھەتتا جەسەتلىرىنى كۆمۈشكىمۇ ئۈلگۈرەلمەي، يارىدارلىرىنى سۆرىگەن پېتى پۇتۇنلەي چېكىنىدۇ. قوزغىلاڭچىلار بولسا، شېك ئارمىيىسىنىڭ 200 دىن كۆپرەك ئادىمىنى يوقىتىپ، 150 تەك قورالنى غەنىمەت ئالىدۇ.

2 - ئاشلى ئۇرۇشى: تارشاتى ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىدىن چوڭ مەدەت ئالغان قوزغىلاڭچىلار كەينىگە قاراپ چېكىنىپ قاچقان شېك ئارمىيىسىنىڭ كەينىدىن ئىز بېسىپ قوغلايدۇ، ئاشلىغا كەلگەندە ئىككى تەرەپ يەنە قايتا ئېلىشىدۇ، ئۇرۇش يەنە بىر سوتكا داۋاملىشىدۇ، جەڭ مەيدانى قىپ - قىزىل قانغا بويىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار يەنىلا ئاستا - ئاستا ئۇستۈنلۈككە ئېرىشىدۇ، شېك ئارمىيىسى يەنە 100 دىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن 100 گە يېقىن قورالىدىن ئايرىلىپ، قايىرتى ئارقىلىق «كۆكتوقاي نەدىسەن؟!» دەپ تىكىۋېتىدۇ. بۇ قېتىم قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلىماي قويىۋېتىدۇ، چۈنكى بۇ چاغدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ

ئۇدا بىر نەچچە كۈن ئېلىپ بارغان جەڭدە تولىمۇ ھېرىپ، چارچىغانىدى، شۇڭا ئەلگە قايتىپ دەم ئېلىشنى تۇغرا كۆردىدۇ.

3 - ئىشقىنتى ئۇرۇشى: 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، شېڭ ھۆكۈمىتى ئەڭ ئاخىرقى نۆۋەت ئۆز تەلىپىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن توپ - تۇغرا ئىككى مىڭ كىشىلىك ھەربىي كۈچ بىلەن تېخىمۇ ئۇتتۇرا يايلاقتا تۇرۇۋاتقان قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ھۇجۇمغا ئاتلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن ئالدىن خەۋەر تاپقان قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى تۇرغان يەرگە يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن مۇقەررەر ھالدا بىر سىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك جاي ئىشقىنتى بولغاچقا، قوزغىلاڭچىلار ئىشقىنتىغا كېلىپ يولنى توسايدۇ. بۇ يەر قېلىن تال - تېرەك، پۇتا - بۇرگەن ئۆسىدىغان چۆللۈك ساي بولۇپ، قوزغىلاڭچىلار باش - ئاخىرى بەش - ئالتە كىلومېتر كېلىدىغان ئۇزۇن ئارىلىقتا، سايىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تۇسكەيدىن (بەتتىدىن) تازتىپ، ساي بېشىدىكى داۋانغا قەدەر سەپ تۈزۈپ، ئابىرون قۇرۇپ ئەپچىل مۆكۈنۇۋالىدۇ. شېڭ ئارمىيىسى بولسا، ھېچنىمىدىن خەۋەرسىز، قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرىشىشقا تېخى خېلى ئارىلىق بار، دەپ پەرەز قىلىشىپ، قارشى تەرەپنىڭ ئابىرون چەمبىرى ئىچىگە ئۇسۇپ كىرىپ قالىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئۇشتۇمتۇتلا ئالدى - كەينىدىن ۋە ئىككى يان تەرىپىدىن تەڭلا ئوق چىقىرىدۇ، شېڭ ئارمىيىسى مۇنداق كۈتۈلمىگەن «قارشى ئېلىش» تىن بەكمۇ ھودۇقۇپ كېتىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تىرىشىپ قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، لېكىن زور چىقىمنا ئۇچراپ، بارغانسېرى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. شۇڭا بىر قانچە سائەتلىك جەڭدىن كېيىن، ئۇلار كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىگەن - تىرىلگىنىگە قارىماستىن كۈچەپ ھەربىكەت قىلىپ، مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىپ قاچىدۇ. شېڭ ئارمىيىسى پەقەت مۇشۇ بىر قېتىمقى ئۇرۇشىنىڭ ئۆزىدىلا 300 دەك ئادىمىدىن ۋە ئولارنىڭ مىلتىق، قورال - ياراق، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىدىن، 200 دىن ئارتۇق تۆگە، 100 يەشىك ئوق - دورا ۋە باشقا نۇرغۇنلىغان بېمەك - ئىچمەكلىرىدىن ئايرىلىدۇ.

شېڭ ئارمىيىسى ئارقا - ئارقىدىن چوڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان يۇقىرىدىكى ئۈچ نۆۋەتلىك ئۇرۇش، بولۇپمۇ ئەڭ ئاخىرىقى شىقىنتىدىكى ئۇرۇش، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ روھىنى چۈشكۈنلەشتۈرۈپ، چۆچۈتۈپ ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ. خەلق — ئالىم ئالدىدىكى ھەيۋىسى يەر بىلەن يەكسەن بولىدۇ. ئەكسىچە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇرۇپ، غەيرىتىنى ئۇرغىتىپ، ئىشەنچىنى كۈچەيتىدۇ.

بۇ ئۈچ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىدە سۇلەيمەن پەقەت قوماندانلا ئەمەس، بەلكى بىر ئادەتتىكى جەڭچى قاتارىدا ئەسكەر باشلاپ ئالدىدا مېڭىپ، ھۇجۇمغىمۇ ئۆزى باشلامچىلىق قىلىپ ئالاھىدە كۈچ چىقىرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ، قوماندانلىق ماھىرلىقى بىلەنمۇ، قەيسەر قەھرىمانلىقى بىلەنمۇ كىشىلەر ئارىسىدا ئالاھىدە نام قازىنىدۇ.

بۇ يەردە مۇنداق بىر ئەھۋال ئۇستىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتسەك تېخىمۇ موۋاپىق بولىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، قوزغىلاڭچىلار قانداقسىنا ھەر قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىدە شېڭ ئارمىيىسىنى بىت - چىت قىلىپ، غەلىبە

بىدىن غەلىبىگە ئېرىشىپ مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب: روھى تەرەپتىكى ئېزىش بىلەن ئېزدىلىشكە، ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىككە مۇناسىۋەتلىك بولغان چوڭ داۋالىلاردىن باشقا (بۇ ئەڭ مۇھىم ئەلۋەتتە) بىرسى: جەڭ مەيدانلىرىنىڭ بىر پۈتۈن تاغلىق رايونلاردا بولىشىدەك - يەر تۈزۈلۈشىنىڭ مۇرەككەپلىكىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكى، يەر ئەھۋالىنى بەش قول دەك ئوبدان بىلىدىغان قوزغىلاڭچىلار ئوچۇن ئىنتايىن پايدىلىق ۋەزىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەنلىكىدىن بولدى، شېك ئارمىيىسىگە نىسبەتەن بۇنىڭ ئەكسىچە رول ئويناندى؛ يەنە بىرسى، شېك ئارمىيىسى سان جەھەتتىن جەڭ بولغىنى بىلەن سۈپەت جەھەتتىن تەلەپكە ئويغۇن ئەمەس ئىدى، چۈنكى، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىدىكىسى ئۇرۇمچى شەھىرىنى ئاساس قىلىپ، گۇچۇڭ، ماناس، قۇتۇبىي، فۇكاڭ قاتارلىق يەرلەردىكى ئوتتۇرا، تۆۋەنسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردىن ئالدىراپ - تىنەپ مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ئوقۇغۇچىلار ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئۇرۇش مەشقى تەرەپتىن زۆرۈر تەربىيە ئالمىغانلىقتىن مىلتىقنى قانداق ئېتىشنى ئانچە بىلمەيتتى. بولۇپمۇ بۇرۇندىن ئاتقا مىنىپ ئادەت قىلمىغانلىقتىن، ئېگىز - پەس، ئوي - دۆڭ، شېغىل يوللاردا ئات چاپتۇرۇپ ئۇرۇش قىلىش ئەمەس، ھەتتا تاختايدەك تۆپ - تۆز يەرنىڭ ئۆزىدە ئاتنىڭ بېشىنى تۇزۈك تۇتۇپ يۈرەلمەيدىغان ياش باللار ئىدى. بۇ ھال شېك ئارمىيىسىنىڭ ھەر قېتىمقى جەڭدە مەغلۇبىيەتكە دۇچ كېلىشىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قىسقىسى، شۇنىتى ئۇرۇشى بۇ قېتىمقى بىرىنچى قېتىمقى

قوزغىلاڭنىڭ ئاخىرقى خىتاپنامىسى بولدى. باش - ئاخىرىسى بولۇپ 9، 10 ئاي داۋاملاشقان، ساناپ تۈگەتكۈسىز ئېلىشىشلار جەريانىدا، پەقەت بۇلغۇن جالپاقىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە قوزغىلاڭچىلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك غەلىبىگە ئېرىشىپ تۇردى. ئۇرۇش قىلغانسېرى كۈچەيدى، شېك ئارمىيىسى ئۇرۇش قىلغانسېرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، تارتقان زىيىنى بارغانسېرى جىق بولدى.

شۇنىڭ بىلەن 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئىسمىخان، سۇلەيمەن، سايىپ باشلىغان كۆكتوقاي قوزغىلاڭچىلىرى كۆكتوقاي ناھىيە شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ئۇرۇش قىلىش ئۇچۇن غەربىي تەرەپتىن يۈرۈش قىلدى، ئىرىسقان باشلىغان چىڭگىل قوزغىلاڭچىلىرى شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندى، دەل مۇشۇنداق جىددىي ئەھۋالدا شېك شىسەي مەسئۇلىنى بىر تەرەپلىمە ھەربىي كۈچ ئارقىلىق ھەل قىلىش ئاسانغا چۈشمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندەك بولۇپ، ئايروپىلان ئارقىلىق خەت تاشلاپ، قوزغىلاڭچىلارنى سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ بىتىم ھاسىل قىلىشقا دەۋەت قىلدى. شۇنىڭدەك بۇقات، جانمقان، راقات، شادىي① قاتارلىق ئادەملىرىنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدىغانلىقىنى، ئۇلار بىلەن قايىرتىدا(يەرئىسمى)ئۇچرىشىشنى، قانداق پىكىر - تەلەپلىرى بولسا شۇلارئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇشنى

① بۇقات مامىيىڭ 40 - يېلى 11 - ئايدىلدا ئۇرۇمچىدە قولغا ئېلىنغان، كەرەمي - جانتەكەمي قەبىلىسىنىڭ بەگىسى. جانمقان تىلەۋبەردى بىلەن راقات، شادىيلار 39 - يېلى - 9 - ئايدا «مۇڭ. قا. قى قۇرۇلتايى» غا كېلىپ، ئۇرۇمچىدە نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغانلار. جانمقان جانتەكەينىڭ شاقابايى قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى، راقات قاراقاس قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى خالىلىنىڭ ئوغلى، شاردى كەرەمي - ھېرىۋشى قەبىلىسىنىڭ بىر زەڭگىسى.

ئۇقتۇرىدۇ. ئىرىسقان، ئىسمىخان، سۇلەيمەنلەر قىش چۈشۈپ، قار ياغقاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ياز ئايلىرى مەزگىلىدىكىگە ئوخشاش ئەركىن، ئەپچىل ھەرىكەت قىلىشلىرى چوقۇم مۇشكۈل بولىدىغانلىقىنى ئويلىشىپ، قارشى تەرەپنىڭ ئۆزلۈكىدىن باش ئېگىپ كېلىشىم ھاسىل قىلىشىنى تەلەپ قىلىۋاتقان پايدىلىق پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويماسلىقنى توغرا تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىش ئۇچۇن بەلگىلەنگەن كۈنى سايپ قاتارلىق بىر نەچچە ئادەمنى ئەۋەتىپ، بۇقات بەسلەرنى ئۆزلىرى تۇرغان يەرگە چاقىرىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بىر نەچچە كۈنگە قالماي، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شېك ھۆكۈمىتىدىن ئىسمىنى ئاتاپ تەلەپ قىلىشى بىلەن دەسلىخان سۈگۈربايىف، خالىل، نازىر تەيجىلەرمۇ ۋەكىل بولۇپ ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلان بىلەن يېتىپ كېلىدۇ② بۇلارنىڭ ھەممىسىدىن بۇرۇنراق كەلگەن كىشى باش ۋەكىل - چىۋرۇك جۇن بولۇپ (شېك شىسەيىنىڭ قېينى ئاتىسى، بۇرۇن ئىلىنىڭ سىلىڭى، خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ باشلىقى، دوبەن مەھكىمىسىنىڭ مەسئۇل كاتىپى بولغان ئادەم)، ئۇ، كۆكتوقاي شەھىرىدە ئىدى.

② دەسلىخان شېرئوچى قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى، نازىر شاقاباي قەبىلىسىنىڭ يەنە بىر تەيجىسى، بۇلار 39 - يىلى 9- ئايدا ئۇرۇمچىگە «موك «قا، قى قۇرۇلتىيىغا» غا ۋەكىل بولۇپ كېلىپ نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغانلار، خالىل 38 - يىلى قولغا ئېلىنغان، ئۇ قاراقاس قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى بولۇپ، ئۇرۇمچىدە تۇرمىدە ئىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ بۇلارنىڭ ۋەكىل بولۇپ كېلىشىنى ئالاھىدە تەلەپ قىلىشلىرى قەبىلىلىك ئۇقۇمدىن بولغان. چۈنكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر باشلىقى ئىرمىقان شاقاباي قەبىلىسىدىن، بىر باشلىقى سۇلەيمەن شېرئوچى قەبىلىسىدىن. ئەمدى بىر باشلىقى سايپ، قاراقاس قەبىلىسىدىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە خالىلنىڭ ئوغلى ئىدى.

10 - ئاينىڭ باشلىرىدا رەسمىي ھالدا سۆھبەت باشلىنىپ، 18 - كۈنى بەتىم شەرتىگە قول قويۇلدى. سۆھبەت دەسلەپ باشلانغاندا قوزغىلاڭچىلار قورالىلىرىنى تاپشۇرماسلىق، ساقچى ئىدارىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، يەرلىك خەلقە ئۆز - ئۆزىگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى بېرىش قاتارلىق نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قاتار چوڭ تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بىر قانچە كۈن تەكرار - تەكرار مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق ئاخىرى ئالتە تۈرلۈك شەرت بىلەن بېتىم بولدى. بۇ شەرتلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق:

1. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھېچقانداق مەسئۇلىيىتى سۈرۈشتۇرۇلمەيدۇ.

2. تۈرمىدىكى ھەممە ئادەم قويۇپ بېرىلىدۇ.

3. ئۇلايەت، ناھىيە باشلىقلىرى يەرلىك خەلقتىن بولىدۇ ۋە ئۇلايەتلىك ئىدارىلەرنىڭ ئاساسلىق باشلىقلىرى ئىچىدىنمۇ يەرلىك خەلقتىن ئادەم بولىدۇ.

4. كۆكتوقاي، چىڭگىل ئىككى ناھىيىنىڭ ساقچى ئىدارىلىرىنىڭ باشلىقى ياكى مۇئاۋىنى يەرلىك خەلقتىن بولىدۇ.

5. قوزغىلاڭچىلار قورالىلىرىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، بۇنىڭ ھىساۋىغا ئۇلايەت مەركىزىدە بىر قىسىم ھەربىي تۇرغۇزۇلغاندىن باشقا، قالغان ناھىيىلەردە بولۇپمۇ كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدە ھەربىي تۇرغۇزۇلمايدۇ.

6. خەلق ئۇستىدىكى ئالۋاڭ - ياساق كۆپۈلەپ يېنىكلەشتۇرۇلىدۇ ھەمدە بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ جەريانىدا قىينىچىلىققا ئۇچرىغان خەلق ئاممىسىغا ھۆكۈمەت يارەم

قىلىپ قۇتقۇزىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئالتاي خەلقىنىڭ 1940 - يىلدىكى شېئىر ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان بىرىنچى قېتىملىق قوراللىق قوزغىلىڭى ئەڭ ئاخىرقى ھېسابتا قوزغىلاڭچىلارنىڭ غالىبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشىدۇ.

1941 - يىلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلاڭ

ئالتايدىكى 1940 - يىلى پارتىلىغان بىرىنچى قېتىملىق پارتىلىغان قوزغىلاڭ، شۇ يىلى 10 - ئايدا شېئىر ھۆكۈمىتىنى ئۆزلىرىنىڭ ئالته ماددىلىق بىتىم شەرتىنى ماقۇل كۆرۈشكە مەجبۇر قىلىپ غەلىبە بىلەن ئاخىرلاشقانىدى. لېكىن، كېيىن بىتىمدىكى شەرتلەرنىڭ بەزىلىرى خېلى ئوبدان ئىجرا قىلىنغانىدەك بولسىمۇ، بەزىلىرى پەقەت ئانچە - مۇنچىلا ئىجرا قىلىنغان ھېسابتا بولدى. قالغان كۆپ قىسمى ئىجرا قىلىنمىدى ياكى دەسلەپتە ئىجرا قىلىنغاندەك بولسىمۇ، كېيىن ئەسلىدىكى قىياپىتى ساقلانىدى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، بىتىم شەرتىنىڭ ئىككىنچى ماددىسىدىكى «تۇرمىدىكى ھەممە ئادەم قويۇۋېتىلىدۇ» دېگەن مەسىلىدە، پەقەت يىل بېشىدا، سارسۇمبىگە ئۆلايەت بويىچە «مىلتىق تاپشۇرۇش» كۆرىشىگە قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن يىغىپ ئېلىنغان 300 دەك ئادەمنى ۋە 1939 - يىلقى «موڭ قا. قى قۇرۇلتاي» غا ۋەكىل بولۇپ ئۆرۈمچىگە كەلگەنلەردىن رەسمىي قولغا ئېلىنغانلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز قىسمى بىلەن نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغانلىرىنى قويۇپ بېرىش، شۇنىڭدەك بايانباي، بايقادەم، ئاقىت، قاراغۇل، ئۆنەرخان قاتارلىقلارنىڭ جەسىدىنى قايتۇرۇپ

بېرىش بىلەنلا چەكلەندى؛ شارىپقان، ماڭكەي باشلىق 70 - 80 ئادەمنى بىتىم بولۇپ يېرىم يىلدىن ئېشىپ كەتسىمۇ تۇرمىدىن بوشىتىدىغانلىقىنىڭ ئالامىتى كۆرۈلمىدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ھايات - ماماتلىقىدىنمۇ دېرەك بولمىدى، ئەكسىچە ئۇيەر - بۇ يەرلەردىن بىرىدىن — ئىككىدىن ئادەم تۇتۇش ئىشى قايتا باشلاندى. بىتىمنىڭ 3 -، 4 - ماددىلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كەلسەك، بۇقاتنى ۋالىيلىققا، جانمقان بىلەن تەبىننى (موڭغۇل) مۇئاۋىن ۋالىيلىققا، دەلىلخان سۇگۇربايېۋنى سارسۇمبە ناھىيىسىنىڭ، راقاتنى كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ، كۆكسەگەننى چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا، نازىرىنى ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، كادىرباي، قايىملارنى ئايرىم - ئايرىم كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىنىڭ ساقچى ئىدارىلىرىغا مۇئاۋىن جۇيجاڭلىقلىقاتەيىنلەش بىلەنلا بولدى قىلىپ، قالغان ناھىيىنىڭ شېئىنجاڭلىقىغا، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك باشقا ئورگانلارغا يەرلىك خەلقتىن ئادەم تەيىنلەشنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويىدى. ئەل ئىچىدىكى ئىشىپىونلۇق ھەرىكەت دەسلەپتە سەل پەسەيگەندەك بولسىمۇ، ئۇزۇنغا بارماي يېڭىباشتىن يامراپ كەتتى. 6 - ماددىدىكى ئالۋاڭ - ياساقنى يېنىكلەشتۇرۇش، تۇرمۇش قىينىچىلىقىنى بارلارغا يارىتىش بەدىلىگە دېگەنلەردىن قىلچىمۇ ئەسەر بولمىدى، بولۇپمۇ 5 - ماددىنىڭ روھى بويىچە دەسلەپتە ۋىلايەت دائىرىسى ئىچىدە تۇرۇاتقان ھەربىي قىسىملار خېلى ئازايتىلغان جۇملىدىن كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدىكى ھەربىي قىسىملار 40 - يىلنىڭ ئاخىرىسىدىن ئىلگىرى ئېلىپ كېتىلگەن بولسىمۇ، 1941 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ بىرىنچى نۆۋەت كۆكتوقاي-

غا 300، چىگگىلگە 200، «ئالتۇن قازغۇچىلار» نامى بىلەن ئاسماندىن چۈشكەندەك كۆتۈلمىگەن يەردىن خېلى كۆپ ئادەملەر يېتىپ كەلدى. بۇ ئەھۋال خەلق ئامىسى ئىچىدە «ئالدىنقى بىر نەچچە ماددىلىق بىتىم شەرتلىرى نېمىشقا تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇلمايدۇ»، دەپ قاتتىق نارازىلىقنىڭ قوزغاپ، گۇمانلىنىشقا سەۋەبچى بولدۇ. شۇنىڭ بىلەن مىش - مىش گەپلەر كۆپىيىپ، ئالاقزادىلىك پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ. ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتمەستىن كۆكتوقايغا يەنە 400، چىگگىلگە 200 «ئالتۇن قازغۇچىلار» كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئىككى ناھىيىگە ئىككى نۆۋەتتە كەلگەن «ئالتۇن قازغۇچىلار» نىڭ ئومۇمىي سانى 1100 كىشىگە يەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ «ئالتۇن قازغۇچىلار» نىڭ ماشىنا - ماشىنا بىلەن كېلىۋاتقان يۈك - تاقلىرى «جوتا، لوم، گۈرجەك» بولماستىن، ئەكسىچە پۈلمۇت، مىلتىققا ئوخشاش ھەربىي ئەشيالار ئىكەنلىكى كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ساقچى باشلىقى كادىرباي تەرىپىدىن سېزىپ قېلىندۇ. ئۇ، بۇ ئەھۋالنى راقات شېنە جاڭغا ئىنكاس قىلىدۇ، مۇشۇنىڭدىن بىر - ئىككى كۈن كېيىنلا كادىرباي ئۈشتۈمتوت يوقلىپ كېتىدۇ، راقات ئۇنى سۈرۈشتە قىلسا، ساقچى ئىدارىسىنىڭ كاتىپى (خەنزۇ) «قېرىدىكى ئۆيىگە كەتكەندى، تېخى قايتىپ كەلمىدى» دەيدۇ. راقات، كادىربايىنىڭ ئۆيىگە كىشى ئەۋەتىپ ئۇ ئۆيىگە قايتمىغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ساقچى ئورنى ئۇنىڭ «ئالتۇن قازغۇچىلار» توغرىسىدىكى مەخپىيەتلەرنى سېزىپ قالغانلىقىنى بىلىپ قېلىپ، ئۇنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى، ھەمدە راقات، كادىربايىنىڭ بېرىكتۈرۈشتۈرۈ-

گەن كۈنى كېچىدە سەككىز ئەسكەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى راقاتنىڭ ياتقىغا كېرىپ، ئۇنى تاپالمايۋاتقاندا ئۆيدىكى خىزمەتچىسىنى تۈتۈپ كېتىدۇ. راقات ئەسلىدە ئالدىنقى كۈنى كەچتە شەھەرگە يېقىن ئەتراپتىكى ئۆيىگە چىقىپ كەتكەنىكەن، ئەتىسى قايتىپ كەلسە، ئەھۋال باشقىچە كۆرۈنىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن گۇمانلانغان راقات شۇ كۈنى كۈن پېتىشتىن ئىلگىرى بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ، يايلاقتىكى ئاۋۇلغا قېچىپ كېتىدۇ، ھەمدە بولغان ئەھۋالنى خالىل باشلىق ئادەملەرگە ئېيتىپ بېرىدۇ. خالىل، ئىسمىخان، سۇلەيمەن، زەينەل، قالمان، شاربي قاتارلىقلار مەسلىھەت قىلىشىپ «ھۆكۈمەت ئۆتكەن يىلقى بىتىمنى تولۇق. ئىجرا قىلمىغانلىقى بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۇنى يېرتىپ تاشلاپ، ئۆچ ئېلىش ھەرىكىتىگە كىرىشىشكە باشلىغان ئىكەن، ئەمدى بىزمۇ قاراپ ياتمايلى»، دېگەن قارارغا كېلىدۇ. ئۇلار ئاشۇنداق داۋالغۇپ تۇرغان بىر پەيتتە، ھۆكۈمەتنىڭ 200 دەك «ئالتۇن قازغۇچىلىرى» راقات شېنەجاڭ بىلەن كادىرباي جۈيجاڭ يوقلىپ كەتتى، ئاشۇلارنى ئىزلەپ يۈرمىز، دېگەن بانا بىلەن ئەل چېتىگە كېلىپ، سۈرتى دېگەن يەردە ئولتۇرۇشلۇق 20 نەچچە ئائىلىنىڭ چارۋا - مالىلىرىنى بۇلاپ، تۆت ئادەمنى تۈتۈپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سۇلەيمەن، كەلەسىلەر بىر قانچە ئادەم بىلەن كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، ھۆكۈمەتنىڭ بەش ئادىمىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، تۈتۈپ ئېلىپ كېتىۋاتقان تۆت ئادەملىرى بىلەن بۇلاپ ئەكىتىۋاتقان 30 غا يېقىن يىلقىسىنى تارتىۋالىدۇ.

يۇقىرىدىكىدەك بىر مۇنچە ئەھۋاللار بىلەن سۇر-

قېتىمقى قوزغىلاڭ پەيدا بولىدۇ، قوزغىلاڭغا كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ پۈتۈن خەلقى ئاۋاز قوشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خالىللەر چىڭگىلىنىڭ مۇئاۋىدىن ھاكىمى كۆكسەگەن قاتارلىق كىشىلەرگە خەت يېزىپ، «ھۆكۈمەت ۋەدىسىدە تۇرمىدى، بىز قوزغالدۇق، سىلەرمۇ بىزگە قوشۇلۇپ ھەربىكەتكە كېلىڭلار»، دەپ ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇلار خەتنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان ھېچ ئىككىلىنىپ ئولتۇرماستىن ماقۇل بولىدۇ، چۈنكى، چىڭگىلدىكىلەر بىرىنچىدىن ئىرىسقانىنىڭ ئۆلۈمىنى ھۆكۈمەتتىن كۆرەتتى؛ ① ئىككىنچىدىن يۇقىرىدىكى ئېيتقىنىمىزغا ئوخشاش، بۇ ناھىيىگە ئىككى قېتىمدا 500 نەپەر «ئالتۇن قازغۇچىلار» نىڭ كېلىپ ئورۇنلىشىشىغا ئۇلار-مۇ قاتتىق گۇمان بىلەن قارايتتى؛ ئۈچىنچىدىن يېقىنىدىلا شېڭىنىڭ 100 گە يېقىن «ئالتۇن قازغۇچىسى»، «ئالتۇن چىقىدىغان جاي ئىزلەپ يۈرىمىز»، دېگەن باھانە بىلەن بۇلغۇنغا كېلىپ، ئۇ يەردە ئولتۇرغان قازاق چارۋىچىلار-نىڭ 50 ـ 40 يىلقىسىنى بۇلاپ ئېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن توققۇز ئەزىمەتنى ئېتىپ تاشلايدۇ.

ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، بۇ ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن شېڭ ھۆكۈمىتى يەنىلا چىۋىزۇڭجىننى ئەۋەتىدۇ، ئۇ كېلىپ مۇنداق ئىككى

① ئۆتكەن يىلقى 1 ـ قېتىملىق قوزغىلاڭ ئاخىرلاشقان ۋاقىتلاردا ئىرىسقان كېسەل ئىدى، جانىمقان «مەن سېنى دوختۇرغا كۆرسىتىپ داۋالىتىمەن» دەپ ئۇنى يېنىدا ئېيقېلىپ، دوختۇر چاقىرىپ كېلىپ داۋالاتقانىدى. لېكىن دوختۇر داۋالىغانسېرى ئۇنىڭ كېسىلى ئۇنىڭدىن بەتتەر ئېغىرلىشىپ، ئاخىرى بىر قانچە كۈنگە قالماي ئۆلۈپ كېتىدۇ. كىشىلەر «جانىمقان ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئېلىپ قېلىنىپ، دوختۇرغا كۆرسىتىمەن دەپ زەھەرلىك دورا بەرگۈزۈپ، قەستەن ئولتۇرۇۋەتتى، دەيدىغان قاراشتا ئىدى.

تەرەپلىمە ھەربىكەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بىرىسى، ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئامالىنى قىلىش؛ بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئارقىدىن ۋەكىل ئەۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنى سۆھبەت ئۈتكۈزۈشكە «تەكلىپ» قىلىش، يەنە بىرسى، كۈچ يۆتكەپ كېلىپ بېسىم ئىشلىتىپ قورال-لىق باستۇرۇش. بۇنىڭ ئۈچۈن بىرىنچى تەدبىر ئارقىلىق ۋاقىتنى كەينىگە سۈرۈپ، كۆپ سانداكى ھەربىيلەرنى يۆتكەپ كېلىشكە پۇرسەت يارىتىش ئىدى. شۇڭا بىرىنچى قېتىم 7 ـ ئاينىڭ 20 كۈنلىرىدە قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئەۋەتىلماجىن گۇڭ، قابىل تەيجى، مامىيلە زەڭگىلىرىنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ، «قانداق پىكىر ـ تەلەپلىرىڭلار بولسا ئوتتۇرىغا قويۇڭلار، لېكىن قورالنى قوزغىلاڭ قىلمىڭلار»، دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. خالىل باشلىق قوزغىلاڭچىلار «باشقا پىكىر ـ تەلەپلىرىمىز يوق، پەقەت ئۆتكەن پىلانى بىتىم شەرتلىرى تولۇق ئىجرا قىلىنىپ، ئۇنىڭ نەتىجىسى دەرھال كۆرىنىتىلسۇن، بولمايدىكەن، قوزغىلاڭ قىلغىنىمىز قىلغان»، دېگەن جاۋابنى بېرىپ قايتۇرۇۋېتىدۇ. ئىككىنچى قېتىم 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا، جانىمقان، قاجىنابىي، قاقش قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ، خالىل، ئىسمىخان، زەينەل، راقات، شارىي قاتارلىق قوزغىلاڭ چىلارنىڭ 10 نەچچە باشلىقلىرىنى ئىسمىنى ئاتاپ، ئۇلار-نىڭ سارسۇمبىگە ياكى كۆكتوقاي شەھرىگە كېلىپ سۆھ-بەت ئۆتكۈزۈپ، «بىتىم» قىلىشقا چاقىرتىدۇ. خالىللار بۇنىڭ بىر خىل رەزىل ھەربىكەت ئىكەنلىكىنى، ئەمەلىيەتتە شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ئالداپ تورغا چۈشۈرمەكچى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، شەھەرگە بېرىشتىن قەتئىي باش تارتىدۇ.

«ئەگەر ھەقىقەتەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى خالايدىغان بولسا، چىۋ ئۆزى بىز تۇرغان جايغا كەلسۇن» دېگەن جاۋابنى بېرىپ قايتۇردۇ. ئۈچىنچى قېتىم 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا، ئەمدىلا گەنسۇ،چىڭخەي تەرەپتىن قايتىپ كەلگەن دەللىخان سۇگۇربايېفنى ① ئۇرۇمچىدىن بىۋاستە ئايروپىلان بىلەن كۆكتوقايغا كەلتۈرۈپ، «ھۆكۈمەت كۈچلۈك، قوللىرىدىكى ھېچنېمە كەلمەيدۇ، قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇڭلار، ھۆكۈمەت سەنلەرنىڭ بۇ قېتىمقى سەۋەنلىكلىرىڭنى ئەپۇ قىلىدۇ» دېگەن مەزمۇندا بوۋاتنىڭ نامىدىن خالىللەرگە قارىتىپ خەت يېزىپ، دەللىخان سۇگۇربايېفنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ. خالىللەر ئۇنىڭغا «ھۆكۈمەتنىڭ دوق قېلىشىدىن قورقمايمىز، چۈنكى بىز بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ئېلىشىپ كۆرگەن، پەقەت ئەبىلمەجىنلەر كەلگەندە قايتۇرۇلغان جاۋابلىرىمىز ئەمەلگە ئاشىدىغان بولسىلا ئاندىن قوزغىلاڭ قىلمايمىز» دېگەن جاۋابنى بېرىپ قايتۇردۇ، مۇشۇنىڭدىن كېيىن ۋەكىل ئەۋەتىش توختايدۇ، چۈنكى شېڭ ھۆكۈمىتى مۇشۇ ئۇچ قېتىملىق ۋەكىل بېرىپ قايتىش جەريانىدىكى ئۇچ ئاي ۋاقىت ئىچىدە تۆۋەنكى ئالتاي ۋە ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ قاتارلىق يەرلەردىن تۆت مىڭ كىشىلىك (بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە ئالتە مىڭ كىشىلىك) ھەربىي كۈچنى كۆكتوقاي دائىرىسى ئىچىگە يۆتكەپ كېلىپ، ئۇرۇش تەييارلىقىنى پۈتكۈزۈپ ئالىدۇ،

① دەللىخان سۇگۇربايېف 1940 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ، شېڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن 1936، - يىلىدىن كېيىن شېڭنىڭ زوراۋانلىقىغا نارازى بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر شىنجاڭدىن ئايرىلىپ گەنسۇ، چىڭخەي - دائىرىسىگە كۆچۈپ كەتكەن 20 مىڭچە قازاقلارنى تەسىھەت قىلىپ شىنجاڭغا قايتۇرۇپ كېلىشكە بېرىپ، 10 ئايدەك شۇ تەرەپتە بولۇپ قايتقانىدى.

چىۋزۇڭجۇن بۇقات بىلەن دەللىخاننى بىللە ئېلىپ سارسۇمبېگە قايتىدۇ - دە، ئالتاي قوماندانلىق شتابىنىڭ زۇڭ زىخۇيى جاڭ يۇفىڭ، ئالدىنقى سەپ قوماندانى ياۋ شۇڭنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن تۆت پولك ئەسكىرىنى بىراقلا ئىشقا سېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا قارىتا چوڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغايدۇ. بۇ مەزگىللەردە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئادەم سانى خېلى كۆپ بولغىنى بىلەن، قوراللىرى ئىنتايىن كەمچىل ئىدى، پەقەت ئۆتكەن يىلى قورال تاپشۇرۇشتا يوشۇرۇپ قالغان ئاز - تولا مىلتىقلىرى بىلەن بۇ يىل 7 - ئايدىن باشلاپ، ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن كىچىك دائىرىدە توقۇنۇشۇپ قېلىش جەريانىدا غەنىمەت ئالغانلىرى بولۇپ، ئاران 100 دەكلا قوراللىرى بارئىدى. ھۆكۈمەت ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمى باشلانغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، يەبەتى، شىقىنتى، قۇۋۇ ئۇيى، تارشاتى، سايقىنبۇلاق، ئالايغىر قاتارلىق جايلاردا بىر ئايغا يەتمەيدىغان ۋاقىت ئىچىدە كەينىدىن ئالتە قېتىم شىددەتلىك ئۇرۇشلار بولىدۇ. شېڭنىڭ تۆت مىڭ كىشىلىك قوشۇنى يەردىن ھۇجۇم قىلىش بىلەنلا قالماي، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئايروپىلانلىرى ھەركۈنى ئاز دېگەندە 3 - 4 قېتىم، ھەر قېتىمدا 4 - 5 تىن كېلىپ بومبارىدىمان قىلىپ ۋە پىلەمۇتتىن ئوق ياغدۇرۇپ تۇرىدۇ. دەسلەپكى ئۇچ قېتىملىق ئۇرۇشتا قوزغىلاڭچىلار قاتتىق قەيسەرلىك كۆرسەتسەپ، كەسكىن جەڭ قىلىدۇ. نۇرغۇن قېتىم ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرىدۇ، 100 گە يېقىن قوراللىرىنى غەنىمەت ئالىدۇ. لېكىن تارشىتىدىكى 4 - قېتىملىق ئۇرۇشقا ۋە باشقا ئۇرۇشلارغا، باشتىن - ئاخىر قوماندانلىق قىلىپ

يۇرگەن سۇلەيمەن باتۇرغا ئوق تېگىپ قازا تاپىدۇ. بۇ ئەھۋال قوزغىلاڭچىلارنى پەقەت قاتتىق قايغۇ - ھەسرەتكە سېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا روھىي جەھەتتىنمۇ كۈچ لۈك زەربە بولىدۇ. دېمەك شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلارنىڭ غەيرىتى ئاجىزلىشىپ، قەددىنى كۆتۈرەلمەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئوت كۈچىدىكى پەرقنىڭ بەك مۇ چوڭ بولۇشىمۇ قوزغىلاڭچىلار ئۈچۈن بارغانسېرى پايدا سىز فاكتورغا ئايلىنىۋېرىدۇ، نەتىجىدە قوزغىلاڭچىلار بۇ ئۇرۇشتا ئۆڭۈشسىزلىققا ئۇچراپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. دېمەك تارشاتى ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ئۈچ قېتىملىق جەڭ نىڭ ھەممىسىدە شېڭ ئارمىيىسى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولىدۇ ھەمدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بالا - چاقىلىرى ئورۇنلاشقان ئارقا سەپكە بەك يېقىن كېلىپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ كۆپلىگەن خوتۇن - بالىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى تەرەپتىدە سەپ تارتىپ كېلىۋاتقان شېڭ ئارمىيىسى بولسا، ئارقا تەرەپلىرىدە بارغانسېرى تۆۋەنلەپ ياققان قېلىن قار بىلەن قاپلانغان ئېگىز تاغ بار ئىدى. شۇڭا قوزغىلاڭچىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئامالسىز تىز پۈكۈپ تەسلىم بولۇپ، كۆكە بۇلاق، سار بۇلاققا كۆچۈپ كېلىدۇ، پەقەت خالىل، ئىسمەقان، زەينەل، راقات قاتارلىقلار باشلىغان 300 دەك ئادەملا كۆرتى بېشىدىكى تاغقا قېچىپ كېتىشىدۇ.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن چىۋزۇك جۇن يەنە بىر قېتىم جانمۇقانىنى خالىلەرگە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ، جانمۇقان بېرىپ: «قورالىرىڭلارنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆيلىرىڭلارغا قايتىڭلار، ھۆكۈمەت سىلەرنى جازالىمايدۇ، مەن

قولۇمدا قۇرئان، ئاغزىمدا خۇدا بار ھاجىمەن، ئۆتكەن يىلدىكى بىتىمۇ ئۆز كۆچىگە ئىگە بولۇۋېرىدۇ، مەن سىلەرگە مۇشۇ دېگەنلىرىمنىڭ ھەممىسىنىڭ راستلىقىغا قەسەم ئىچىپ، ۋەدە بېرىمەن» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن خالىللەر بېقىنىپ (تەسلىم بولۇپ) كۆكە بۇلاقتىكى ئاۋۇللىرىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئوچ كۈندىن كېيىن جانمۇقان ئەۋەتىپ «كۆكە بۇلاق ئەتراپىدىكى قاراتاش دېگەن يەردە (بۇرۇلتوقاي چارۋىچىلىرىنىڭ كۆز مەزگىللەردە ئولتۇرىدىغان يايلىقى، سارسۇمبىگە 100 ك. م دەك كېلىدۇ.) بىر مۇھىم يىغىن ئېچىلىدۇ، بارلىق ئەل باشلىقلىرى بىلەن ئاقساقاللار ئاشۇ يەرگە يىغىلىڭلار» دەيدۇ، خالىل باشلىق 40 دەك ئادەم كېلىدۇ، جانمۇقان ئالدى بىلەن يىغىن قاتناشقۇچىلىرىغا «شېڭ ئاتىمىزنىڭ سالىمى» دەپ بەزىبىر يالغان - ياۋىداق، ياسالما گەپلەرنى قىلىپ، ئادەملەرنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىدۇ. ئاخىرىسىدا خالىل باشلىق 13 ئادەمنى «سارسۇمبىگە بېرىپ، كونا دوستۇڭلار چىۋ بوۋاي بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ قايتىڭلار» دەپ ئالتاي ۋىلايىتىلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى باش كاتىپى لى جۇنيۈن بىلەن بىللە خالىللەرنى ئەگەشتۈرۈپ سارسۇمبىگە ئېلىپ كېلىدۇ. خالىللەر سارسۇمبىگە كەلگەندىن كېيىن، چىۋزۇڭ جۇنمۇ ئۇلارغا بىر مۇنچە يالغان - ياۋىداق، تاتلىق گەپلەرنى قىلغانىدىن كېيىن، «مەن سىلەرنى دوۋبەن ئاتاڭلارنىڭ ئالدىغا باشلاپ بېرىپ، يۈز كۆرۈشتۈرىمەن، ھەم ئەپۇ قىلدۇرۇپ، قايتۇرماقچى بولۇپ ئولتۇرىمەن، باشقىچە گۇمان - ئەندىشىدە بولماڭلار، بۇقات بىلەن دەلىلخان سۇگۇربايېغمۇ سىلەرگە ھەمراھ بولۇپ بىللە بېرىپ قايتىپ

تىدۇ»، دەپ ئۇقتۇرىدۇ. ئاچ كەندىن كېيىن دەلىلخان سۇ-
گۇربايېفتىن باشقىلىرى (مۇشۇ ئارىلىقتا دەلىلخان سۇگۇر-
بايىنى ئۇشتۇمتۇت يوقاپ كېتىدۇ) بۇقات ۋالي ئىچىدە
خالىل، ئىسمەقان، زەينەل، راقات، شارىپ، كارىباي، قال-
مان، بورانباي، قاقش، ئىبرايقان، ناقشتاي، قالىم، تو-
مارلار ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىنىپ، ئايرو-
دورومدىلا قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلىنىدۇ. بۇكشىلەردىن
كېيىن، تۇرمىدە قارا خىزمەت ئىشلەپ يۈرۈپ پۈرسەتتىن
پايدىلىنىپ قېچىپ چىققان قالمان بىلەن ئالتاينىڭ 3 -
قېتىملىق قوزغىلىڭى مەزگىلىدە شېڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن
ۋەكىل بولۇپ بېرىپ، قايتماي، قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىكى
ئائىلىلىرىدە قېلىپ ئامان قالغان شارىپ، قاقش، قالىم
ئىبرايقاندىن باشقىلىرى جاللات شېڭ شىسەينىڭ زىيانكەش-
لىكىگە ئۇچراپ تۇرمىدە ئۆلىدۇ. كېيىنكى خەۋەرلەرگە ئاساسلا-
نغاندا، بۇ 14 ئادەمنىڭ ئىچىدە ئەڭ قاتتىق سوراق قىلى-
نىپ، باش جىنايەتچى دېگەنلەر بۇقات، قالىل، ئىسمەقان،
زەينەل، راقات بەش كىشى بولىدۇ.

بۇ يەردە يەنە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك
بىر ئەھۋال، بۇقات نېمە ئۈچۈن خالىلىلەر بىلەن قولغا
ئېلىندى، دەلىلخان سۇگۇربايىنى قانداقسىگە ئۇشتۇمتۇت
يوقاپ كەتتى؟ دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت.

بۇقاتنىڭ قولغا ئېلىنىشىغا ئاساسىي سەۋەب بولغان
نەرسە، شېڭ شىسەي 1941 - يىلى 4 - ئايىدا كۆكتوقاي،
چىڭگىل ناھىيىلىرىگە جىق ساندىكى «ئالتۇن قازغۇچى»
ئەۋەتىشتىكى مەقسىتى ئۆزىگە ئايان بولغانلىقتىن، ئالتاي-
دا يەنە بىر قېتىم چوڭ ۋەقەنىڭ تۇغۇلۇپ قېلىشىنىڭ

مۇمكىنلىكىنى ئالدىن مۆلچەرلىگەن ئىدى. شۇڭا ئۇ، 4 -
ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا مەخسۇس ئايروپىلان ئەۋەتىپ بوقاتنى
ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىپ كەلتۈردى. بىر قانچە كۈن،
شۇ چاغلاردا ئەڭ ئالىي كۈتۈش ئورنى ھېسابلىنىدىغان
غەربىي باغچىدىكى (شىگۈگۈيۈەندىكى) «ئالاھىدە مېھمان-
خانا» غا ئورۇنلاشتۇرۇپ راسا كۈتىدۇ، ھەمدە «سەن ۋالي
بولغاندىن بۇيان خىزمەتىنى ياخشى ئىشلىدىڭ، مەن سېنىڭ-
دىن ئىنتايىن رازى» دەپ ماختايدۇ ۋە شۇ ۋاقىتقىچە
تۇرمىدە ياتقان دادىسىنىڭ ئىنىسى شەمسىنى، ئۆزىنىڭ
بىر تۇغقان ئىنىسى ئەنۋەرنى، قېينى ئاتىسى قابىلنى، قېيە-
نى ئاكىسى مۇقاشنى، قېينى ئىنىلىرى مانكەن بىلەن
ماقاتنى تۇرمىدىن چىقىرىپ بېرىدۇ؛ شەمسى، مۇقاش،
ئەنۋەر ئۇچىسىنى ئۇرۇمچىگە ئېپكېلىپ خىزمەتكە ئورۇن-
لاشتۇرىدىغانلىقىنى، قالغانلىرىنى ئالتايغا يولغا سالغۇزۇپ
قويىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇندىن باشقا 1938 - يىلى قول
غا ئېلىنغان دادىسىنىڭ چوڭ ئىنىسى ماڭكەينى يۈرەك
كېسىلى بىلەن ۋاپات بولدى، دەپ ئۇقتۇرۇپ، جەسىتىنى
ئېلىپ كېتىشكە قوشۇلىدۇ. بۇلاردىن باشقا شەخسەن ئۆزى-
گە بىر يۈك ئاپتوموبىلىنى سوۋغا قىلىدۇ. ۋالي مەھكىمە
ھېسابىغا بولسىمۇ ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ مەخسۇس ئىشلىتىشى
ئۈچۈن بىر ئەمكى (يەڭگىل - لوككاۋوي) ماشىنا بوشاتتۇ-
رۇپ بېرىدۇ. ئاخىرىسىدا «ئالتايدىن بۇنىڭدىن كېيىن يەنە
بىرەر چوڭ ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقماسلىقىنى ساڭا تاپشۇرۇ-
مەن» دەيدۇ. چۈنكى شېڭ ھۆكۈمىتى ئالتاي قازاقلىرى
ئىچىدە تەسىرى ئەڭ چوڭ ئىككى ئادەم بار، ئۇنىڭ بىر-
سى، شارىپقان، يەنە بىرسى بۇقات. ئۇ، قارىماققا بىر

بەيسى بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭ تەسىرى - رولى ئەھمىيىتى ئالەن ۋاڭدىن ئالاھىدە چوڭ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ھاۋا زىر ۋالىي، شارىپقان بولسا ئۆز قولۇمدا (تۈرمىدە)، ئالەن بولسا ئۇرۇمچىدە، شۇڭا ئالتايدا يەنە بىرەر چوڭ ۋەقە- نىڭ تۇغۇلۇش - تۇغۇلماسلىقى ھەققەتەن بۇقات بىلەن بۇاستە مۇناسىۋەتلىك. دېمەك ئالتايدا ئۇنىڭسىز ھېچقانداق ئادەم مىدىر قىلالمايدۇ، دېگەن قاراشتا بولىدۇ. ئەمما كېيىن يەنە قوزغىلاڭ پەيدا بولىدۇ، شېڭ ھۆكۈمىتى بۇ ۋەقەنىڭ پەردە ئالدىدىكى ئاشكارا قوماندانى خالىل، ئارقىدىكى پىلانلىغۇچىسى بۇقات دەپ پەرەز قىلىدۇ. چىۋزۇڭجىننىڭ 7 - ئايدا قوزغىلاڭچىلارتەرىپىگە بىرىنچى قېتىم ئەۋەتكەن ۋەكىللىرى ئىچىدە قابىلنى (بۇقاتنىڭ قېينى ئاتىسى) قاتناشتۇرۇشتىمۇ، 9 - ئاينىڭ ئاخىرىسى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتكەن ئادەمى دەلىلخان سۇگۇربايىنى بولسىمۇ (بۇقات ئىككىسى دوست ۋە قىز ئۇزىتىپ، قىز ئالغان قۇدا ئادەملەر) «ئەگەر بۇقاتنىڭ قوزغىلاڭچىلار بىلەن مۇناسىۋىتى يوق بولسا، ئۇنىڭدا بۇقات بۇلار ئارقىلىق ھۆكۈمەت مەيدانىدا تۇرۇپ ئوبدان خىزمەت قىلىدۇ - دە، خالىللەرنى قوزغىلاڭ قىلىشتىن ۋاز كەچتۇرىدۇ. ئەگەر نەتىجە ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقسا، بۇ قوزغىلاڭنىڭ پىلانلىغۇچىسى بۇقات دېگەن پەرىزىمىزنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلىنىدۇ»، دېگەن ئاساستا ئىش ئېلىپ بارغانىدى. شۇڭا ئاخىرىسىدا بۇقاتنى باش جىنايەتكار دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، خالىللەر بىلەن بىللە ئېلىپ كېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇنىڭ جەسىدىنى 1956 - يىلى كۈزدە چىن تەنچۇ، ماۋزېمىن

قاتارلىق يولداشلارنىڭ جەسىدىنى قېزىپ ئېلىپ ئۇلانباي قۇربانلار قەۋرىستانلىقىغا كۆچۈرگەندە، شۇلار بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر جازا مەيدانىدا زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، بىر ئازگالغا كۆمۈلگەن يېرىدىن قېزىپ ئېلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەخسۇس ساماليوتتا ئالتايغا ئېلىپ بېرىپ، ئۆز يۇرتى بىتەۋىرگە دەپنە قىلىندى.

دەلىلخان سۇگۇربايىنىڭ «يوق بولۇپ كېتىشى» گەكەلسەك، بۇ ئادەمنىڭ 9 - ئايدا قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ۋەكىل بولۇپ بېرىپ، چىۋۇنىڭ كۈتكىنىدەك نەتىجە چىقىرالماي كېلىشىنى، شېڭ ھۆكۈمىتى «قوزغىلاڭچىلارنى گەپكە كىرگۈزەلمىگەنلىكىدىن كۆرمەستىن، ئەكسىچە دەلىلخان ماڭار ئالدىدا بۇقاتتىن ئالغان مەخپىي يوليورۇقىنى ئىجرا قىلغانلىقتىن بولدى» دەپ ئۇنىڭغىمۇ چوڭ گۇمان بىلەن قارايدۇ.

بۇقات بىلەن دەلىلخان سۇگۇربايىنى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئۆزلىرىنىڭ ئىنتايىن گۇمانلىق ئادەملەردىن بولۇپ قالغانلىقلىرىنى سېزىپ، قانداق قىلىشنىڭ لازىملىقىنى ئويلىشىپ قويىدۇ. گۇمانلىنىشنىڭ ئاخىرىسى، خالىلەر بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە بېرىپ، «شېڭ دوۋبەن بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ قايتىش» قا بېرىپ تاقالغاندىن كېيىن، ئەمدى دەرھال ھەرىكەتكە كېلىشتىن باشقىسىنىڭ ھەممىسى كېيىن پۇشايمان قىلىش ئىكەنلىكىگە كۆزلىرى يېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىشكە بەل باغلايدۇ. ئەمما بۇ ۋاقىتتا بۇقاتنىڭ قېشىغا «ۋالېينىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش» دېگەن بانا بىلەن خېلى بۇرۇنلا ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ ئىككى ئادىمى (ئاتالمىش خۇيزۇ) ئۇنىڭ مەيلى كۈندۈزى، مەيلى كېچىسى بولسۇن قېشىدىن ئىككى غېرىچمۇ ئايرىلمايدىغان «ھەققىي سادىق» كانىۋىيى بو-

لۇپ ئەگىشۋالغاندى، شۇڭا ئۇ ئادەم مۇھىم پەيتتە خەۋپ قەپىزىدىن قېچىپ قۇتۇلۇشقا ئامالسىز قېلىپ، چىۋ بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كەتتىدە، دەلسلىخان سۇگۇربايېۋ 1941 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سارسۇمبىدىن قېچىپ چىقىپ، جەمئىيەتچىلىك ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئالتايدىكى 3 - قېتىملىق قوزغىلاڭ ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بىر تەرەپلىمە قىسمىغا ئايلىنىشى

1940 - يىللار ئىچىدىكى ئالتايدا پەيدا بولغان ئۈچ قېتىملىق قوزغىلاڭ، ئەمەلىيەتتە بىر بىرسىنىڭ مۇقەددىمىسى، بىر - بىرىنىڭ داۋامى، بىر - بىرىنىڭ رىغبەتلەندۈرگۈچىسى بولدى، ئاخىرىسىدا تەرەققىي قىلىپ «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ بىر تەرەپلىمە قىسمى بولۇپ شەكىللەندى. شۇنىڭدەك ئۇزۇنىڭ كۆزگە كۆرىنەرلىك نەتىجىسى بىلەن ئېلىمىزنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابى تارىخ خاتىرىسىنىڭ بىر بېتىدىن ئورۇن ئالدى.

ئالتايدىكى بۇ 3 - قېتىملىق قوزغىلاڭ ئۇمۇمەن ئېيتقاندا مۇنداق بىر قانچە باسقۇچلارنى بېشىدىن كۆچۈردىدۇ.

I - باسقۇچ ـــ ئۇچقۇندىن يالقۇن چىقىش.

1941 - يىلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق قوزغىلاڭنىڭ لاۋۇلىدىغان يالقۇنى ئۇزىدىن نەچچە ھەسسە كۈپ ھەربىي بېسىم كۈچىنىڭ زەربىسىگە دۇچ كېلىپ ئامالسىز چۆشكۈنلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇچقۇنى پۈتۈنلەي ئۆچۈپ كەتمىدى، خالىلىلەر، جانمقانىنىڭ خۇدابىلەن قۇرئانخاقلىغان قەسىمىگە ئىشىنىپ، ئالدامغا چۈشۈپ تەسلىم بولۇپ قايتىپ كەلگەندە،

ئوسمان، كامال قاباس قاتارلىقلار قوراللىرىنى تاپشۇرماي، 20 نەچچە ئائىلىنى باشلاپ جۇڭغارىيە قۇملۇقى ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. بۇلارنى دەسلەپتە ھېچكىم ئىزلىمەيدۇ، ھەتتا ھېچكىم سەزمەيمۇ قالىدۇ. چۈنكى ئۇ چاغلاردا ئوسمان (1)

① بۇيەردە تىلغا ئېلىنغان ئوسمان، قەدىمكى نامى ھەممىگە مەلۇم بولغان باندىت ئوسماندۇر. ھۆرمەتلىك كىتابخانلار، ھازىر پارتىيەمىز، مەركەزدىكى رەھبەرلىرىمىز ھەممە مەسىلىدە، جۈملىدىن تارىخىي ئىشلارغا، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن شەخسىلەر ئۈستىدە توختالغاندا، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەشنى، ربئاللىققا ھۆرمەت قىلىشنى، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئاشۇرۇپمۇ ئەتىمەسلىك، يوشۇرۇپمۇ قالماسلىقنى، يالغان سۆزلىمەسلىكنى تەكىتلەپ كېلىۋاتىدۇ. ئاشۇنداق ئىكەن، بىز ئوسماننىڭ ئۆتمۈشىگە نىسبەتەنمۇ بىرتەرەپلىمە ئىككىگە بۆلۈنۈشى بويىچە، يەنى ئۇنىڭ بۇرۇنقىسى بىلەن كېيىنكىسىگە، مەيلى قىلچىلىك بولسىمۇ ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى خەلق مەنپەئىتى يولىدا ئىشلىگەن ئىشلىرى بىلەن كېيىنكى ۋاقىتلاردا خاتالىشىپ، خەلققە بالايىئاپەت كەلتۈرگەن جىنايەتمىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ، ئۆزۈاقتىدىكى ھەقىقىي ربئاللىق بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندا تۇغرا بولغان بولىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەيلى ئۇ ئاشۇ ۋاقىتتا ئائىلىق ياكى ئائىسىزلىك قىلغان بولسۇن، ئۇنىڭ 1946 - يىلىدىن بۇرۇنقى، بولۇپمۇ 43 - يىلىدىن 46 - يىلىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ھەرىكەتلىرى بىر قاتار ئىنقىلابىيلىققا ماپىل ھەرىكەت. 46 - يىلىدىن كېيىنكىسى بولسا، باندىتلىق، ئىنقىلابقاخائىنلىق ھەرىكەت دېيىشكە بولىدۇ. مېنىڭ بۇماقالەم پۈتۈنلەي ئالتايدىكى 46 - يىلدىن ئىلگىرىكى ۋەقەنى كۆزدە تۇتۇپ يېزىلغانلىقتىن، ئوسماننىڭ شۇمەزگىللەردىكى رولىنى تىلغا ئالماسلىق ربئاللىققا يېراقلاشقانلىق بولىدىغانلىقى چۈشىنىشلىك. خۇش ئەمدى ئۇنىڭ 46 - يىلىدىن كېيىنكى تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك جىنايى ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا، مەن يېقىن كەلگۈسىدە يەنە بىر مەخسۇس ماقالە يېزىپ بايان قىلماقچىمەن.

قوزغىلاڭچىلار ئوتتۇرىسىدا ئانچە ئىسمى چىقمىغان، 3 - 4 - قاتاردىكى «باتۇر» لارنىڭ بىرسى ئىدى. بۇنىڭدىن كېيىن بۇقات بىلەن خالىللەرنىڭ ئۇرۇشچىگە ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنى بىلگەن سۇلەيمەن بېكتۇر ① ئون نەچچە ئائىلىنى ئەگەشتۈرۈپ ئوسمانلارغا بېرىپ قوشۇلدۇ. مۇشۇ ئارىلىقتا يەنە، 6 - ئايدا «ئالتۇن قازغۇچىلار» نىڭ مەخپىيەتلىكىنى ئوقۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان كاددرباي جۇيجاڭ پۈرسەت تېپىپ سارسۇمبىدىكى تۇرمىدىن قېچىپ چىقىدۇ ۋە كورتىدا ئولتۇرغان ئاۋۇلغا بېرىپ، كەلەسىڭ يارىدەم قىلىشى بىلەن ئاكا - ئۇكىلىرىنى، خوتۇن - بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ 20 دەك ئادەم بىلەن ئومۇ ئوسمانلارنى تاپىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇلار 50 دەك ئائىلە، 200 دەك ئادەم بولۇپ، قۇم ئىچىدىكى قارغاندىشىبە دېگەن يەرگە بېرىپ، مۇداپىئەلىنىپ تۇرىدۇ. 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يېمەك - ئىچمەكتىن قىسىلىپ قالغانلىقتىن، ئۇرۇمچىدىن ئالتايغا 20 نەچچە تۆگىگە گۇرۇچ ئارتىپ كېتىۋاتقان كارۋانلارنى يول توسۇپ تۇتۇۋېلىپ، تۆگىلىرى بىلەن گۇرۇچلىرىنى ئەپقېلىپ ئادەملىرىنى قويۇۋېتىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى كۆزدە تەسلىم بولماي قېچىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى، ھازىر قەيەرلەردە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شېڭ ھۆكۈمىتى 42 - يىلى 2 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئۇلارنى نەسىھەت قىلىپ قايتۇرۇپ كېلىشكە ۋاتتان بېي، ماغاۋىيا،

① بۇيەردە ئىسمى ئاتالغان سۇلەيمەن بېكتۇر - شاقابايى سۇلەيمەن. ئۇ،يۇقىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنغان سۇلەيمەن نۇسىپ بىلەن باشقا - باشقا ئادەم.

زالىڭ، ماسىيلە زەڭگى قاتارلىق ئادەملەرنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئوسمانلار ئۇلارغا «باشقىسىنى قويۇپ تۇرايلى، تۇنۇگۈنلا بۇقات بىلەن خالىللەرنى تۇتۇپ ئەكەتكەن ھۆكۈمەتلىرىڭنىڭ سىلەرگە تەگمەيدۇ، دېگەن سۆزلىرىگە زادى قانداق ئادەم ئىشىنىدۇ»، دەپ ئىككى ئېغىز گەپ بىلەن ئۇلارنى ئېغىز ئاچقۇزماي يولغا سالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شېڭ ھۆكۈمىتى بۇ «پالاكەتلەر» نىڭ ئەتىياز كېلىپ قول - پۇتلىرى يېنىكلەشكەندىن كېيىن ئالتاي تاغلىرىغا چىقىۋېلىپ، ئەركىن ھەرىكەت قىلىدۇ، يىلتىز تارتىپ يامراپ كېتىدۇ، ئۆتكەندىكىگە ئوخشاش تېخىمۇ چوڭ ئاۋارىچىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ قورقۇپ، مۇنداق ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنى ھازىرقى ئەڭ قىينىچىلىق پەيتتە قورال كۈچى بىلەن بىراقلا ئۆچۈقتۇرۇپ تاشلىماقچى بولىدۇ. 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇرىبجابنى (موڭغۇل) باشلىق قىلىپ 200 ئەسكەر (100 نى موڭغۇللار) ئەۋەتىدۇ، ئىككى تەرەپ ئۇچبۇلاق ئەتراپىدا ئۇچرىشىپ بىر مەھەل ئۇرۇشقاندىن كېيىن، ئوسمانلار ۋەزىيەتنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى پەملەپ، 17 - 18 ئادەم بىلەن قېچىپ چىقىپ قوتۇلۇپ كېتىدۇ. قالغانلىرىنى بۇرىبجابلار تەسلىم قىلىپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇقاتاردا ئوسمان، سۇلەيمەن، قاباس، كاددرباي قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى سارسۇمبە شەھىرىگە ھەيدەپ ئاپىرىپ نەزەربەنت قىلىپ قويىدۇ. مۇشۇ تۆھپىسى ئۈچۈن بورىبجاپ دەرھال ئۆتكەن يىل كۆزدە سوۋېتكە قېچىپ كەتكەن دەللىخان سۇگۇربايېۋنىڭ ئورنىغا سارسۇمبە ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بولىدۇ.

3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، كۆكتوقاي ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى كەلەسىنى شەھەرگە كېلىپ كېتىشكە تەكلىپ قىلىدۇ، كەلەس بۇنىڭ ياخشىلىق ئەمەس ئىكەنلىكىنى سېزىدۇ، چۈنكى ئۇ ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىلىرىنىڭ ۋە ئالدىنقى قاتاردىكى «باتۇر» لارنىڭ بىرسى ئىدى؛ يەنە كېلىپ ئۇ، ئۆتكەن يىلى قىشتا تۇرمىدىن قاچقان ھېلىقى كادىرباي جۈيجاڭنى ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويۇپ، ئوسمانلار تەرەپكە يولغا سېلىپ قويغانىدى. دېمەك ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا كۆتۈپ تۇرغان تەقدىر تۇرمە ياكى ئۆلۈم ئىدى. شۇڭا ئۇ، يېقىن تۇغقانلىرىدىن 20 دەك ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ، قازانقۇمدا تىقىلىپ ياتقان ئوسمانلارغا بېرىپ قوشۇلدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار 40 تەك ئادەم بولۇپ، بەيتىك تېغىغا يېقىن بولغان قارامايىل دېگەن يەرگە بارىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇشۇ ئەتراپتا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەنلىكىنى چارۋا باققان پادىچىلار ئارقىلىق ئاڭلاپ قالغان شېڭ ھۆكۈمىتى، 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مالگاجىدار، ماسەي، سىيىت دېگەن ئۇچ كىشىنى ۋەكىل قىلىپ، ئوسمانلارنى بېقىندۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ، مالگاجىدارلار ئىزلەپ بېرىپ ئوسمانلارنى تاپالمای قايتىدۇ، لېكىن ساقچى ئورنى ئۇلارنى «يالغاندىن تاپالمىغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە تىل بىرىكتۈرۈپ قايتىپ كەلدى» دېگەن قاراشقا كېلىپ قولغا ئالماقچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مالگاجىدارلار 20 نەچچە ئادەم بولۇپ قېچىپ يەنە ئوسمانلارغا بېرىپ قوشۇلىدۇ - دە، ھەممىسى بىللە 4 - ئاينىڭ ئاخىرى ئالتاي تاغ تىزمىسى ئىچىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ، 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنلىرىدە ئوسمان ئۆزىنىڭ بىر

تۇغقان يالغۇز ئىنىسىگە «ئەگەر ھۆكۈمەت سارسۇمبىدىكى نەزەربەنت قىلىپ قويغان خوتۇن - بالىلىرىمنى ئەكېلىپ بېرىپ، ئىشەنچ بىلدۈرسە تەسلىم بولىمەن» دېگەننى ئېيتىپ، كۆكتوقاي شەھىرىگە ئەۋەتىدۇ، شېڭ ھۆكۈمىتى دەرھال ئوسمانغا ئادەم ئەۋەتىپ «ئۇكاڭ قاتتىق قەزىپ ئاغرىپ قالغانلىقتىن قايتالمىدى، ئەمما بالا - چاقىلىرىڭنى 6 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى قاجنابىي شىيەنجاڭ بىلەن ماغاۋبىيە ۋە زالىڭلار ئېلىپ بېرىپ قولۇڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، شۇنىتىدىن كۆتۈپ ئالغىن» دەپ خەۋەر قىلىدۇ.

ئەسلى بۇ مەسىلىدە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئېيتقان سۆز، ھەرىكەتلىرى پۈتۈنلەي ئالدامچىلىق بولۇپ، ئۆز - ئۆزلىرىنىڭ كۆڭۈللىرىگە پۈكۈپ قويغان مەخپىي مەقسەتلىرى بارئىدى. ئوسمانىنىڭ مەقسىتى مۇشۇنداق قىلساڭلار تەسلىم بولىمەن، دەپ ئالداپ، خوتۇن - بالىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئالماقچى؛ شېڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مەقسىدى، ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنى بېلىق تۇتىدىغان قاماقنىڭ قىزىل يېمى قىلىپ ئالداپ، شۇ ئارقىلىق ئوسمانلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا قۇرۇپ قويغان تورىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ ئېلىپ، ئەدىپىنى بەرمەكچى ئىدى. قاجنابىيلەر ئوسمان قاتارلىق تۆت ئائىلىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى 300 دەك ئەسكەرنىڭ «مۇھاپىزەت» قىلىشى بىلەن ۋەدە قىلغان يەرگە ئېلىپ بارىدۇ، لېكىن ئوسمانلار خېلى يىراقتىن ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ئۇچراشماي قويىدۇ - دە، «بوپتۇ، قانداق قىلىپ بولمىسۇن خوتۇن - بالىلار يىراق سارسۇمبىدىن يېقىن - كۆكتوقاي ئەتراپىغا كېلىدىغۇ، كېيىنچە بىر گەپ

بولار»، دەپ قايىرتىنىڭ بېشىدىكى تاغقا چىقىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇقېتىم ھەر ئىككىلا تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدە ئويلىغان مەقسەتلىرىگە يېتەلمەيدۇ.

6 - ئاينىڭ باشلىرىدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆز ئادەملىرى ئىچىدە كېلەچەك مەسلىسىگە ئائىت بەزىبىر پىكىر ئىختىلاپى تۇغۇلىدۇ، 9، 10 ئاي ئائىلە بالا - چاقىلىرىدىن، ئەل - يۇرتىدىن ئايرىلىپ ئاچ - يالىڭاچ، ئۇيقۇ يوق، كۆلكە يوق، سوغۇققا توڭلاپ، ئىسسىقتا پىشىپ، سەرگەردان بولۇپ يۈرۈش ھەقىقەتەن ئاسان ئىش ئەمەس - دە؟! ئۇنىڭ ئۈستىگە روھقا ئوزۇق، كۆڭۈلگە مەدەت بولارلىق كۆز ئالدىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان بىرەر ئۈمىدنىڭمۇ دېرىكى يوق ئىدى. دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە تۇرغان بىرپەيتتە، شېڭ ھۆكۈمىتى ئوسمانلار تەرەپكە يەنە سالىق تەيجى، ئادىلقان بىي قاتارلىق ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ «نەسىھەت» قىلدۇرىدۇ، بۇنىڭغا ئوسمان، كەلەس باشلىق بىر مۇنچىسى قۇلاق سالمايدۇ، لېكىن قاباس، ئابدىراقمان، كادىرباي قاتارلىق 5 ، 6 ئادەم تەلەيلىرىنى سىناپ باقماقچى بولۇپ، تەۋەككۈل قىلىپ قايتىپ كېتىدۇ. ئەمما ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتمەستىن 8 - ئايغا كەلگەندە، كادىرباي يېڭىباشتىن قولغا ئېلىنىدۇ، شۇنىڭدەك بىر نەچچە ئاينىڭ ئالدىدا ۋەكىل بولۇپ بېرىپ، نەزەرىبەنت قىلىپ قويۇلغان ئوسمانىنىڭ ھېلىقى ئۇكىسىمۇ قولغا ئېلىنىدۇ (بۇلارنىڭ ھەرئىككىسىمۇ كېيىن تۇرمىدە ئۆلدى). بۇنى كۆرگەن ئابدىراقمان، قاباس قاتارلىق قايتىپ كېلىپ تەسلىم بولغانلارلا ئەمەس، بەلكى ئۆتكەن يىلى قوزغىلاڭغا قاتناشقان بىر مۇنچە ئادەملەردىمۇ قورقۇش پەيدا بولىدۇ.

نەتىجىدە ئابدىراقمان، قاباسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 40 نەن كۆپرەك ئادەم قېچىپ چىقىپ قوزغىلاڭچىلارغا كېلىپ قوشۇلىدۇ.

1942 - يىلى 10 ئاينىڭ ئاخىرلىرى قايسي (خالىلنىڭ ئىنىسى)، جەمشىت (زەينەلنىڭ ئاكىسى)، قاقاشالار ئۇرۇمچىدە تۇرمىدە ياتقان خالىل بىلەن زەينەل، راقاتلارنى يوقلاپ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ئېلىپ ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. شېڭ ھۆكۈمىتى بۇلارنى تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشتۈرۈش بۇيىقتا تۇرسۇن، ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىنى تارتۇېلىپ ئۆزلىرىنى نەزەربەنت قىلىپ تاشلايدۇ. لېكىن ئۇلار بىر ئامالنى قىلىپ قېچىپ چىقىپ كۆكتوقايدىكى ئۆيلىرىگە قايتىپ بارىدۇ. خالىلنىڭ 3 - ئوغلى سايىپ «كېيىنچە بىرەر چاتاق چىقىپ يۈرمىسۇن» دېگەن تۇغرا مەقسەت بىلەن، بۇلارنىڭ باشلىرىدىن ئۆتكەن ھەقىقىي ئەھۋالنى باشتىن - ئاياغ كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىغا بېرىپ مەلۇم قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ناھىيىلىك ساقچىنىڭ 20 نەچچە ئادىمى قابىيلەرنى تۇتۇشقا بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سايىپلار پۈتۈن ئاۋۇلى بىلەن ھەربىرىكەتكە كېلىپ، بارغان ئەسكەرلىرىنىڭ 4،3 نى ئۆلتۈرۈپ، باغلاپ قويغان ئادەملىرىنى بوشىتىپ ئېلىپ، غەنىمەت ئالغان مىلتىقلىرى بىلەن قوراللىنىپ، جەمئىي 30 دەك ئادەم بولۇپ قېچىپ چىقىپ ئوسمانلارغا بېرىپ قوشۇلىدۇ.

1943 - يىلى يانۋاردا، شېڭ ھۆكۈمىتى ئوسمانلارغا قاراشلىق ئەل ئورۇنلاشقان ئۈندىر قاراغا 300 كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ ھۇجۇم قوزغايدۇ، لېكىن شېڭ ئەسكەرلىرى

ئۆزلىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ، قوزغىلاڭچىلار ئۇلارنىڭ 40 نەچچە ئادىمىنى يوقىتىپ، 300 گە يېقىن مىلتىقىنى غەنىمەت ئالىدۇ، مۇشۇ ئۇرۇشتا سايىپ خالىل ئوغلى قازا تاپىدۇ.

1943 - يىلى 2 - ئايدا چىڭگىل خەلقىدىن بىرنەچە بولۇپ سۇلۇبای، تەسكەمباي، توقتاۋبايلار باشلىغان 20 نەچچە ئادەم كېلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلىدۇ، بۇنىڭدىن ئىلگىرى، بۇ 3 - قېتىملىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ قاتارىدا چىڭگىلدىن ئاساسەن ھېچكىم يوق ئىدى، مۇشۇنىڭدىن كېيىن 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر شېڭ ئارمىيىسى بىلەن قوزغىلاڭچىلار ئوتتۇرىسىدا قارامايلى، جىيەك، قۇلانبۇلاق، بالىقېرتىش، كۇرتى، كۆجىرتى قاتارلىق يەرلەردە بىر قانچە قېتىم ئۇرۇش بولىدۇ. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە، ئومۇمەن ئېيتقاندا قوزغىلاڭچىلار «ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىش، قېچىپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىش، ئۇرۇش قىلغاچ يۈرۈپ ئازدۇرۇپ كېتىش» تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، جۇدۇڭلىققا ئىگە بولىدۇ، شېڭ ئارمىيىسىنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر 80 - 70 ئادەمنى يوقىتىپ، 50 - 40 قورالىنى غەنىمەت ئالىدۇ. مۇشۇ ئۇرۇشلارنىڭ بىرسى بولغان بالىقېرتىش جېڭىدە، ئوسمانىنىڭ ئاستىدىكى ئاتقا ئوق تېگىپ، پىيادە قېلىپ قولغا چۈشۈش خەۋپى ئاستىدا قالغاندا، سۇلۇبای يېغىپ تۇرغان ئوققا قارىماستىن ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ ئوسمانىنى كەينىگە مىنگۈزۈۋېلىپ، قېچىپ قۇتۇلدۇرۇپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇ (سۇلۇبای)، بىرىنچى قېتىم ئالاھىدە كىشىلەرنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ، «باتۇر» دېگەن نامغا ئىگە بولىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، 1941 - يىلى 2 - قېتىملىق قوزغىلاڭ

لاڭدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ ئائىلاج تەسلىم بولغانلاردىن ياكى باشقا سەۋەبلەر بىلەن قولغا ئېلىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەنلەردىن بىردىن - ئىككىدىن، بەشتىن، ئالتىدىن ھەتتا 40 - 30 تىن بولۇپ، قېچىپ چىقىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلغانلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىدۇ. پەقەت ئالتاي دائىرىسىدىنلا ئەمەس، ئېرەنقاۋدىرغا ئەتراپىدىن، قۇمۇل، بارىكۆلدىنمۇ قېچىپ چىقىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلغانلار ئاز بولمىدى؛ مەسىلەن: بارىكۆلدىن قۇۋانىشباي قاتارلىق قولغا ئېلىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن بىر مۇنچە ئادەملەر، ئالتايدىكى شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدىن قېچىپ چىققان توقتاغان، سېندىسكوپ (رۇس)، فۇكالڭ تۇرمىسىدىن قېچىپ چىققان جولدىباي (44 - يىلى ئىنقىلابقا خائىنلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئېتىپ تاشلاندى)، ئۇرۇمچى تۇرمىسىدىن قېچىپ چىققان قالمان قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭچىلار قاتارىغا بېرىپ قوشۇلۇپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1943 - يىلى 6 - ئايلارغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ سېپى زوردىن 400 گە يېقىن ئادەمنى، 150 دەك قورالى بار خېلى چوڭ بىر گۇرۇھ بولۇپ شەكىللىنىدۇ.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئادەم سانى جەھەتتىن مۇنچىلىك تېز كۆپىيىشى، ئۇلارنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە ئۆز رەقىبلىرىگە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ قاخشاتقۇچ زەربە بېرىشلىرى ئۈچۈن ھەقىقەتەنمۇ پايدىلىق بىر ئامىل بولغانىدى. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئادەم سانىنىڭ قىسقىلا بىر ۋاقىت ئىچىدە بەك تېز كۆپىيىپ كېتىشى، قوزغىلاڭچىلارغا ئۇلارنى يېمەك - ئىچمەك، ئات - ئۇلاق ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئادەتتىكى ئۇسۇل - چارىلەر بىلەن ھەل

قىلىشلىرى مۇمكىن بولمايدىغان قىينچىلىقلارنىمۇ بىلله ئېلىپ كەلدى، شۇڭا بۇلار «كۆز قاراڭغۇلاشسا تام ئۇسىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش، ھەر تەرەپكە قاتراپ، يول تۇسۇش، ئوغرىلىق قىلىش، ھەتتا بۇلاپ - تالاشقا ئوخشاش باشقا لارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ناتوغرا قوپال ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مۇشۇ جەريانىدا، ئالتاي، بوغدا تاغلىرىدىكى خەلقلەرگىلا ئەمەس، ھەتتا موڭغۇلىيە گىمۇ تىنچلىق بەرمەيدۇ. بىر قانچە قېتىم چېگرىنى بۇزۇپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ يىلقا، تۆگىلىرىنى ھەيدەپ كېتىدۇ. قوغلاپ كەلگەن بىر نەچچە ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، 1943 - يىلى 7 - ئايدا موڭغۇلىيە تەرەپ قوزغىلاڭچىلارغا قامقاش (قازاق) دېگەن ئادەمدىن خەت ئەۋەتىپ، سىلەرنىڭ شېڭ شىسەيگە، گومىنداڭغا قارشى چىقىپ قوراللىق كۈرەش قىلىشىڭلارنىڭ ئومۇمىي يۆنىلىشى تۇغرا، لېكىن كۆرۈنگەنلەرگە ئىشىنىپ، يارىماس ھەرىكەتتە بولۇشىڭلار مۇۋاپىق ئەمەس. ئەۋەتتە سىلەرنىڭ مۇنداق قىلىشىڭلار بەزىبىر ئامالسىزلىقتىن بولغانلىقىنى بىز چۈشىنىمىز، شۇڭا بۇنىڭدىن كېيىن مۇنداق ناتوغرا ھەرىكەتلەردىن ۋاز كېچىپ، ملىتىنى پەقەت ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قارىتىڭلار؛ ئەگەر مۇشۇنداق قىلىشقا قوشۇلمىدىغان بولساڭلار، بىز سىلەرنى قوللايمىز، ھەمدە يېقىندىن ياردەم قىلىشقا تەييارمىز»، دەيدۇ. بۇ ئەھۋال قوزغىلاڭچىلارغا كۈچلۈك روھى ئۈزۈق ۋە ئىلھام، مەدەت، بولۇپلا قالماي بەلكى ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىش ئىنتىزارلىغا يۆلەنچۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسلىرىغا دەرھال قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈ-

رۇپ، جاۋاب خەت يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئۆز ئاراچۈشىنىش ئۈچۈن قاباس، شەردىمان، تەسكەمبەي قاتارلىقلارنى ئەۋەتىدۇ (خەتكە يېزىلىدىغان گەپلەرنىي سۈلۈباي بىر ئېغىز - بىر ئېغىزدىن ئېيتىپ بېرىدۇ، ۋاقىت خالىل ئوغلى يېزىپ چىقىدۇ، ئاخىرىدا ئوسمان بىلەن قابىينىڭ مۆھۈرى بېسىلىدۇ). قاباسلار بىر نەچچە كۈن ئويلاقتا بولۇپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، رازى بولۇپ خوشال - خورام قايتىدۇ، موڭغۇلىيە تەرەپ ئۇلارنىڭ ھەر بىرسىگە بىردىن ماۋزېر، ئوسمانغا مەخسۇس بىر ئاپتومات (ئونىڭدىن بۇرۇن بۇلار ئاپتومات دېگەننىڭ نېمە ئېكەنلىكىنى بىلمەيدىغان ئىدى)، بىر دۇربىن، قابىي بېتمىشى ئوغلىغا بىر ماۋزېر تەقدىم قىلىپ ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

ئاردىدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەكرار - تەكرا تەكلىپ قىلىشى بىلەن، 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا موڭغۇلىيە تەرەپ قالقاباي، غابدىل، قورمانقان قاتارلىق ئالتە ئادەمدىن تەشكىل قىلىنغان مەسلىھەتچىلەر گۇرۇپپىسىنى ئەۋەتىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي «خەلقنىڭ شېڭ شىسەيگە قارشى تەشكىلاتى» ① دېگەن تەشكىلات قۇرۇلىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تاي سويۇپ توي قىلىپ، جانىبېكنىڭ ② تۇغقىنى ئېلىپ چىقىپ تىكىدۇ. مۇشۇنىڭ

① شىنجاڭ داشۇدە رەتلەنگەن «شىنجاڭدىكى چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» گە قارالسۇن.

② جانىبېك، ئابىلاي خانىنىڭ زامانىدا ئۆتكەن قازاق خەلقىنىڭ ئاتاقلىق باتۇرى، 1792 - يىلى 80 نەچچە يېشىدا ۋاپات بولغان. كىشىلەر ئۇنى «كەبرەي جانىبېك»، «باتىرجانىبېك» دەيمۇ ئاتىشىدۇ، ئۇنىڭ 11 - نەۋرىسى زاريقان چىڭگىل ناھىيىسىدە تۇرىدۇ. جانىبېك باتىرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى كۆتۈرۈپ يۈرگەن ئۇنى (باھاسىنى) «ھەدەنىمەت ئىنقىلابى» غا قەدەر ئاشۇ ئادەمنىڭ قولىدا ساقلانغانلىقى ئىدى، ھازىر بار - يوقلۇقىنى بىلمەيمەن.

دىن باشلاپ قوزغىلاڭچىلار ئاستا - ئاستا توغرا يۆنىلىشكە قاراپ يۈزلىنىپ، مەلۇم ئىنقىلابى تىندىنىسىيگە ئىگە بىر قوراللىق كۈچ بولۇشقا قەدەم تاشلايدۇ.

9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى موڭغۇلىيە تەرەپتىن بىرىنچى نۆۋەت 200 قورال (مىلتىق)، 40 پىلىموت (ئون ئىغىر پىلىموت)، 50 ساندۇق ھەرخىل ئوقما ئىگە بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن دەل مۇشۇ مەزگىللەرگە كەلگەندە ئالتايدىكى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ھەرخىل، ھەر ياڭىزا ئالۋاڭ - ياساقلىرى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ، پۈتۈن ۋىلايەت خەلقىنىڭ بولۇپمۇ كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدىكى خەلقلىرىنىڭ جېنىغا پېتىپ، چىدىغۇسىز دەرىجىگە يېتىدۇ. چۈنكى بۇرۇنقى ئالۋاڭ - ياساقلارنىڭ سىرتىدا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ئالتاي قوزغىلاڭچىلىرىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن يۆتكەپ كەلگەن نەچچە مىڭلىغان ئەسكەرلىرىنى مىنىدىغان ئات، يۈك ئارتىدىغان تۆگە، يەيدىغان گۆش بىلەن تەمىنلەش (ئۇ چاغلاردا ئالتايدا ئاساسەن ئاشلىق تېرىلمايتتى، 90% خەلق چارۋىچىلىقنى كەسىپ قىلاتتى، شۇڭا ھەربىلەر ئاساسەن گۆش بىلەن ئوزۇقلىنىشقا توغرا كېلەتتى) نىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ ئۈستىدە ئىدى. مۇشۇنداق بىر ۋەزىيەتتە (يەنى، بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭچىلارسانىڭ كۆپىيىشى بىلەن ھەر تەرەپتىن موڭغۇلىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ، كۈن ئۆتكۈزۈشلىرى قىيىن بولغانلىقتىن)، 1943 - يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسىم خەلقى بىراقلا قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ چىقتى، 10 -

ئاينىڭ باشلىرىدا سۇلۇباي چىڭگىلدىكى خەلق ئاممىسى ئارىسىغا بېرىپ ئۇلارنى قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈشكەسەپەرۋەر قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى، بۇنىڭدا ئاممىنىڭ پوزىتسىيىسى ئاكتىپ بولدى، بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بەكمۇ ئالاقزادە بولۇپ، خېلى جىددىيلىشىپ قالدى، شۇڭا ئالتايدىكى بۇرۇنقى بار ئەسكەرلىرىنىڭ سىرتىدا، ئۇرۇمچى تەرەپتىن كەينى - كەينىدىن بىر قانچە قېتىم نۇرغۇن ھەربىي قوشۇن يۆتكەپ كەلدى. بۇلار: 3 - دىۋىزىيىنىڭ 31 - پولكى، پولك باشلىقى لي كۇي، 3 - دىۋىزىيىنىڭ 32 - پولكى، پولك باشلىقى دەي كۇيجۇ؛ ئۈچكى 1 - پولك، پولك باشلىقى شۇي كېيى، ھەمدە 7 - چاڭ شياڭ پولكىنىڭ ئىككى ئاتلىق يىگى، ئىككى پىيادە يىگى ۋە ئۇلكىلىك باۋئەن دۇيىنىڭ 1 -، 2 -، 3 -، 4 -، يىگىلىرى شۇنىڭدەك يەنە بىر زەمبىرەك يىگى، بىر تانكا لىيەنى، 300 كىشىلىك جىڭسادۇي قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان جەمئىي 4650 ئەسكەردىن كۆپرەك قوشۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇشۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلىپ، بارغانسېرى يامىراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالماقچى، ئەگەر ئىمكان بولغان تەقدىردە بىراقلا ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلىماقچى بولۇپ، 10 - ئاينىڭ 20 لىرىدە سارسۇمبىدىن بىر پولك ئەسكەرنى ئاتلاندۇردى؛ ئۇلار كۆكتوقايدىكى ئىككى پولك ئەسكەر بىلەن بىرلىشىپ، قارا بۇلغۇن، دۆرە قاتارلىق يەرلەردە قوزغىلاڭچىلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. قوزغىلاڭچىلارمۇ بوش كەلمەي قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى، لېكىن ئۇلار شۇنچە جىق، مۇنتىزىم

ئەسكەرنىڭ بېسىمغا داۋاملىق بەرداشلىق بېرەلمەي، چىڭ گىلنىڭ بۇلغۇن دېگەن يېرىگە چېكىنىپ باردىدۇ. بۇلارغا شۇ ھامان سۇلىۋ بايلارنىڭ ھەربىكەتلەندۈرۈشى بىلەن قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇشقا تەييار تۇرغان ۋاقتىدا، يىلقايدار باشلىغان چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ يېرىم خەلقى كېلىپ قوشۇلدۇ. چىڭگىلنىڭ يېرىم خەلقىنى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى «باندىتلاردىن قوغدايمىز» دېگەن بانا بىلەن چىڭگىل شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىغا كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېتىدۇ.

دەل مۇشۇنداق قىيىن ۋەزىيەت يۈزبېرىپ تۇرغان جەددىي پەيتتە، 1941 - يىلى كۈزدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن دەلىلخان سۇگۇربايېۋ 1943 - يىلى 11 - ئايدا موڭغۇلىيە ئارقىلىق ئالتايغا قايتىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىچىگە كېلىدۇ، ھەمدە ئۆزى بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تۆمۈرخان، ھەربباي، ئالىيخان، قاسەن، قۇرماش، سولتان، جاغپار، جاپار، دۇيسەمبېك، قالىي، نۇرمان، ساردىي (خۇيزۇ) قاتارلىق 13 ئادەمنى تەكلىپ قىلىپ بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. كېيىنچە يۇرت ئىچىدە تىكىپ قويغان كېگىز ئۆيلەرنىڭ رەڭگىگە قاراپ، «ئاق ئۆي ئادەملىرى» (سوۋېتتىن كەلگەنلەر)، «كۆك ئۆي ئادەملىرى» (موڭغۇلىيىدىن كەلگەنلەر) دەپ ئاتىلىدىغان بولغانىدى. بۇلاردىن باشقا سوۋېتلىك گېنىرال پوپوپ، موڭغۇلىيىلىك گېنىرال دوجىلەر موڭغۇلىيىنىڭ مايقانتاش زاستاۋنىي ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان بولىدۇ.

دەلىلخان سۇگۇربايېۋ ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىن ئالماتا قاتارلىق يەرلەردە ئىككى يىل تۇرىدۇ، مۇشۇ جەريانىدا ئۇ، شەرق داشۆسىگە كىرىپ ئوقۇيدۇ ھەمدە مۇھىم

ئۇگىنىشلەردە بولۇش، سۆھبەتلەرگە قاتنىشىش، ھەر خىل تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بىر مۇنچە جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئارقىلىق بىر قاتار مۇكەممەل ئىنقىلابىي ئىدىيە، نەزەرىيە بىلىمى، ھەربىي تەلىم - تەربىيىگە ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1943 - يىلى 9 - ئايدا ئۇ، سوۋېت ھۆكۈمىتىگە ئۆزىنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ ئىنقىلاب قىلماقچى ئىكەنلىكىنى، ھەمدە ئۇلارنىڭ بۇ توغرىدا ھەر تەرەپلىمە ئىنتىرناتسىئوناللىق يارىدەم كۆرسىتىپ قوللىشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دەلىلخان سۇگۇربايېۋ قوزغىلاڭچىلارغا كېلىپ قوشۇلغاندىن كېيىن، كۆپچىلىككە چىن كۆڭلى بىلەن ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى، دەۋر ئېقىمىنىڭ يۆنىلىشىنى، ئىنقىلاب قىلىشنىڭ مەقسىتىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنى توغرا مەقسەتلىك، مىللەت مەنپەئىتىگە ئويغۇن، كىشىلەر كۆڭلىگە ياقىدىغان ھەربىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش توغرىسىدىكى داۋالىرنى ئوبدان چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قوزغىلاڭچىلار ئۆتكەندە شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىستىخىيىلىك ھەربىكەت 7 - ئايدىن باشلاپ توغرا يۆنىلىشكە يۈزلىنىشتىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، خېلى ئۈيۇق ئىنقىلابىي روھقا ئىگە، يېكىنچە ھەربىكەتكە ئايلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن دەلىلخان سۇگۇربايېۋنىڭ (1)

(1) ماقالىمىزدا، دەلىلخان سۇگۇربايېۋنىڭ باشقا تۆۋەندە يەنە دەلىلخان ئىسىملىك ئىككى ئادەم تىلغا ئېلىنىدۇ، شۇڭا، بۇلارنىڭ فامىلىلىرىگە قاراپ ئايرىۋالغايسىزلەر - ئا.

قوزغىلاڭچىلارغا كېلىپ قوشۇلۇشى تۆۋەندىكى بەش ناھىيىگىمۇ ئىنقىلابنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشتە ئىنتايىن قولايلىق ۋەزىيەت يارىتىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئۆزى سارسۇمبە ناھىيىلىك بولۇپ، مۇشۇ ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قابا، بورچىن، جېمنەي، بۇرۇلتوقاي ناھىيىلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسگە تونۇش، خەلق ئىچىدە ئابرويلۇق ئادەم ئىدى.

دەللىخان سۇگۇربايېۋنىڭ قوزغىلاڭچىلارغا كېلىپ قوشۇلۇشى شېڭ شەي ھۆكۈمىتىنىڭمۇ قاتتىق دىققىتىنى قوزغايدۇ ۋە ئۇلارنى تېخىمۇ ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ. شۇڭا، 1944 - يىلىنى باھار بايرىمىدا قورچاق ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسى بايرام مۇناسىۋىتى بىلەن سارسۇمبە ناھىيىسىنىڭ ئەل باشلىقلىرىنى ۋە باشقا ئىناۋەتلىك زاتلارنى چاقىرىپ زىياپەت ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ زىياپەتتە ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لى خۇڭيۈن (بۇقات ۋالىي ۋاقتىدىكى باش كاتىپ، گۇچۇڭلۇق، قازاق تىلىنى بىلىدىغان كىشى بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ، بۇقاتنىڭ ئۇستىدىن قويۇلغان نازارەتچى ئىدى)، سەنمىنجۇيىنى تەرىپلەپ كېلىپ ئاخىرىسىدا: «ھازىرقى ئەڭ چوڭ خەۋپ كوممۇنىستلاردىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بولماقتا، شۇڭا ئىنتايىن ھوشيار بولۇپ، ھۆكۈمەت بىلەن خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشىمىز لازىم. چۈنكى سوۋېت تەرەپ كۈچىنىڭ بىرىنچە ھەدەپ ھۆكۈمەت بىلەن خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، ئىتتىپاقسىزلىق تۇغدۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق ئاغدۇرمىچىلىق قىلماقچى. مەسىلەن: مانا ئالدىمىزدا

ئولتۇرغان پاتىخانىنىڭ ئادىسى (زىياپەتكە مېنىمۇ چاقىرىپ قاتناشتۇرغانىدى) دەللىخاننى 1941 - يىلى سوۋېت قىزىل پاچاقلىرى يوشۇرۇن ئېلىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئۇشتۇمتوت يوقىلىپ كېتىشىنى ھۆكۈمەتكە دوكلات قويىدى، مەقسىتى خەلق ئارىسىغا پىتنە - ئېغىز تارقىتىپ، ھۆكۈمەت بىلەن خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشتىن ئىبارەت، دەللىخان سۇگۇربايېۋ ھازىر موڭغۇلىيە، كۆكتوقاي ۋە چىڭگىلدىكى «باندىتلار» بىلەن دائىم باردى - كەلدى قىلىپ تۇرىدۇ، ئۇ يەنە بۇنىڭدىن كېيىن چوقۇم ھۆكۈمەتكە قارشى كەڭ كۆلەملىك قۇتراتقۇلۇق قىلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشى مۇمكىن، ئۇنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنمەڭلار! كەيىنىدىن ئەگەشمەڭلار، ئۇنداق بولمىغاندا ئۆزۈڭلار ئۆچۈن ياخشى بولمايدۇ»، دېگەن مەزمۇندىكى گەپلىرىنى قىلىپ باشقىلارنى ئالداپ، پوپۇزا قىلىپ قورقۇتماقچى بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن دەللىخان سۇگۇربايېۋنىڭ قوزغىلاڭچىلارغا كېلىپ قوشۇلغانلىقىنى ئۆزلىرىنىڭ قاتتىق ئالاقزادە بولۇۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويىدى.

دەللىخان سۇگۇربايېۋنى ئىنقىلابچىلارغا كېلىپ قوشۇلغاندىن كېيىن تارقاق، ئىنتىزامسىز قورالىق قوزغىلاڭچىلارنى دەسلەپكى قەدەمدە تەرتىپكە سېلىپ، ھەقىقىي پارتىزانلىق قوشۇن قىلىپ چىقىشقا كىرىشتى. شۇنداق قىلىپ 1944 - يىلى يانۋاردا، تۆت پارتىزان ئەترىتى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا قاباس بىلەن كامال، قابىي بىلەن يىلقايدار، نۇرغوجاي بىلەن سۇلۇباي، كەلەس بىلەن ئىسماغۇللار باشلىق ۋە مۇئاۋىن بولدى، ھەمدە

ۋاقىتلىق بىر باش شتاب تەسىس قىلىندى. مۇشۇ ئارىلىقتا بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىدىن ئالدى بىلەن 50 نەچچە ئائىلىنى باشلاپ ئابدۇروسۇل كېلىپ قوشۇلدى، ئۇنىڭ كەينىدىن كۆپ ئۆتمەي كاربىپ، ماناتلار 40 تەك ئادەم بىلەن قېچىپ كەلدى. قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرىنىڭ رەسمىي پارتىزانلىق ئەترەتلىرىنى تەشكىللىگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى تۇرغان ئىستىھكاملارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، جىددىي تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن 1944 - يىلى 2 - ئايدا موڭغۇلىيىدىن يەنە 300 قورال كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئىچىدە 50 دانىسى يەڭگىل پىلىموت، 50 دانىسى ئاپتومات، قالغانلىرى بەش ئاتار مىلتىقلار؛ يەنە 50 سانداق گىرانات بىلەن 30 سانداق ھەر خىل ئوقلار بىللە كەلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا چىڭگىل دەرياسى بىلەن بۇلغۇن دەرياسىنىڭ تۇتاشقان يېرىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ياغاچ ئوبا دېگەن يېرىگە جايلاشقان شېڭ شىسەي ئارمىيىسىنىڭ 500 كىشىلىك بىر ئىستىھكامىغا ھۇجۇم قىلدى، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ يېرىمى شۇ ھامان يوقىتىلىپ، قالغانلىرى كۆمۈشنىڭ قويغانىدىكى ئىستىھكاملىرىغا چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇشتى، پارتىزانلار 150 دەك مىلتىق ۋە نۇرغۇن ئوق - دورا قاتارلىق نەرسىلەرنى غەنىمەت ئېلىپ خۇشال بولۇشۇپ كەتتى. كېيىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا شېڭ شىسەي ئارمىيىسىنىڭ كۆمۈشتە تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغان قوماندانى لياۋ جىڭشىڭ بولۇپ، ئۇ، ئۇرۇشتا بىپەرۋالىق قىلىپ مەغلۇبىيەتكە

ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ قامالغان، ئاخىرى شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا كۆمۈشتىكى ئارمىيىسىگە چىڭ جۇنجېنى قوماندان قىلىپ ئەۋەتىدۇ (ئۇ ئەسلى 33 - پولكنىڭ تۇنجاڭى ئىدى).

بۇ قېتىمقى جەڭدە پارتىزانلار تەرەپتىنمۇ 15 دەك ئادەم ئۆلدۇ ۋە يارىدار بولدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە كەك خەلق ئاممىسىنى قاتتىق قايغۇغا قالدۇرغىنى سۇلۇ بايىنىڭ ۋاپاتى بولدۇ، ئۇ، مۇشۇ ئۇرۇشتىكى بىر قېتىملىق جەڭدە كۆكسىنى كېرىپ ئاتاكىغا ئۆتكەنده، ئوق تېگىپ قۇربان بولدۇ.

3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى چىڭگىل ناھىيىسىدىن ئۆتكەن يىلى كۈزده ئۆزلىرى مەجبۇرلاپ شەھەر ئەتراپىغا كۆچۈرۈپ كەلگەن خەلقلەرنىڭمۇ يوشۇرۇن مۇناسىۋەت قىلىپ، يازمەزگىلى يېتىپ كېلىشى بىلەن پارتىزانلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشتىن قورقۇپ، ئەمدى ئۇلارنى زورلۇق كۈچ بىلەن گۇچۇڭغا ھەيدەپ كۆچۈردى. قوزغىلاڭچىلار بۇنىڭدىن دەل ۋاقتىدا خەۋەر تېپىپ، توقتاۋ باشچىلىقىدىكى بىر پارتىزان ئەترىتىنى ئۇلارنى قوتقۇزۇپ قېلىشقا ئەۋەتتى، توقتاۋبايلار يېرىم يولدا قوغلاپ يېتىپ، كۆچۈرۈلگەن ئەلنى قوتقۇزۇۋالدى. ئۇلارنى ھەيدەپ بېرىۋاتقان بىر لىيەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ، قالغانلىرى قېچىپ كەتتى، ئۆز ماكانلىرىدىن ئىختىيارسىز كۆچۈرۈلۈپ ۋەيران قىلىنغان خەلق شېڭ شىسەي ئارمىيىسىدىن نەپرەتلىنىپ ۋە قاتتىق غەزەپلىنىپ،

دەرھال ئىنقىلابچىلار تەرىپكە ئۆتۈپ چىقىشنى خالايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. نەتىجىدە توقاتاۋبايلار چىڭگىلنىڭ شيەنجياڭى باشلىق دۇشمەنلىك 40 نەچچە ئادەمنى يوقىتىپ، 30 دىن كۆپرەك قورالىنى غەنىمەت ئېلىپ، چىڭگىلنىڭ قالغان يېرىم خەلقىنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋېلىپ قايتىپ كەلدى.

1944 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، چىڭگىلدىكى شېڭ شىسەي ئارمىيىسى بىلەن ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، پۈتۈن ناھىيە خەلقى بىراقلا پارتىزانلار تەرەپكە كەتكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك ياغاچ ئوبادىكى «ئالدىنقى مۇستەھكەم ئىستىھكام» نىڭ ئۇجۇقتۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ پۈت تىرەپ تۇرالماسلىقلىرىغا كۆزلىرى يېتىدۇ، شۇڭا ئۇلار ناھىيە بازىرىنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈۋېتىپ، بىگۇنا خەلقتىن 10 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، چېكىنىپ چىقىپ كۆكتوقاي شەھرىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. نەتىجىدە چىڭگىل ناھىيىسى ۋىلايەت بويىچە بىرىنچى بولۇپ، شەھرىمۇ ۋە سەھراسىمۇ پۈتۈنلەي ئازاد بولغان ناھىيە بولدى. شۇنداق قىلىپ، مۇشۇ مەزگىلگە كەلگەندە پارتىزانلار چىڭگىل، كۆكتوقاي ناھىيىلىرىنىڭ 30 مىڭغا يېقىن خەلق ئاممىسىنى ئىجتىمائىي ئاساس قىلغان مىڭدىن ئارتۇق قوراللىق ئادەمگە (ئۇنىڭ ئىچىدە 600 رەسمىي پارتىزان) ئىگە بىر ئىنقىلابى كۈچ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى.

1943 - يىلنىڭ بېشىدىن باشلاپ، مەسلىنى ھەربىي كۈچ ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلماقچى بولۇپ ۋەكىل ئەۋەتىشنى توختاتىپ قويغان شېڭ شىسەي

ھۆكۈمىتى، ئاردىدىن بىرىبىرىم يىل ۋاقىت ئۆتكەندە، يەنە بېكىنىشتىن «نەسىھەت» قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈش ھىلىسىنى سەھنىگە ئېلىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى، 44 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا، قۇسايىن ئۇياڭ (قارىقاس قەبىلىسىدىن بولۇپ، شۇ ۋاقىتلاردىكى فۇكاڭ ناھىيىسىنىڭ ماۋاۋىن ھاكىمى ئىدى، ئۇياڭ دېگىنى ۋېيىۋەن دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ لەقىمىگە ئايلىنىپ قالغان) بىلەن شارىي زەڭگىنى (1941 - يىلى بۇقات، خالىللەر بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ، تۇرمىدە قامىلىپ ياتقان، ۋۇجىڭشىننىڭ ئاتالمىش «خەيرىخاھلىق سىياسىتى» بىلەن تۇرمىدىن بوشاپ چىققان) پارتىزانلار تەرەپكە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. بۇلارنىڭ باشقا بىرەر نەتىجە چىقىرالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇڭا قۇسايىن ئاخىرى ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي قايتىپ كېتىدۇ. شارىي ئىنقىلابچىلار ئىچىدىكى ئۆز ئائىلىسىدە قېپقالىدۇ. شېڭشىسەي ھۆكۈمىتى كېيىن يەنە مەخمۇت شوكمانىن (ئۆلكىلىك قازاق - قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى رەئىسى) بىلەن تارباغاتايلىق قاقىش، ئىبرايقانلارنى يەنە بىر قېتىم ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ، ئۇلارنىڭ «نەسىھەت» نىمۇ يۇقىرىدىكىلەر بىلەن ئوخشاش بولدى.

1944 - يىلى 4 - ئايدا يەنە مۇنداق ئىككى ئالاھىدە ئەھۋال يۈزبەردى، بىرى، دەلىلخان سۈگۈربايېۋ 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئالتاي ناھىيىسىدىكى چولپان بۇقاتىنىڭ ئايالى بىلەن شامەر مامىيېۋكە، بورچىن ناھىيىسىدىكى ئەبلماجىن گۈك (شۇ ۋاقىتتا مۇشۇ

ناهيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئىدى) بىلەن ئابدىراخمان توكۇلوف قاتارلىق كىشىلەرگە خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ ھازىر چېگىلىدە ئىكەنلىكىنى، كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدىكى خەلقنىڭ ئىنقىلابى ھەرىكىتىگە بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى، ئىچكى تاشقى ۋەزىيەتنىڭ بارغانسېرى ئىنقىلاب ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىلىق تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆز ناھىيىسىدىكى خەلقىگە تەشۋىق قىلىپ، ئىنقىلاب قىلىشلىرىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن مەخپىي ھالدا ئادەم ئەۋەتىدۇ. بۇ ئەھۋال شۇ يىلى 6 - ئايدىن كېيىن مۇشۇ ناھىيىلەردە ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىنقىلابى ۋەزىيەت ئۈچۈن ئۆز نۆۋىتىدە ئوبدان ئاساس سالدۇ.

ئىككىنچى بىرى، موڭغۇلىيە خەلق رىسپوبلىكىسىنىڭ مەملىكەت ۋە پارتىيە رەھبىرى چويبالسان مارشال بىر مۇنچە مىنىستىر، گېنىرالىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئالتاي ۋىلايىتى بىلەن چېگرىداش بولغان ئۆزلىرىنىڭ قوبدا، بايىنولگەي، ئەيمەلىكىرىگە (ئەيمەك - ۋىلايەت دېگەن سۆز، لېكىن ئۇنىڭ مەمۇرى دەرىجىسى بىزنىڭ ۋىلايەتلەرگە ئوخشاش ئەمەس. چۈنكى موڭغۇلىيىدە مەركەزدىن كېيىن ئۆلكە تۇرۇمى يوق. ۋىلايەتلەر مەركەزگە بىۋاستە قارايدىغان بىر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورنى) كېلىپ كۆزدىن كۆچۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قوزغىلاڭ باشلىقلىرى ئۇلارنى دوستلۇق يۇزىسىدىن مېھماندارچىلىققا تەكلىپ قىلىدۇ. چويبالسان مارشال ھەمراھلىرى بىلەن بىللە پارتىزانلار شتابى تۇرغان يەرگە كېلىپ بىر ئاخشام

مېھمان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەتىسى چويبالسانمۇ ئالتاي قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى موڭغۇلىيىنىڭ زەكىرخان دېگەن يېرىدىكى سەنتىرلى زاستاۋنىغا تەكلىپ قىلىپ، بىر سوتكا مېھمان قىلىپ قايتۇرىدۇ. بۇ ئىككى قېتىمقى، ئىككى سوتكىلىق مېھماندارچىلىق جەريانىدا ئىككى تەرەپنىڭ باشلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا قانداق كونكرېت ئىشلار توغرىسىدا نېمەگەپ - سۆزلەر بولدى؟! بۇتەرىپى باشقىلارغا، جۈملىدىن ماڭمۇ ئېنىق ئەمەس، لېكىن مەيلى قانداق بولمىسۇن، بۇ ئۇچرىشىشلارنىڭ ئالتايدىكى ئىنقىلابىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى، شۇنىڭدەك ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشىدە، ئۇنىڭ ئوبدان ۋەزىيەت ياراتقانلىقى شەكسىزدۇر.

II - باسقۇچ ـــ «بېلىقنى سۇدىن ئايرىش»

1944 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا، ئالتاي پارتىزانلىرى ئۆز دائىرىسىنى پۈتۈن ۋىلايەتكە كېڭەيتىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆرۈپ، ئەمەلىي ھەرىكەتكە كىرىشىدۇ. 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا، بىرلا ۋاقىتتا ھەر بىرىسى 200 ۋە 300 كىشىلىك 4 پارتىزان ئەترىتىنى سارسۇمبە، بۈرچىن، جېمىنەي، بۈرۈلتوقاي ناھىيىلىرىگە ئەۋەتىدۇ. بۇنىڭدىكى مەقسەت، چېگىل ناھىيىسىنىڭ ئازاد بولۇش تەجرىبىسىگە ئاساسەن، ئالدى بىلەن مۇشۇ ناھىيىلەردە بىر ئىنقىلابى ۋەزىيەت يارىتىپ، خەلق ئاممىسىنى ئۆز تەرەپلىرىگە ئۆتكۈزۈ-

ۋېلسپ، يىراق جايلارغا كۆچۈرۈپ كېتىش؛ شۇ ئارقىلىق شېكى شىسەي ھۆكۈمىتىنى، ئارمىيىسىنى بىر مەھەل «سۇدىن ئايرىلغان بېلىق» قا ئوخشاش قىيىن شارائىتقا چۈشۈرۈپ، ھەممە تەرەپتىن، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي تەرەپتىن ئوبدان ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئاندىن رەسمىي قورالليق كۈچ ئىشلىتىپ ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشكە قولايلىق شارائىت يارىتىشتىن ئىبارەت. مۇشۇ مەقسەت بويىچە، قۇانشىباي بىلەن نۇرغۇجاي باشقۇرغان بىر ئەترەت بىلەن نوغاي (ئادەم ئىسمى)، ئابدۇروسۇل ۋە مانات باشقۇرغان بىر ئەترەت بىر-لىكتە موڭغۇلىيە چېگرىسىنى بويلاپ ئۆرمەكچىيتى، كېتىك ئارچا ئىغزى ئارقىلىق ئۆتۈپ، ئاندىن قارا ئېرتىش بىلەن سۇمدايىرىق دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى قۇلىنەمەس، ئىككى ئاشا، ئاقبۇلاق، ۋۇچىلىك قاتارلىق چوڭ يايلاقلاردا ئولتۇرغان سارسۇمبە ناھىيىسىنىڭ يېرىم خەلقى بىلەن بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ خەلقلىرى ئارىسىغا كېلىدۇ؛ ① قابىي، مۇقامەت باشقۇرغان بىر ئەترەت ياغاشتاي، قۇمباشى ئىغزى ئارقىلىق ئۆتۈپ، «ئارال» دېگەن چوڭ يايلاقتا ئولتۇرغان سارسۇمبە ناھىيىسىنىڭ قالغان يېرىم خەلقى بىلەن بۇرچىن ناھىيىسىنىڭ يېرىم خەلقى ئارىسىغا كېلىدۇ؛ كەلەس، يىلقايدار، تەسكەمبايلار باشقورغان ۋە ھەربىي، قۇرماشلار ئالاھىدە مەسلىھەت-

① 44 - يىلى ئەتىيازدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى چېگىمل خەلقىنى كۆچۈشقا ھەيدەپ كۆچۈرگەن مەزگىلدە، بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ پۈتۈن خەلقىنى سارسۇمبە ناھىيىسىگە ھەيدەپ كۆچۈرگەنىدى.

چى بولغان بىر ئەترەت جېمىنەي ناھىيىسى بىلەن قوبۇق ناھىيىسىنىڭ ئارىلىقىدىكى ساغىر تاغنىڭ قاراغايتى قاتارلىق چوڭ يايلاقلىرىدا ئولتۇرغان خەلقلەرنىڭ ئىچىگە كېلىدۇ.

بۇ ئەترەتلەر كەلگەن يەرلەردىكى خەلق ئاممىسى ئومۇمەن ئالغاندا، قىزغىن قارشى ئېلىش پوزىتسىيىسىدە بولىدۇ، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى ئادەملەر پارتىزانلار تەرەپ-كە ئۆتۈپ كۆرەش قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشىدۇ.

ئەلۋەتتە ئۆز ئىرادىلىرىگە زىت كېلىدىغان، خەلق قوزغىلىپ ئۆزىگە قارشى چىقىدىغان، ئادالەت يولىدا كۆرەش قىلىدىغان ھەربىر كەتلەرگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھەر-گىز قول قوشتۇرۇپ قاراپ ئولتۇرمايدىغانلىقى چۈشە-نىشلىك، شۇڭا ئۇلارمۇ دەرھال ھەربىر تەكە كېلىدۇ، ئۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق بولغانىدى:

(1) قۇانىشباي، نۇرغۇجاي باشقۇرغان ئەترەت بىلەن نوغاي، ئابدۇرۇسۇللار باشقۇرغان ئەترەت سارسۇمبە، بۇرىل-توقاي خەلقى ئارىسىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شۇ ھامان گۇزىياڭ باشچىلىقىدىكى 300 كىشىلىك خەنزۇ باۋۇەن دۇينى ۋە بۇربە-جان باشلىقىدىكى 200 كىشىلىك موڭغۇل باۋۇەت دۇينى (①)ئىشقا سېلىپ، پارتىزانلارنىڭ خەلقنى كۆچۈرۈپ ئەكەت-

① گومىنداڭ ھۆكۈمىتى، پارتىزانلارنىڭ «ھۆكۈمەتنى خەلقتىن ئايرىپ، يىتىم قالدۇرۇش» تەن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك يۇرۇش قىلىشىنىڭ مۇھىم ئىكەنلىكىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، ئۇنىڭغانسىبەتەن «ئۆزىنى - ئۆزىگە سېلىش» تاكتىكىسى ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇش مەقسىتى بىلەن 44 - يىلى 5 - ئايدىن باشلاپ، بىرنەچچە باۋۇەن دۇيى تەشكىل قىلىدۇ، شۇنىڭدەك بىر قىسىم «ئۆشەن-چىلىك ئادەم» لىرىگە قورال - ياراق تارقىتىپ بەرگەن ئىدى.

مەكچى بولغان يولنى توسۇپ، ئۇلار بىلەن خەلقنى تا-
لشىدۇ، تىركىشىش جەريانىدا بىر پەس ئۇتەرەپ، بىر پەس
بۇتەرەپ ئۇستۇنلۇ ككە ئىگە بولۇپ، تالاش - تارتىش بىر
ئايغايېقىن داۋاملىشىدۇ. كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى يان
زىفاپولكى بىلەن دەي كويجو پولكىنى گوزىياڭ، بوربىجاب
باۋئەن دۇيلىرىگە يارەمگە ئەۋەتىدۇ. شۇنداقتىمۇ پارتىزانلار
توساقنى بۇزۇپ، بۇرىلتوقاي ناھىيىسىنىڭ ھەممە خەلقنى،
سارسۇمبە ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم خەلقنى ئۇدۇلىسىدىن
موڭغۇلىيە چېگرىسى ئىچىگە ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن چېگرىنى
بويلاپ كۆچۈرۈپ چىڭگىلگە ئېلىپ كېتىدۇ. قالغان مىڭدەك
ئائىلىنى گومىنداڭ ئارمىيىسى تۇتۇپ قېلىپ، چوڭ يايلاق
تىن ئوتتۇرا يايلاققا ھەيدەپ كۆچۈرۈپ كېلىدۇ. قاتتىق
زەربەيېگەن دۇشمەن، دەي پولكىنىڭ ئەسكەرلىرى كۆچۈر-
گەن خەلقلەر ئىچىدىن ئەپەندى (ئادەم ئىسمى)، توشكەي
قاتارلىق بىر قانچە ئادەمنى ئېتىپ تاشلايدۇ.

(2) قايسي، موقاممەت باشقۇرغان پارتىزانلار ئەترىتى
7 - ئايىنىڭ 5 - 6 لىرىدا «ئارال» غا ئۆتۈپ كەلگەندىن
كېيىن، ئەڭ دەسلەپتە دەلىلخان سۇگۇرباييېفىنىڭ ئۆزئائىلە-
سىدىكىلەرگە، ئەل - ئاغىنىلىرىگە، دوست - يارانلىرىگە، يېقىن
يولداشلىرىغا، يازغان شەخسىي خېتىنى ۋە خەلق ئاممىسىگە
قارىتىپ يېزىلغان تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تارقىتىدۇ. بۇتوغرىسىدا
دەسلەپتە ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا ھەرخىل ئىنكاسلار ۋە ئوخ-
شىمىغان پوزىتسىيىلەر كۆرۈلىدۇ. دەلىلخان سۇگۇرباييېفىنىڭ
ئائىلىسىدىكىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان (مەن شۇ ۋاقىتتا 17
ياش ئىدىم، دادام يوق بولۇپ كەتكەندىن كېيىن مېنى
ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاقىتلىق تەيچى قىلىشىپ قويغان ئىدى)

سەيپۇللا، سەم، تاستەمباي، قوساي، سادۇاقاس قاتارلىق
بىر قىسىم ئادەملەر دەرھال پارتىزانلار تەرەپكە ئۆتۈپ كې-
لىدۇ. ئازساندىكى ئادەملەر، دەلىلخان سۇگۇر بايېفتىن كەل-
گەن خەت بىلەن تەشۋىق ۋاراقلىرىغا نىسبەتەن «بۇ نەر-
سىلەرنىڭ ھەقىقەتەن دەلىلخان سۇگۇرباييېفىنىڭ ئۆزى
يازغان نەرسىلەر ئىكەنلىكى راستمۇ؟ ئەگەر شۇنداق بول-
غان تەقدىردە، بۇ - ئۇنىڭ ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن يېزىل-
غانىدىمۇ» دېگەن گۇمانلاردا بولىدۇ. ئەپسۇسكى ئىنتايىن
ئاز سانىدىكى ئادەملەر، بۇتوغرىسىدا ئۆز خىياللىرى بويىچە
ھەرخىل - ھەرياكزاپىتىنە - ئىغۋالارنى توقۇپ چىقىپ،
تەتۇر ھەرىكەتلەردە بولىدى.

كۆپ سانىدىكى خەلق ئاممىسى بولسا، چىڭگىل بىز
تۇرغان جايدىن بەك يىراق، ئارىلىق 4، 5 يۇزكىلومېتر
كېلىدۇ، ئۇنىڭ بۇ يېقىندا كەلگەن پارتىزانىنىڭ سانىمۇ كۆپ
ئەمەس ئىكەن، مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەگەر قايتا باشتىن
گومىنداڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا
كۇنمىز نېمەبۇلار؟»دەپ ئىككىلىنىپ قېلىشىدۇ. شۇڭا قابىلەر
ئۆزلىرىنىڭ 20 كۈنگە يېقىن ۋاقتىنى ئاساسەن 3 - خىل
دېكى ئىككىلەنگۈچىلەرگە خىزمەت ئىشلەش بىلەن ئۆتكۈ-
زىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۇرغان بىر پەيتتە، كۈتمىگەن يەر-
دىن بورچىن ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم خەلقى بىلەن قابا نا-
ھىيىسىنىڭ بىر قىسىم خەلقى ئارىلاش ئولتۇرىدىغان، قاناس
دەريا سىنىڭ غەربىي - شىمالدىكى يايلاقتىكى ئەلدىن، زۇلجا-
لىدىن، بايتۇللا، قابدۇالى، تىشان قاتارلىق ئادەملەر كېلىپ،
«گومىنداڭ ھۆكۈمىتى پارتىزانلارنىڭ بىز تەرەپكە كېلىپ
ھەرىكەت قىلىشىدىن قورققان بولسا كېرەك، ھەرھالدا

بىزنى تېزرەك تۆۋەنكى تاغ ئېتىكىگە كۆچۈپ چۈشۈڭلار، دەپ مەجبۇرلاۋاتىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاڭلىغىنىمىزغا قارىغاندا، يېقىن كۈنلەر ئىچىدە «خەتەرلىك» دەپ قارىغان بىر مۇنچە ئادەملەرنى قولغا ئالغىدەك، قىسقىسى ۋەز يېتمىز ئىنتايىن يامان، شۇڭا خەلق ئامىمىسى بىزنى سىلەرگە ئەۋەتتى، تېزدىن بېرىپ بىزنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تۆمۈر چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇپ ئېلىڭلار» دەپ يېپىشىپ تۇرۇۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قابىلەر 8 - ئاينىڭ ئونلىرى ئەتراپىدا پۇتۇن ئەترىتى بىلەن ئۇچىتاش ۋە قابا يايلاقلىرىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىزگە (ئارال ئەلىگە) پەقەت بىر بەن، ئاپتوماتلاشقان ئادەملەرنىلا قالدۇرىدۇ. بىز مۇشۇ بىر بەن ئادەمنى يادرو قىلىپ، گومىنداڭنىڭ بورچىن ناھىيىسى ئەل ئىچىدىكى «ئىشەنچلىك» ئادەملىرىگە ئۆز - ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن تارقىتىپ بەرگەن 40 دانە پەرەڭ (قوغۇشۇن ئوقلۇق) سىلىتقىنى ئاساس قىلىپ، 100 كىشىلىك بىر كىچىك پارتىزان ئەترىتىنى تەشكىل قىلدۇق - دە، ئۆز كۈنىمىزنى ئۆزىمىز كۆرىدىغان بولدۇق.

ئارال، ئىسمى جىسمىغا مۇۋاپىق، سۇمدايىرىق دەرياسى بىلەن قاناس دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى ئارال بولۇپ، سارسۇمبە، بورچىن تەرەپلەردىن كېلىدىغانلار ئۆتىدىغان پەقەت بىر كۆۋرۈك، ئۇچ ئۆتكەللا بار ئىدى. دەريانىڭ ئىككى تەرىپى ئوچار قوش ئۆتەلمەيدىغان ئېگىز، تىك تاغ بولۇپ، ئىككى يۇزى پۇتۇنلەي ئىت تۇمشۇقى ئۆتمەيدىغان قويۇق ئورمان، قېلىن بۇتابۇرگەن بىلەن قاپلانغان ئاجايىپ خەتەرلىك يەر ئىدى. بىز كۆۋرۈكنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، ئۇچ ئۆتكەلگە 30 - 40 ئادەمنى قاراۋۇل قويۇپ

قويدۇق، شۇنىڭ بىلەن يېرىم ئايغا يەتمەي ۋاقىت ئۆتتى. مۇشۇ جەريانىدا، گومىنداڭ تەرەپنىڭ رازۋېتكا ۋە «ئىشەنچلىك ئادەملىرى» بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا ئەۋەتكەن ئىككى قېتىملىق تۆت ئىشپىيونىنى تۇتۇۋالدۇق. بۇ بىزنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى ھوشيارلىقىمىزنى ئۆستۈرۈشىمىزگە سەۋەبچى بولدى، بىرەر خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بېرىپ قالمىغان بولسا، قانداق قىلىشنىڭ چارىسىنى ئويلىشىپ قويدۇق. ۋاقىت 8 - ئاينىڭ 25 لىرى بولۇپ قالدى، بىر كۈنى تاڭ سەھەردە باش ئۆتكەلگە قويغان قاراۋۇلىمىزدىن نۇرغۇن گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ كېلىپ قالغانلىقىنى ئۇقتۇق. ئەسلى ياز بويى ۋۇچىلىق قاتارلىق يەرلەردە قۇانشىباي، نوغاي باشقۇرغان پارتىزانلار بىلەن ئەل ئۇچرىشالماي بىر ئاي ئاۋارە بولغان، ئاخىرىسىدا ئايرىلىدىغانلاردىن ئايرىلىپ، قالغانلارنى قايتۇرۇپ كېلىپ، سەل ھاردۇقلىرىنى چىقىرىپ تۇرۇۋاتقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە قابىلارنىڭ پۇتۇن ئەترىتى بىلەن قابا تەرەپكە كېتىپ قالغانلىقىنى خەۋەرتاپقان گومىنداڭ ھۆكۈمىتى سارسۇمبىدىن يازغاڭ تۇمانجاڭ قوماندانلىقىدىكى بىر پولك ئەسكەرلىرىنى يەر ئەھۋالىنى ياخشى بىلىدىغان 10 دەك قازاقنىڭ يول باشلىشى بىلەن بىز تۇرغان يەرگە «تىنجىتىش» ئۈچۈن ئەۋەتكەن. بىز قالغان ئىككى ئۆتكەلدىكى ئادەملىرىمىز نىمۇ باش ئۆتكەلگە يۆتكەپ كېلىپ، دەريانىڭ بۇ قېتىدىكى تاغ يۇزىدىن ئابىرون تۇتۇپ، دۇشمەن ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنى توسۇپ قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدۇق، ئۇلار دەريانىڭ ئۆزلىرى كەلگەن تەرەپتىكى تاغ يۇزىگە 30 - 20 سىتانكۇيى (ئېغىر) پىلىموتنى توپلاپ، خۇددى يامغۇرغا ئوخشاش

قاقتىق ئوق ياغدۇرۇپ تۇردى، قالغانلىرى ئوقنىڭ ھمايىسى ئاستىدا سۇدىن ئۆتۈپ چىققان ھامان ئائىلىرىنى تاشلۇيتىپ، ئۆزلە - تىرىلىشكە قارىماستىن پارتىزانلار ئابىرون تۇتىۋاتقان تاغ يۇزىگە يامىراپ، ئۆمىلەپ چىقىشقا باشلىدى. جەڭ باشلاندى، پارتىزانلىرىمىز يەر تۇزۇلۇشىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشىدەك تەبىئىي شەرت - شارائىتىتىن ئوبدان پايدىلىنىپ، 7 - 8 سائەت ئېلىشتى، دۇشمەن ئارمىيىسىنىڭ كۆپلىگەن ئادىمىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، بىز تەرەپتىن ھېچقانداق چىقىم بولمىدى. لېكىن پەقەت 10 نەچچە ئاپتوماتنى ھېسابقا ئالمىغاندا. 40 دانە قوغۇشۇن ئوقلۇق ناچار، ۋاقتى ئۆتكەن كونا زامان قورالى (كەينى - كەينىدىن 10 نەچچە ئوق چىقىرىلىدىغان بولسا، 1 - 2 - سى بىرەر يۇز مېتر يەرگە، 3 - 4 - سى 60 - 50 مېتر يەرگە ئاران يېتىدىغان، ئۇنىڭدىن قالغانلىرى مىلتىق ئېغىزىدىن چىقار - چىقماستىن يەرگە چۈشۈپ قالىدىغان، سوۋۇتۇپ ئېلىپ قايتا ئېتىشقاكەم دېگەندە يەنە بىرەر ساەت ۋاقىت كېتىدىغان قورال) بىلەن، زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان تولۇق بىر پولك ئەسكەرگە ئۇزۇل - كېسىل تاقابىل تۇرۇش قانداقسىگە مۇمكىن بولسۇن؟ چېكىنىمەسلىككە بولمىدى. بىرياخشى بولغىنى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بىز «ئەگەر بىرەر خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بېرىپ قالغىدەك بولسا» دېگەن تەييارلىق ئاساسىدا، پۈتۈن ئارال يايلىقىغا ئورۇنلاشقان ئىككى مىڭچە ئائىلىنىڭ قالغانلىرى قەدىمۇ - قەدىم، بىر كۆچۈپ، ئىككى كۆچۈپ نېرىقى يايلاقتىن بۇياققا قاراپ تۆۋەنلەشكە باشلىدى؛ رەسمىي پارتىزانلىق ھەربىكەت بىلەن شۇغۇللانغان 500 دەك

ئائىلە، ئۇلاردىن يىراقلىشىپ، ئارىلىق ساقلاش، شۇنىڭدەك ئەگەر لازىم تېپىلغاندا پۈتۈنلەي ئاجرىشىش ئۈچۈن نېرىقى يايلاقتىن تېخىمۇ نېرى كۆچۈپ، ئالتاي تېغىنىڭ سۇ بۆلگۈچى - موڭغۇلىيە چېگرىسىگە يېقىن جايلارغا بېرىۋالغاندۇق. شۇڭا ئۇرۇش مەيدانىدىكى ئادەملىرىمىز تاغ باغرىدا دۇشمەن ئارمىيىسىنى توسۇپ ئۇرۇش قىلىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاشۇ 500 ئائىلە بىر ئاخشام ئېچىدىلا غىپپىدە چېگرىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتۇق. بىز ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ 5 - 6 كۈندىن كېيىن دەلىلخان سۈگۈربايېۋ خەلق ئېچىگە كېلىپ ئۇچ كۈن تۇرۇپ، كېيىنكى ئىشلار توغرىسىدا ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنى قىلىپ، ئاندىن چىگىلىگە قايتىپ كەتتى.

ئارىدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن يول بېرىشى ئارقىسىدا، بىرئاي چېگرا بويلاپ كۆچۈپ، چىگگىل ناھىيىسىنىڭ ئۇچكۆل ئېغىزىدىن قايتىپ ئالتايغا ئۆتتۇق. ئارالنىڭ قالغان خەلقىنى يازىغاڭ پولكى قورال كۈچى بىلەن ھەيدەپ سۈمدايىرىق دەرياسىنىڭ بورچىن تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ كەتتى. ئوتتۇرا يولدا ئۆزلىرى «كۆزگە قادالغان مىق» دەپ قارىغان كامال دۇڭچە باشلىق بىر نەچچە ئادەمنى «يىغىن» بار دەپ يالغان ئېيتىپ چاقىرىپ، پۈت - قوللىرىنى باغلاپ، نەيزە سانچىپ، مەخپىي ھالدا ئۆلتۈرۈپ كۆمۈپ تاشلىغان يېرىدىن جەسەتلىرى تېپىۋېلىنىدى.

(3) قابىيلەر ئوچتاش ۋە قابا يايلاقلىرىدىكى خەلق ئېچىگە بارغاندىن كېيىن، كۆپ سانىدىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ۋاقتىنچە بىر مەھەل گومىنداڭنى «سۇدىن ئايرىلغان

بىلىق» نىڭ ھالىتىگە چۈشۈرۈپ، ئاندىن رەسمىي قورال ئىشلىتىپ، ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىستراتېگىيىلىك يۆنىلىشىنى قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرۈپ، سەپەرۋەر قىلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنداقتىمۇ ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ باشقا يەرلەرگە كۆچۈشكە، دەسلەپتە بىر مۇنچە ئادەملەردە ئىككىلىنىش پوزىتسىيىسى پەيدا بولدى. پەقەت يېرىم ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت تەكرار - تەكرار خىزمەت قىلىش نەتىجىسىدىلا، خەلق ئاممىسى ئاخىرى غەربىي شىمالغا يۆزلىنىپ كۆچۈشكە باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا قابىلەر ئەمدى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ شەھەردىن ھالقىپ چىقىپ، كۆچەكەن ئەلنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېلىپ تۇتقۇنلۇق قىلىش مۇمكىنلىكى بارلىقىنى پەرەز قىلىشتى. شۇڭا ئۇلاردىن بۇرۇن ھەرىكەتكە كېلىپ، ئەل كۆچۈپ يىراقلىشىپ كەتكىچە، قابا شەھىرىنى ۋاقىتلىق مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇرۇشنى، ئاكتىپلىقنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ياخشى چارە، دەپ قارىدى ھەم شۇنداق قىلدى.

بۇ چاغدا ئەسلى قابادا گومىنداڭنىڭ ۋاقىتلىق دۆۋزىيىسىنىڭ جاۋىيگجاڭ باشقۇرغان بىرلىمىنى ۋە بىر چېگرا پەيى، جىڭساجۇينىڭ ئازقىسىم ساقچىلىرىلا بار ئىدى. لېكىن قاباغا بىر پارتىزان ئەترىتىنىڭ ئۆتۈپ چىققىنىنى ئۇققان ھامان، دەي تۇەنجاڭنىڭ بىر پولك ئەسكىرى كېچە - كۈندۈز دېمەستىن قاباغا يېتىپ كېلىپ، ئەمدىلا ئورۇنلىشىۋاتقان ئىدى، 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى جەڭ باشلاندى، گومىنداڭ ئارمىيىسى مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىپ كۆچكەن ئەلنى قوغلاپ بېرىپ، قايتۇرۇپ كېلىشكە كۈچەپ،

بىرقانچە قېتىم كۈچلۈك ھەرىكەت قىلدى، تىركىشىش ئۇچ سوتكا داۋاملاشتى، ئىككى تەرەپمۇ بىرمۇنچە ئادەم چىقىم تارتتى. ئەسۇسكى پارتىزانلار تەرەپتىن مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى مۇقاممەت تىرىك قولغا چۈشۈپ كەتتى، (كېيىن ئۇرۇمچى تۇرمىسىدە ئۆلتۈرۈلدى)، شۇنداقتىمۇ مۇشۇ ئارىلىقتا كۆچكەن خەلق مۆلچەر قىلىنغان يەرگە يېقىنلىشىپ، شەھەردىن خېلى يىراقلىشىپ كەتتى. شۇڭا قابىلەر يەنە داۋاملىق تىركىشىشنىڭ ئەمدى ھاجىتى قالمىدى، دېگەن يەرگە كېلىپ، مۇھاسىرىنى ئۆزلۈكىدىن بىكار قىلىپ چېكىنىپ چىقتى ھەم ناھىيە خەلقىنى شىبارچىلىك، بوتامويىن، ئالقابېسك، يالاڭاش قاتارلىق يەرلەرنىڭ ئۇدۇل - ئۇدۇل سىدىن سوۋېت چېگرىسى ئىچىگە ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۆزلىرى ئەسلى كەلگەن ئىزلىرى بىلەن قايتىپ كېتىشتى.

(4) جېمىنەي ناھىيىسىگە ئەۋەتىلگەن كېلەس، يىلقايدار، تەسكەمبايلار باشلىغان ھاربىي، قورماشلار مەخسۇس مەسلىھەتچى بولغان پارتىزانلار 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا مۇشۇ ناھىيىنىڭ ساغىر تېغىدىكى قاراغايتى يايلىقىدا ئولتۇرغان خەلقەرنىڭ ئىچىگە يېتىپ كەلدى ۋە ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تارقىتىش، شۇ ئارقىلىق خەلق ئوتتۇرىسىدا ئىدىيىۋى تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش بىلەن شۇغۇللاندى. بىر قانچە كۈنلۈك تىرىشچانلىقنىڭ نەتىجىسىدە، بۇ ناھىيىدىكى خەلقەرنىڭمۇ مۇتلەق كۆپ سانلىكلىرى ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ پارتىزانلارتەرەپكە ئۆتتى. بۇنىڭدىن كېيىن كېلەس، يىلقايدار، ھاربايلار باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار مۇشۇ قولغا كەلتۈرۈلگەن دەسلەپكى قەدەم

دىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاساسدا، بىر تەرەپتىن يەنە داۋاملىق ھالدا تەشۋىق - تەرغىپ خىزمەتنى ئېلىپ بېرىپ، ئاز ساندىكى ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى تېخىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان بەزى بىر غەم ئەندىشىلەرنى تۈپتىن ھەل قىلىش يولىدا ھارماي - تالماي خىزمەت ئېلىپ بارىدى، يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك ئاممىنى ئىچىدىن بىر پارتىزانلار ئەترىتىنى تەشكىللەش ۋە باشقۇرۇش ھەيئىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت تەشكىلىي ئىشلارنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. دەل شۇ ۋاقىتتا بۇنىڭدىن ئون ئاي بۇرۇن «مايقابچاقاي چېگرىسى ئارقىلىق كونترۇانلىق قىلغان» دېگەن مەسىلە بىلەن قولغا ئېلىنماقچى بولغاندا، ئالدىن سېزىپ قېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كەتكەن مولla ئىسلام شاكىرۇڭ (ئىسما ئىلوپ)، «ساغىر تاغقايۇقىرىقى ئالتايدىن بىر قىسىم پارتىزانلار كەپتۇ، خەلق ئامىمىسى ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئىنقىلاب قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلايدۇ. ئاندىن چېگرىنىڭ سارولەڭ دېگەن يېرىدىن بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، كەلەس، ھاربىيلار تۇرغان يەرگە كېلىپ ئىنقىلابچىلار قاتارىغا قوشۇلىدۇ ھەمدە ھاربىيلار كەلەسلەرنىڭ مەسلىھىتى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە جېمىنەي شەھىرى ئىچىدىكى قوجاقمەت سالمىيىپ، باھاۋۇدىن قادىر قاتارلىق ئادەملەرگە خەت يېزىپ، يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىدۇ، ئۇلارنى يۇقىرىقى ئالتايدىن پارتىزانلار كەلگەنلىكىدىن، جېمىنەيىنىڭ قىرىدىكى (يېزا - قىشلاقلىرىدىكى) خەلقنىڭ پۈتۈنلەي پارتىزانلار بىلەن بىللە ئىنقىلاب قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەردار قىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئويىنىپ، مۇشۇ يول بىلەن مېڭىشنى تەۋسىيە قىلىش بىلەن شەھەر-

دىكى ھەر مىللەت ئاممىسى ئىچىدىكى (شەھەر ئىچىدە 100 ئائىلىدەك ئۇيغۇرلار، 100 دىن كۆپرەك ئائىلە قازاقلار، 50 - 40 دەك ئائىلە تاتار، خۇيزۇ قاتارلىقلار بار ئىدى) ئىشەنچلىك كىشىلەر ئارىسىدا مەخپىي ھالدا ئاكتىپ خىزمەت ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىمۇ تەشكىللەپ، زۆرۈر پەيت يېتىپ كەلگەندە سىرتتىن بولىدىغان مۇجۇمغا ئىچكى تەرەپتىن ماسلىشىشنى؛ بولۇپمۇ شەھەر ئىچىدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى، قورال كۈچى، ھەربىي لىنىش پىلانى قاتارلىقلارنى ۋاقتى - ۋاقتىدا ئىگىلەپ خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرۇشقا چاقىرىدۇ.

ئارىلىقتا يەنە بىرەر ھەپتە ئۆتكەندە، گومىنداڭنىڭ قوبۇقتا، ماناس- ساۋەن - قوبۇق ئارقىلىق ئالتايغا بارىدىغان ماشىنا يولىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن تۇرغۇزغان، يېرىمى يەرلىك موڭغۇللاردىن قوبۇل قىلىنغان مەخسۇس بىر ئاتلىق پولكىنىڭ روتا كوماندىرى زۇڭغۇرۇپ، 100 دەك ئادەم بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ئۇلار ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ جېمىنەيدىكى قاراغايتى پايلىقىغا كېلىپ ھەربىكەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، يېرىم يولدا جېمىنەي خەلقى بىلەن قوشنا ئولتۇرغان 200 دىن كۆپرەك موڭغۇل قېرىنداشلىرىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ ۋە ئۆزلىرىگە قوشۇلۇپ، ھەممىسى بىللە پارتىزانلار تۇرۇۋاتقان جايغا كېلىدۇ. بۇ ئەھۋاللار جېمىنەيدىكى ئەمدىلا ئىنقىلاب يولىغا يۈزلىنىپ، پارتىزانلىق ھەربىكتى بىلەن شۇغۇللانماقچى بولۇۋاتقان خەلق ئاممىسىغا چوڭ ئىلھام، كۈچلۈك مەدەت بولۇپ، ياخشى تەسىر قوزغاپ، ئۇلارنى تېخىمۇ رىغبەتلەندۈرىدۇ.

7 - ئاينىڭ 15 لىرىدە كېلەس، يىلقايدار، ھاربىا بايلارنىڭ تەكلىپى بويىچە بىر قېتىملىق خەلق يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، يەرلىك خەلقلەردىن تەركىپ تاپقان ۋاقىتلىق رەھبەرلىك يادروسى تەشكىل قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا رامازان باشلىق، موللا ئىسلام مائاۋىن، قوزىقان، مانكەن، زاكون، ئەبىلماجىن، بايانداى، تاغاي قاتارلىقلار ھەيئەت بولۇپ بەلگىلىنىدۇ. موشۇ يىغىندا يەنە ئىستراتىگىيلىك ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان (①)جېمىنەي شەھىرىگە تەۋەككۈل قىلىپ ھۇجۇم قىلىشنى بەلگىلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يوقۇرىقى ئالتايدىن كەلگەن 300 كىشىلىك پارتىزانىنى ئاساسىي ھەل قىلغۇچ كۈچ، زوڭغۇرۇپ باشلاپ كەلگەن 100 دەك قۇراللىق ئادەمنى يارەمچى كۈچ قىلىپ، قۇرال - ياراقسىز ياكى نەيزە، توقماقتا ئوخشاش ئىنتايىن ئاددىي قوراللارغىلا ئىگە ئاممىدىن ئاقمەت تېكەنباي، ئابەن ئايدا- رىشى، تالقى بېكبولسۇن قاتارلىقلار باشچىلىق قىلغان مىڭ- دىن ئارتۇق ئادەمنى جەم قىلىپ بېرىپ، شەھەرنى مۇ- ھاسىرىگە ئېلىپ ھۇجۇم قىلىدۇ، بۇ مەزگىلدە، شەھەردە لي كۇي تۇەنجاڭلىقىدىكى گومىنداڭنىڭ تولۇق بىرپولۇك ئەس- كىرى بار ئىدى. ھۇجۇم دەسلەپ باشلانغاندا، گومىنداڭ ئارمىيىسى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە كۈچەپ، ئەڭ ئاخىرىغا قەدەر تاقابىل تۇرۇشقا تەۋەككۈل قىلىدۇ، پارتىزانلارمۇ بوش كەلمەيدۇ. جەڭ شىددەتلىك بولىدۇ، لي كۇي نۇرغۇن جانلىق كۈچىنى، 100 گە

① شەھەرنىڭ جايلاشقان يېرى، سۇ ۋە بىلەن بولغان چېگرا سىزىقىغا ئەڭ يېقىن بولۇپ، ئەڭ كۆپ دېگەندە يېرىم كىلومېتر، ھەتتا بىر نەچچە يۈز مېترلا كېلىدۇ.

يېقىن قوراللىنى ئايرىلىدۇ، پارتىزانلار تەرىپىدىنمۇ ئازغىنا ئادەم چىقىم بولىدۇ. ئىككى سوتكىلىق ئېلىشىش جەريانىدا دۈش- مەن ئىستىھكاملىرى بىر - بىرلەپ يېمىرىلىپ تاشلىنىدۇ، ھەتتا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن پولك شتابىمۇ تارتىۋې- لىنىدۇ. ئاخىرىدا ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ئارمىيىنىڭ ھەممە- سى ئاساسەن بىرلا ساقچى ئىدارىسىنىڭ يامۇلىغا كىرىپ مۇداپىئەلىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. چۈنكى بۇ يامۇل ئۆز زا- مانىسىدا خېلى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ ياسالغان ئېگىز ۋە قېلىن سېپىلدەك تام بىلەن قورشالغان بولۇپ، «ئىنتايىن مۇستەھكەم» دەپ ھېسابلىنىدىغان ئىستىھكام ئىدى. شەھەر- نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پارتىزانلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. شۇڭا ئەمدى پارتىزانلار دۈشمەن ئەسكەرلىرى جانلىرىنى قوغداش ئۈچۈنلا مۇداپىئەلىنىپ ياتقان ساقچى ئىدارىسىنىڭ يامۇلىغا كۈچەپ ھۇجۇم قىلىپ، ئورۇنسىز چىقىم تارتقاندىن كېيىن، پەقەت مۇھاسىرىنى ئىمكانقەدەر قەدەممۇ - قەدەم كىچىكلىتىپ، ئۇرۇش ئۈچۈنلا ئورۇش قىلىپ تۇرۇش؛ ۋاقىت- نى بىر ھەپتە، 10 كۈنگە ئۇزارتىپ، ئۇلارنىڭ ئوق - دورا- لىرى ئازايغان، يېمەك - ئىچمەكتىن قىسىلغان، كۈچسىزلە- نىپ ئۈمىدسىزلەنگەن ۋاقىتتا، قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بو- لۇشقا دەۋەت قىلىش، ئەگەر ئۇنىڭغا ئۇنىمىسا، ئاندىن قو- راللىق كۈچ ئىشلىتىپ مەجبۇرى تەسلىم قىلدۇرۇشنى مۇۋاپ- پىق كۆرىدۇ، ھەم شۇنداق ئىش ئېلىپ بارىدۇ. ئەپسۇسكى ئۇلار (پارتىزانلار) مۇنداق بىر ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىش- نىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ ئالالمىغان، ئۇ بولسىمۇ، ئەسلى سارسۇمبىدىكى گومىنداڭنىڭ قوماندانلىق شتابى، سارسۇمبە، بۇرولتوقاي، بورچىن، قابا ناھىيىلە-

ردىكى خەلق ئىچىدە يوقۇرقى ئالتاي پارتىزانلىرى كېلىپ
ھەربىر تاپشۇرۇقنى بىر مەزگىلدە، جېمىنەيدىغان بىر قىسىم
پارتىزانلارنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە قوبۇق
تىكى گومىنداڭنىڭ ئاتلىق پولكى ئىچىدىن «چاقاق» چىقىپ
بىر قىسىم موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراقلىرى بە-
لەن جېمىنەيدىكى پارتىزانلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن-
لىكتىن خەۋەر تاپقان ھامان، بۇ ناھىيىگە كېلىپ ھەربىر تە-
لىنىپ يۈرگەن پارتىزانلارنىڭ ئەھۋالى باشقا ناھىيىلەرگە
كېلىپ ھەربىرىدە قېلىپ يۈرگەن پارتىزانلارنىڭ ئەھۋالىدىن
پەرقلىق بولۇشى ھەتتا ناھىيە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشى مۇم-
كىن ئىدى. چۈنكى، بۇنداق قىلىشنى شۇ شەھەرنىڭ ئۆزى-
گە خاس ستراتېگىيىلىك ئالاھىدىلىكى بەلگىلىگەن. شۇڭا
ناھىيە بازىرىنى ھەرگىز قولدىن كەتكۈزۈپ قويماسلىق-
نىڭ ئامالىنى قىلىش لازىم، دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ، يەنە
بىر پولك ئەسكەرنى يۆتكەپ كېلىپ شەھەر مۇھاسىرىسىنى
كۈچەيتمەكچى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ 7 - ئاينىڭ 20 لىرى-
دە سارسۇمبە شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان شۇي كېيى، ئاتلىق
پولكىنى بۇرچىن ئارقىلىق كېچە - كۈندۈز دېمەستىن يۈ-
رۈپ، جېمىنەيگە يېتىپ بېرىشقا بۇيرۇيدۇ، ئۇلار يېرىم يول-
دا جېمىنەي شەھىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۆچراپ، مۇھاسىرىدە قال-
غانلىقىنى ئاڭلاپ تېخىمۇ جىددىي يۈرۈش قىلىدۇ، 30 -
چېسلا تاڭغا يېقىن مەخپىي ھالدا ناھىيە شەھىرىنىڭ يې-
قىن ئەتراپى بولغان بەل - ئېھرىق ئارقىلىق پارتىزانلارنىڭ
شەرقىي شىمال ئارقا تەرىپىدىن بېسىپ كېلىپ، ئىمكانىيەت-
نىڭ بېرىچە كۈچەپ ھۇجۇم قىلىدۇ. مۇھاسىرىدىكى دۇش-
مەن ئارمىيىسىمۇ جان تىكىپ ھەربىر قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۇ-

جۇمىغا ئىچكى تەرەپتىن زىچ ماسلىشىدۇ. پارتىزانلار دەس-
لەپتە بىر ئاز قايتۇرما ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىنـ
تايىن كۈچلۈك دۇشمەن ئالدىدا ئارتۇقچە تىركىشىشنىڭ مۇت-
لەق ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، بىر قانچە تۇر-
كۈملەرگە بۆلۈنۈپ قەدەممۇ - قەدەم مۇھاسىرىنى بىكار قىلىپ
چېكىنىپ چىقىدۇ. شەھەردىكى قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق
خەلق ئاممىسىدىن بىر قىسىم ئائىلىلەر ياكى ئۇلارنىڭ ئەزا-
مەتلىرى پارتىزانلارغا ئەگىشىپ چىقىپ، ئىنقىلابچىلار قاتا-
رىغا قوشۇلىدۇ.

پارتىزانلار ساغىر تاغقا قايتىپ بارغاندىن كېيىن
ھاربىاي، كېلەس، يىلقايدار، رامازان، موللا ئىسلام قاتارلىق
كىشىلەر بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ، يەرلىك خەلقلەرمۇ پارتىزان
قوشۇنلىرىنى تەشكىل قىلىشى زۆرۈر دەپ قارىشىدۇ. شۇنداق
قىلىپ بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا ھەر 100 كىشىلىكتىن ۋاقىت-
لىق يېرىم قورالالانغان تۆت ئەترەت ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. قورالالار-
نىڭ كېلىش مەنبەيى بولسا زۇڭفۇرۇپلار قوبۇقتىن ئالـ
غاچ كەلگەن 100 مىلتىق بىلەن ئالدىنقى نۆۋەت شەھەردە
بولغان ئۇرۇشتا غەنىمەت ئالغان 100 دىن كۆپرەك قورالدىن
ئىبارەت بولىدۇ. 1 - ئەترەتكە تالقى بىلەن ئاقمەت تېيىك-
باي، 2 - ئەترەتكە ئابەن بىلەن ئەبىلماجىن، 3 - ئەترەتكە
قوجاقمەت بىلەن باۋۇدۇن قادىر، 4 - ئەترەتكە زوڭفۇرۇپ
مەسئۇل بولىدىغان بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن يوقۇرقى
ئالتايدىكى باش شتابنىڭ بەلگىلىگەن ستراتېگىيىلىك ئورۇن-
لاشتۇرۇشى بويىچە، خەلقنى جېمىنەي شەھىرىدىن تېخىمۇ
يىراقلاشتۇرۇپ كېتىشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا كىرىشىدۇ.
ئەمما تېخى كۆچۈش ئىشى باشلانماي تۇرۇپ، گومىنداڭ تە-

رەپ بۇرۇندىن جەمئىيەتنىڭ تۇرمۇشىغا كۆپ پولكىنىڭ مۇئاۋىن تۇنجاڭى يۈي چاڭجاڭ باشقۇرغان ئۇچ ليەن ئەسكەر بىلەن سارسۇمبىدىن ياردەمگە كەلگەن شۈي كىي پولكى قوشۇلۇپ، جەمئىي بىر يېرىم مىڭدەك ئەسكەر 8 - ئاينىڭ 15 - 16 لىرىدە ساغىر تاغنىڭ قاراغايتى يايلاقىغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، پارتىزانلارغا ھۇجۇم قوزغايدۇ. پارتىزانلار ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئۇرۇش قىلىشقا تالقى باشقۇرغان بىر ئەترەت بىلەن قوجاقەمەت باشقۇرغان بىر ئەترەتنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئىپتىق سايىدا دۈشمەن ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ جەڭ قىلىدۇ، ئەمما يەنىلا ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكى، قورال - ياراقلىرىنىڭ خىلىلىقىدىن پايدىلىنىپ بېسىم ئىشلىتىپ، پارتىزانلارنى چېكىنىپ يۇرۇپ ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. پارتىزانلار ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بىر قانچە قېتىم يول توسۇپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىدا ئۆزلىرىگە پايدىلىق ھېچبىر ئۆزگىرىش بولمايدۇ. گومىنداڭ ئارمىيىسى پارتىزانلارنى قوغلاپ يۇرۇپ ئۇرۇش قىلىپ، ئاستا - ئاستا قىستاپ، ئەل چېتىگە يېقىنلىشىپ قالىدۇ، خەلق ئاممىسى سوۋېت چېگرىسى تەرەپكە كۆچۈشكە باشلايدۇ، پارتىزانلار ئەمدىلىكتە پەقەت چېگرا تەرەپكە كۆچۈپ ماكانى ئاممىنىڭ ئارقا تەرەپىنى قوغداش بىلەنلا بولىدۇ، دۈشمەن ئارمىيىسى كۆچكەن ئەل بىلەن پارتىزانلارنى قوغلاپ ئاخىرى سوۋېت چېگرىسى سىزىقىغا قەدەر قىستاپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ناھىيە خەلقى (قوبۇقتىن كېيىنكى قوشۇلغان 200 ئائىلىلىك موڭغۇل تۇغقانلارمۇ بار) سوۋېت چېگرىسى ئىچىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ ھەمدە كېلەس، يىلقايدار،

تەسكەمبايلار باشچىلىق قىلغان كۆپ سانىدىكى يوقۇرقى ئالتاي پارتىزانلىرى چېگىلگە قايتىپ كېتىدۇ. ھارپباي، قورماشلار ئاز بىر قىسىم ئادەم بىلەن جەمئىيەتنى خەلقى ئىچىدە قالىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەسلى كۆكتوقاي، چېگىل ئىككى ناھىيە خەلقىنى ئاساس قىلغان ئالتاي قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بۇ قېتىم تۆۋەنكى بەش ناھىيىگە ئەۋەتكەن پارتىزان ئەترەتلىرىنىڭ يۇرۇش قىلىش سەپەرلىرى چوڭ ئۇتۇققا ئېرىشىپ، ئىنقىلاب يالقۇنى پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلايدۇ. ئىككىنچى تۇرلۇك قىلىپ ئېيتقاندا، خەلق ئاممىسى ئۆزۈندىن بۇيان تەشنا بولۇپ، تاقەتسىزلىك كۈتۈپ كەلگەن ئىنقىلابىي ھەرىكەت پۈتۈن ۋىلايەتتىكى يەتتە ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، ئېغىر تەشۋىشكە سېلىپ قويىدۇ.

ۋەھالەنكى، ئىنقىلاب يولباشچىلىرى بۇنىڭلىق بىلەن قانائەتلىنىپ مەغرۇرلانمايدۇ، ئەكسىنچە، «تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق»، دېگەندەك ئاشۇ كۈنلەردە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قانلىق چاڭگىلىدا تۇرۇۋاتقان سارسۇمبە ناھىيىسى بىلەن بورچىن ناھىيىسىنىڭ كۆپ سانلىق خەلقىنمۇ تېزلىكتە ئۆز قاتارلىرىغا قوشۇپ ئېلىپ، گومىنداڭ مۇستەبىتلىرىنى تېخىمۇ يىتىم قالدۇرۇش ئۈچۈن 1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ 10 لىرى ئەتراپىدا كامەل، نۇرغۇجاي، ئابدۇروسۇل رەھبەرلىك قىلغان 500 كىشىلىك بىر چوڭ پارتىزان ئەترەتنى 2 - قېتىم مۇشۇ ئىككى ناھىيىگە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بىرىپ پەقەت 20 نەچچە كۈن ئىچىدىلا سارسۇمبە ناھىيىسىنىڭ قالغان ھەممە خەلقىنى، بۇرچىن ناھىيىسىنىڭ يېرىم خەلقىنى ئالتاي تېغىنىڭ باغرىنى يانقىلىتىپ كۆچۈرگەن پېتى

كۆكتوقاي، چىگگىلدىكى قوزغىلاڭچىلار توپىغا باشلاپ كىرىپ قوشىدۇ.

بۇ قېتىم گومىنداڭ تەرەپ ئۆتكەن يازدىكىگە ئوخشاش نەچچە پولك ئارمىيىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇش قىلمايدۇ، بەلكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەر قانداق ۋەزىيەتتە ئۆزلۈكسىدىن شەھەردىن ھالقىپ چىقىپ ئۇرۇش قىلىشلىرى ئۆزلىرىنى زور چىقىمغا ئۇچرىتىشتىن باشقا ياخشى ئاقىۋەت كەلتۈرمەيدىغانلىقىنى پەملەپ قالغان بولسا كېرەك. دېمەك ئۇلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەقىقەتەن مۇ پەقەت شەھەرلەرنى ئاساس قىلغان مۇداپىئە ئۇرۇشىنى قىلىشلا كۆپايە، دەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى.

شۇڭا بۇ قېتىم سارسۇمبىدىكى دەي كويجو پولكى بىلەن ۋەن لىگيۈن پولكىمۇ، بورچىنىدىكى يالاڭ زىغاڭ پولكىمۇ مىدىرلاپ قويماستىن جەم تۇرۇۋالدى. پەقەت بۈيرۇق بويىچە بۇرۇلتوقايدىكى لو پولكىنىڭ بىر يېڭىدىن كۆپ ئەسكىرى كۆكتوقايغا قاراپ كۆچكەن ئەلچىلىك يولىنى توسماقچى بولۇپ، ئىرتىش دەريياسىنىڭ دۆربىلجىن دېگەن يېرىدە پارتىزانلار بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇرۇش قىلىدۇ، ئاخىرىدا 30 دەك ئادىمىدىن ئايرىلىپ كەلگەن يوللىرى بىلەن بۇرۇلتوقايغا قاراپ چېكىنىپ كېتىدۇ، پارتىزانلار تەرەپتىن مەدەنىي كارىپ ئوغلى قاتارلىق يەتتە ئادەم چىقىم بولىدۇ، يەنە بىرسى، كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ قارا تۇڭلىدىكى ھەربىي قىسىملىرى شۇ ئەتراپنى قىيپاش كېسىپ ئۆتۈپ، سەل يېقىن كۆچۈپ بېرىۋاتقان خەلقنىڭ 10 نەچچە مىڭ قوروق قويىنى تارتىۋېلىپ، ئۆز ئورۇنلىرىغا ھەيدەپ كېتىدۇ، قويچىلارنى (20 دەك ئادەمنى) ۋەھشىيلەرچە چاناپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

قىسقىسى 1943 - يىلى 7 - ئايدىن ① بولۇپمۇ شۇ يىلى 11 - ئايدىن ② كېيىنكى بىرىيىرىم يىلغا يەتمەيدىغان ۋاقىت ئىچىدە ئالتاي خەلقىنىڭ 1940 - يىلدىن تارتىپ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا، زۇلۇمىغا، ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئالدىنقى ستىخىيىلىك ھەرىكەتلىرى قەدىمىۋى قەدەم راۋاجلىنىپ، تەشكىللىك ئىنقىلابى ھەرىكەتكە ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئىنتايىن تېزلىكتە 1944 - يىل 9 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە كەلگەندە پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ يەتتە ناھىيىسى ئىچىدە پەقەت بورچىن ناھىيىسىنىڭ يېرىم خەلقىدىن باشقا قالغان ئالتە يېرىم ناھىيىنىڭ ھەممە خەلقى (ۋىلايەت بويىچە بار بولغان ئۇمۇمىي ئائىلىنىڭ 90%) گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تۆمۈر چاڭگىلىدىن قۇتۇلدى؛ ئاسارەت زەنجىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، كۆكتوقاي، چىڭگىلگە ئوخشاش پارتىزانلىق بازىسىغا ياكى باشقا تىنچ رايونلارغا كۆچۈپ توپلانغان چوڭ بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللەندى.

بۇيەردە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر ئىش، 1944 - يىلى 9 - ئايدا تۆۋەنكى ئالتايغا 2 - قېتىم كامەل باشچىلىقىدا يۈرۈش قىلغان بىر پەيتتە، ئوخشاشلا قۇانشىباي باشچىلىقىدا 250 كىشىلىك بىر پارتىزان ئەترىتى ئېرەنقاۋرغانىڭ شىمالىدىكى گۈچۈڭ، موري، جىمسار ناھىيىلىرىنىڭ خەلقى ئىچىگە كەلگەن ئىدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دابىنىدىن تارتىپ كۆكتوقايغاقەدەر

① موڭغۇلىيە بىلەن دەسلەپ دوستلۇق مۇناسىۋەتتە بولغان مەزگىلنى كۆرسىتىدۇ.

② دەلىلغان سۆگۈرباھىي ئالتايغا قايتىپ كەلگەن ۋاقىت نەزەردە تۇتۇلغان.

بولغان ئارىلىقتىكى ئۆز ئارمىيىسىگە شەرقى يول ① ئارقىلىق توشۇلىدىغان ھەربىي تەمىناتنى ئۈزۈپ تاشلاش؛ كام دېگەندە 1944 - يىل يېرىمىدىن تارتىپ يېرىم پالەچ ئەھۋالدا قالغان قاتناشنى ئىمكانىيەتنىڭ بەرىچە كۆپرەك توسقۇنلۇققا ئۇچرىتىش؛ شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى تېخىمۇ قايمۇقتۇرۇپ قويىن ئەھۋالدا قالدۇرۇش ئىدى. چۈنكى بۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ سار سۇمبەدىكى ئىككى پولكى، بۇرچىن-دىكى بىر پولكى، بۇرۇلتوقايدىكى بىر پولكى، جېمىنەيدە-كى بىر پولكى ۋە قابادىكى ئىككى باتالىيون (يېڭ) دىن باشقا پەقەت گۈچۈك ئارقىلىق سارتوقايغا ئاندىن كۆكتو-قاي - چىڭگىلگە بارىدىغان شەرقى يول ئارقىلىق تەمىنلە-نىدىغان تۆت پولك، ئىككى باتالىيونى بار ئىدى. ئۇلار-نىڭ كۆكتوقايدىكىسى 11 - دىۋىزىيىنىڭ 383 - پولكى؛ پولك باشلىقى ۋاڭ .....؛ قارا تۆگىدىكىسى 11 - دىۋىزىيىنىڭ 382 - پولكى، پولك باشلىقى چىڭجۇن؛ سارتوقايدىكىسى 46 - دىۋىزىيىنىڭ بىرىنچى پولكى، پولك باشلىقى شىياۋ يۈشاڭ؛ دابەندىكىسى 46 - دىۋىزىيىنىڭ بىرىنچى پولكى، پولك باشلىقى ماپولىن؛ قاداسۇدىكىسى (خۇگساۋ مۇدىكىسى) 64 - دىۋىزىيىنىڭ 3 - باتالىيونى، باتالىيون كوماندىرى شىن ۋېجۇن؛ كۇمۇشتېكىسى 46 - دىۋىزىيىنىڭ 1 - باتالىيونى، باتالىيون كوماندىرى جۇ ....بۇلاردىن باشقا بۇرۇل

① شۇڭا قىتلارنى ئۇرۇمچىدىن ئالتايغا قاتنايدىغان ئۈچ يول بار ئىدى،
1 - غەربىي يول: ئۇرۇمچى - ماناس، شىخو، قوبۇق، بورچىن.
2- شەرقىي شىمالى يول: - ئۇرۇمچى، - قۇتۇبى، ئۇرقى، بورچىن، پەرىدە، بۇرۇلتوقاي.
3- شەرقى يول: ئۇرۇمچى، گۈچۈك، بەيتىك، دابەن، سارتوقاي، كۆك-توقاي.

توقايدا تۇرىدىغان 64 - دىۋىزىيىنىڭ لو ... پولكىمۇ بەزى-دە غەربىي يول ئارقىلىق بەزىدە مۇشۇ شەرقى، يول ئار-قىلىق تەمىنلىنىدىغان ئىدى. يۇقىرىدىكى بەش پولك، ئىككى يېڭىنىڭ ھەممىسىگە گۈچۈكدا تۇرىدىغان 46 - دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى چوي ۋۇووچىڭ قوماندانلىق قىلاتتى. دېمەك 1944 - يىلى 9 - ئايلاردا گومىنداڭنىڭ ئالتاي ۋىلايىتى بويىچە تۇرۇۋاتقان ھەربىلىرى توققۇز پولك، ئۈچ يېڭىدىن ئى-بارەت ئىدى.

قۇانىشبايلار باشچىلىق قىلغان پارتىزانلار 9 - ئاينىڭ 20 لىرى ئۆپچۆرىسىدە گۈچۈكنىڭ چىياك ئەتراپىدىكى ئام-ما ئىچىگە كىرىدۇ، ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ بىرقىسمى بىر نەچچە كۈنگە قالماي پارتىزانلار تەرەپكە كىرىدۇ. بۇ ئەھۋال-دىن خەۋەر تاپقان گومىنداڭنىڭ گۈچۈكدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىسىدىن ئىككى يېڭ ئەسكەر ئۇرۇش قىلىشقاچىقىدۇ، لېكىن، قۇانىشبايلار ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان يەرنىڭ شەھەرگە بەك يېقىن (ئارىلىق تەخمىنەن 20 ك.م لا كېلىدۇ) بولۇپ ئىنتايىن قولايسىز ئۇرۇندا ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇلار بىلەن تىركىشىپ ئولتۇرماي، گۈچۈكدىن جۇكەي باشلىغان 300 ئائىلىنى، جىمسار ناھىيىسىدىن ئۇلارغا قوش-نا ئولتۇرغان خەلقتىن 100 دەك ئائىلىنى ئەگەشتۇرۇپ موري دائىرىسىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. 4-5 كۈندىن كېيىن ئۇلار ئورۇنلاشقان جايلىرىدىكى مورىنىڭ بىر قىسىم خەلقىمۇ پار-تىزانلار تەرەپكە ئۆتىدۇ. شۇنداق قىلىپ پارتىزانلارغا ئۈچ ناھىيىدىن قوشۇلغان ئاممىنىڭ سانى خېلى كۆپ بولۇپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى تازىمۇ ھودۇقتۇرۇۋېتىدۇ. شۇڭا ئۇلار ھەربىي كۈچ بىلەن ھەيۋە قىلىپ، پارتىزانلارنى بۇ ئەتراپ-

تىن قوغلۇۋەتمەكچى بولۇشىدۇ. 10 - ئاينىڭ 5 - 6 لە-
رىدە، مورىنىڭ قوم جىيەگى - بەش ياشاچ ئەتراپىدا بىر
قېتىملىق چوڭ ئۇرۇش بولىدۇ، بۇچاغدا گومىنداڭنىڭ مور-
نىڭ ئۆزىدە تۇرۇۋاتقان ھېچقانچە ئەسكىرى يوق ئىدى،
گۇچۇڭدىن ۋىن چىيجۇ يېڭجاڭ 300 ئەسكەر بىلەن كېلىپ
ئۇرۇش قىلىدۇ. پارتىزانلار كۆكرەك كېرىپ قارشى چىقىپ
قوغلۇۋېتىدۇ ھەم نۇرغۇن قورال - ياراق غەنىمەت ئالىدۇ.
ھازىر قولىمىزدا بار ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شۇ قېتىمقى
ئۇرۇشتا ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ تۆت ئوفىتېرى ئېچىدە 43
ئادەم ئۆلگەن، ۋى يېڭجاڭغا قورسىقىدىن ئوق تېگىپ، ئۇ-
چەيسىنى سۆرەپ ئاران دېگەندە قېچىپ قۇتۇلغان، ئوچ پىلە-
موت، 50 نەچچە بەش ئاتار مىلتىقىدىن ئايرىلغان، قۇانىش-
بايلار مۇشۇنىڭدىن كېيىن كۆپ ئۆتمەي گۇچۇڭ، مورى،
جىمسار ناھىيىلىرىدىن جەمئىي 500 نەچچە ئائىلىنى كۆچۈ-
رۈپ، بەيتىك تېغىنىڭ ئالتاي تەرىپىدىكى شىمالى قىشلاق
لارغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ھەمدە كېلەر يىلى ئەتىيازدا ئالتايغا
كۆچۈپ چىقىشقا قەدەر ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى قوغداپ تۇرۇش
ئۈچۈن بۇلارغا موري ئۇرۇشىدا غەنىمەت ئالغان 50 نەچچە
بەش ئاتار مىلتىق ۋە ئوچ پىلىموتنىڭ سىرتىدا، ئۆزلىرى،
كۆتۈرۈپ يۈرگەن مىلتىقلىرىدىن يەنە 50 نى قوشۇپ بېرىپ،
ئۆزلىرى چېگىلگە قايىتىپ كېلىدۇ.

بۇ قېتىم ئىرەنقاۋىرغانىڭ شىمالىدا ئېلىپ بېرىلغان
قۇانىشىبايلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ھەربىكتى پەقەت گۇچۇڭ، موري،
جىمسار ناھىيىلىرىنىڭ دائىرىسى ئىچىدىلا ئەمەس، پۈكاك،
مچۇەن، سانجى، قۇتۇبى ھەتتا ماناس، ساۋەن ناھىيىلىرى-
گە قەدەر تەسىر كۆرسىتىپ، خەلق ئىچىدە غۇل - غۇلا پەي-

دا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇچۇڭدىن شىخو غا قەدەر بولغان
تاش يول بويىدىكى ناھىيىلەرنىڭ قاتناش مۇناسىۋىتى پا-
لەچ ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، ئۇرۇمچىدىكى گومىنداڭ ھۆ-
كۈمىتى ئۇچۇن ھەر تەرەپتىن ئېغىر بېسىم بولىدۇ ھەم
ئۇلار ئارىسىدا چوڭ داۋالغۇش كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. چۈنە-
كى، بۇ مەزگىللەردە ئۇرۇمچىدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ
يېمەك - ئىچمەك تەرەپتىن تەمىنلىنىشى مۇشۇ بىر قانچەنا-
ھىيىلەرگە يۆلىنىدىغان بولۇپ، بۇ يېمەك - ئىچمەكلەر مۇشۇ
ناھىيىلەرنى بېسىپ ئۆتىدىغان تاش يوللار ئارقىلىق تۇ-
شۇلاتتى، يەنە بىر قىسىم تەمىنات جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەل-
تۈرۈلىدىغان بولسىمۇ لېكىن ئۇ تەرەپنىڭ يولى بەك يىراق،
ئۇنىڭ ئۈستىگە تاش يوللار كونىراپ كاردىن چىققانىدى.
يۈك ئاپتوموبىللىرىمۇ ئىنتايىن ئاز بولغانلىقتىن، ئۇتەرەپ-
تىن ئېلىپ كېلىنىدىغان يېمەك - ئىچمەكلەر كۆپىنچە ئات -
ھارۋا ۋە ئېشەك ترانسپورتى ئارقىلىق ئېلىپ كېلىدىغان
بولغاچقا، كۆپ چىقىم ۋە ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئىلى تەرەپتىن ئەمدىلا باشلانە-
غان قوزغىلاڭمۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتە-
قاندا يەنە بىر چوڭ ئاۋارىگەرچىلىك ئىدى. ئالتاي پار-
تىزانلىرىنىڭ ئىنقىلابى ھەربىكتى مۇشۇ مەزگىلگە كەلگەنە-
دە ۋىلايەت دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، پۈتۈن شەرقىي
شىنجاڭغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ، گومىنداڭ ئۇچۇن كۆچە
لۈك توسالغۇ بولۇپ قالغانىدى.

ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەنلىك
تىن ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنى
تېخىمۇ تېزلىتىش ئۇچۇن، نۆۋەتتە بىر تۇتاش رەھبەرلىك

يادروسى بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى كېلىپ چىقتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا چېگىل ناھىيىسىنىڭ بۇلغۇن دېگەن يېزىدە دەلىلخان سۇگۇربايېۋنىڭ تەشەببۇسى ۋە باشقۇرۇشى بىلەن بىر نۆۋەتلىك ئاممىۋى يىغىن ئېچىلىپ، 12 ئادەمدىن ① تەركىب تاپقان «ئالتاي خەلق ۋاقىتلىق مىللىي ھۆكۈمىتى» قۇرۇلدۇ، ② ئوسمان بۇھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى، دەلىلخان سۇگۇربايېۋ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە قوشۇمچە پۈتۈن ئالتاي پارتىزانلىرى ئەترىتىنىڭ قوماندانى بولۇپ تەينىلىنىدۇ. 10 ئادەمگە ③ باتۇرلۇق نام بېرىلىدۇ. مۇشۇنىڭدىن كېيىن پارتىزانلار قوشۇنى تەشكىلى تەرەپتىن كېڭىيىپ، سان تەرەپتىن كۆپىيىپ، تېخنىكا ھەيۋەتلىك، قۇدرەتلىك، جانلىق كۆچكە ئايلىنىدۇ.

تەشكىلى تەرەپتىن ئېيتقاندا، بۇرۇنقى تۆت ئەترەت توققۇزغا كۆپەيتىلىدۇ (جېمىنەي پارتىزانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئۇنىڭ ئەترەت باشلىقلىرى: كامەل بىلەن غاباس، قابىي بىلەن يىلقايدار، نۇرغۇجاي بىلەن توقتاۋباي، كېلەس بىلەن سەيپۇللا، ئەسەن بىلەن قاپىزىش، تەسكەمباي بىلەن بالتاباي، تاستامباي بىلەن ئاسقابىل، موللاپەيس بىلەن ئابلىكىم (ھەر ئىككىسى ئۇيغۇر)، ئۇمۇمىي ئادەم سانى بۇرۇنقى 1100 ئادەمدىن كۆپىيىپ 2200 ئادەمگە يېتىدۇ.

① ھۆكۈمەت تەركىبىگە كىرگەن 12 ئادەم تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ئوسمان، دەلىلخان سۇگۇربايېۋ، لاتىپ. كېلەس، كۆكسەگەن بى، ۋاتسقان، ئەدىلقان، كارىپ، موجىنباي، ئەسەت ماڭكەي، رامازان، موللا ئىسلام.

② شىنجاڭ داشۇ تەرىپىدىن رەتلەنگەن «شىنجاڭدىكى چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» گە قارالسۇن.

③ 10 باتۇر: ئىرىسقان، سۇلايمان، ئىسھاق (بۇلار ئۆلۈپ كەتكەنلەر)، ئوسمان. كېلەس، كامەل، نۇرغۇجاي، قۇانىشباي، سولۇبباي، ئابدۇرۇسۇل.

ئۇلارنى يېتەرلىك قورال - ياراق بىلەن تەمىن ئېتىش ئۈچۈن بۇرۇنقى قولدا بار قوراللارنىڭ سىرتىدا موڭغۇلىيىدىن يالپاق زاستاي ئارقىلىق 500 قورال كەلتۈرۈلىدۇ؛ بۇنىڭ 100 ى ئاپتومات، 20 سى ئېغىر پىلىموت، 30 ى يەڭگىل پىلىموت، 6 مىنامىيوت، ئىككىسى تاڭكى ئاتار، ① 350 ى بەش ئاتار ھەمدە 100 سانداق گىرانات، 500 سانداق ھەر خىل ئوق ھۇ بىللە كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا مەن باش شتابنىڭ قورال - ياراق باشقۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلەيتتىم.

III - باسقۇچ ئىستېھكاملار بىلەن شەھەرلەرگە يۈزلىنىش

1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن، ئۆتكەن بىر مەزگىل قوللىنىلغان «بېلىقنى سۇدىن ئايرىۋېتىش» تىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك يۈزلىنىشتىن تېخنىكىلىگەن ھالدا، ئەمدى گومىنداڭنىڭ مەركىزىي ئىستېھكاملىرى بىلەن ھەربىي بازارلىرىغا ۋە ناھىيە شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىش ستراتېگىيىلىك ۋەزىپە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

(1) 1944 - يىلى 12 - ئاينىڭ 15 لىرى ئەتراپىدا، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ چېگىل ناھىيىسىنىڭ «كۆمۈشنىڭ قويغانى» دېگەن يېرىدىكى بىر ھەربىي ئىستېھكامغا ھۇجۇم

① بىرخىل زەخىرەك ئەخلەتتەش، لېكىن چاقى يوق، ئات ئۇلاقتا ئارتىپ يۈرۈشكە بەك ئەپلىك. كۆتۈگىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.80 مېتر، ئوقۇنىڭ دىئامېترى 5.5 سم كېلىدىغان، ئوق پورىماسى، بەش ئاتار مىلتىقىنىڭ ئوقى بىلەن ئوخشاش، مەخسۇس تانكا ئېتىشقا ئىشلىتىدىغان قورال.

قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ ھەربىي ئىستېھكامى كۆكتوقاي ۋە چىڭگىلاغە تۇپلاشقان تۆت يېرىم ناھىيە خەلقى بىلەن پارتىزانلارغا بىۋاستە تەھدىت سېلىپ تۇرغان ئەڭ يېقىن يەردىكى دۇشمەن ئىستېھكامى ئىدى. شۇڭا، ھەممىدىن ئاۋۋال مۇشۇ ئىستېھكامنى تار - مار قىلىشقا كىرىشتى. بۇ ئىستېھكامنىڭ ئىچىدە 500 دىن كۆپرەك دۇشمەن ئەسكەرلىرى بارئىدى، ئۇلار پارتىزانلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەھكەم پوتەيلىرى بىلەن چوڭقۇر ئاكوپلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئىككى سوتكا جاھاللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ئەمما ئاخىرىدا دەريانىڭ تۆۋەنكى تەرىپىگە ئورۇنلاشقان سارتوقايدىكى مەركىزىي ھەربىي بازىسىغا قاراپ، بىر ياقتىن ئۇرۇش قىلىپ، بىر ياقتىن چېكىنىشكە باشلايدۇ.

پارتىزانلارنىڭ ئەسلى ھۇجۇمنى يۇقىرىقى تەرەپتىن كۆچلۈكرەك ئېلىپ بېرىپ، تۆۋەنكى تەرەپنى بوشراق قويۇشتىكى مەقسەتلىرىمۇ مۇشۇ ئىدى، چۈنكى، «ئېيىقنى ئۇۋىسىدىن چىقىرىپ» ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېرىسىنى سويۇش ئانچە تەسكە چۈشمەيدىغانلىقى چۈشىنىشلىك ئىدى. مۇشۇنداق ئېھتىماللىنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇمكىن، دەپ ئالدىن پەرەز قىلىشىپ، دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى ئىككى قىرغاقتىن بىر نەچچە 10 .ك. م كېلىدىغان ئارىلىقتا (ئۇزۇنلۇقتا) سىرتماق قۇرۇشقانىدى. شۇڭا دۇشمەن ئارمىيىسى ئۇۋىسىدىن ئايرىلىپ چىققان ھامان كەينىدىن قوغلايدۇ، دۇشمەنلەر ئالدىنقى تەرەپلىرىدىمۇ قاتمۇ - قات توساقلارغا ئۇچراپ، نەتىجىدە پەقەتلا سارتوقايدىكى بازىلىرىدىن ياردەمگە كەلگەن ئەسكەرلىرىنىڭ يار - يۆلەك بولۇشى

بىلەن 200 دەك. ئادەمى قېچىپ قۇتۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، قالغانلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئارقا - ئارقىدىن پۈتۈنلەي ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلىدۇ. پارتىزانلار 300 دەك مىلتىق، 100 نەچچە ساندۇق ئوق ۋە باشقا نۇرغۇن نەرسە - كېرەكلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ قايتىپ كېلىدۇ، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش دەلىلخان سۈگۈر بايبىنىڭ ئۆزى بىۋاستە قاتناشىپ، نەق مەيدانىدا قوماندانلىق قىلغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش ئىدى. بۇ ئۇرۇش جەريانىدا پارتىزانلار تەرەپتىنمۇ 15 - 20 دەك ئادەم ئۆلىدۇ، يارىدار بولىدۇ.

«ئالتاي خەلق ۋاقىتلىق مىللى ھۆكۈمىتى» بىلەن پارتىزانلىق باش قوماندانلىق ئورگىنىي تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىنكى تۇنجى قېتىم ئېلىپ بېرىلغان بۇ جەڭ، دەسلەپتە مۆلچەرلىگەن پەرەز بويىچە تولۇق غەلىبە بىلەن ئاخىرلاشىدۇ، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن پارتىزانلارنىڭ بىر نۆۋەتلىك تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئېچىلىدۇ، يىغىندا دەلىلخان سۈگۈر-بايبىچ پارتىزانلارنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن قەيسەرلىك، قەھرىمانلىق روھلىرىنى مەدھىيىلەپ، غەلىبىلىرىنى تەبرىكلەپ ئۇزۇن سۆزلەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا، پارتىزانلارنى كەلگۈسى ئىستىقبالغا نىسبەتەن تېخىمۇ ئۈمىدۋار بولۇشقا، ئىشەنچ بىلەن قاراشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ، مۇشۇ ئاساستا تۆۋەندىكىلەرنى تەكىتلەيدۇ: (1). بىزھازىر مىڭلىغان قوراللىق قوشۇنغا، 60 مىڭدىن كۆپرەك خەلق ئاممىسىنى ئىجتىمائىي ئاساس قىلغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگىمىز؛

(2) پۈتۈن خەلق، پۈتۈن ئىلغار ئىنسانىيەت بىزنى قوللايدۇ؛

(3). بىز ئۇرۇش سېپىده يالغۇز ئەمەسمىز، باشقىنى هېسابقا ئالمىغاندا، هازىر ئىلىدا (غۇلجىدا) گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى داغدۇغىلىق ئىنقىلاب ۋۇجۇدقا چىقتى هەمده دەسلەپكى قەدەمدىكى غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. غۇلجا شەهىرىنى، نىلقا، قورغاس، سۈيدۇڭ ناهىيىلىرىنى ئاساسەن ئازاد قىلدى، مانا مۇشۇنداق ياخشى ۋەزىيەت ۋە شەرت - شارائىتتا بىز چوقۇم كۆزلىگەن مەقسەتلىرىمىزگە يېتىمىز ۋە يېتەلەيمىز.

ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن بولۇپمۇ ئىلى ئىنقىلابى توغرىسىدا يەتكۈزگەن خۇش خەۋىرىدىن پارتىزانلار ئىنتايىن روهلىنىدۇ ۋە خۇشال - خۇراملىققا چۆمىدۇ، خەلق ئاممىسىنى هاياجانلىققا سېلىپ، چوڭ تەسىر قوزغايدۇ.

(2) 1945 - يىل 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا، كېلەس، قابىي، تاستەمباي باشچىلىق قىلغان ئوچ ئەترەتنىڭ 400 دەك ئادىمى گومىنداڭ ئەكسىيە تچىلىرىنىڭ قولىدىن كۆكتوقاي شەهىرىنى تارتىپ ئېلىشقا يۈرۈش قىلماقچى بولۇپ، تەييارلىق ئىشلىرىغا كىرىشىدۇ، لېكىن پارتىزانلار تېخى تولۇق تەييارلىنىپ، باش - ئايىغىنى يىغىشتۇرۇپ هازىرلانمىغان بىر پەيتته، بۇ ئەهۋالدىن مىش - مىش خەۋەر تاپقان گومىنداڭ ئارمىيىسى پارتىزانلارنىڭ هەيۋەتلىك كۈچىدىن ئۆلگىدەك قورقۇپ، ئۆزلىكىلىرىدىن چېكىنىپ سارتوقايدىكى هېلىقى مەركىزىي هەربىي بازىسىغا بېرىپ ئېلىشنى ئويلىشىدۇ، 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى سەهەر ده، ئالدىراپ تېنەپ پىيادە يولغا چىقىدۇ. ئارتىپ ئېلىپ كېتىشكە ئات - ئۇلىقى، بېسىپ ئەپكېتىشكە ماشىنىلىرى بولمىغانلىقتىن (قاربەك قېلىن بولغانلىقتىن ماشىنا پەقەت ماڭالمايتتى)، سەپەر ئۈستىده يەيدىغانلىرى

دىن باشقا، قالغان ئۇن - گۈرۈچلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايدۇ. بۇ ۋاقىت كۆكتوقاي شەهىرى ئەتراپىدىكى، ئالتاي تاغ تىزمىلىرىدىكى قارىنىڭ قېلىنلىقى بىر مېتردىن بىر يېرىم مېتىرگىچه قەرده بولۇپ، تېمپېراتۇرا نۆلدىن تۆۋەن 35 - 40 سېلسىيە گرادۇسىتىن كام بولمايدىغان تازا ئوتتۇرا قىش مەزگىلى ئىدى، شۇڭا ئۇلار يول مېڭىشتا نۆۋەتلىشىپ، ئالدى بىلەن بىرقىسىم ئەسكەرلەر قارنى دەسسەپ يول ئېچىپ، كەينىدىكىلەر ئۇلارنىڭ ئىزى بىلەن مېڭىشقا مەجبۇر بولغاچقا، ئۇلار سه پەرجەرياندا تولىمۇ هېرىپ - چارچاپ هالى قالمايتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار ئەپلەپ - سەپلەپ يۈرۈپ، ئاران دېگەنده قارا تۆكىدىكى يەنه بىر پولك ئەسكەرلىرى تۇرغان ئىستىهكاملىرىغا يېتىۋالىدۇ. ئۇ يەرده بىر كۈن هاردۇق ئېلىپ، 2 - ئاينىڭ 29 - كۈنى سارتوقايدىن يارده مگه كه لگه ن 20 نەچچه ماشىنا، 200 نەچچه تۆگىگه ئوق - دورا، يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ئارتىپ ماڭىدۇ. يولدا كىتىۋېتىپ شالغىر دېگەن جايدا قىشلاپ ئولتۇرغان ئاق قازى، تورسىبەك (لەقىمى ئوتەي تورسىبەك) قاتارلىق 10 نەچچه ئائىلىنىڭ 50 گه يېقىن ئادىمىنى، بالا چاقىلىرىنى بىراقلا قىرىپ (ئۆلتۈرۈپ) تاشلاپ، ئىككى پولك بىلله سارتوقايدىكى هەربىي بازىغا قاراپ سەپەر قىلىدۇ، مۇشۇ ئارىلىقتا پارتىزانلار بۇ ئىككى جايدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ چېكىنىپ چىقىپ، سارتو قايغا يول ئالغانلىقتىن خەۋەر تېپىپ، 300 كىشىلىك پارتىزان ئەترىتى ئات چاپتۇرۇپ ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلايدۇ، سارتوقايغا 70 كىلومېتر ئۆچۈرىلىدە ئارىلىق قالغاندا، قوغلاپ يېتىپ تۇتۇش قىلىدۇ، دۇشمەن ئارمىيىسى «بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىش، بىر تەرەپتىن

چېكىنىش، چېكىنىش جەريانىدا ئۇرۇش قىلىش» تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، بىر - بىرسىدىن يىراقلاشماي توپ بولۇشۇپ ئىمكان سىمە‌تنىڭ بىرىچە كۈچەپ ئالغا ئىنكىرىلەيدۇ؛ پارتىزانلار ئۇلارنىڭ بىردەم كەينىدىن قىستاپ، بىردەم ئالدى تەرىپىنى توسۇپ، بىردەم ئوق، بىردەم سول تەرەپلىرىدىن ئوق چىقىرىپ تىرە - پىرەك قىلىۋېتىدۇ، دۇشمەن ئارمىيىسىنىڭ خېلى نۇرغۇن جانلىق كۈچى قۇتۇلىدۇ. لېكىن دۇشمەن ئارمىيىسى يەنىلا ئەپلەپ - سەپلەپ يۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ سارتۇ‌قايىكى بازىسىغا 25 كىلومېتردەك كېلىدىغان جايغا قەدەر يېقىنلىشىدۇ، شۇ پەيتتە سارتوقايمدىن ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئىككى بىرونۇبېك ماشىنا، ئوچ تانكىنىڭ يول ئېچىشى بىلەن 400 ئەسكەر يارىدەمگە چىقىدۇ، پارتىزانلار ئەمدى‌بىر قىسىم ئادەملىرىنى ئۇلارنىڭ ئالدىدىن توساشقا ئەۋەتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەسلىدىكى بىر ئۇرۇش مەيدانى ئىككى ئۇرۇش مەيدانىغا كۆپەيتىدۇ، ئۇرۇش كېيىنچە تېخىمۇ كۈچەيىپ، كەسكىن جەڭگە ئايلىنىدۇ. بۇ جەڭ توپ - توغرا يېرىم سوتكا داۋاملىشىدۇ، ھەر ئىككى مەيدانىدىكى دۇشمەن ئارمىيىسى راسا دەككىسىنى يەيدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇلار يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئادەم سانىنىڭ بەك كۆپ بولۇشىدىن، بولۇپمۇ ئوچ تانكا، ئىككى بىرونۇبېك ماشىنىسى ۋە قورال - ياراقلىرىنىڭ خىللىقىدىن پايدىلىنىپ، ئاستا - ئاستا يېقىنلىشىدۇ. ئاندىن بىر - بىرسى بىلەن قوشۇلۇپ چېكىنگەچ، سارتوقايىدىكى ئۇۋۇلىرىغا كىرىپ كېتىدۇ. پارتىزانلار ئۇلارنىڭ ئىستېھكامىغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ يۇرمەي، شۇ يەردىلا ئۇرۇشنى توختىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار دۇشمەنلەرنى چېكىنىدۇرۇپ، ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلغان كۆكتوقاي شەھىرىنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت ۋەزىپىلىرىنى

تولۇق ئورۇنلايدۇ، مۇشۇ جەريانىدا ئىككى، ئوچ سوتكىلىق شىددەتلىك ئۇرۇش قىلىپ، دۇشمەنىنىڭ 500 گە يېقىن جانلىق كۈچىنى يوقىتىپ، 400 گە يېقىن ھەرخىل قورال - ياراقلىرىنى غەنىمەت ئېلىپ، چوڭ غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىدۇ.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇش شۇ كۈنگە قەدەر پارتىزانلار ھايات‌ىدىكى دۇشمەننى ئەڭ كۆپ يوقاتقان، قورال - ياراقنى ئەڭ كۆپ غەنىمەت ئالغان بىر قېتىملىق ئۇرۇش بولىدۇ.

بىراق، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا پارتىزانلار تەرەپتىن مىرزاخان، ئەلەمەس، ئەبىش قاتارلىق 20 نەچچە ئادەم قازا تاپىدۇ، 30 دىن كۆپرەك ئادەم ئېغىر - يېنىك يارىلىنىدۇ، 19 ياشتىكى شايىزات مۇشۇ ئۇرۇشتا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسىتىپ، كۆپ كۈچ چىقىرىدۇ. لېكىن ئاخىرىدا مىنامېيوت ئوقى تېگىپ ئىككى پۇتىدىن ئېغىر يارىلىنىدۇ، باش شتاب ئۇنىڭ ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ھېسابقا ئېلىپ، موڭغۇلىيەگە ئەۋەتىپ داۋالىتىدۇ، ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇ ھازىرمۇ ھايات بولۇپ، كۆكتوقاي ناھىيىسىدە تۇرۇۋاتىدۇ.

(3) جېمىنەي پارتىزانلىرى جېمىنەي ئارقىلىق سوۋېت تېرىتورىيىسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، ئەڭ ئاۋۋال كۆچۈپ بارغان خەلقنىڭ قىشتىن قانداق قىلىپ ئوڭۇشلۇق ئۆتۈۋىشىنىڭ غېمىنى قىلىشىدۇ، شۇڭا 100 ئادەملىك بىر پارتىزان ئەترىتىنىڭ مۇھاپىزىتىدە 400 دەك يىگىتلەرنى تەشكىللەپ چېگرانىڭ بۇ تەرىپىگە قايتا ئۆتكۈزۈپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇ تەرەپتە ئۇرۇلماي قالغان ئاشلىق، تېپىلمەي قالغان خامانلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. مۇنداق قىلمىغاندا شۇنچىۋالا كۆپ ئاممىنىڭ بىر قىشلىق يېمەك -

ئىچمىكى قىيىن بىرمەسىلە بولۇپ قالاتتى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا، ئىنسان تارىخىدا ئەڭ شىددەتلىك ئۇرۇش ھېسابلىنىدىغان ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھېلىمۇ ئاخىرلاشمىغان، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭمۇ يېمەك - ئىچمەك تەرەپتىن زور قىينىچىلىققا دۇچ كېلىۋاتقان بىر مەزگىلى ئىدى؛ ئۇنىڭدىن قالسا چېگرانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ ئورۇنلاشقان خەلقنىڭ ھازىرقى ئولتۇرۇۋاتقان يېرى بىلەن بۇياقتا قالغان دېھقانچىلىق يەرلىرىنىڭ ئارىلىقى ئاران بىر نەچچە ئون كىلومېترلا بولۇپ، بىرىپ - كېلىشمۇ ئانچە تەسكە توختمايتتى.

بۇ تەرەپكە قايتا ئۆتكەن پارتىزانلار ناھىيە بازىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان قولايلىق بىر جايغا ئورۇنلۇشۇپ، شەھەردە قامىلىپ ياتقان گومىنداڭغا ئانچە - مۇنچە ھەيۋە قىلىپ، بىر تەرەپتىن قاراۋۇللۇق ۋەزىپە ئۆتىسە، يەنەبىر تەرەپتىن ئېتىزلاردا قالغان ئاشلىقلارنى يىغىۋالىدۇ. مۇشۇ جەريانىدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئاتلىرىنى شەھەر سىرتىغا باقمىلى ئېلىپ چىققاندا، ئۇلارغا بىر نەچچە قېتىم ئۇشتۇمتوت يوشۇرۇن ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئىلگىرى - ئاخىرى 30 دەك ئاتىنى ئۆلتۈرۈپ، 300 دەك ئاتىلىرى بىلەن 20 نەچچە قورالنى تارتىۋالىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار شەھەر سىرتىغا ئاتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ بېقىشنى پۈتۈنلەي توختىتىپ قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىم چېگرانىڭ بۇ تەرىپىگە قايتا ئۆتۈپ كەلگەن پارتىزانلار باش ئايىغى بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ھەم خانىنى ئوكۇشلۇق تۈگىتىپ، بىر نەچچە ئون تونىنا ئاشلىقنى يۆتكەپ چىقىدۇ ھەم يۇقىرىقىدەك ھەربىي غەنىمەتلەرگە ئېرىشىپ، چوڭ ئوتۇقلار بىلەن قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار يەنە

يەرلىك سوۋېت ئورگانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ، 100 مىڭغا يېقىن چوڭ - كىچىك چارۋا مالىلارنىڭ جايلىشىش مەسىلىسىنى ئالدىنئالا مەسلىھەتلىشىپ مۇۋاپىق ھەل قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ جېمىنەي پارتىزانلىرى خەلق تۈرمۇشىغا ئائىت يۇقىرىقىدەك بەزىبىر مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، 1949 - يىلى بىرىنچى ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ جېمىنەي شەھىرىنى ئازاد قىلىشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشىدۇ.

بۇ يەردە ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر ئەھۋال شۇكى، يوقۇرقى ئالتايدىكى باش شتاب تەرەپتىن ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن ھاربىاي مەسلىھەتچى بولغان رامازان، موللا ئىسلام قاتارلىقلار باشچىلىق قىلغان جېمىنەي پارتىزانلىرىنىڭ رەھبەرلىك يادروسى، ئومۇمەن ئالغاندا يوقۇرقى ئالتايدىكى «ئالتاي خەلق ۋاقتىلىق مىللىي ھۆكۈمىتى» بىلەن «پارتىزانلار ئەترىتى باش شتابى» نىڭ بەلگىلىشى بويىچە ۋىلايەت بويىچە بىر قاتار چوڭراق ھەربىي ئەركىنلىكىگە ئىگە ئىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەبىنىڭ بىرى، ئۇلارنىڭ تۇرۇۋاتقان يېرى يوقۇرقى ئالتايدىكى باش ئورگانلار تۇرغان جايدىن 400 كىلومېتىرچە يىراقلىقتا ئىدى، يەنە بىرى، ئارىلىقتا بۇرۇلتوقاي، بورچىن قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇۋاتقان ئىككى پولك دۇشمەن بارئىدى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا داۋاملىق ئالاقە قىلىشىپ تۇرۇش بەكمۇ قېيىن ئىدى. شۇنىڭدەك جېمىنەي پارتىزانلىرى دېگەن ئۇقۇم قارىماققا بىرلاجېمىنەي پارتىزانلىرى، دېگەن مەنىنى بەرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قوبۇقتىن قاتناشقان بىر قىسىم پارتىزانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جېمىنەي - قابا پارتىزانلار

ئىچمىكى قىيىن بىرمەسىلە بولۇپ قالاتتى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا، ئىنسان تارىخىدا ئەڭ شىددەتلىك ئۇرۇش ھېسابلىنىدىغان ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ھېلىمۇ ئاخىرلاشمىغان، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭمۇ يېمەك - ئىچمەك تەرەپتىن زور قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىۋاتقان بىر مەزگىلى ئىدى؛ ئۇنىڭدىن قالسا چېگرانىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ ئورۇنلاشقان خەلقنىڭ ھازىرقى ئولتۇرۇۋاتقان يېرى بىلەن بۇياقتا قالغان دېھقانچىلىق يەرلىرىنىڭ ئارىلىقى ئاران بىر نەچچە ئون كىلومېترلا بولۇپ، بېرىپ - كېلىشمۇ ئانچە تەسكە توختىمايتتى.

بۇ تەرەپكە قايتا ئۆتكەن پارتىزانلار ناھىيە بازىرىغا ئانچە يىراق بولمىغان قولايلىق بىر جايغا ئورۇنلۇشۇۋېلىپ، شەھەردە قامىلىپ ياتقان گومىنداڭغا ئانچە - مۇنچە ھەيۋە قىلىپ، بىر تەرەپتىن قاراۋۇللۇق ۋەزىپە ئۆتىسە، يەنەبىر تەرەپتىن ئېتىزلاردا قالغان ئاشلىقلارنى يىغىۋالىدۇ. مۇشۇ جەريانىدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئاتلىرىنى شەھەر سىرتىغا باققىلى ئېلىپ چىققاندا، ئۇلارغا بىر نەچچە قېتىم ئۇشتۇمتوت يوشۇرۇن ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئىلگىرى - ئاخىرى 30 دەك ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 300 دەك ئاتلىرى بىلەن 20 نەچچە قورالنى تارتىۋالىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار شەھەر سىرتىغا ئاتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ بېقىشنى پۈتۈنلەي توختىتىپ قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىم چېگرانىڭ بۇ تەرىپىگە قايتا ئۆتۈپ كەلگەن پارتىزانلار باش ئايىغى بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ھەم خاننىي ئوكۇشلۇق تۈگىتىپ، بىر نەچچە ئون تونىنا ئاشلىقنى يۆتكەپ چىقىدۇ ھەم يۇقىرىقىدەك ھەربىي غەنىمەتلەرگە ئېرىشىپ، چوڭ ئوتۇقلار بىلەن قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلار يەنە

يەرلىك سوۋېت ئورگانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ، 100 مىڭغا يېقىن چوڭ - كىچىك چارۋا مالىلارنىڭ جايلىشىش مەسىلىسىنى ئالدىنئالا مەسلىھەتلىشىپ مۇۋاپىق ھەل قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ جەمئىيەي پارتىزانلىرى خەلق تۇرمۇشىغا ئائىت يۇقىرىقىدەك بەزىبىر مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، 1949 - يىلى بىرىنچى ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ جەمئىيەي شەھىرىنى ئازاد قىلىش تەييارلىقىغا كىرىشىدۇ.

بۇ يەردە ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر ئەھۋال شۇكى، يوقۇرقى ئالتايدىكى باش شتاب تەرەپتىن ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن ھاربىي مەسلىھەتچى بولغان رامازان، موللا ئىسلام قاتارلىقلار باشچىلىق قىلغان جەمئىيەي پارتىزانلىرىنىڭ رەھبەرلىك يادروسى، ئۇمۇمەن ئالغاندا يوقۇرقى ئالتايدىكى «ئالتاي خەلق ۋاقىتلىق مىللىي ھۆكۈمىتى» بىلەن «پارتىزانلار ئەترىتى باش شتابى» نىڭ بەلگىلىشى بويىچە ۋىلايەت بويىچە بىر قاتار چوڭراق ھەربىي ئەركىنلىكىگە ئىگە ئىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەبىنىڭ بىرى، ئۇلارنىڭ تۇرۇۋاتقان يېرى يوقۇرقى ئالتايدىكى باش ئورگانلار تۇرغان جايدىن 400 كىلومېترچە يىراقلىقتا ئىدى، يەنە بىرى، ئارىلىقتا بۇرۇلتوقاي، بورچىن قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇۋاتقان ئىككى پولك دۇشمەن بارئىدى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا داۋاملىق ئالاقە قىلىشىپ تۇرۇش بەكمۇ قىيىن ئىدى. شۇنىڭدەك جەمئىيەي پارتىزانلىرى دېگەن ئوقۇم قارىماققا بىرلاجەمئىيەي پارتىزانلىرى، دېگەن مەنىنى بەرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قوبۇقتىن قاتناشقان بىر قىسىم پارتىزانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەمئىيەي - قابا پارتىزانلار

ئەترىتىدىن ئىبارەت ئىدى. چۈنكى، ئۆتكەندە قابا ناھىيە-
سىدىن سوۋېت چېگرىسىغا ئۆتكەن خەلقلەر ئىچىدىن بىر
مۇنچە ئادەملەر زۆرۈرىيەت ۋە باشقا مەلۇم سەۋەبلەر تۈ-
پەيلىدىن سوۋېت چېگرىسى ئىچىدىكى ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتـ
قان جەمئىيەتلىك خەلق ئىچىگە كىرىپ قوشۇلۇپ، ئۇلار بىللە
بىللە پارتىزانلىق ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئىدى. بۇمۇ جەمئىيە-
تىدىكى پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىك يادروسىنىڭ چوڭ-
راق ھەرىكەت ئەركىنلىكىگە ئىگە بولۇشىدىكى بىر سەۋەب-
تۇر. شۇڭا جەمئىيەتنىڭ شەھىرىگە قاچقان ۋە قانچىلىك كۆچ
بىلەن قانداق ھۇجۇم قىلىشىنى ئۇلار ئۆزلىرى بەلگىلەپ،
يوقۇرقى ئالتايدىكى باش ئورگانلىرىغا مەلۇم قىلىپ تۇرماقچى
بولۇشقانىدى. تەيياردلىق خىزمەتىنى ئىشلەشتە، مۇھىمى
جەمئىيەتنىڭ قابا ئىككى ناھىيە ۋە قوبۇقتىن كىرىپ قوشۇل-
غان موڭغۇللاردىن بولۇپ، 400 كىشىلىك تولۇق قوراللا-
نغان، رەسمىي بەش كىچىكرەك پاراتىزان ئەترەتلىرىنى
تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ئەترەتلەرگە تالقى بىلەن ئاقمەت،
سۇلتان بىلەن قابىيدىن، ماۋلىقان بىلەن مۇقاماش، خوجا-
ئەخمەت بىلەن باۋۇدۇن ۋە زوڭغۇرىپلەر باشچىلىق قىلىدە-
غان بولۇپ مۇقىملاشتۇرلۇمدۇ. تەييارلىق خىزمەتلىرى ئا-
ساسەن ئاخىرلىشاي دەپ قالغاندا، يەنى بىرىنچى ئاينىڭ
27 - كۈنى تالقى ئەترىتى بىلەن خوجائەخمەت ئەترىتىنى
«ئالدىن يۈرەر قىسىم» قىلىپ شەھەر ئەتراپىغا ئەۋەتىدۇ.
ئۇلارنىڭ بىرىسى شەھەرنىڭ يۇقىرىقى، بىرسى تۆۋەنكى تەرەپ-
لىدىن ئوق چىقىرىدۇ، گومىنداڭ ئارمىيىسى دەسلەپتە سوۋېت
بىلەن بولغان چېگرا تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت پارتلىغان بۇ ئۇرۇشنـ
ى، سوۋېت چېگرا ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمى ئوخشايدۇ، دەپ قاتتىق

قورقۇپ كېتىدۇ. كېيىن ئۇلار ئوق چىقارغۇچىلارنىڭ پارتـ
زانلار ئىكەنلىكىنى بىلگەن بولسىمۇ لېكىن قارشى ئوق
چىقىرىشقا پېتىنالمايدۇ، چۈنكى، ئوقنىڭ چېگرا سىزىقىنىڭ
سوۋېت تەرەپكە ئوڭايلا يېتىپ بارىدىغانلىقىنى، ئەگەر مۇ-
شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارنىڭ (سوۋېتنىڭ) بىرەر ئادەمـ
گە زىيان يەتكۈزۈپ قويىدىغان بولسا، ئۇنىڭ كېيىنكى
مەسئۇلىيىتىنىڭ قانداق بولغانلىقىدىن قورقىدۇ. بۇ ۋاقىتتا
شەھەردىن گومىنداڭنىڭ ئۆتكەن يىلى يازدا يارەمگە كەلـ
گەن جۆكې پولكى قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ لېكىن شەھەردە
يەنە كۆي تۇەنجاڭلىق قىلغان بۇرۇنقى تولۇق بىر پولك
ئەسكىرى بارئىدى.

بىرىنچى ئاينىڭ 28 - كۈنى قالغان پارتىزان ئەتـ
رەتلىرىمۇ يېتىپ كېلىشتى، پارتىزانلار تەرەپ - تەرەپتىن
ئوق ياغدۇرىدى، گومىنداڭ ئارمىيىسى باش كۆتۈرەلمەيدىغان
ئەھۋالغا دۇچ كېلىپ، بىر مۇنچە ئادەمدىن ئايرىلدى.
شۇنداق قىلىپ 29 - كۈنى تاڭ سەھەردە پۈتۈنلەي چېكـ
ىنىپ چىقىپ، بورچىنغا قاراپ يول ئالىدۇ، پارتىزانلار توپ-
توغرا يېرىم سوتكا كەينىدىن قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلـ
دۇ، ئەمما نوقايغا ① يېتىپ بارغاندىن كېيىن قار ئارـ
لاش سوققان ئىنتايىن كۈچلۈك شۇرغانغا دۇچ كېلىپ،
دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئۆزلە - تىرىلىشىگە قارىماستىن ئالغا
ئىلگىرىلەيدۇ - دە، پارتىزانلار ئۇرۇش قىلىشنى ۋاقىتلىق
توختىتىپ، قاراسۇدىكى چىدىرلەرگە قايتىپ كېلىدۇ. ئەتـ
سى، يەنى 2 - ئاينىڭ مەلۇم بىركۈنى شۇنداق پەسەيـ

① نوقاي - يەرنامى، بۇيەرخۇددى تارباغاتايىنىڭ سارغۇسۇنىگە ئوخـ
شاش ئالقاي ئىلايىتى بويىچە قاتتىق بوران چىقىدىغان جاي.

گەندىن كېيىن پارتىزانلار توقايغا قايتىپ بارغاندا، گو-
مىنداڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارلىرى قاتتىق سوغۇق،
كۆچلۈك شۇڭىرغاندا توڭلاپ ئۆلگەن 300 دەك ئەسكەرنىڭ
جەسىتىنى، شۇنىڭدەك ئېلىپ كېتىشكە بولمىغان 100 دىن
جىقراق مىلتىقلار بىلەن نۇرغۇن ئوق - دورىلىرىنى تاشلاپ
قويۇپ، تاڭ ئېتىشى بىلەن تىكمۇ ئېتىدۇ. پارتىزانلار ئۇلارنىڭ
كەينىدىن قوغلاپ شاشقايغا بارغاندا، دۈشمەن ئارمىيىسى بور-
چىنىدىن ئەۋەتىلگەن بارمىس (روس) باۋ ئەندۈيى بىلەن
ئۇچرىشىپ، شۇلارنىڭ يار - يۆلەك بولۇشى بىلەن ئالدى -
كەينىگە قارىماستىن بورچىنغا قاراپ قېچىپ كېتىدۇ.

يەنىپ ئېيتقاندا، جەمئىيەي شەھىرى 1945 - يىلى 2 -
ئاينىڭ 29 - كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈم-
رانلىقىدىن تەلتۆكۈس ئازاد قىلىنىدۇ، بىر نەچچە كۈندىن
كېيىن ناھىيىلىك «ۋاقتىلىق ھۆكۈمەت» تەسىس قىلىنىدۇ.
ئۇنىڭغا رامازان ھاكىم، موللا ئىسلام بىلەن مامىدوللا (ما-
كەن) مۇئاۋىن ھاكىم؛ قابىدىن ساقچى باشلىقى، سادىق
ئابىزى (تاتار) بىلەن ئەقمەتنالي خوجۇلۇق ئىشلىرىنىڭ
مەسئۇلى؛ قاجىمەن، قوزىقان، زاكون، ئەبلىمەجىن، بايانىدى،
تاغايلار مەسلىھەتچى، ھەربىي باش مەسلىھەتچى بولۇپ
بەلگىلىنىدۇ.

(4) 1945 - يىلى 3 - ئايدا، «ئالتاي پارتىزانلىرى
باش قوماندانلىق شتابى» 600 كىشىلىك چوڭ قوشۇن
تەشكىل قىلىپ، گومىنداڭنىڭ چېگىل - كۆكتوقاي دائىرىسى
ئېچىدىكى ئەڭ ئاخىرقى مەركىزىي بازىسى ھەم مۇستەھ-
كەم ئىستىھكامى بولغان سارتوقايغا ھۇجۇم قىلماقچى
بولىدۇ، شۇچاغدا، بۇ بازىدا ئەزالدىن تۇرۇپ كېلىۋاتقان

ھەمدە كېيىن ئۇ تەرەپتىن - بۇ تەرەپتىن چېكىنىپ كېلىپ
قوشۇلغانلىرى بولۇپ جەمئىي 3000 گە يېقىن (تۆت پولكنىڭ
قالدۇق قىسىملىرىدىن تەركىب تاپقان) ئارمىيىسى بازىدى.
بىراق ئۇلار پارتىزانلارتېخى يېتىپ كەلمەي تۇرۇپلا پۈتۈن
كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بەش تانكا، ئوچ بىرونىۋىنىك
ماشىنىسى ئالدىغا سېلىپ، يېمەك - ئىچمەك، ئوق - دورا،
قازان - تۇمۇچلىرىنى 30 نەچچە ئاپتوموبىلگە بېسىپ،
يوتقان - كۆرپىلىرىنى ھەركىم ئۆزلىرى يۆدۈپ، پىيادە مە-
ڭىپ گۈچۈكىغا قاراپ چېكىنىدۇ.

گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ دەل مۇشۇ پەيتتە پارتىزانلار
ئويلىمىغان يەردىن ئۆزلۈكىلىرىدىن چېكىنىپ چىقىشىنىڭ سە-
ۋەبى نېمە؟ ئېھتىمال بىرىنچىدىن، ئۇلارومچىدىكى خوجايىنلىرى
ئۇلارنى يول توسۇلۇپ قېلىپ داۋاملىق تەمىنلەشكە ئامال
قىلالمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنى داۋاملىق ئۇ
جايدا تۇرغۇزۇش ھەرقانچە قىلغان بىلەنمۇ ئەمدى بەرىبىر
ئۆزلىرى ئۈچۈن بىرەر پايدىلىق ۋەزىيەت يارىتىپ بېرەلە-
شىدىن ئۈمىد يوقلۇققىغا كۆزلىرى يېتىپ، خېلى بۇرۇنلا چې-
كىنىپ چىقىش ئۈچۈن بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسا كېرەك؛
ئىككىنچىدىن، پارتىزانلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كەلمەكچى بو-
لۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالاقزادە بولۇپ كېيىن
چېكىنىپ چىقىشقا يول تاپالماي قالمايلى، دېگەن ئويغا
كېلىپ، مۇشۇنداق قىلغان بولۇشلىرى مۇمكىن.

گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ سارتوقايدىكى ئىستىھكاملىرىدىن
چېكىنىپ چىققىنى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، «قوماندانلىق
شتاب» ئەسلىدىكى 600 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇجۇم
قىلىش پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، پەقەت ئاسان، قاپىرىش

باشچىلىق قىلغان 200 كىشىلىك بىر پارتىزان ئەترىتىنى ئەۋەتىدۇ، ئۇلارچېكىنگەن دۇشمەن ئارمىيىسىنى ئورانبولاقتا پارغىچە قوغلاپ يېتىپ ئىككى يان ۋە ئارقا تەرىپىدىن زەربە بېرىدۇ. پەقەت بىر كۈنلۈك ئۇرۇشنىڭ ئۆزىدىلا بىر مۇنچە دۇشمەننى يوقىتىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ دۇشمەن ئارمىيىسى پەقەت پارتىزانلار تەرەپتىنلا ئەمەس بەلكى باشقا تەرەپلەردىنمۇ ئىنتايىن قىيىن ۋەزىيەتكە دۇچ كېلىدۇ. مەسىلەن: قار بەك قېلىن، ھاۋا ئىنتايىن سوغۇق بولغانلىقتىن يول مېڭىش تولىمۇ تەس بولغانىنىڭ سىرتىدا، ئوتۇن تېپىپ قالاشقا ئىمكانىيەت بولمىغانلىقتىن بىركۈن - بىركۈن ئىسسىق تاماق ئېتىپ يېيىش بۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا قاينىقسۇمۇ قاينىتىپ ئىچەلمەيدۇ؛ ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش بولۇپ تۇرغانلىقتىن خاتىرجەم ھالدا بىرەر سائەت پۇت - قوللىرىنى سوزۇپ يېتىپ ئارام ئالالمايدۇ. ھەممىدىن قىيىن بولغىنى باش باھار مەزگىلىدىكى پۇتۇن يەر - جاھانىنى قاپلاپ ياتقان قارنىڭ كۈن نۇرى بىلەن ئۈچرىشىپ، ئۈچقۇن ئاتقان كۆچلۈك نۇرنىڭ ئەكىس تەسىرى كۆزلىرىنى قاماشتۇرۇپ، ماڭغان يولىنى پەرق ئېتەلمەيدۇ، نەتىجىدە قارلاغايتىغا يېتەر يەتمەستىن بۆرىدىن ھۇركۈپ، تەرەپ - تەرەپكە بۆلۈنۈپ كەتكەن بىر قۇتان قويغا ئوخشاش ئۆز ئالدىغا تارقىلىپ كېتىدۇ. تانكىلىرى بىلەن ئاپتوموبىللىرىنى ھايداپ ماڭالماي بېنزىن چېچىپ كۆيدۈرۈپ تاشلايدۇ، پارتىزانلار ئۈچۈن ئەمدى ئانچە كۈچەپ ئۇرۇش قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ، شۇڭا ئۇلار پەقەت ھەر بىر جىلغا، ھەر بىر ئويمانلىقتا 20 - 30 دىن بولۇپ ھارغىنلىق، ئاچلىقتىن ئۆلۈۋاتقان ياكى 40 - 50 دىن

يۆنىلىشىنى پەرىق قىلالماي تېنەپ - تەمتىرەپ يۈرگەن دۇشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراقلىرىنى يىغىپ ئېلىشقا كىرىشىدۇ. ئۇن نەچچە كۈنلۈك غەنىمەت يىغىش جەريانىدا ئىككى راتسىيە (تېلېگراف)، 1000 غا يېقىن ھەرخىل مىلتىق، 60 نەچچە ئېغىر - يەڭگىل پىلىموت، يەنە كۆپلىگەن ئوق دورىلارنى غەنىمەت ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. كېيىنكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، گومىنداڭ ئارمىيىسى بۇقېتىم ئەڭ ئاز دېگەندە بىر يېرىم مىڭدىن كۆپرەك ئادەمدىن ئايرىلغان ئىكەن، قالغانلىرى ئاران دېگەندە داسىبىنىدىكى ئىستىھكاملىرىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى يەنە بىر پولك ئەسكەرلىرى بىلەن قوشۇلىدۇ ۋە ئوتتۇرا يولدا قارا سۇدىكى بىر يىڭ ئەسكەرلىرىنمۇ ئەگەشتۈرۈپ ئېلىپ، باش - ئاخىرى بولۇپ 20 كۈندىن ئارتۇق يول يۈرۈپ گۇچۇڭغا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدار جو جەنگۈەن شەخسەن ئۆزى تىك ئۇچار ئايرۇپىلان بىلەن مەخسۇس گۇچۇڭغا كېلىپ، ئۇلاردىن ھال سوراشقا مەجبۇر بولىدۇ.

گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ بۇ قېتىمقى سارتوقايدىكى چېكىنىشىنىڭ ۋە يول ئۈستىدە ئۈچرىغان ھالاكىتىنىڭ گومىنداڭ تەرەپكە روھى جەھەتتىن بەرگەن زەربىسى، ئادەم ۋە ئېقتىسادىي جەھەتتىن يەتكۈزگەن زىيىنى، قوشنا ئورۇنلارغا سالغان ۋەھىمىسى چوڭ بولىدۇ.

شۇڭا، بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن 10، 15 كۈنگە قالمايلا بۇرۇلتوقاي شەھىرىدىكى بىر پولك گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن ھۆكۈمەت ئورگان خادىملىرى بىر ئاخشامدىلا سارسۇمبىگە چېكىنىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدىن، يەنى ۋاقتىلىق مىللىي ھۆكۈ-

هەت قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىغا قەدەر بولغان قىسقىغىنا يېرىم يىل ئىچىدە، گومىنداڭ داڭلىق ئۇچ ئورۇندىكى مۇھىم ئىستىھكام ۋە ھەربىي بازىلىرى يۇلۇپ تاشلىنىدۇ، تۆت ئورۇندىكى ناھىيە بازىرى ئازاد بولىدۇ، بۇنى ئەلبەتتە ھەل قىلغۇچ غەلىبە دەپ ئېيتىشقا ئەرزيدۇ.

بۇ يەردە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان يەنە بىرئىش شۇكى، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ سارتو قايدىن چېكىنىشى بىلەن گومىنداڭ تەرەپنىڭ ئۇرۇمچى - ئالتاي ئارىلىقىدا قاتنايدىغان «شەرق يولى» ى پۈتۈنلەي ئۈزۈلىدۇ، بۇ گومىنداڭ ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، سار سۈمبە بازىرى قاتارلىق ئورۇنلاردا تۇرۇۋاتقان ئارمىيىسىنى ھەربىي ئەشيالار بىلەن تەمىن ئېتىش مەسلىسىدە ئالاھىدە قىيىنچىلىق ئېلىپ كېلىدۇ، ئىنىقلابچىلار ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، دۈشمەننى ھەممە تەرەپتىن ئاجىزلاشتۇرۇپ، كارنىيىدىن بوغۇپ ھالاكىتىنى تېخىمۇ تېزلەشتۈرۈشكە ئىنتايىن پايدىلىق ۋەزىيەت يارىتىلىدۇ.

بىزگە مەلۇم، دۇنيادا ھەرقانداق بىر نەتىجىگە ئېرىشىشنىڭ جەريانى بەزىبىر ئوڭۇشسىزلىقلاردىن خالى بولالمايدىغانلىقىغا ئوخشاش، «ۋاقتىلىق مىللىي ھۆكۈمەت» مۇ بۇ بىر مەزگىللىك جەريانىدا بىر قانچە قېتىملىق ئوڭۇشسىزلىقلارنى باشتىن ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) 1944 - يىلى 12 - ئايدا، گومىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ۋۇجۇكشىن ھۆكۈمىتى ئالەن ۋاڭ باشچىلىقىدىكى ئاتالمىش «ئالتاي قورغىلاڭچىلىرىنى نەسىھەت بىلەن قولغا

كەلتۈرۈش ئۆمىكى» دېگەننى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ئۆمەكتە ئالەندىن ① باشقا يەنە كۆكۈنەي، تاتاي تەيجىلەر؛ بادي موللا، ئۆمۈرخان ئۆكۈردەي، غابباس مۇختى، قاناپيا بولس، ھاكىم ئۆمەر بايلار (بۇ يەتتىسى 40 - يىلدىن كېيىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قولغا ئېلىنىپ، ۋۇجۇكشىن كەلگەندىن كېيىنكى «كەڭ قويۇپ بېرىش» تە بوشاپ چىقىقانلار)؛ شامسي، مامىيىپ، مۇقاش جەكە، ئەنۋەر مامىيىپ (بۇ ئۈچىسى ئۇرۇمچىدە خىزمەت قىلاتتى)؛ ھەجىنابي، زەينىي، نۇرمۇقاممەت ئوكۈردەيلەر؛ ياقىبباك، خامىت داۋۇلەتشە تەيجىلەر؛ دەلىلخان جانىمقان ئوغلى قايىم قازى، شېتەي، تۇرۇسبېك، راقاي (بۇ ئونى 44 - يىلى ئەتىيازدا ئۇرۇمچىدىكى سىياسىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كەلگەنلەر) قاتارلىق 20 ئادەم بار ئىدى. بۇلار ئالتايغا يېتىپ كەلگەندىن تەيىنلەنگەن ۋالىي گاۋ بويۇي ۋە ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ باشلىقى لى خۇينۇڭ بىلەن بىللە ئىككى لىيەن ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتىدە 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ماشىنا بىلەن ئالتايغا قاراپ يولغا چىقىدۇ، جۇڭخارىيە ئويمانلىقىنىڭ ئۇچبۇلاق دېگەن قوم يولىدا بىر ئايدەك قۇمغا پېتىپ قېلىپ كۆپ ئاۋارىچىلىقلارنى تارتىپ، 45 - يىلى يانۋارنىڭ ئاخىرىدا بۇرۇلتوقايغا يېتىپ بارىدۇ. ئۇلار بۇ يەرگە يېتىپ كېلىش

(①) ئالەن ۋاڭ 40 - يىلى 11 - ئاپرىلدا ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان «مۇڭ. قا. قى قۇرۇلتىيى» غا كېلىپ قولغا ئېلىنغان، شۇ يىلى 10 - ئايدا تۇرمىدىن چىققان. لېكىن ئالتايغا قايتۇرۇۋەتمەي ئەكسىنچە ئايالى خادىۋاڭنى ئۇرۇمچىگە ئەكەلتۈرۈپ، مۇشۇ يەردە تۇرغۇزۇپ قويغان.

بىلەن مۇشۇ ناھىيىنىڭ ئەسكىرى يوق قوماندانى ① قىلىپ بەلگىلەنگەن قورچاق ھاكىمى نورمۇقاممەت سالىمباقى نامىدىن خەت يېزىپ، ئۆزلىرى ئالماچ كەلگەن تەشۋىق ۋەرەقەلىرى بىلەن بىللە ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ بۇرۇلتوقاي دەريا سىنىڭ بېتەۋ دېگەن يېرىدە ئالدىنقى قاراۋۇل بولۇپ تۇرۇۋاتقان ماناتقا شېتەيىنى ئەۋەتىدۇ (نۇر مۇقاممەت بىلەن ماناتنىڭ خېلى يېقىن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار، شېتەي بولسا ماناتنىڭ بىر تۇغقان ئاكىسىنىڭ ئوغلى).

يەنە ئالەن باشلىق «نەسىھەت» ئۆمىكى نامىدىن خەت يېزىپ ئەنۋەر مايىپ ئارقىلىق بۇلغۇندا قىشلاپ تۇلتۇرغان ئوسمان بىلەن دەللىلخانغا ئەۋەتىدۇ (ئەنۋەرنىڭ ۋاپات بولغان بۇرۇنقى ئايالى دەللىلخان سۇگۇربايىپنىڭ سىڭلىسى ئىدى). ئەنۋەر بىلەن بىللە يەنە قايسىم غازى ئۆمىرخانلارمۇ بارىدۇ. ئەنۋەر بۇلغۇنغا بارغاندىن كېيىن ئۇ ئاساسلىقى دەللىلخان سۇگۇربايىپنى «يولدىن قايتىش» قا دەۋەت قىلىدۇ، ئەمما بۇنىڭدىن ئۇ كۆتكەندەك نەتىجە چىقمايدىغانلىقى تۇرغان گەپ ئىدى، ئەكسىچە دەللىلخان سۇگۇربايىپ بولسا ئۇنى (ئەنۋەرنى) ئۆز قاتارلىرىغا ئۆتۈشكە دەۋەت قىلىدۇ، ئەمما ئۇمۇ تەرسالىق قىلىپ دەللىلخانىڭ نەسىھىتىگە قولاق سالمايدۇ. شۇڭا دەللىلخان سۇگۇربايىپ ئۇنى ۋەكالىتەن ۋاقتىلىق تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن موڭغۇلىيىنىڭ مايقانتاش زاستاۋنىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ، ئۇلار كېيىن ئەنۋەرنى ئولانباتۇرغا ئېلىپ كېتىپ، پەقەت 1948 - يىلى ئاۋغۇستتا ئاندىن قايتا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

① نۇرمۇقاممەتكە ئوخشاش، بۇ قېتىم ئالتايغا بارغان ئۆمەك ئەزالىرى ئىچىدىكى كۆكەنايىنى قاباغا، ھەجىنابمىنى كۆكتوقايغا، مۇقاش جاكەنى سارسۇمبىگە، بادېنى جېمىنەيگە (بۇ ناھىيىلەرنىڭ ھەممە خەلقى ئاللىقاچان پارتىزانلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ) ئەۋەتىدۇ، بۇلار خەلقى يوق، قورچاق ھاكىملىققا تەيىنلەنگەن، «ئەسكەرسىز» قوماندانلىرى بولىدۇ.

مانات، نۇرمۇقاممەتنىڭ شېتەي ئارقىلىق يازغان خېتىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، كۆپ ئۆتمەي ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلىپ، ئۆزىنگە قاراشلىق پارتىزان ئەترىتىدىكى لەردىن 150 ئادەمنى ئەگەشتۇرۇپ، بۇرۇلتوقاي شەھىرىگە بېرىپ گومىنداڭغا تەسلىم بولىدۇ، بۇ ئىش ئەلۋەتتە پارتىزانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا بىر چوڭ ئوكۇشسىزلىق بولىدۇ.

(2) 1944 - يىلى كۈزدە قۇانىشباي باشچىلىق قىلغان ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ بىر ئەترىتى ئېرەنقاۋدىغا كېلىپ ھەربىدە قىلغاندا، پارتىزانلار تەرەپكە ئۆتكەن ۋە 10 - ئايدا ئالتاي تەرەپكە كۆچۈپ بەيتىكتە ۋاقتىلىق قىشلاپ قالغان گۇچۇڭ، مورى، جىمسار ناھىيىلىرىنىڭ 500 دەك ئائىلىسى بارئىدى، ئۇلار ئىچىدىن جۇكەي باشچىلىق قىلغان 300 دەك ئائىلە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يوشۇرۇنچە ئادەم ئەۋەتىپ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن گۇچۇڭ تەرەپكە قېچىپ كەتمەكچى بولىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان «ۋاقتىلىق مىللىي ھۆكۈمەت»، ئۇلارنى نەسىھەت قىلىپ توسۇش ئۈچۈن 20 دەك ئادەم بىلەن كامەل، قۇانىشبايلارنى ئەۋەتىدۇ، ئۇلار كېلىپ سەۋرىچانلىق بىلەن نۇرغۇن چۈشەندۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن جۇكەيلەر گەپكە ئونماي قېچىپ كېتىدۇ. كامال، قۇانىشبايلار ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ توختاتماقچى بولغاندا، ئۆزئارا سۆزگە كېلىشىپ قالىدۇ - دە، جۇكەيلەر بارغانسېرى ھەددىدىن ئېشىپ ئوق چىقىرىدۇ. نەتىجىدە بىمالال تۇرغان كامەل بىلەن قۇانىشباي ھەر ئىككىسىلا ئوق تېگىپ قۇربان بولىدۇ. دېمەك ئۆتكەن يىلى باتۇرلۇق نام بېرىلگەن يەتتە (تىرىك) باتۇرنىڭ ئىككىسى بىراقلا قۇربان بولىدۇ. جۇكەيلەر شۇ

قېتىم كۆچكەن پېتى گۈچۈكنا ئۆتۈپ كېتىدۇ ھەمدە ئۆتكەن يىلى پارتىزانلار تەرەپتىن تارقىتىپ بېرىلگەن 100 دىن كۆپرەك قورالنى ئېلىپ گۈچۈكنا كەلگەن ھامان گومىنداڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

(3) يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، 1944 - يىلى كۈزدە ۋىلايەت بويىچە ئالتە يېرىم ناھىيىنىڭ خەلقى ئازادلىققا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن قابا، جېمىنەي ناھىيىلىرىدىن باشقا ەقالغان تۆت يېرىم ناھىيىنىڭ خەلقى ئىلگىرى پەقەت ئىككى ناھىيە خەلقىلا ماكان قىلىپ كەلگەن كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىنىڭ دائىرىسى ئىچىگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. بۇ، ھەقىقەتەن ھەشەمەتلىك تۇي، داغدۇغىلىق باش قوشۇشقا ئوخشاش خۇشاللىق ئىش بولىدۇ. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن مۇشۇنچە جىق ئاممىنىڭ ھېسابسىز كۆپ چارۋىلىرىنى قىشتىن ئامان ئۆتكۈزۈش «ۋاقىتلىق مىللىي ھۆكۈمەت» نىڭ ئالدىغا قويۇلغان ئىنتايىن چوڭ بىر مەسىلە بولۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ، رەھبەرلىك تەكرار مۇزاكىرىلىشىپ تۆۋەندىكى ئۈچ چارىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

بىرىنچى چارە، ئىككى ناھىيىنىڭ قولىدا بار قىشلاقلىرىنى ئىمكانقەدەر ياخشى باشقۇرۇپ، ئىقتىسادچىلىق بىلەن پايدىلىنىش؛ يەرلىك ئاممىنى باشقا ناھىيىلەردىن كۆچۈپ كەلگەن ئامما بىلەن بار - يوقىنى تەڭ كۆرۈشكە سەپەرۋەر قىلىش.

ئىككىنچى چارە، كۆكتوقاي، چىڭگىل ئىككى ناھىيىنىڭ ئۆتكەن ھەر يىلى كۆچۈپ بېرىپ چارۋا بېقىپ قايتىپ كېلىۋاتقان ۋە ھازىرقى كۈندە گۈچۈكنا قاتارلىق جايلاردىكى گومىنداڭ دائىرلىرىنىڭ ھەدىسىلا پاراكەندىچ

لىك سېلىپ تۇرىدىغان بەيتىك تېخى ئېتىكىگە، يەنى قۇبى قۇمىنىڭ (جۇڭخار ئويمانلىقىنىڭ) شەرقىي تەرەپ يېقىندىكى قىشلاقلارغا يەنىلا بىر قىسىم چارۋىچىلارنى كۆچۈرۈپ بېرىپ بېقىپ قايتىشقا سەپەرۋەر قىلىش؛ ھەمدە ئۇلارنى دۇشمەن ئارمىيىسىنىڭ بۇلاپ - تالاش، قىرغىن قىلىشلىرىدىن ساقلاش ئۈچۈن مەخسۇس بىر پارتىزانلىق ئەترەت تەشكىل قىلىپ ئەۋەتىش؛

ئۈچىنچى چارە، قوشنا ئەل - مۇڭغۇلىيە بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ، بەيتىك، قاپتىق، قايىشى قاتارلىق يەرلەردىكى چېگرىنىڭ ئۇلارغا تەۋە بىز بىلەن تۇتاش بولغان يايلاقلىرىدىن ۋاقتىلىق پايدىلىنىش ئۈچۈن بىر قىسىم قېيىلاق قەرز سوراپ ئېلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

يۇقىرىقىدەك چارىلارنى قوللىنىش نەتىجىسىدە ئەڭ كۆپ ساندىكى خەلق ئاممىسىنىڭ چارۋا مالىلىرى قىشتىن خېلى ئوڭۇشلۇق ئۆتىدۇ، چارۋىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەن بولىدۇ، لېكىن قار قېلىن يېغىپ، بوران، شىۋىرغان كۆپ چىققان يەرلەرگە ئورۇنلاشقان بىر قىسىم ئاممىنىڭ چارۋىلىرى ئاپەتكە ئۇچراپ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1945 - يىلىنىڭ باش باھارى كەلگەندە، مۇشۇ بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە خېلى ئېغىر قېيىنچىلىق كۆرۈلىدۇ. ھەتتا ئازسانلىق ئائىلىدىكىلەر «ئاچتىن ئۆلۈش، كۆچەلمەسلىك» ئەھۋالىغا چۈشۈپ قالىدۇ. بىر ياخشى بولغىنى، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» ھەر ھالدا مۇشۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشى ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆتكەن يىلى قىش بېشىدا ئۆز تەۋەسىدىكى ئاز - تولا ئىمكانىيەتنى قارىشىلىق

چارۋا مالدىن 2000 تۇياق قوي، 200 تۇياق چوڭ چارۋىنى ئىككى جايدا سويغۇزۇپ، توڭلىتىپ قويغانىدى. باھار ئەمدىلا يېقىنلاشقان، چارۋا مالىلار تېخى تۆللىمىگەن سېرىق تال مەزگىلىدە، يېمەك - ئىچمەكلىرى قالمىغان ئامىمغا مۇشۇ گۆشلەرنى ھەقسىز تارقىتىپ بېرىدۇ. چارۋىلار تۆللەپ، سۆت چىققاندىن كېيىن «كەمبەغەللەرنى ھاللىقلارغا كۆتۈرە بېرىش» چارىسىنى قوللىنىپ، تۇرمۇش قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرنى ھەربىر باي، ھاللىق ئائىلىلەرگە بىر قانچە ئائىلىدىن بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ، يېزىچە ساغىدىغان سېغىن، كۆچكەندە مىنىدىغان ئات، ئارتىدىغان كۆلۈك بىلەن تەمىنلەشنى ۋەزىپە قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ئىككى ئۇسۇلنىڭ ئۇنۇمى خېلى ياخشى نەتىجە بېرىدۇ، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىق قا دۇچ كەلگەن ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك (چەت - يېراق يەرلەردە ئولتۇرۇپ قېلىپ، مۇناسىۋەت قىلىشالمىغان ئىنتايىن ئاز سانىدىكى ئايرىم بىر قىسىم ئائىلىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىش ئەھۋالى يۈز بەرمەيدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق شەخسىي چارۋىلىرى ئۆلۈپ تۈگەپ كەتكەنلىكتىن، خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىلگە قەدەر قەد كۆتۈرۈشلىرىگە ئامال بولماي، باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ كۈن كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدىغان ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

(4) 1945 - يىلى 6 - ئايىنىڭ ئونلىرىدا، دەلىلخان سۇگۇربايېۋ 700 دەك پارتىزانلار قوشۇنىنى ئۆزى بىۋاستە باشلاپ، يوقۇرقى ئالتايدىن سارسۇمبىگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ، بۇلارنىڭ ئالدىن يۈرەر تارمىقى، يەنى قابىي، بىتمىشى بىلەن نابىي باشقۇرغان 200 كىشىلىك پارتىزان ئەترىتى

شۇپتى دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ «نەسىھەت قىلىش ئۆمىكى» ئەزالىرىدىن مانا تۆنۈگۈن 200 كىشىلىك باۋئەن دۇيىنىڭ مۇھاپىزىتىدە كۆكتوقاي خەلقى ئىچىگە بېرىپ بۆلگۈنچىلىك سېلىش ئۇچۇن ئەۋەتكەن شامسي، ھەجنابي باشلىق «تەشۋىقاتچىلار» بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇلارنى خەلق ئىچىگە يەتكۈزمەيلا ئەدىپىنى بېرىپ قوغلىۋېتىدۇ. خاكىم ئۇمىربايىف مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پارتىزانلار تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ، لېكىن مانات باۋئەن دۇيىگە يارەملىشىش ئۇچۇن قوشۇلغان بۇرىجاب باۋئەن دۇيىنىڭ ئادەملىرى چېكىنىپ قېچىپ كېتىۋېتىپ، موڭغۇلىيىنىڭ قېشىدا قوشنا بولۇپ ئولتۇرغان باتەي مەقىي ئوغلى باشلىق ئىككى ئائىلىنىڭ ئادەملىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ (ئۆلتۈرۈپ) تاشلايدۇ.

دەلىلخان سۇگۇربايېۋلار بەش كۈن يول يۈرۈپ، 15 - چىسلا ئەتراپىدا سارسۇمبىگە يېتىپ كېلىپ، ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ، شەھەر ئىچىدە ئولتۇراقلىق 300 ئائىلە پۇقرالىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، گومىنداڭنىڭ خىلالانغان 2400 كىشىلىك ئارمىيىسى بىلەن 600 كىشىلىك ئۇچ باۋئەن دۇيى بولۇپ، جەمئىي 3000 كىشىلىك ئەسكىرىي كۈچى بارئىدى. بۇ شەھەر جايلاشقان ئورۇننىڭ تەبىئىي تۈزۈلۈشى خۇددى قازانغا ئوخشاش بولۇپ، قاق ئوتتۇرىسىدىن قىران دەريا-سى يېرىپ ئۆتىدىغان تاغ چوققىلىرى ئوراپ تۇرغان ئويمانلىق ئىدى. تاغ چوققىلىرىنىڭ ھەممە يېرىگە گومىنداڭ ئارمىيىسى ئاللىقاچان قاتار كەتكەن ئېگىز - پەس تاش پوتەيلىرىنى ياساپ ئالغانىدى. قىران دەريا بويى ئەسلىدە قويۇق تال - تېرەك، ئاق قەيىنغا ئوخشاش تەبىئىي

ئورمانلىقلار بىلەن قاپلىنىپ تۇراتتى. لېكىن پارتىزانلارنىڭ مۇشۇ ئورمانلىقلاردىن پايدىلىنىپ يوشۇرۇنۇپ كېلىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىپ - چىقىپ يۈرۈشىدىن، بولۇپمۇ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشىدىن ئۆلگۈدەك قورققان گومىنداڭ ھۆكۈمىتى دەرياڭنىڭ يۇقىرىسى بىلەن تۆۋەنكى تەرەپتىن شەھەرگە بەش - ئالتە كىلومېتر كېلىدىغان يەردىن تارتىپ، دەرياڭنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئورمانلىقنىڭ ھەممىسىنى پاك - پاكىز قىلىپ كېسىپ تاشلىغان ئىدى.

پارتىزانلار دەسلەپكى ئىككى كۈنلۈك ھۇجۇم جەريانىدا ئۆزلىرى ئېلىپ يۈرگەن 10 دانە ئوتتۇرا تىپتىكى مىنامېيوتلىرى بىلەن 60 قا يېقىن ئېغىر - يېنىك پىلىموتلىرىنى ئۈنۈملۈك ھالدا ئوبدان ئىشقا سېلىپ، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمال تاغ چوققىلىرىدىكى بىر نەچچە پوتەيلەرنى تارتىۋالدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇشۇ تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى ھېسابلىنىدىغان «جۇڭجۇڭ قىزىل» دىكى مەركىزىي پونكىتقا ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇنىڭ ئىچىمۇ قاتتىق تەھدىت سالىدۇ. مىنامېيوتلاردىن ئېتىلغان ئوقلار شەھەرنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىكى ۋىلايەتلىك مەۋرى مەھكىمە، ئالتۇن كان ئىدارىسى، ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ تۇرمە قوروسى قاتارلىق ئورۇنلارغا چۈشۈپ، بىر مۇنچە قوروللۇشلارنى ۋەيران قىلىپ تاشلايدۇ ھەم دۇشمەننىڭ 20 نەچچە ئادىمى ئۆلىدۇ ياكى يارىلىنىدۇ.

لېكىن، 3 - كۈنىدىكى جەڭدىن باشلاپ بىر مۇنچە كۈتۈلمىگەن ھادىسىلەر كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ، ئالدىنقى سەپتە بەزىبىر ئەترەتلەر ئۆزلىرى بېسىپ ئالغان دۇشمەن پوتەيلىرىنى قايتىدىن تارتىتورۇپ قويىدۇ، بولۇپمۇ كىشىنى

ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، پارتىزانلار قايسى ۋاقىتدا، قايسى پوتەيلەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولسا، دۇشمەن تەرەپ دەرھال ئاشۇ ۋاقىتتا، ئاشۇ پوتەيلىرىگە ئادەم يۆتكەپ كۈچ توپلايدۇ. پارتىزانلار قانداق ئۇرۇش تاكتىكىسى بىلەن ھەرىكەت قىلماقچى بولسا، دۇشمەن تەرەپ بۇنىڭغا تېخىمۇ - تېخ تاقابىل تۇرىدىغان تاكتىكىلىق ھەرىكەت قىلىدىغان بولۇۋالىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى چۈكقۇر ئويلىنىدىغان مەسىلە بولۇپ قالىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ مۇھاسىرىگە ئېلىش يەنە يەتتە، سەككىز كۈنگە داۋاملىشىدۇ، 10 - كۈنگە كەلگەندە، دەلىلخان سۇگۇربايېۋ بىردىن مۇھاسىرىنى بىكار قىلىپ، دەرھال بورچىن بىلەن قابا ئارىلىقىدىكى «ئەلا مانبولات» قا (يەر ئىسمى) قاراپ يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. بۇنىڭدىكى مەقسەت، دەلىلخان سۇگۇربايېۋنىڭ پەرەز قىلىنىشچە، يۇقىرىقىدەك پايدىسىز ئامىللارنىڭ كېلىپ چىقىشىدا چوقۇم ئىچىمزدىكىلەر بىلەن تاشقىرىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا تىل بىرىكتۈرۈش مەۋجۇت؛ ئەگەر ئەھۋال ھەقىقەتەن ئاشۇنداق بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا پارتىزانلارنى زادى ئەينىگە كەلتۈرۈپ بولمايدىغان ئېغىر ئاقىۋەتكە ئېلىپ بېرىشتا گەپ يوق. ئەمما پارتىزانلار ئىچىدە زادى كىمنىڭ دۇشمەن بىلەن ئالاقىسى بولۇشى مۇمكىن؟ بۇ تېخى بىر سىر؛ ئۇنى دەرھال سېزىۋېلىش ئاسان ئىش ئەمەس، شۇڭا ئەلامانبولات تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىش ئارقىلىق قالغۇتان ئەتراپىدا تۇرۇۋاتقان بورچىن ناھىيە سىنىڭ قالغان يېرىم خەلقى ئىچىگە بېرىش ۋە تۆرىيالاقتا بارغاندىن كېيىن ئۇلارنى بۇلتۇر يازدا قوزغىلاڭ قىلىپ يوقۇرقى ئالتايغا كۆچۈپ بارغان خەلقلەرنىڭ ئىزى بىلەن

(يولى بىلەن) موڭغۇلىيە چېگرىسىنى بويلاپ كۆكتوقايغا كۆچۈرۈپ بېرىش؛ ھېچ بولمىغاندا تۆر يايلاقتىن بۇ تەرەپكە ئىمكانقەدەر بۇرۇنقى يىللارغا ئوخشاش ئۆز ۋاقتىدا كۆچۈپ كەلمەي ئۇزۇنراق ئولتۇرۇپ تۇرۇش ۋە مۇشۇ ئارىلىقتا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ھېچقانداق ئىقتىسادىي ياردەم قىلماسلىقنىڭ ئامالىنى قىلىش توغرىسىدا خىزمەت ئىشلەپ، ئۇلارنى ماقۇللۇققا كەلتۈرمەكچى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇشۇ جەريانىدا گومىنداڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش مۇمكىنلىكى بار بىر قانچە ئادەملەر ئۈستىدىن زۆرۈر بولغان كۈزىتىش ئېلىپ بېرىش؛ ئەگەر ئۇنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىقلانسا، ئالدى بىلەن ئۇنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىپ ئاندىن قايتىپ كېلىپ سارسۇمبىنى يېڭىباشتىن مۇھاسىرىگە ئېلىپ ھوجۇم قىلىش - قىلماسلىقنى ئويلىشىپ كۆرمەكچى بولىدۇ.

پارتىزانلار ئەلامانىۋلاتقا قاراپ ئەمدىلا سەپەر قىلىشقا باشلىغاندا، سايىر تاغنىڭ قارا تاش ئارىلىقىدىكى ئىددىدا گوزىياڭ باۋئەن دۇيىنىڭ ① 100 دىن كۆپرەك ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىت قىلىشى بىلەن بۇرچىندىن سارسۇمبىدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىگە ئاشلىق يۆتكەپ كېلىۋاتقان 80 بىر

① بۇ چاغلاردا ئالتايدا گومىنداڭنىڭ رەسمىي ئارمىيىسىدىن باشقا ئالاھىدە تەشكىل قىلغان بەش باۋئەن دۇيى بار ئىدى، ئۇلار: 1) بۇرىنجاپ باشقۇرغان موڭغۇل باۋئەن دۇيى، 2) مانات باشقۇرغان قازاق باۋئەن دۇيى، 3) گوزىياڭ باشقۇرغان (ئالتايغا چېت يەرلەردىن ئالتۇن كولاش ئۈچۈن كەلگەنلەردىن تەشكىل قىلىنغان) خەنزۇ باۋئەن دۇيى، 4) ۋاردىس باشقۇرغان رۇس باۋئەن دۇيى، 5) ئەز باشقۇرغان قازاق باۋئەن دۇيىدىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئالدىنقى ئۈچىسى سارسۇمبە شەھىرىدە، كېيىنكىسى ئىككىسى بۇرچىن ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇر، قالۇتان دېگەن يەرلىرىدە تۇراتتى.

رىشكا ① ھارۇسىغا يولۇقۇپ قالىدۇ. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر سائەتلىك ئېلىشىش ئارقىلىق گوزىياڭ دۇيجاڭ باشلىق 100 نەچچە ئەسكەرنى پۈتۈنلەي ئۈجۈقتۇرۇپ تاشلاپ، ھەممە ھارۇلىرىنى ئاشلىقى بىلەن غەنىمەت ئالىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن پارتىزانلار ئىككى كۈن سەپەر قىلىپ، چوڭقۇر (يەر ئىسمى) نىڭ بۇ تەرىپىدىكى ئاق قۇمغا يېتىپ بارغاندا، بارىس باشچىلىقىدىكى 300 كىشىلىك رۇس باۋئەن دۇيى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ، تۆت - بەش سائەت كەسكىن جەڭ بولىدۇ، ھەر ئىككى تەرەپ بىر قانچە ئادەم چىقىم تارتىدۇ، مۇشۇلارنىڭ ئىچىدە پارتىزانلار بىر چوڭ ئەترىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاسەينىمۇ بار ئىدى، ئاخىرى رۇس باۋئەن دۇيى بەرداشلىق بېرەلمەي چوڭقۇرغا قاراپ چېكىنىپ قاچىدۇ، ئۇلار چوڭقۇرغا بارغاندىن كېيىن مۇشۇ قىشلاقتىكى قازاقلاردىن 20 نەچچە ئادەمنى يىغىۋېلىپ، بىر ئۆيگە قاماپ قويىدۇ، ئاندىن بىرىنى بىرىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، قېرى - ياش، خوتۇن - بالا دېمەستىن بىر - بىرلەپ چاناپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

رۇس باۋئەن دۇيى مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندىن كېيىن، پارتىزانلار ئۇلارنى قوغلاپ يۇرمەستىن ئاشۇ جايدىلا توختاپ قالىدۇ ۋە قالغۇتان تەرەپكە رازۋىتكا ئەۋەتىدۇ، ئۇ يەردىكى ئەل تامامەن كۆچۈپ، ئوتتۇرا يايلاققا ۋە ئۇچتاشقا كېتىپ قالىدۇ، پارتىزانلار ئامالسىز كەينى تەرەپلىرىگە قايتىپ كېتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇلار سارسۇمبىگە يېقىن يەردىكى ئابىيتەن ئەترايىغا قايتىپ كېلىپ، بىر كۈن ھار-

① بىرىشكا - تۆت چاقلىق، بىر ئۇقلۇق، ئىككى ئات قوشىدىغان چوڭ روس ھارۇسى.

دۇق ئالغاندىن كېيىن، يەنىلا سارسۇمبە شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ھۇجۇم قىلىمىزمۇ - يوق؟، دېگەن پىكىرنى مەسلىھەتلىشۇالغان بىر پەيتتە، تۇرغۇجاينىڭ ئۆز ئەترىتىدىكى يېرىم ئادىمى بىلەن بىر ئاخشامدىلا يوق بولۇپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ، بۇ زادى قانداق بولغان ئىش؟.

ئەسلى پارتىزانلار 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا سارسۇمبىگە يۇرۇش قىلىپ شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان دەسلەپكى كۈنلەردىن باشلاپ، جانسىقان (جانسىقان بۇ چاغدا ئالتايدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ئىدى) نۇرغۇجاي بىلەن بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، يوشۇرۇنچە ئادەم ئەۋەتىپ «خىزمەت» ئىشلەگەن. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇجاي ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ھەمرىيى سۈلەيمەن بېكتۇر (بۇمۇ چاقاباي قەبىلىسىدىن)، ساردىباي (قىستاۋ قەبىلىسىدىن) لار بىلەن بىللە گومىنداڭ ئۇچۇن مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇش جەريانىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە خىزمەت قىلىشقا رازىلىق بىلدۇرۇپ ۋەدە بېرىشىدۇ ھەمدە شۇ كۈندىن ئېتىبارەن پارتىزانلارنىڭ ھەممە ھەرىكەت پىلانىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا، مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ مەلۇم قىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن نۇرغۇجايلار «بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىنمۇ داۋاملىق خىزمەت كۆرسىتىش» دېگەن سۆزلىرىدە چىڭ تۇرالماي، يېرىم يولدا ئالدىراپ - تېنەپ، ئاشۇنچە تېزلىكتە ئۆزلىرىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتىدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشىمۇ تاساددىپىي ئەمەس ئەلۋەتتە. چۈنكى نۇرغۇجاي دەسلەپكى چاغلاردا ئۆزىنى قالتىس ئەقىللىق، كارامەت چەۋەر

ئادەم چاغلاپ، «جانسىقانغا بەرگەن ۋەدەمنى ئىنتايىن ئۇستىلىق بىلەن ئادەمگە ئەمەس، بەلكى شەيتانغىمۇ سەزدۈرمەي ئىشلەۋاتىمەن، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئاشۇنداق قىلالايمەن»، دېگەن ئويدا بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ لېكىن كېيىن باشقىلارنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن گۇمانلىنىپ قېلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ قالىدۇ. ئېنىقراق ئېيتقاندا، بىز يۇقىرىدا چۈشۈرۈلگەن ئۇرۇشتا قاسەينى دېگەن بىر مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقىنىڭ ئوق تېگىپ قازا قاپقانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق، مەسلىنىڭ تۈگۈنى مانا مۇشۇ ئادەمنىڭ قازاسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

قاسەينى بوينىدىن ئوق تېگىپ ئېغىر يارىلىنىپ هالىدىن كەتكەن بولۇپ، ئالدىنقى سەپتىن ئارقا سەپتىكى شتابقا قايتۇرۇپ كەلگەندە، ئاللىقاچان گەپ قىلالماس بولۇپ قالغان ئىدى، لېكىن ئۇ، ئۆزىنى يوقلاپ بارغان دەلىلخان سۇگۇربايېۋنى كۆرگەندە، دەسلەپتە ئوتتۇرا بارمىقى بىلەن بېگىز بارمىقىنى تەڭ چىقىرىپ كۆرسىتىپ، ئاندىن بىرسىنى يېنۇپلاپ بىرسىنى قالدۇرىدۇ، بۇ ئىشارىتىنى باشقىلار «ئالدى بىلەن ئات چاپتۇرۇپ بارغان ئىككىمىز ئىدۇق، بىرىمىز ئۆلۈپ، بىرىمىز قالدۇق دېگەنغۇ» دەپ چۈشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇنداق چۈشەنچىدە بولۇشلىرىنىڭ سەۋەبى ئاشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپ بىر قېتىم بىر ئېگىزلىكنى قاتتىق تالىشىدۇ، مۇشۇ ۋاقىتتا نۇرغۇجاي بىلەن قاسەينى ھەممە ئادەملەردىن بۇرۇن بىرىنچى بولۇپ بېرىپ ھېلىقى ئېگىزلىكنى ئىگىلەيدۇ، باشقىلار كەينىدىن يېتىپ بارغىچە بولغان ئارىلىقتا قاسەينىڭ ئوق تېگىپ ئۇلگۈرىدۇ، نۇرغۇجاي ئۇنىڭ بېشىنى يۆلەپ

ئولتۇرغان بولىدۇ.

دەلىلخان سۈگۈربايېۋ بولسا قاسەينىڭ ھېلىقى ئىشارىسىگە نىسبەتەن باشقىلارنىڭ چۈشەنچىسىدىن باشقىچە قاراشتا بولىدۇ، ئۇنىڭدىكى سەۋەپ، دەلىلخان سۈگۈربايېۋ قاسەينىڭ ئوق تەگكەن يېرىنى ئىنچىكىلەپ كۆرگىنىدە ئوق ئۇنىڭ بوينىنىڭ قىيپاش سول تەرەپ كەيىندىن تەگكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ، دېمەك تەگكەن ئوق ئالدى تەرەپتىن ئېتىلغان ئەمەس، كەينى تەرەپتىن ئېتىلغان ئوق بولۇپ چىقىدۇ.

شۇنداق قىلىپ قاسەينىڭ دەسلەپتە ئىككى بارمىقىنى چىقىرىپ، كېيىن بىرىنى يېپىپ، بىرسىنى قالدۇرۇشى — «ئالدى بىلەن يېتىپ بارغان ئىككى ئادەم ئىدۇق، ئەمەلىيەتتە بىرىمىز - بىرىمىزنى جايلىدۇق» دېگەن بولۇپ ئېنىقلىنىدۇ. دېمەك، قاسەينى ئۆلتۈرگەن قاتىلمۇ، سارسۇمبىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ئۇرۇش قىلىش جەريانىدا گومىداڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەۋەر ئېلىپ — خەۋەر بېرىپ تۇرغانمۇ مۇشۇ نۇرغۇجاي ئىكەن، ئۇنى قەبىلىچىلىك نۇقتىسىنەزەردىن پايدىلىنىپ جانىمقان ئۆزىگە تارتقان: دېگەن تونۇشقا كېلىدۇ. ئەمما ئۇ، يەنە بۇ ئەھۋالنى ھازىرچە ھېچكىمگە دەپ يۈرمەسلىك لازىم، دەپ ئۇقتۇرىدۇ، چۈنكى نۇرغۇجاي 40 - يىلدىن بۇيان قوزغىلاڭنىڭ دەسلىپىدىن تارتىپ قاتناشقۇچىلارنىڭ بىرسى، شۇنىڭدەك ئۆزىكەن يىل باتۇرلۇق نام بېرىلگەن 10 ئادەمنىڭمۇ بىرسى، شۇڭا ئۇنىڭ بۈگۈنكى كۈندە مۇنداق قەبىھ ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەم بولۇپ قالغانلىقىغا كىشىلەرنى ئىشەندۈرۈپ كېتىش ئاسان ئىش ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ

ھازىرمۇ پۈتۈن پارتىزانلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ بىر ئەتراپتىكى باشلىقى، شۇنىڭدەك ۋىلايەت بويىچە ئەڭ كۆپ، ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىگە مەنسۇپ ئادەم ئىدى، شۇنداق ئىكەن، ئەگەر ئۇنىڭ مەسلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا پاكىت يېتەرلىك، داۋلى كۈچلۈك، ئۇسۇل توغرا بولمىسا پارتىزانلار ئوتتۇرىسىدا بەلكىم ئېغىر بۆلۈنۈش، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ توقۇنۇش كېلىپ چىقىشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. شۇڭا ھازىرچە ئاغامچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتىپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئوبدانراق مەسلىھەت قىلىشىپ، ئاندىن بىر تەرەپ قىلغان تۈزۈك» دېگەن قارارغا كېلىدۇ. «ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك - پوك» دېگەندەك، ئاخىرى ئۆز - ئۆزىدىن غەم - ئەندىشىگە قېلىپ، 200 گە يېقىن ئادىمىنى ئەگەشتۈرۈپ بىر كېچىدىلا تىكلەپتىدۇ.

مۇنداق ئەھۋالدا، پارتىزانلار ئۇچۇن ئەمدىكى مەسىلە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى دۈشمەن قولىدىن تارتىپ ئېلىش مەسلىسى ئەمەس، ئەكسىنچە قانداق قىلىپ تېزلىكتە ساق - سالامەت چېكىنىپ كېتىۋېلىش مەسلىسى بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر بۇ جەھەتكە ئالدىنالا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىسە، ئۇنداقتا دۈشمەن ئارمىيىسى نۇرغۇجاي، سۈلەيمەنگە ئوخشاش يەرنىڭ سىرىنى ۋە پارتىزانلارنىڭ ھەممە ئەھۋالىنى بەش قولدەك بىلىدىغان ئادەملەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بىرەر پولك ئەسكەرنى ئىشقا سېلىپ، پارتىزانلار بىلەن توقۇنۇش قىلىدىغان ياكى كەينىلىرىدىن قوغلاپ كېلىپ ئۇرۇش قىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا پارتىزانلارنىڭ زور چىقىمغا ئۇچرىتىدىغانلىقى چوقۇم ئىدى.

دەلىلخان سۈگۈربايېۋلار دەرھال چېكىنىپ كېتىش

قارارغا كېلىپ بولغا چىقىدۇ، ئەمەلىيەتتىمۇ كېيىن (ئالـ تاي ئازاد بولغاندىن كېيىن) ئاشۇ ۋاقىتتا شەھەردە بولـ غان مۇقاش جاكەتنىڭ ئېيتقىنچە، نۇرغۇجايلار سارىيمبىگە يېتىپ بېرىش بىلەنلا گومىنداڭ خوجايىنلىرىغا پارتىزانلار- نىڭ ھەممە ئەھۋالىنى بىر - بىرلەپ تەپسىلىي دوكلات قىلىش بىلەن دەرھال ئۆزلىرىگە بىر پولك ئەسكەر قوشۇپ بېرىپ، پارتىزانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىشنى كەسكىن تەلەپ قىلىپ تەكلىپ بېرىدۇ ھەمدە ئەگەر مۇشۇنـ داق قىلىنمىدىغان بولسا، چوقۇم چوڭ غەلىبە قازىنىدىغانـ لىقىغا ئىشەندۈرىدۇ. جانىمقان ئۇلارنىڭ بۇ تەكلىپىنى قوللاپ، ۋەدىلىرىگە ئىشەنچ بىلدۈرگەن بولسىمۇ لېكىن قۇۋلۇق - شۇملۇققا ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان گومىنداڭ مەنسەپدارلىرى «سىرىنى بىلمىگەن ئادەمنىڭ ئارقىسىدىن يۈرمە» دېگەن پەرگە كېلىپ، نۇرغۇجايلارنىڭ ئۆزلىرى زادى قانداق ئادەم، ئۇلارنىڭ بۇ قېتىم كېلىپ تەسلىم بولۇشىدا ۋە بىزگە بېرىۋاتقان بۇ تەكلىپلىرى كەينىدە بىرەر قۇۋلۇق - شۇملۇق يوقمىدۇ»، دەپ ئۇلارغا بىردىنلا ئىشىنىپ كەتمەي قەتئىي رەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇجايلارنىڭ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پارتىزانلارنى ۋەيران قىلىپ، تېخىمۇ چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، گومىنداڭ خوجايىنلىرى ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ ياخشىراق نامايەندە قىلماقچى بولغان خىيالىرى ئەمەلگە ئاشماي قالىدۇ.

شۇنداقتىمۇ بۇ بىر ئىش ئېنىقكى، مەيلى كېيىنكى ئەھۋال قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، نۇرغۇجايلارنىڭ بۇ نۆۋەت ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلىپ يۈزلىگەن ئادەم بىلەن

ئەڭ مۇھىم بىر پەيتتە گومىنداڭغا بېقىنىپ كېتىشى، پەقەت سارىيمبە شەھرىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن پارتىزانـ لارنىڭ كۆزلىگەن مەقسەتلىرىگە يېتەلمەي قايتىپ كېتىشىـ گە سەۋەبچى بولغان چوڭ ئىش بولۇپ قالماستىن، ئىنـ قىلابنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى جەھەتتىن ئالغاندىمۇ ھەقـ قەتەن بىر چوڭ ئوگۇششىزلىق بولدى، دېيىشكە بولىدۇ.

دەللىلەر سۈگۈربايېغلار چېكىنىپ ئېرتىش دەرياسى بويىغا بارغاندىن كېيىن، مۇقاي ئاقشال بىلەن زاكى (لەقمى گاس زاكى) لار باشلىق 50 ئادەمنى تەشكىللەپ، ئۇلارغا زۆرۈر يوليورۇقلارنى بېرىپ، جېمىنەي پارتىزانلىرىغا يەتكۈزۈپ قويۇشقا ۋە ئۇلار بىلەن بىللە مۇزاكىرە قىلىپ كونكرېت ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە ئەۋەتىدۇ، ئۆزلىرى بولسا توپ - توغرا يوقۇرقى ئالتايغا قايتىدۇ.

IV. باسقۇچ - ئاخىرقى غەلىبە يولىدا

1945 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمى ئالتايدىكى پارتىزانـ لىق ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشـ نىڭ ھەل قىلغۇچ باسقۇچى بولىدۇ.

بىرىنچى: جېمىنەي پارتىزانلىرى 29 - فېۋرال پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئۇچ ئاي ۋاقىت ئىچىدە، سان تەرەپتىن بارغانسېرى كۆپىيىپ، سۈپەت جەھەتتىن تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، ئومۇمىي تەرەپتىنمۇ خېلى تەرەققىياتلارغا ئېرىشىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا:

(1) 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ،

ئۆتكەن يىلى سوۋېتكە ئۆتۈپ كەتكەن خەلق ئاممىسى كەينى - كەينىدىن، تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىپ، نورمالنى تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشكە باشلايدۇ، تۆل ئېلىش، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرى ئوبدان ئېلىپ بېرىلىدۇ. يەنە بىرى، پارتىزانلار قوشۇنى بۇرۇنقى بەش ئەترەت ئاساسىدا يەنە بىر نۆۋەت تەرتىپكە سېلىنىپ خىللىنىدۇ، ھەر تەرەپلىمىلىك مەشق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، ھەر خىل، ھەر شەكىلدىكى قورال - ياراقلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىلىرى ئىگەللىنىپ، ئۇرۇش قىلىش ماھارىتى يۇقىرى كۆتۈرىلىدۇ. جۇملىدىن سان جەھەتتىنمۇ زورىيىدۇ. (2) 1945 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ قىرىق ئوچاق رايونى ئەزىل بەيت دېگەن يېرىدە ئولتۇرىدىغان رۇسلاردىن كارتوشۇپ، پېيىپ باشلىق 100 نەچچە ئادەم گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ كۆندىن - كۈنگە غالجىرلىشىۋاتقان زۇلمى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جېمىنەي پارتىزانلىرىغا بېرىپ قوشۇلىدۇ (بۇ ۋاقىتتا ئىلىدىكى مىللىي ئارمىيە تېخى تارباغاتاي دائىرىسىگە كىرمىگەن ئىدى). ئۇلار پارتىزانلار تەرەپتىن قىزغىن قارشى ئېلىنىپ، ئۇلارغا قورال - ياراق تارقىتىلىپ بېرىلىپ، ئايرىم بىر ئەترەت قىلىپ تەشكىللەيدۇ. (3) 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 6 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە قەدەر گومىنداڭنىڭ بۇرۇلتوقاي، قوبۇق، دۆربىلجىن قاتارلىق يەرلەردە تۇرىدىغان ئارمىيىسى ئىچىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىدىن، ئىلگىرى بولۇپ 4 - 5 قېتىمدا 100 دىن كۆپرەك ئادەم ھەر خىل پۇرسەتلەردىن ئەپلىك پايدىلىنىپ ھەمدە كەسكىن ھەرىكەت قوللىنىپ

دۇشمەنلىك بىر مۇنچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 10 نەچچە يۈز قورال، يۈزدىن ئارتۇق مىلتىق، ئىككى پىلىموت، 1000 دانىدەك ئوق، 100 نەچچە ئاتنى ئېلىپ كېلىپ پارتىزانلارغا قوشۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ ناھىيىدىكى پارتىزانلارنىڭ ئومۇمىي سانى ئىككى ئېقىندىن كېلىپ قوشۇلغان يېڭى كۈچلىرىنىڭ قولايلىق شەرت - شارائىت يارىتىشى بىلەن بۇرۇنقى 400 ئادەمدىن بىراقلا كۆپىيىپ 600 دىن ئارتۇق ئادەمگە، تۆت ئەترەتتىن بەش ئەترەتكە كۆپىيىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەسلى يۈزگىمۇ يەتمەيدىغان ئادىمى بار خوجاقمەت ئەترىتى 200 كىشىلىك بىر چوڭ ئەترەت بولۇپ شەكىللىنىدۇ. ئۇرۇمچى - ئالتاي ماشىنا يولى بويىدىكى قورايتى، مۇقىرتاي قاتارلىق نۇقتىلىق ئورۇنلارغا كۈزىتىش پونكىتلىرى قۇرۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى گومىنداڭنىڭ ئالتاي تەرەپتىن قوبۇققا، قوبۇق تەرەپتىن ئالتايغا كەلدى - كەتتى قاتناش ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش؛ ئېپى كېلىپ، كۆچى يار بەرگەن ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ ئۇرۇش قىلىپ، دۇشمەنلىك قاتناش — ترانسپورت ئىشلىرىغا زەربە بېرىش ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئىبارەت.

ئەگەر، ئەمدى بۇ ناھىيىدىكى پارتىزانلار يولۇققان ئوڭۇشسىزلىق ئەھۋال نېمىلەر بولدى، دېيىلىدىغان بولسا، ئاساسلىقراقى پەقەت بىرلا ئىش ئۆتۈلگەن بولدى، ئۇ بولسىمۇ، 1938 - يىللىرى موسكۋاغا ئوقۇشقا بارغان دەلىلقان ئالەن ئوغلى 1944 - يىلى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ، سوۋېت چېگرىسى ئىچىگە ۋاقتىلىق ئۆتۈپ بارغان ئامما بىلەن بىللە بارغان ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ، قايتىپ

كەلگەندىن كېيىن باش مەسلىھەتچى ھاربىاي ۋە رامازان قاتارلىق پارتىزان باشلىقلىرى ئۇنىڭ ھەرتەرەپلىمە ئابرو-يىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى تېخىمۇ ئىنتىپاقلاشتۇرۇشقا پاي-دىلىق بولار، دېگەن مەقسەت بىلەن ئۇنى رامازانلارغا «ياردەمچى» قىلىپ بەلگىلەپ قويىدۇ. لېكىن، 1944 - يىلى 12 - ئايدا، ئۇرۇمچىدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەشكىللەپ ئالتايغا ئەۋەتكەن ھېلىقى «نەسىھەت قىلىش ئۆمىكى» نىڭ باشلىقى ئالەن ۋاڭ، 1945 - يىلى يانۋاردىن تارتىپ ئالتايغا يېتىپ كەلگەندىن باشلاپ، دادا - بالا ئىككىسى ئۇيغۇرلارنى مەخپىي مۇناسىۋەت قىلىشىپ، ئاخىر دە-لىلقان ئالەن 1945 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئىككى-كى چاپارمىننى ئەگەشتۇرۇپ ئىنقىلابقا خائىنلىق قىلىپ، قېچىپ چىقىپ سارسۇمبىگە بېرىۋالىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ بۇ خىل رەزىل ھەرىكىتى ئويغانغان، قوزغالغان خەلق ئام-مىسىنىڭ ئىنقىلابىي قىزغىنلىقىغا، ئىنتىپاقلىقىغا قىلچىمۇ ئەكس تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ، ئىنقىلاب دولقۇنى ئۇنىڭدىن كۆچلۈك ئۆركەشلەپ يۇقىرى ئۆرلەۋېرىدۇ.

ئۇمۇمەن مانا مۇشۇنداق ياخشى ۋەزىيەتتە (دەلىلقان ئالەننىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا)، 1945 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرى، ئېرتىش دەريا-سى بويىدا دە-لىلقان سۇگۇربايېفتىن مەخسۇس تاپشۇرۇق ئېلىپ يولغا چىققان مۇقاي ئاقسال، زاكىر قاتارلىقلار جەددىي يۇرۇش قىلىپ جەمئىيەتكە يېتىپ كېلىدۇ، يولبورۇق مۇنداق ئىككى مەزمۇندا ئىدى:

1) ئۇرۇمچىدىن قوبۇق ئارقىلىق بورچىن، بۇرۇلتو-قايغا قاتنايدىغان يولنى ئۆزۈل - كېسىل ئۆزۈپ تاشلاش؛

2) 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئېلىپ بېرىلىشى مۆلچەر-لىنىۋاتقان سارسۇمبە شەھرىگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ، بۇرچىن، قابا ناھىيىلىرىگە بىرلا ۋاقىتتا، تەڭ ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈش.

مۇقايلار جەمئىيەتكە يېتىپ كەلگەن ھامان، رامازان، موللا ئىسلام، ھاربىاي قاتارلىق كىشىلەرگە دەلىلقان سۇ-گۇربايېفنىڭ يۇقىرىدىكى ئىككى مەزمۇندىكى يولبورۇقنى يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرىدۇ. بۇ-نىڭدىن كېيىن جەمئىيەتنىڭ پارتىزانلىرى دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ.

ئەڭ ئاۋۋال، تالقى بىلەن ئابەن باشقۇرغان تولۇق بىر ئەترەتنى قۇرايتى، موقۇرتايلارغا ئەۋەتىپ، قوبۇق، بور-چىن ناھىيىلىنى پۈتۈنلەي ئۆزۈپ تاشلاشقا، مەيلى ھەرقان-داق ئەھۋالدا بولمىسۇن، گومىنداڭ تەرەپنى بۇ يول ئارقە-لىق باردى - كەلدى قىلالمايدىغان پالەچ ۋەزىيەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشقا مەسئۇل قىلىدۇ. ئاندىن ماۋلىقان، مۇقاماش باشقۇرغان بىر ئەترەت، ① قابا-غا، قالغان ئەترەت-لەر بورچىنغا يۇرۇش قىلىشقا جەددىي تەييارلىق كۆرۈشكە كىرىشىدىغان بولىدۇ. مۇشۇ ئارىلىقتا ھەش - پەش دېگۈچە 7 - ئاينىڭ 10 نەچچىسى بولۇپ قالىدۇ. دەل مۇشۇ ۋا-

① ماۋلىقان، مۇقاماش ھەر ئىككىسى ئەسلى قابالىق، قابا خەلقى بىلەن سۆزىتكە بارغاندىن كېيىن، سۆزىت يېرىگە بارغاق جەمئىيەتى خەلقى ئە-چىگە كېلىپ قوھۇلۇپ، جەمئىيەتى پارتىزانلىرى بىلەن بىللە ھەرىكەت قىلىپ يۈرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەترىتىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېيەرلىك قابا-لىقلار ئىدى.

قىمتنا غۇلجىدىن چىققان مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى تارباغاتايغا قاراپ ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدا خەۋەر يېتىپ كېلىپ، قىرىق ئوچاقتىن كەلگەن كارتوشوپ، پىيىپ باشچىلىقىدىكى رۇس پارتىزانلىرى ئۆز يەرلىرىگە قايتىپ بېرىپ، ئىنقىلابىي ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. رەھبەرلىك ئۇلارنىڭ تەلىپىنى توغرا دەپ قاراپ، ماقۇل بولىدۇ ھەمدە سۇلتان ئەسبولسۇن بىلەن قابىيدەن باشقۇرغان بىر ئەترەتنىمۇ بۇلار بىلەن بىللە ھەرىكەت قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىككى ئەترەت بىر نەچچە كۈن يول يۈرۈپ، 7 - ئاينىڭ 15 - 16 - كۈنلىرى دۆربۇلجىندىكى گومىنداڭنىڭ مۇستەھكەم ئىستىھكاملىرىنىڭ بىرى بولغان «روس پاسولكىسى» قىرىق ئوچاقنى ئۆزلۈكسىز بەش سوتكا مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يىگىرمىلىرىگە كەلگەندە، غۇلجىدىن چىققان مىللىي ئارمىيە مەلۇم قىسمىنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى ياردەمگە كېلىپ، ئېغىر - يېنىك مىنامېيوتىتىن شىددەتلىك ئوت ئېچىپ دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى بىتچىت قىلىپ، ئىستىھكامنى تارتىۋالىدۇ، ئاندىن كېيىن سولتان، قابىيدەن ئەترىتى دۆربۇلجىنىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن جەمئىيەتكە قايتىپ كېلىدۇ.

تالقى بىلەن ئابەن باشقۇرغان ئەترەت 7 - ئاينىڭ 10 لىرىدا قۇرايتى قاتارلىق يەرلەرگە يېتىپ كېلىپ، قوبۇق، بۇرچىن ئوتتۇرىسىدىكى ماشىنا يولىنى بىراقلا ئۈزۈپ تاشلايدۇ. قوبۇق تەرەپتىن بۇرچىنغا ئۆتمەكچى بولۇپ كەلگەن دۇشمەن تەرەپنىڭ بىر قانچە قېتىملىق تىرانسپورتىنى توسۇپ ئۆتكۈزمەي قويىدۇ. مۇنداق ئەھۋال ئەك ئا-

خىرقى باستۇرچىنىڭ غەلىبىسى قولغا كەلگەنگە قەدەر تولۇق ئىككى ئاي ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىدۇ.

8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ماۋلىقان، مۇقاماش ئەترەتلىرى قاباغا ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلىنىدۇ، قالغان ئەترەتلەر ھەممە تەييارلىقلارنى ئىشلەپ بولۇپ، بۇرچىنغا قاراپ يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن يوقۇرقى ئالتايدىكى باش شتابنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ، سەپ تارتىپ تەييار تۇرىدۇ.

ئىككىنچى: 6 - ئايدا سارسۇمبە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ، مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆز مەقسەتلىرىگە تولۇق يېتەلمەي قايتىپ بارغان يوقۇرقى ئالتاي پارتىزانلىرى بىر مەزگىل ھاردۇق ئالغاندىن كېيىن، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر 2 - قېتىم يۈرۈش قىلىپ، سارسۇمبە شەھىرىنى ئازاد قىلىشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشىدۇ. بۇنىڭدا ئاساسەن يۈرۈشكە قاتنىشىدىغان ئەترەتلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئادەملىرىنى خىللاپ، سانىنى بېكىتىش؛ بەزەن ئەترەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىنى رەتلەپ، كەملىرىنى تولۇقلاش، قورال - ياراقلىرىنى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈش؛ ئوزۇق - تۇلۇك، ئوق - دورىلارنىڭ زاپىسىنى كۆپەيتىش قاتارلىق ئىشلارنى ئىشلەشتىن ئىبارەت بولىدۇ. پارتىزانلار كەلگۈسىدىكى يۈرۈشكە تەييارلىق كۆرۈۋاتقان چاغدا، سارسۇمبىدىكى گومىنداڭ تەرەپ 6 - ئايدا نۇرغۇجاي بىلەك ئەگىشىپ بېرىپ تەسلىم بولغان كەنەن، رايىمجان، شولتەك قاتارلىق ئاددىلەرنى پارتىزانلارنىڭ نېمە قىلۋاتقانلىقلىرىنى رازۋېتكا قىلىپ قايتىشقا ئەۋەتىدۇ، ئۇلار، خەلق ئاممىسى «ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىق قىلۋاتىدۇ»، دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ قايـ

تىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ مەنسەپدارلىرى بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئالتاي قولدىن كېتىپ قالغىدەك بولسا (ئەمەلىيەتتە ئاشۇنداق بولۇشىغا كۆزى يېتىپ قالغانىدى)، «كېيىنچە زامان ئۆزگىرىشى قىلىشقا پايدىلىنىش ئۈچۈن» دەپ ئەلەن ۋاڭ، جانىمقان، نۇرغۇجاي، سۈلەيمەن، ساربىاي قاتارلىقلارنى ئايروپىلان بىلەن؛ شامشى، دەلىلقان ئالەن قاتارلىقلارنى ماشىنا بىلەن ئۇرۇمچىگە يولغا سالىدۇ.

8 - ئاينىڭ 20 سى 1500 ئادەمدىن تەشكىل قىلىنغان ئالتاي پارتىزانلىرى ھەممە تەييارلىقلارنى ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن، يەنىلا دەلىلقان سۇگۇربايېۋ ئۆزى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىپ، سارسۈمبە شەھىرىگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلىشقا يۈرۈش قىلىدۇ، ئۇلار 25 - كۈنى شەھەر ئەتراپىغا يېتىپ كېلىدۇ ۋە ئېتىسىدىن باشلاپ دەرھال كونكرېت پىلان تۈزۈشكە كىرىشىدۇ. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، دەلىلقان سۇگۇربايېۋ يوقۇرقى ئالتايدىن يولغا چىقىش ئالدىدىلا جېمىنەيدىكى پارتىزانلارنىڭ يۈرۈش قىلىشىغا بۇيرۇق بېرىدۇ، مۇناسىۋەت باغلاشقا ئەۋەتكەن توقتار قاتارلىق ئۈچ ئادەمنى جېمىنەي پارتىزانلىرىدىن؛ ئىلىدىن چىققان مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ قوبۇقنى ئازاد قىلغان بىر پولكى ئەمدى ئالتايغا قاراپ يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى؛ ئۆزلىرىنىڭ بۇرچىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، شەھەرگە بىر قەدەر يېقىن كوكسۇن تېغىغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ بولغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دەلىلقان سۇگۇربايېۋلار ئۆز-

لىرىنىڭ ئۇرۇش پىلانلىرىنى يېڭىباشتىن ئورۇنلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

1) جېمىنەي پارتىزانلىرى دەرھال مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى بىلەن رەسمىي مۇناسىۋەت قىلىش؛ ئۇلارنىڭ ھەر تەرەپلىمە ھال - ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ھاجەتلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىش؛ ئاندىن ئۇلار بىلەن ماسلىشىپ ھەم ئۇلارنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن بۇرچىغا بىللە ھۇجۇم قىلىش؛ لېكىن قابا پارتىزانلىرى بۇرچىغا قىلىدىغان ھۇجۇمنى كۈتۈپ تۇرماستىن قاباغا ھۇجۇم قىلىشنى دەرھال باشلىۋېتىش؛ شۇنداق قىلىپ دۈشمەن ئارمىيىسىنىڭ توپلىشىپ ئېلىشىغا پۇرسەت بەرمەي، يەككە-يەككە تارمار قىلىشقا قولايلىق ۋەزىيەت يارىتىش.

2) يوقۇرقى ئالتايدىن سارسۈمبىگە ھۇجۇم قىلىشقا كەلگەن پارتىزانلار يەككە - يىگانە كۈچەپ ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ تۇرۇپ، مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈش؛ لېكىن گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ سارتوقاي ياكى قۇبى قۇمى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن شەھەرنى 10 ۋە 15 كىلومېتر ئارلىقتا شەرقىي شىمال ۋە جەنۇبى تەرەپتىن قاتتىق مۇھاسىرىگە ئېلىش، دېگەن قارارغا كېلىدۇ. ھەمدە بۇ قارارلارنى جېمىنەي پارتىزانلىرىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن دەرھال ئادەم ئەۋەتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ ئىلىدىن چىققان بىر پولك (كەڭسايى 3 - ئاتلىق پولك) مىللىي ئارمىيە قىسمى، جېمىنەيدىن يۈرۈش قىلغان 400 كىشىلىك پارتىزان ئەترىتىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن 9 - ئاينىڭ بىر كۈنى كەچقۇرۇنلىقى بۇرچىغا ھۇجۇم باشلايدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن جېمىنەي پار-

تىزاتلىرى شەھەرنىڭ باش تەرىپى ۋە تۆۋەنگى تەرىپـ
دىن ئېرتىش دەرياسىغا ئات سېلىپ ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ
شەرقىي تەرىپى بىلەن شەگەتەي قوۋۇقىدىن ئوت ئېچىپ،
دۇشمەن ئارمىيەسىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ھەمدە يەر
ئەھۋالىنى ئېنىق بىلدىغان بىر گۇرۇپپا ئادەملەرنى ئورمانـ
لىقنىڭ ئارىسى بىلەن شەھەر ئىچىگە كىرگۈزۈپ، ئېرتىش
دەرياسىدىكى بارومنى (تۆمۈر ئاغامچا ئارقىلىق ماڭدىغان
قېيىقنى) تارتىۋالىدۇ، دەريانىڭ غەرب تەرىپىدىكى كـوكـ
سىن تېغىنىڭ شەرق ئېتىگىدىكى جىلغىلار بىلەن يوشۇرۇنۇپ
كېلىپ، ھۇجۇم قىلىشقا تەييار تۇرغان كەڭسای 3 - ئاتـ
لىق پولكى بىلەن جېمىنەي پارتىزانلىرىنىڭ ئاساسىي قو-
شۇنىغا بەلگە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەرب ۋە شەرق ئىك
كى تەرەپتىن تەڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ھەش - پەش دېگۈـ
چە پۈتۈن شەھەرنى بېسىۋالىدۇ، دۇشمەن ئارمىيەسىنىڭ
بىرمۇ ئەسكىرى قېچىپ كېتەلمەيدۇ، ئۆلگىنى ئۆلۈپ، قالغانـ
لىرى ئەسىرگە چۈشىدۇ. شۇنداق قىلىپ 1945 - يىلى 9 -
ئاينىڭ 2 - كۈنى بورچىن ناھىيىسى پۈتۈنلەي ئازاد قىلىنىدۇ.

قابا شەھرىنى ئازاد قىلىشقا يۈرۈش قىلغان ماۋلـ
قان، مۇقاماش پارتىزانلىرى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شە-
ھەر ئەتراپىدىكى قارا ئۆي قاتارلىق يەرلەرگە يېتىپ
بېرىپ ئەھۋال ئىگىلەيدۇ، نەتىجىدە ئۇ يەردىكى گومىنداڭـ
نىڭ ئىككى لىيەن ئەسكىرى بۇنىڭدىن ئىككى كۈن بۇرۇن
چېكىنىپ كەتكەن بولۇپ چىقىدۇ. شەھەر ئىچىدە پەقەت
بىر قانچە ئائىلىلىك پۇقرالاردىن باشقا ئادەتتىكى بىر
قانچە كاددىرلار بىلەن يەرلىك خەلقتىن ئېلىنغان ئاز سانـ
دىكى ساقچى ئەسكەرلەرلا بار بولۇپ، ئۇلار ھېچبىر قار-

شىلىق كۆرسەتمەستىن تەسلىم بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ قابا
شەھىرى، بورچىن شەھىرى ئازاد قىلىنىشتىن ئۇچ كۈن بۇرۇن
ئازاد قىلىنىدۇ. قابادىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆتۈلـ
مىگەن يەردىن مۇنداق ئۇشتۇمتوت چېكىنىپ كېتىشىنىڭ
سەۋەبى، ئالتايدىكى گومىنداڭ مەنسەپدارلىرى سارسۇمبە
شەھىرى 8 - ئاينىڭ 25 ىدىن باشلاپ ئالتاي پارتىزانـ
لىرى تەرەپتىن مۇھاسىرە ئىچىگە ئېلىنغانلىقىنى كۆردىۇ
ھەمدە قوبۇقنى ئازاد قىلغان مىللىي ئارمىيەنىڭ بىر پو-
لك ئەسكەرلىرىنىڭ بورچىنغا قاراپ يولغا چىققانلىقىنى
بىلىپ، بورچىن، قابا ئىككى ناھىيە بازىرىنىڭ ئالدى بە-
لەن ھۇجۇمغا ئۇچرىشىشنىڭ مۇمكىنلىكىنى ئالدىن مۆلچەر
قىلغان بولىدۇ. شۇڭا مۇشۇ مەزگىلدىكى گومىنداڭنىڭ ئال-
تايدىكى قىسىملىرىنىڭ باش قوماندانى ۋەن سىلىڭنىڭ
قايغۇسى (ئۆز ۋاقتىدا ئىچكى مەسىلىھەتچىلىرىنىڭ ئىچىدە
بولغان مۇقاش جاكە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ كېيىن ئېيتىپ
بېرىشچە) تىنچ ئامان قابادىكى ئاھالىلىرىنى بورچىنغا
چېكىنىدۇرۇپ كېتىش ھەم ئۇنىڭغا بورچىندىكى قوشۇنلىرىنى
قوشۇپ بىللە سارسۇمبىگە قايتۇرۇپ كېلىش؛ كۆچمىنى بىر
ئورۇنغا توپلاپ ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادىمى قالغىچە ئۇرۇش
قىلىپ، بىراقلا يوق بولۇش؛ شۇ ئارقىلىق «دۆلەت ئاتـ
سى» (جياڭ جېيشى) غا ھاياتىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر سەمـ
مىي سادىق بولۇشتىن ئىبارەت قەسەمنى ئادا قىلماقچى
بولغانمىش، ئەمما ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك قابا بىلەن بورچىنـ
دىكى ئاھالىلىرى سارسۇمبىگە كېلىپ كېتىشكە ئۇلگۈرەلمەيدۇ.

8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، مىللىي ئارمىيە كەڭسای
پولكىنىڭ بىر لىيەن «ئالدىن يۈرەر» قىسمى ئابىيتەندىكى

دەلىلقان سۈگۈرىايىغنىڭ شتابى تۇرغان جايغا كېلىدۇ، ئۇلار شامسىي مامىيېۋنمۇ ① بىللە ئالغاچ كېلىدۇ. دەلىلقان سۈگۈرىايىغ شۇ كۈنلا سارسۈمبە شەھىرىدىكى گومىنداڭ-نىڭ گاۋ جۈەنيۈەنى بىلەن ۋەن سىلىڭغا خەت يېزىپ، «قارامىلىق قىلماي ۋەزىيەتنى تۇغرا تونۇپ، يۈۋاشلىق بىلەن قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇش» قا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن ئامىسنى ئەۋەتىدۇ. ئەمما شامسىي كېتىپ ئىككى كۈنگە قەدەر ئۇنىڭدىن ھېچبىر خەۋەر بولمايدۇ، بۇ ئارە-لىقتا كەڭساي پولكىنىڭ قالغان قىسىملىرىمۇ ئەبىتانغا يېتىپ كېلىپ، دەلىلقان سۈگۈرىايىغنىڭ پارتىزانلىرى بە-لەن بىللە سارسۈمبىگە ھۇجۇم قىلىدۇ، نەتىجىدە سارسۈمبە شەھىرى ئازاد بولىدۇ.

دېمەك، 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تاڭ سەھەردە، سارسۈمبە شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان 2000 دىن كۆپ-رەك گومىنداڭ ئارمىيىسى، مانات، بۇرىبجاپ ئىككى باۋئەن دۈيىنىڭ 500 ئادىمى ۋە 400 دەك ئادەتتىكى خەنزۇ پۇقرا-لار (②) بولۇپ جەمئىي 3000 دەك ئادەم بىرلىكتە، شە-

① شامسىي — يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ئالتايدىكى گومىنداڭ مۇكۈمە-تىنىڭ يولغا سېلىشى بىلەن ئۇرۇمچىمگە كېتىۋېتىپ، دۆربىلجىنگە كەلگەندە، دۆربىلجىننىڭ ئازاد بولۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن مىللىي ئارمىيىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ، دەلىلقان ئالەن ئوغلىمۇ شۇ يەردە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قولغا چۈشىدۇ.

① 1943 - يىلقى ستاتىستىكا بويىچە، ئەسلى پۈتۈن ۋىلايەت بو-يىچە 471 ئائىلە 2381 جان خەنزۇ بار ئىدى. بۈلاردىن ئىلگىرى ئاخىرى بىر نەچچە يىل داۋاملاشقان، بولۇپمۇ 44 - يىلى يازدىن باشلاپ، پۈتۈن ۋىلايەت-نىڭ ۋەزىيىتىدە چوڭ داۋالغۇش پەيدا بولغانلىقتىن 90% ئائىلىلىك بەھە-تەر يەرگە يۆتكىلىپ ئېلىش ئۇچۇن، ئۇرۇمچى قاتارلىق يەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەنىدى.

ھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئالتاي تېغىغا قاراپ ئۆرمە-گەي ئېغىزى ئارقىلىق موڭغۇلىيىگە ئۆتۈپ كەتمەكچى بو-لۇپ قېچىپ چىقىدۇ.

كېيىن مۇقاش جاكە، ئايتكەن، ئامانجول قاتارلىقلار-نىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بۇلار (گومىنداڭ قىسىملىرى) شەھەردىن قېچىپ چىقىپ نەچچە سائەتكىچە ئۆزئارا قاتتىق تالاش - تارتىش قىلىشىدۇ، دەي تۇەنجاڭ بىلەن ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ لى جۇيجاڭى قاتارلىقلار ئۆلسەكمۇ، تىرىك قالساقمۇ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىپ، قوبى قومى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كېتىشنىڭ چارىسىنى قىلىشىمىز لازىم، دېگەن پىكىرنى تەكتلىگەن؛ ۋەن سلىك بولسا «بىرمۇ ئەسكەر قالمىغانغا قەدەر ئۇرۇش قىلىپ، ئاندىن كېيىن ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز ئېتىپ تاشلايلى»، دېگەن پىكىرە چىڭ تۇرغان؛ گاۋجۈەنيۈەن قاتارلىق باشلىقلار بۇ ئىككى خىل پىكىرگە قەتئىي قارشى چىقىپ، موڭغۇلىيىگە ئۆتۈپ سىيا-سىي باشپانا تىلەشنى تەرغىپ قىلغان. ئاخىرى ئالدىنقى ئىككى خىل پىكىردىكىلەر شەھەرنى تاشلاپ بېرىپ، موڭ-غۇلىيىگە ئۆتۈپ كېتىش دېگەن پىكىرگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولغان.

6 - سېنتەبىر چۈشتىن ئىلگىرى ئالتاي پارتىزانلىرى بىلەن كەڭساي پولكى ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلماستىن قىلچە توسالغۇسىز شەھەرگە كىرىدۇ، شەھەر ئىچىدە ئىنتا-يىن تېزلىكتە تىنچ - بىخەتەر ۋەزىيەت بارلىققا كېلىدۇ، دەسلەپتە قورقۇنچلىقتا داۋشەن ئارمىيىسىنىڭ كەينىدىن ئە-گىشىپ تاغ تەرەپكە قېچىپ چىققان بىر قىسىم پۇقرالار ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كېلىشىدۇ.

ئىككى كۈندىن كېيىن، يەنى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ ئابدۇروسۇل ئەترىتىدىكى 200 پارتىزان بىلەن پاد - پولكوۋنىك بېكشىيېپ باشچىلىق قىلغان 100 نەپەر مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان بىرلەشمە قوشۇن دەلىلقان سۇگۇربايېفنىڭ قوماندانلىقىدا، موڭغۇلىيە تەرەپكە قاراپ قاچقان گومىنداڭ ئارمىيىسىنى بويسۇندۇرۇپ، قايتۇرۇپ كەلمەكچى بولۇپ ئاتلىنىدۇ. بۇلار قاچقان دۈشمەن ئارمىيىسىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىشىدۇ ۋە تۇن قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ قارا-ۋۇللىرىغا تۇيدۇرماستىن دۈشمەن ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى ئوخلاۋاتقان (قونۇۋاتقان) ساينىڭ چېگرا تەرەپ ئالدىغا ئۆتۈپ، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ داۋاملىق ئىلگىرى-لەش يولىنى توسۇۋالىدۇ، ئاندىن 100 دەك ئادەمنى سايە-نىڭ ئىككى تەرىپىدىكى چوقىلارنىڭ ئۈيەر - بۇ يېرىگە 10 دىن، 15 تىن (ئۆزلىرىنى جەڭ قىلىپ كۆرسەتمىش مەقسىتى بىلەن) ئايرون تۇتقۇزۇپ، دۈشمەننىڭ ئىككى قانىتىدىن ھۇجۇم قىلىدىغان قىلىپ مۆكۈندۈرۈپ قويىدۇ.

ئەتىسى دۈشمەن ئارمىيىسى داۋاملىق يۇرۇش قىلماقچى بولۇپ ئەمدىلا ئورۇنلىرىدىن قوزغالغاندا، ئاۋۋال ئالدى تەرەپتىن ئوق چىقىدۇ، ئاندىن ئىككى قانىتىدىن ئوق ياغدۇرۇپ، كۈتۈلمىگەن يەردىن مۇھاسىرىگە چۈشۈپ ئوق-نىڭ تېگىدە قالغان دۈشمەن ئارمىيىسى نېمە قىلىشنى ئۇ-قالماي توپلىشىپ تۇرۇپلا قالىدۇ. مۇشۇ پەيتتە دەلىلقان سۇگۇربايېفلار ئوق چىقىرىشنى دەرھال توختىتىپ، بايراق چىقىرىپ ئۇلارنى ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىشكە بەلگە بېرە-دۇ، كۆپ ئۆتمەي ئۇلارمۇ بايراق چىقىرىپ شامىسي (شا-

مسي ئەلچى بولۇپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنى قايتۇرماي تۇتۇپ قالغانىدى)، پەن جېيۇەن پولكىنىڭ يە فاملىلىك بىر لىيەنجاڭى ۋە ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ بوتنۇ-يۇەن دېگەن كېجاڭى قاتارلىق تۆت ئادەمنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ، دەلىلقان سۇگۇربايېفنىڭ قورالىرىنى تاپ-شۇرۇپ بېرىپ تەسلىم بولۇشنىڭ زۆرۈرلىكى، تىنچ يول بىلەن تەسلىم بولىدىغان بولسا ھاياتلىرىغا چوقۇم كاپالەت-لىك قىلىنىدىغانلىقى؛ ھەممە تەرەپتىن ئومۇم ئېتىراپ قىلغان قانۇن - پرىنسىپلار بويىچە مۇئامىلە قىلىنىدىغانلى-قىنى؛ ئەگەر بۇ شەرتكە بويسۇنمىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ قورال كۈچى ئىشلىتىشكە مەجبۇر ئىكەنلىكىنى، ئۇنداق بولغاندا ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئويلىشىپ كۆرۈشلىرە-نى تەۋسىيە قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنى تولىمۇ جىق ئادەم قىلىپ كۆرسىتىپ، دۈشمەننىڭ يۇرىكىنى مۇ-جۇش ئۇچۇن بىردەم بۇ تەرەپتىكى تاغ كەينىدىن بىر قانە-چە ئادەم كېلىپ «پالانى پولك، پالانى يەرگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى»؛ بىردەم ئۇ تەرەپتىكى تاغ ئارقىسىدىن بىر مۇنچە ئادەم كېلىپ، «پالانى پولكنىڭ پالانى يەرگە يېقىنە-لىشىپ قالغانلىقىنى» دوكلات قىلىپ تەھدىت سالىدۇ.

كەلگەن ۋەكىللەر: «بىز قايتىپ بېرىپ سىزلەرنىڭ پىكرىڭىزلەرنى گاۋ، ۋەنلەرگە يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ جاۋا-بىنى ئېلىپ كېلەيلى»، دەپ قايتىپ كېتىدۇ، شامسي شۇ پېتىچە دەلىلقان سۇگۇربايېفنىڭ قېشىدا قالىدۇ. چۈشتىن كېيىن 2 - قېتىم ۋاڭ سەنمۇجاڭ باشچىلىقىدا ئۇچ ئادەم ۋەكىل بولۇپ كېلىدۇ، ئۇلار دەسلەپتە «بىز قورالسىزنى تاپشۇرايلى، لېكىن ئۆزىمىزنىڭ موڭغۇلىيەگە ئۆتۈپ كېتە-

شمسزگه يول بېرىڭلار»، دېگەن تەلەپنى قويۇپ، بىر پەس تالاش - تارتىش قىلىدۇ، ئاخىر ئۇلار چارىسىزلىقتىن شەرتسىز تەسلىم بولىدۇ ۋە قورال تاپشۇرىدىغان كونكرېت ۋاقىت، كونكرېت ئورۇن ھەمدە قورال تاپشۇرۇشنىڭ باشقا رەسمىيەتلىرى بەلگىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ۋاك سەنئەتلار قايتىپ كېتىدۇ. كېيىن قورچاق ۋالىسى گاۋبويۇ بىلەن گېنىرال ۋان لىنيۇن تەسلىم بولۇش قەغىزىگە قول قويىدۇ.

شۇنداق قىلىپ دەلىلقان سۇگۇربايېۋلار ئىنتايىن چۈشەرلىك بىلەن كۆچلۈك ستراتېگىيە، جانلىق تاكتىكا قوللىنىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىدىن 6 - 7 ھەسسە كۆپ دۈشمەن ئۈستىدىن تولۇق غەلبە قىلىدۇ. 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ تەخمىنەن 1500 مىلتىقى، 150 دانە ماۋزۇر، ناگان، 50 نەچچە پىلىموت، 8 دانە مىنامېيوت يەنە كۆپلىگەن گرانات قاتارلىق قورال - ياراقلارنى ئۆتكۈزۈپ ئالىدۇ. گومىنداڭنىڭ ئالتايدىكى قورچاق ۋالىيسى گاۋپېيۇ، ئالتاي قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى گېنىرال ۋەن لىنيۇن ھەمدە 8 - پولكنىڭ كوماندىرى پولكوۋنىك پان جىيۈەن قاتارلىق 150 نەچچە ئوفىتسېرلىرى، 1700 ئەسكەرلىرى ئەسىرگە ئېلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە قورچاق مۇئاۋىن ۋالىي تەبىن ① «موڭغۇل» ۋە بۇرېسجاپ باشقۇرغان 300 كىشىلىك موڭغۇل باۋئەن دۈيمۇ ئۇلار بىلەن بىللە تەسلىم بولىدۇ. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى،

① تەبىنىڭ پۈتمىغا ۋ - ئاينىڭ؟ كۈنى ئورمەگېتتىكى دەسلەپكى ئوق چىقىرىشتا ئوق تېگىپ يارىلىنىپ، ئۆز ۋاقتىدا داۋالىنالمىغانلىقتىن يارىسى يىرىڭلاپ كېتىپ، شەھەرگە قايتىپ كېلىش بىلەنلا ئۆلۈپ كەتتى.

يەنى 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مانات ئۆزىنىڭ 200 كىشىلىك باۋئەن دۈيمۇ باشلاپ كېلىپ، قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولغانىدى. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق بولغان:

دەلىلقان سۇگۇربايېۋ 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شامسىنى شەھەردىكى گومىنداڭ باشلىقلىرىغا ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتكەندە، شۇ ئادەم ئارقىلىق بېرىلگەن تاپشۇرۇق بويىچە مۇقاش جاكە ئۆزىنىڭ نەۋرە ئوكسى ئايتىكەن ئامانجولنىڭ مانات باۋئەن دۈيىدىكى شتاب باشلىقلىقىدىن پايدىلىنىپ، «چېگرا-غا قاراپ قاچقان بىلەن قۇتۇلۇپ كېتىش ناتايىن، مۇبادا چېگرىدىن ئۆتۈپ كېتەلىگەن تەقدىردىمۇ نەگە بارساڭ يەنە شۇ سەرگەردانلىق؛ ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆز ئالدىمىزغا ھەركەت قىلىپ، ئالدى بىلەن شەھەرنىڭ جەنۇب شىمالىي تەرىپىدىكى قوڭرقاي ئېگىزلىكىگە چېكىنىپ چىقىپ، ئەتە پارتىزانلار بىلەن مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى شەھەرگە كىرىپ كېتىپ، ئەبىتەن، چىمىرشەك تەرەپلەردىكى تۇزلاق بوش قالماندا، ئوغرىلىققە ئۇچىۋالاق يولى ئارقىلىق ئورۇمچىگە كېتەيلى»، دېگەن سۆز بىلەن ئۇنى ئۆزىگە تارتىدۇ ھەم مانات-نى ئەسكىرى بىلەن گومىنداڭ ئارمىيىسىدىن يوشۇرۇنچە بۆلۈپ ئېلىپ قېلىپ، بوپە دېگەن ئادەمنى ئەھۋالدىن دەلىلقان سۇگۇربايېۋغا دوكلاد قىلىش ئۈچۈن مەخپىي قالدۇرۇپ كېتىدۇ. دەلىلقان سۇگۇربايېۋ ئۇنىڭدىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئالتەياق دېگەننى ئەۋەتىپ، «سەنلەرنىڭ ھازىر نەدە تۇرۇۋاتقانلىقلىرىڭنى، مەقسەتلىرىڭنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىز بىلىپ بولدۇق، خام خىيالغا بېرىلىپ ئاۋارە بولماي تەسلىم بولۇڭلار» دەپ خەت يازىدۇ. مانات بۇ خەتنى كۆرگەندىن كېيىن بىر تۇرۇپ

يەنىلا تەۋەككۈل قىلىپ قاچماقچى بولىدۇ، بىر تۈرۈپ ئۆز-زىنى - ئۆزى ئېتىۋالماقچى بولىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئاخىرى مۇقاش جاكە بىلەن ئەيتسكەنلەرنىڭ تېخىمۇ كۆپ خىزمەت ئىشلىشى بىلەن ئادەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولىدۇ. قالقوتانىدىكى ۋاردىس باشقۇرغان ئورۇس باۋۇئەن دۇيى بىلەن ئەززالىك باشقۇرغان قازاق باۋ-ئەن دۇيىنى، بۇرچىن ئازاد بولۇش بىلەن پولكوۋنىك دۇسكەنىپ بىر قىسىم قابا پارتىزانلىرى بىلەن كەڭسايى پولكىنىڭ بىر ئىزۇوت ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ تەسلىم قىلىپ قايتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىم تەسلىم بولغان (بورچىندا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قوشقاندا) دۇشمەن ئەسكەرلىرى 3000 ئادەمدىن كۆپرەك، غەنىمەت ئېلىنغان قورال 100 دىن كۆپرەك بولىدۇ. پەقەتدەي تۇەنجاڭ بىلەن لىي خۇيبۇن جۇي-جاڭلار باشلىغان بىر ئەترەت ئەسكەرلىرى، ئۆسگەن دېگەن يەرگە بارغاندا، ئۆزلىرىنىڭ موڭغۇلىيە تەرەپكە قاراپ قې-چىپ كېتىۋاتقان چوڭ قىسمىدىن ئوغرىلىقچە بۆلۈنۈپ چىقىپ، بىز تەرەپنىڭ دىققەتسىز لىكىدىن پايدىلىنىپ، 300 دەك ئادەم بىلەن ئۇچبۇلاق يولى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېتىدۇ.

تەسلىم بولغان ئومۇمىي ئەسىرلەر ئىچىدىن يەرلىك خەلقتىن تەشكىل قىلىنغان باۋئەن دۇيلىرىنىڭ مانا-بۇربىجاپ، ۋاردىس قاتارلىق دۇيجاڭلىرى قاماپ قويۇلغاندىن باشقا قالغان ئادەملىرى ئۆز ئائىلىرىگە قايتۇرۇلىدۇ، گومىن-داڭنىڭ رەسمىي ئارمىيىسىدىن ئەسىرگە چۈشكەن 1700 ئادەم سارسۇمبىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچە-دىكى 200 قانچە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى مىللىي ئارمىيە قا-

تارىغا قوبۇل قىلىنىدۇ. گاۋ، ۋەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا دەرىجىدىن يوقىرى ئوفىتسېرلەردىن باشقىلىرى تۆت - بەش كۈن ھاردۇق ئالدۇرۇلغاندىن كېيىن، كەڭسايى 3 - ئاتلىق پولكىنىڭ ئىككى ئىزۇوت جەڭچىلىرىنىڭ نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشى ئاستىدا تولى - بۆرتالا ئوتتۇرىسىدىكى «قىزىلتوز» ماشىنا يولىنى ياساش ئۈچۈن غۇلجا قارىمىقىغا ئەۋەتىلىپ بېرىلىدۇ. گاۋ، ۋەن، خان قاتارلىق ئوفىتسېرلەر يېرىم ئايدىن كېيىن ماشىنا بىلە غۇلجىغا يولغا سېلىنىدۇ. ئۇلار «11 ماددىلىق بىتىم» دىن كېيىن پۈتۈنلەي گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى سارسۇمبە شەھىرىنى ئازاد قىلىشتەك پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ھەممە جەريانى ھېچقانداق قان تۆكۈلمەي ئاخىرلاشىدۇ، ئەگەر ھەقىقەتەن بىر ئاز قان ئاققان ئەھۋال بولدى، دېيىلىدىغان بولسا، گومىنداڭ ئار-مىيىسى شەھەردىن قېچىپ چىقىشتا بۇيرۇق بويىچە باشقىلار-نى مۇھاپىزەت قىلىپ يولغا سېلىۋېتىپ، ھەممىنىڭ كەينى-دىن چېكىنگەن دەي پولكىنىڭ بىر لىيەن ئەسكەرلىرى تولىتىنىڭ (خۇكدۇك) باش تەرىپىدە ئولتۇرغان دۆتباي باشلىق توققۇز ئائىلە بىلەن نوغايتىدا ئولتۇرغان ئاۋباكىر (قارا قاس) باشلىق 12 ئائىلىنىڭ ئادەملىرىنى تۆگەل قىرىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدەك، چېكىنىپ قاچىدىغان كۈنى كېچىدە شەھەردىكى قاسىم بەختىيار (ئۇيغۇر) نىڭ ئائىلىسىگە بېسىپ كىرىپ خوتۇن - بالا يەتتە جاننى ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىقىقان ياۋۇزلۇق بىلەن چاناپ ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. قاسىم بەختىيار بىر بالىسى بىلەن ئېھ-تىيات ئۈچۈن تاققا يوشۇرۇنۇپ پۈرۈپ ساق قالىدۇ.

دېمەك يوقىرىقىلاردىن باشقا ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئا-
خىرقى غەلبە قان تۆكۈلمىگەن ئەھۋالدا قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.
بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەبلەر:

1) 1944 - يىلى 10 - ئايغا كەلگەندىلا پۈتۈن ۋىلا-
يەتنىڭ 90% خەلقى، 1945 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 20 نەچ-
چىلىرىگە قەدەر پۈتۈن ۋىلايەتتىكى يەتتە ناھىيىنىڭ
يەققەت بورچىن بىلەن سارسۇمبىدىن باشقا، قالغان
بەش ناھىيىنىڭ شەھىرى ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ ئىككى
يىلغا يېقىن ئېلىپ بارغان مۇشەققەتلىك كۈرىشى ۋە تىرىش-
چانلىقى، جۈملىدىن ئاققۇزغان قېنى ئارقىلىق ئازادلىققا
ئىگە بولغان بولۇپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئارمىيىسىنىڭ
نەپسى بوغۇلۇپ، ھەقىقىي ھالدا «سۇدىن ئايرىلغان بېلىق»
نىڭ ئۆزى بولۇپ جان ئۈزۈشكە ئازلا قالغان ئىدى. ئۇنىڭ
ئەكسىچە بولسا، ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ ئادەم سانى 4000
دىن كۆپەرەككە، قورال - ياراقلىرى، خەلق قوللىدىكىسىنى قوشۇ-
قاندا 5000 غا يېتىپ، ئىنتايىن چوڭ قۇدرەت تاپقانىدى.

2) ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن يۇقىرىقى-
دەك جەڭ غەلبىلىرى تەتجىسىدە، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئۈ-
رۈمچى - گۇچۇڭ ۋە تارباغاتاي تەرەپلىرىدىن كېلىدىغان
قاتناش يولىنىڭ شەرقى يولى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ
قالغانلىقىغا بەش ئايدىن جەقراق؛ غەربىي يولىنىڭ پۈتۈنلەي
ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىغا ئىككى ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت بول-
غان بولۇپ، دۈشمەن ئارمىيىسى يېمەك - ئىچمەك، ئوق -
دورىغا ئوخشاش ئىقتىسادىي ئەشيا تەرەپتىن ئىنتايىن قى-
يىنچىلىقتا، روھىي تەرەپتىنمۇ ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە قېلىپ.
بۇگۈن - ئەتە نېمە بولىدىغانلىقىغا كۆزى يەتمەيدىغان قى-

يىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى.

3) ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ 1500 كىشىلىك (كەڭسای
پولكىغا ماسلىشىپ بورچىنغا بىللە ھۇجۇم قىلغان 400 كى-
شىلىك جەمئىيەي پارتىزانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) قوشۇنىنىڭ
بىر نەچچە كۈندىن بۇيان شەھەرنى بەك يېقىن يەردىن مۇ-
ھاسىرىگە ئېلىپ، ھۇجۇم قىلىشقا ھەدەپ تەييار تۇرغان-
لىقى قاتتىق بېسىم بولىدۇ.

4) ئىلى ئىنقىلابىنىڭ ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە
قولغا كەلتۈرگەن چوڭ غەلبىسى ھەمدە چاقماق تېزلىكىدە
ئالغا ئىلگىرىلەپ، تارباغاتايىنى ئازاد قىلىپ، ئاندىن ئالتايغا
قاراپ يۈرۈش قىلغان مىللىي ئارمىيىنىڭ كۈچلۈك بىر پول-
كىنىڭ ھەيۋىسى دۈشمەننى تېخىمۇ قاتتىق چۆچۈتۈپ ئالاق-
زادە قىلىۋېتىدۇ.

دېمەك، يۇقىرىدىكىدەك بىر مۇنچە ئامىللار گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىگە شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ چىقىپ، جان
بېقىشتىن باشقا چىقىدىغان يولىنىڭ يوقلۇقىنى تونۇتىدۇ،
شۇڭا ئۇلار دەسلەپتە قارشىلىق كۆرسەتمەي قاچىدۇ، كېيىن
ئوق چىقارماي تەسلىم بولىدۇ، شۇنداق قىلىپ قان تۆكۈ-
لۈشتىن ساقلىنىپ قېلىنىدۇ.

1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 20 لىرىگە كەلگەندە،
پۈتۈن ۋىلايەت دائىرىسى ئىچىدە ھەممە يەردە تىنچ
ۋەزىيەت بەرپا قىلىنىپ، ئادەتتىكى خاتىرجەم ھايات باشلىنىدۇ.

10 - ئاينىڭ بېشىدا غۇلجىدىن ئېلىغان ئوق-
ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق كىشىلەر
ئالتايغا كېلىپ، ئون نەچچە كۈن تۇرۇپ قايتىدۇ، ئۇلار
مۇشۇ جەريانىدا ئالتايدىكى دەلىللەن سۈگۈربايغى باشلىق

هەر مىللەت، هەر ساھە، هەر تەبىقە كىشىلىرى بىلەن بىر قانچە قېتىم مەسلىھەت يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، كەڭ دائىرىدە تەپسىلىي پىكىر ئالماشتۇرىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان كۆكتوقايدىكى ئاۋىلدا ئىدى، ئۇنى چاقىرتقان بولسىمۇ كەلمەيدۇ، كېيىن ئاممىۋى خاراكتېرلىك بىر چوڭ يىغىن ئېچىلىدۇ، يىغىنغا تەكلىپ قىلىپ، ئوسمانغا 2 - قېتىم ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئوسمان بۇ قېتىممۇ نەدىكى بىر يوقىلاڭ باھانىلارنى كۆرسىتىپ كەلمەي قويىدۇ. بۇ قېتىمقى زور يىغىندا ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىشلار بەلگىلىنىدۇ،

1) ئالتاي ئىنقىلابى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولىدىغانلىقى؛

2) ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىدىغانلىقى، مەزكۇر مەھكىمە غۇلجىدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، خىزمەت ئىشلەيدىغانلىقىنى؛ ئالتاينىڭ ۋالىيلىقىغا ئوسمان، مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا دەلىلقان سۈگۈربايېف، شەمسىي مامىيېف، ھاربايلار بولىدىغانلىقى؛

3) 1945 - يىلى 6 - سېنتەبىردىن بۇرۇن بولۇپ ئۆتۈلگەن ھەرقانداق ئىشلارنىڭ (سىياسىي خاراكتېرلىك ئىشلارنىڭ) سۈرۈشتۈرۈلەيدىغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ ①.

بۇنىڭدىن كېيىن مىللىي ئارمىيە كەڭسىي پولكى غۇلجىغا قايتىپ كېتىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ھەرقايسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلەر بىلەن ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك باشقا خىزمەت ئورگانلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۆتكەندىكى بىر نەچچە يىل

① مۇشۇ قارار بويىچە، بۇنىڭدىن بىر ئاي ئىلگىرى قاماپ قويۇلغان بۇرىنجاپ، مانات، ۋازىس قاتارلىقلار تورمىدىن قويۇپ بېرىلىدۇ.

داۋاملاشقان قوراللىق كۈرەش قىلىش ئەھۋالىنى ئەمىدى تىنچ ۋەزىيەت، كۆڭۈللۈك تۇرمۇش يارىتىش بىلەن ئالمىشىدۇ.

ئالاھىدە ئىككى ئىزاھات

1) ئوسمان نېمە سەۋەبلىك ئېلىخان تۆرە، ئەخمەتجان قاسىملار بىر ئەمەس ئىككى قېتىم چاقىرتقاندا سارسۇمبىگە كەلمەي، ئۇلار كەتكەندىن كېيىن ئاندىن كېلىدۇ؟. ئۇنىڭ بۇ يەردە قىسقا بىرنەچچە ئېغىز سۆز بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىش تەس، بەلكىم ئوسمانىنىڭ كەينىدىكى تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك چوڭ مەسىلىنىڭ دەسلەپكى بىر ئىپادىسى بولۇشى مۇمكىن. مەن ئوسمانىنىڭ 46 - يىلدىن كېيىنكى ھاياتى توغرىسىدا مەخسۇس بىر ماتېرىيال يازماقچى ئىكەنلىكىمنى يۇقىرىدا ئەسكەرتىپ ئۆتتۈم. شۇڭا كىشىلەردە بەزىبىر يۇزەكى، بىر تەرەپلىمە چۈشەنچە پەيدا قىلىپ قويماسلىق ئۈچۈن، يۇقىرىدىكى سوئالنىڭ جاۋابىنىمۇ شۇ ۋاقىتتا بىراقلا كەڭرەك توختىلىپ، تولۇقراق بايان قىلىپ ئۆتۈشنى توغرا كۆردۇم.

2) دەلىلقان سۈگۈربايېف توغرىسىدا: بۇئادەم 1948 - يىلى 8 - ئايدىن باشلاپ پۈتۈن ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە سىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى (گېنىرال - مايور)، شەرقىي شىمال فرونت باش شتابىنىڭ قوماندانى بولۇپ، 1947 - يىلى 3 - ئايدىن باشلاپ ئالتاينىڭ باش ۋالىيلىق ۋەزىپىسىنى بىرلا ۋاقىتتا ئىشلەپ كېلىدۇ، 1949 - يىلى 8 - ئايدا ماۋجۇشىنىڭ تەلىپى بىلەن پۈتۈن مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك يىغىنىغا

قاتنىشىش ئۇچۇن بېيجىڭغا كېتىۋېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقنىڭ بايقال كۆلى ئەتراپىدا ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق يولداشلار بىلەن بىللە قۇربان بولدۇ.

دەۋلەت ساغدۇللا تەرجىمىسى

تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىك تەرەققىيات تارىخىغا دائىر ئەسلىمە

ئابلىمىت ھاجىيۇپ

تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىك تەرەققىيات تارىخىغا دائىر بەزى ئەھۋاللارنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئەينى زامانىدىكى مالىيە، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئەھۋالىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈش كېرەك توغرا كېلىدۇ. 1939 - يىلى 3 - ئايدا، سەيپۇللايوپ بىلەن ئىككىنچى ئۆلكىلىك سىفەن مەكتىپىدىن مالىيە نازارىتىگە يۆتكىلىپ خىزمەتكە تەيىنلەنگۈچى، مالىيە نازارىتىنىڭ مەسئۇلىيەتچىسى مەرمانوپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ شۇ چاغدىكى مالىيە كىرىم مەبلەغلىرى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر توغرىسىدا بىر نەچچە كۈن بىزگە تونۇشتۇرۇش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، سەيپۇللايوپنى ئىلى ۋىلايەتلىك باج ئىشلار ئىدارىسىگە، مېنى (ھاجىيوپنى) چۆچەك ۋىلايەتلىك باج ئىشلار ئىدارىسىگە خىزمەتكە تەيىنلەپ ئەۋەتكەنىدى. ئېسىمدە قېلىشچە، 1938 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ يىللىق مالىيە كىرىمى 13.5 مىليون ئۆلكە پۇلى، يىللىق مالىيە چىقىمى 19.5 مىليون ئۆلكە پۇلى بولغان ئىكەن (1939 -

يىلى كىرىم 17.6 مىليون، چەقسىم 28.5 مىليون ئۆلكە پۇلى بولغان). شۇ ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ پۈتۈن كىرىمى شىنجاڭ خەزىنىسىگە كىرىم قىلىناتتى، شىنجاڭنىڭ يەرلىك كىرىمىنىڭ 90% ى تۆرلۈك باج كىرىملىرىدىن ئىبارەت ئىدى. شۇ چاغدىكى باجلار، كارخانىلارنىڭ مەبلەغ قوشۇشىدىن بولىدىغان كىرىملەر؛ (1) تۆرلۈك كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ بېجىدىن (تۆۋەندىكى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كىرىدىغان كىرىملار؛ (2) سودا تىجارەت (چاي، شېكەر، كىرسىن، سەرەڭگە، ئاپتوموبىل بېجىدىن كىرىدىغان كىرىملار) بېجى كىرىملىرى؛ (3) سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولىدىغان سودىدىن كىرىدىغان كىرىملەر؛ (4) تۈياق بېجى، يەر زېمىن بېجىدىن كىرىدىغان كىرىملار، دېھقانچىلىق بېجىدىن كىرىدىغان كىرىملار ئىدى. تامۇژنا بېجى بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلان قىلغان باها بويىچە ئېلىناتتى. ئېكسپورت مالالرنى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى، باج ئىدارىسى، مال بۇيرۇتقان تىجارەتچىلەر، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ بېكىتكەن سانىغا ئاساسلىنىپ تامۇژنا بېجى ئېلىناتتى، 1938 - يىلىدىن باشلاپ ئىمپورت قىلىنغان مالالاردىن 7.5%، ئېكسپورت قىلىنغان مالالاردىن 5% باج ئېلىنىدىغان بولغانىدى.

بىلىشىمچە، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ 1938 - يىلىدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر مەيدانى 19.8 مىليون مو بولۇپ، پۈتۈن ئۆلكە يەر مەيدانىنىڭ 8% نى ئىگىلىگەن. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر مەيدانى 12 مىليون 900 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرمەيدانىنىڭ 65% نى، ئىلى رايونىنىڭ تېرىلغۇ يەر مەيدانى ئۈچ مىليون مو بولۇپ،

ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر مەيدانىنىڭ 15.1% نى، ئۇرۇمچى رايونىنىڭ تېرىلغۇ يەر مەيدانى 2 مىليون 550 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرمەيدانىنىڭ 12.8% نى، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ يەرمەيدانى 900 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر مەيدانىنىڭ 4.6% نى، ئالتاي رايونىنىڭ تېرىلغۇ يەر مەيدانى 450 مىڭ بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر مەيدانىنىڭ 2.4% نى ئىگىلىگەن، ئۆلكە بويىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى بىر مىليارت جىڭدىن ئارتۇقراق ئىدى. ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرمەيدانى ئىچىدە كېۋەزنىڭ تېرىلغۇ يەرمەيدانى 625.000 مو بولۇپ، ئومۇمىي مەھسۇلات 19 مىليون 300 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلات 31 جىڭغا يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 4 جىڭ كېمەيىپ كەتكەن. 1944 - يىلىغا كەلگەندە، ئۆلكىنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرمەيدانى 19 مىليون 520 مىڭ مۇغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 900 مىليون 500 مىڭ جىڭ ئەترافىغا چۈشۈپ قالغان.

شىنجاڭنىڭ ئەينى زامانىدىكى چارۋىچىلىق ئەھۋالىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى. 1944 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئات، كالا، قوي، ئۆچكە، تۆگە قاتارلىق چارۋا مالالرنىڭ ئومۇمىي سانى 15 مىليون 660 مىڭ تۈياق ئەترافىدا ئىدى. ئۇ چاغدا تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئومۇمىي چارۋا - مال سانى بىر مىليون 838 مىڭ تۈياق ئەترافىدا بولۇپ، ھەر بىرىكىشىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.8 دىن توغرا كېلەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئات 117770 تۈياق بولۇپ 6.4% نى، كالا 139.330 تۈياق بولۇپ 7.5% نى، قوي 1.449.990 تۈياق بولۇپ 78.8% نى، ئۆچكە 144.990 تۈياق بولۇپ 7.9% نى، تۆگە 26.618 بولۇپ، 1.4% نى ئىگىلەيتتى.

※ ※ ※

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەمۇرى رايونلارغا ئايرىش بويىچە ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۇچ رايوننىڭ باشقۇرۇش جەمەتتىكى مەلۇم ھوقۇقى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە تەۋە بولماستىن، مەركەزگە بىۋاستە قارايتتى.

1919 - يىلى 2 - ئايدا ئىلى چېگرا مۇداپىئە مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر مۇداپىئە مەھكىمىسىگە، 1916 - يىلى چۆچەك يارده‌مچى ۋەزىرلىكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ تارباغاتاي ۋىلايىتىگە، 1918 - يىلى ئالتاي ئىش بېجىرىش بەگلىكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ بىر ۋىلايەت سۈپىتىدە شىنجاڭ ئۇلكىسىگە قارايدىغان بولۇپ ئۇزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى مەمۇرى رايون ئايرىلىشى ۋە مەلۇم باشقۇرۇش ھوقۇقى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت دائىرلىرىگە قارىمايدىغان ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايدىن ئىبارەت بۇ ئۇچ رايون بىر تۇتاش شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە قارايدىغان قىلىپ ئۇزگەرتىلدى.

1

تارباغاتاي ۋىلايىتى - گەۋزەل مەنزىرىلىك، تۇپرىقى مۇنبەت، سۈيى مول، دېھقانچىلىقىمۇ، چارۋىچىلىقىمۇ باب كېلىدىغان جاي، ئۇنىڭ شەرقىدىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 470 كىلومېتر، شىمالدىن جەنۇبقىچە بولغان ئاريلىقى 490 كىلومېتر بولۇپ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 230 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. ھازىر تارباغاتاي ۋىلايىتىگە قارىشىلىق يەتتە ناھىيە بولۇپ، چۆچەك (ھازىر چۆچەك شەھىرىگە ئۇزگەرتىلدى)، دۆربىلجىن، شىخو، ساۋەن، قۇبۇقسار، چاغانتوقاي، تولى ناھىيىسىدىن ئىبارەت، ۋىلايەتنىڭ ھازىر ھەر مىللەتتىن تەركىب تاپقان 634.000 نوپۇسى بار (بىكتۇەن، تۇەن مەيدانلاردىكى كىشىلەرنىڭ نوپۇسى بۇنىڭغا كىرمەيدۇ).

1985 - يىلى دېھقانچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 630 مىليون جىڭگا، ئومۇمىي چارۋىسى 2 مىليون 660 مىڭ تۇياقتا يەتكەن. ئەينى زاماندا تارباغاتاي ۋىلايىتىدە چۆچەك، دۆربىلجىن، شىخو، ساۋەندىن ئىبارەت تۆت ناھىيە، قوشتولغاي، چاغانتوقايدىن ئىبارەت ئىككى شېجىجۇي (يېزىم ناھىيە) بارئىدى. 1941 - يىلى قوشتولغاي شېجىجۇيى قۇبۇق ناھىيىسىگە (1954 - يىلى قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى بولۇپ قۇرۇلدى) ئۇزگەرتىلدى. 1943 - يىلى چاغانتوقاي شېجىجۇي چاغانتوقاي ناھىيىسىگە ئۇزگەرتىلدى.

تولى ناھىيىسى 1947 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللىشىغا ئاساسەن دۆربىلجىن ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ تولى ناھىيىسى قىلىپ تەسىس قىلىندى، شۇ ۋاقىتتا تولى ناھىيىسىنىڭ چارۋىسى 700 مىڭ تۇياق ئىدى.

ئەينى زاماندا تارباغاتاي ۋىلايىتىدە قازاق، ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ، ئۆزبېك، تاتار، رۇس، قىرغىز، داغۇر، شىۋە، مانجۇ قاتارلىق 12 مىللەتتىن تەركىب تاپقان 172 مىڭ ئەترapىدا خەلق ياشايتتى. شۇ ۋاقىتتا چۆچەك ناھىيە شەھىرىدە 35 مىڭ نوپۇس بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىن، چەت دۆلەت ۋە قوشنا دۆلەتلەرنىڭ رەسپۇب

لىكىلىرىدىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەلق ئىدى. بۇلار گەرچە ھەرمىللەت، ھەرىيەر - ھەر يەردىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولسىمۇ، ئىنتايىن ئىتتىپاق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى زىيالىيلار بولۇپ ئۆزىيەرلىرىنىڭ بەزى ئىلغار پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيىتىنى ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ سودا - تىجارەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، مەدەنىي مائارىپ ۋە تۇرلۇك كەسپى ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، چۈچەكنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشىدا خېلى زور ئۆزگىرىشلەرنى قىلغان بولسىمۇ ئەمما تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى يەنىلا قالاق ھالەتتە ئىدى. چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش يولى ۋە ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى بولمىغانلىقتىن باھاسى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. كۈندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك سانائەت بۇيۇملىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن كىرگۈزۈلگەنلىكتىن باھاسى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، بىر قويغا بىرتاش چاي، بىر كالاتېرىسىگە بىركىشىلىك چىت تېگىشىلەتتى.

شۇ چاغلاردا تارباغاتايدىكى خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغانلىقتىن بىر قىسىم ئۇششاق كارخانا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىن باشقا بىرەر زاۋۇت ياكى كارخانا يوق ئىدى. لېكىن چۈچەككە ھەرتەرەپتىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەلقلەر ئىچىدە سودىگەرلەر ۋە زىيالىيلار خېلى كۆپ بولۇپ، بۇلار بىر تەرەپتىن ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن سودا قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن قوشنا دۆلەت روسىيە بىلەن، كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى يەنى سوۋېت سودا شىركىتى (سوۋنە-

تورىگ) بىلەن (1935 - يىلى مايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ شۆبىسى چۈچەك شەھىرىدە ئىش ھېجىرەتتى، ئۇ، «سوۋنىتورىگ» دەپ ئاتىلاتتى) سودا قىلاتتى. بۇنداق سودا قىلىدىغانلارنىڭ كۆپچىلىكى روسىيىلىك سودىگەرلەر بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قانچە شىركەتلەر (كامپانىيىلەر) مۇ بارئىدى. بۇلار 1920 - 1930 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە قۇرۇلغان چۈچەكتىكى ئاكا - ئۇكا ئىساقباي ئابدۇجاپپار-لارنىڭ، ئاكا - ئۇكا ھەسەن - ھۈسەنبايلارنىڭ يەنى رامزان چانىشىفلارنىڭ سودا شىركىتى ئىدى. بۇلارنىڭ باش شىر-كەتلىرى شەھەيدە (ھازىرقى قازاقىستانىنىڭ سىمپىلاتىنسكى شەھىرى) بولۇپ، شۆبە شىركەتلىرى چۈچەك ۋە ئۇرۇمچىدە سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. شىركەت باشلىقى ئىساق باي ئابدۇجاپپار شەھەيدىكى باش دۇكىنىنى باشقۇراتتى. چۈچەكتىكى شۆبە دۇكىنىنى ئارىپ ھاجى بىلەن ئىبراھىم ئابدۇجاپپارۇلار باشقۇراتتى. يەنە ئىمىرھەسەنباي پالتا بايوپىنىڭ «برادىران پالتابايوپىلار كامپانىيىسى» بولۇپ، ئۇلار ئاۋۋال روسىيە بىلەن، كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «سوۋنىتورىگ»ۋە سودا ۋەكىللىرى ئارقىلىق ئۇرۇمچى بىلەن سودا قىلاتتى، شۇنىڭدەك يەنەمەخسۇت ھاجى سىيىت قارىيوپلار نىڭ «برادىران سىيىت قارىيوپلار شىركىتى» بار بولۇپ، بۇلار قۇبدۇدا (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە)ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «سوۋنىتورىگ» بىلەن سودا قىلاتتى. ھاشىماخۇن، ئىسمايىل بايۇپ باشچىلىقىدىكى «برادىران ئىسمايىل بايۇپلار شىركىتى» بولسا ئاساسەن سوۋېت روسىيىسى، كېيىن سوۋىنورىگ بىلەن ھەم موللائىسلام ئارقىلىق ئالتاي بىلەن سودا قىلاتتى. مەخسۇت باي مۇھەر-توپلارنىڭ «ئۇيغۇرىستان شىركىتى» بارئىدى، ئۇلار سوۋېت

ئىتتىپاقى «سوۋىنتورىگ» بىلەن ھەمدە ئۇرۇمچى، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا سودا قىلاتتى.

بۇلاردىن باشقا يەرلىك خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ شىركەتلىرىمۇ بارئىدى. مەسىلەن: «خۇافىنتەي» بۇلار ئاساسەن تېمەنجىن بىلەن سودا قىلاتتى. «جىيدىن خاۋ» سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «سوۋىنتورىگ» ۋە ئۇرۇمچى بىلەن سودا قىلاتتى. «مېيندىيخۇا» ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن سودا قىلاتتى. بۇلاردىن باشقا يەنە شويىڭچىڭ، لى شاۋچى، سۇڭ گەنچىڭ، سۇڭ فاۋىن، سۇڭ جۇجاڭ، لىيۇخاتىڭ، لىيوفۇيجاڭ قاتارلىقلارنىڭ سودىسى چوڭ بولۇپ، بۇلار ئاساسەن ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئۇرۇمچى ھەم سوۋېتنىڭ «سوۋىنتورىگ» بىلەن سودا قىلاتتى. بۇلاردىن باشقا يەنە چوڭ سودىگەرلەردىن مەرھۇم سۇپ مەرزاھىت بايۇپ، مەرئابىت باي مەرزاھىت بايۇپلارنىڭ سودىسى، مەمەتنىياز قارى، ئەيسا بايۇپلارنىڭ سودىسى، ئالىمجان ھاكىمبايۇپ، ۋاقاس راپىيكۇف، ئابابەكرى بابالىكوۋ ۋە كونىستانتىن بوتۇدن ھەم ئۇنىڭدىن باشقا ئاتاقلىق سودىگەرلەرنىڭ سودىسىمۇ بارئىدى. مۇشۇ سودىگەرلەردىن 70 كە يېقىن كىشى پاي قوشۇپ چوڭچە كتە ئېلېكتر ھەسسىدارلىق شىركىتى ھەمدە چوڭچەك ئېلېكتر ئىستانسىنى قۇرۇپ پۈتۈن چوڭچەك شەھەر خەلقىنى، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنى، كۇلۇپ، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى توك بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭغا كونىستانتىن پوتۇدن دېگەن ئادەم باشچىلىق قىلاتتى. بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا چوڭچەك ئەتراپىدا يېقىلغۇ مەنبەيى بولمىغانلىقتىن كۆمۈرنى كالا ھارۋىسى بىلەن 100 كىلومېتردىن يىراق بولغان تۆمۈرتام كۆمۈر كانىدىن ئېلىپ كېلەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن توك باھاسى

قىممەت توختايتتى. بۇ سودىگەرلەر يەنىلا ئاۋامغا سوۋېت ئىتتىپاقى «سوۋىنتورىگ» بىلەن سودا قىلاتتى، پالتا بايۇپ ئىمەرھەمەنباينىڭ ئاپتوموبىل قاتناش دۇيى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاپتوموبىل رېمونت قىلىدىغان كىچىك تېپتىكى ستانوك زاۋۇتى، كۆن، خۇرۇم زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلىرى، ھەمەنباي چانىشپلارنىڭ بولسا ماي چىقىرىش زاۋۇتى بارئىدى. بۇ شىركەتلەر ۋە شەخسىلەردىن باشقا يەنە ئۆتمۈشتە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېلىپ چوڭچەكتە تىجارەت قىلىدىغان سودىگەرلەردىن ئابدۇقادىر ھاجى ئەخمەت بايۇپ قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەرنىڭ چوڭچەكتە دائىملىق تۇرۇپ سودىسىنى قىلىدىغان ۋەكىللىرى ئىدى.

بۇ سودا شىركەتلىرى ۋە شەخسىي سودىگەرلەر چوڭچەك چېگرا ئارقىلىق ئاۋۇال روسىيىگە، كېيىنكى چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوي، كالا ۋە قوي يۇكى، قوي كالا تېرىسى، ئۇچەي، ھەر تۈرلۈك ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسى، ئەلتىرە، پاختا، خام يىپەك، قۇرۇق مېۋە، قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىق بۇيۇملارنى ئېكسپورت قىلىپ تۇرلۈك گەزلىمە، تۆمۈر، تاختا چاي، پەمىل چاي، شېكەر، كەمپۇت، كىرسىن، تاماكا، سەرەڭگە قاتارلىق سانائەت ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىمپورت قىلىپ قىممەت باھادا ئىچكى بازارلاردا ساتاتتى. بۇ شىركەتلەر ياكى شەخسىي سودىگەرلەر بەزى ئايرىم شەھەر ۋە رايونلارنىڭ خام ئەشيا مەنبەلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ چارۋا - مال، قوي، كالا تېرىسى، ئەلتىرە ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسى قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى: پاختا، خام يىپەك ۋە باشقا يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، ئۇنى ئېكسپورت قىلىپ ۋە ئىچكى

جايلارغا ئەۋەتىپ سېتىپ، ئۇيەرلەردىن ھەرتۈرلۈك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى بىرنەچچە ھەسسە قىممەت باھادا سېتىپ، خەلقنىڭ قان تەرىنى شوراپ ئۆز بايلىقىنى ئاشۇراتتى، بۇ سودىگەرلەرنىڭ سودىسى خېلى چوڭ بولۇپ، بەزى جاي ۋە رايونلارنىڭ بازارلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار بەزى نەرسىلەر بازاردا ئازلاپ قالغاندا، بېسىپ قويغان مال‌لىرىنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ يۇقىرى باھادا ساتاتتى. بەزىدە بازاردا مەلۇم تاۋارلار كاساد بولۇپ قالسا ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، بېسىپ قويۇپ، كېيىن بازاردا بۇ مالالار ئۆكسۈپ قالغاندا يۇقىرى باھادا ساتىدىغان ئەھۋاللىرىمۇ بولۇپ تۇراتتى. شۇڭلاشقا ئەينى زاماندا تارباغاتاي ۋىلايىتىدىنمۇ باشقا جايلار-دىمۇ ئوخشاشلا چارۋىچىلار، دېھقانلار يەنىلا كەمبەغەل، بايلار بولسا تېخىمۇ باي ئىدى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەينى زاماندا چۆچەكتە سودا بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان سودا كاپىتالى مۇزېي بىر قەدەر راۋاجلانغان دەپ ئېيتىشقا بولاتتى.

1931 - يىللىرى ۋەتىنىمىزنىڭ شەرق شىمالىدىكى ئۆلكىنى ياپون جاھانگىرلىكى بېسىۋالدى، شۇ سەۋەبتىن 1933 - ، 1934 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈريولى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن بىر قىسىم خەنزۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەختى چېگرىسى ئارقىلىق چۆچەككە كەلگەن، بۇلارنى يەرلىك خەلقلەر «خوجىخوزىلار» دەپ ئاتايتتى. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئايالى رۇس ئىدى. بۇلار بەك تىرىشچان ھەم ئەمگەكچان خەلق بولغانلىقتىن ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا سەيپۇچىلىق، ئاياق كىيىم تىكىش، ماشىنا رېمونتچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىلىرى ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇش دۇيىلىرىنى قۇرۇپ، چۆچەكنىڭ قىياپىتى ۋە ئۆزى - ئىمارەت قۇرۇلۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەرنى قىلدى.

2

1938 — 1942 - يىلىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «سوۋېنتورىگ» سودا شىركىتى دىگۈار سودىسىنى يولغا قويغانلىقتىن، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ جۇملىدىن چۆچەك ناھىيىسىنىڭ سودا تىجارىتى تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا قىلىدىغان ھۆكۈمەت ۋەبەزى سودا تەشكىلاتلىرىدىن باشقا ھەرمىللەتتىن بولغان شەخسىي سودىگەرلەر تەخمىنەن 80 ئائىلىدىن 100 ئائىلىگە قەدەر بولۇپ، بۇلار ئاساسەن چۆچەك، دۆربىلجىن، شىخو، ساۋەن ۋە بۆرتالا قاتارلىق جايلاردىن قوي - كالا، ھەر تۈرلۈك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى، تۈرپاندىن پاختا، خام يىپەك، قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى چۆچەككە ئەكېلىپ «سوۋېنتورىگ» گە ئۆتكۈزەتتى. ھەر يىلى يۇقىرىدىكى سودا تەشكىلاتلار ۋە شەخسىيلەر «سوۋېنتورىگ» بىلەن دىگۈار تۈزگەنده «سوۋېنتورىگ» سودىگەرلەرنى ئۆزلىرىگە كۆپرەك جەلىپ قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تۈزگەن دىگۈارىدىكى سوممىسىنىڭ 30% تىگە قەرزھېسابىدا تاۋار، مال بېرەتتى. بۇ سودىگەرلەر ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپ، ئەگەردە بازىرى ئىتتىك تاۋار بېرىلىدىغان بولسا سودىگەرلەر ناھايىتى تېزلا بېيىپ كېتەتتى. 1938 - يىلى چۆچەكتە ئاتاقلىق بىر سودىگەرنىڭ «سوۋېنـ

تورىگ» بىلەن قىلغان بىرىيللىق سودىسىدا 10 مىڭ تۇياق تىن ئارتۇق قوي پايدا ئالغانلىقى مەلۇم. دېگۈار تۇزگەن سودىگەرلەرنىڭ ئالدى ئۈچ مىڭدىن بەش مىڭغىچە قويغا، يۇزتۇياقتىن 200 تۇياققىچە كالىغا توختام تۈزەتتى. ئاز-راق دېگۈار تۇزگەنلىرىمۇ مىڭ تۇياق قويدىن بىر مىڭ بەش يۈز قويغا، ئەللىك تۇياقتىن يۇزتۇياققىچە ئۆكۈزگە ۋە يۇڭ، تېرە قاتارلىقلارغا توختام تۈزۈپ، ئۇنى شۇ يىلى بىرنەچچەقېتىمغا بۆلۈپ ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى. بۇنىڭدىن ئاز-تولاكېمىيەپ قالغىدەك بولسا كېيىنكى يىلقى سودىغا قوشۇپ بېرىپ تۇگىتەتتى. دېگۈار تۈزگەن يىللار ئىچىدە ھەر يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ 10 - ئاينىڭ ئاخىرغىچە بەختى، چاغا-نوبا، ئىمىل قاتارلىق چېگرا پونكىتلار ئارقىلىق ھۆكۈمەتنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى شىركىتى ۋە ھەر قايسى شىركەت ۋە شەخسىي سودىگەرلەردىن بولۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «سوۋېنتورىگ» غا يۈزمىڭغا يېقىن قوي، مىڭ تۇياقتىن ئۈچ مىڭ تۇياققا قەدەر كالا ۋە بىرنەچچە يۈزلىگەن ئات، ئۈچ يۈزمىڭ دانە ئەتراپىدا قوي ئۈچەي، ئۈچ يۈز مىڭ ئەتراپىدا قوي، كالا تېرىسى، ئون مىڭ تونىنا قوي يۇڭى، 50 مىڭ دانىغايېقىن ئەلتىرە، 30 مىڭدىن 50 مىڭ دانىغا قەدەر سوغۇر تېرىسى، 15 مىڭدىن 20 مىڭغا قەدەر ھەر خىل ياۋايى ھايۋاناتلارتېرىسىنى يەنى تۈلكە، تىيىن، سېسىق كۆزەن قاتارلىق ھەر تۈرلۈك ياۋايى ھايۋاناتلارنىڭ تېرىسىنى ئۆتكۈزەتتى. بۇلارنىڭ سوممىسى ھەر يىلى ئاز بولغاندا 7 - 8 مىليون تاۋارنى روبلىدىن ئاشاتتى. تاۋارنى روبلى شۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى سودىسىدا قول لىنىلىدىغان، كاپالەتكە ئىگە قاتتىق پۇل، يەنى ئالتۇن

ھېسابىدىكى پۇل ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ھەر يىلى تارباغاتاي ئۆلكىلىك باج ئىدارىسى «سوۋېنتورىگ» قا تۇياق بېجىدىن ئالغان قويىدىن 90 مىڭدىن يۇزمىڭغا قەدەر، كالىدىن 300 تۇياقتىن 500 تۇياققا قەدەر ئۆتكۈزەتتى. بۇنىڭ سوممىسى تەخمىنەن بىر مىليون ئىككى يۇزمىڭدىن بىرمىليون بەش يۇزمىڭ تاۋارنى روبلىغىچە بولاتتى. 1942 - يىلى تارىختا ئەڭ كۆپ مال ئۆتكۈزگەن يىللارنىڭ بىرى بولغان ئىدى، چۈنكى بۇ يىلى چۆچەك ئېمىل چېگرىسىدىن يۇقىرىقىدەك تىرىك چارۋا ۋە خام مالىلارنى ئۆتكۈزگەنىنىڭ سىرتىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مالىيە نازارىتى چۆچەك يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئارقىلىق «سوۋېنتورىگ» گە يەنە ئون مىڭدىن ئارتۇق ئات (بۇ ئاتلارنى مەن مالىيە نازارىتىگە ۋەكىل بولۇپ ئېمىل چېگرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ئىدىم)، شۇ يىلى شەخسىلەرنىڭ ئۆتكۈزگەن چارۋا مېلى كۆپ ئىدى. ئىلى ۋىلايىتىدىمۇ 20 مىڭ تۇياق ئات ئۆتكۈزۈلگەن ئىدى. ئاتلارنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مال ھوختۇرلىرى ۋە مۇتەخەسسىسلەر كېلىپ تەكشۈرۈپ، ساق چىققانلارنى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈشكە رۇخسەت قىلاتتى، «سوۋېنتورىگ» ھەر يىلى بەھىنچى ئايدىن باشلاپ 10 - ئايغىچە ئۆتكەن تىرىك مالنىڭ باھاسىنى ئۆزگەرتىپ تۇراتتى. چۈنكى سودىگەرلەر 5 - ئايدا مال ئورۇق بولغانلىقتىن «تىرىك قوينىڭ ئېغىر-لىقى تۆۋەن بولىدۇ»، دەپ چارۋا - مالىلارنى ئۆتكۈزۈشنى ئارقىغا سۈرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تىرىك قوينىڭ كىلوسىنى يۇقىرى باھادا 10% دىن ئاشۇرۇپ ئالاتتى. 6 - ئايلاردىن باشلاپ ھەر ئايدا مەلۇم % تۆۋەنلىتىپ بېرىپ، 10 -

ئايدا باھاسىنى 10% ئەتراپىدا تۆۋەنلىتىپ ئالاتتى. چۈنكى، بۇ چاغدا مالنىڭ سەمرىگەن ۋاقتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى ئاشاتتى. شۇڭلا شقاتىرىڭ مالنىڭ باھاسىدا ئۆزگىرىش بولۇپ تۇراتتى. شېك شىسەي ھاكىمىيىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاشكارا يۈزئۆرىگەندىن كېيىن، يەنى 1943 - يىلىدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولىدىغان سودا پۈتۈنلەي توختاپ كەتتى. «سوۋېنتورىگ» مۇ چۆچەكتىن بەختى چىقىرا پونكىتىغا كۆچۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن شەخسىيلەرنىڭ ئالىدىغان تاۋارلىرىنىڭ بىرقىسمى «سوۋېنتورىگ» نىڭ قولىدا قېلىپ، كېيىن بازىرى ئىتتىك ماللار بېرىلمىگەنلىكتىن سودىگەرلەر كۆپ زىيان تارتىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شېك شىسەي ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى «باھا تەڭشەش كومىتېتى» دېگەن بىر نېمىنى قۇرۇپ، سودىگەرلەرنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇپ ھەر تۈرلۈك تاۋارلارنى ئېلىپ چىقىپ، ئەرزان باھادا ئۆزلىرى سېتىۋېلىپ، سودىگەرلەرگە ئېغىر زىيان سالغان ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى، 1942 - يىلى مال ئۆتكۈزگەن سودىگەرلەرنىڭ ماللىرىنىڭ قالغان قىسمىنى يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن ئىگەمبەردى خەلپەت نەزەربايۇپقا كىرا پۇلى ھېسابىغا 12 دانە چوڭ يۈك ماشىنىسىنى بېرىپ، سودىگەرلەرنىڭ قېپ-قالغان تاۋارلىرىنى يەتكۈزۈپ بەردى. لېكىن بۇ بەرگەن تاۋارلارنىڭ بازىرى ئىتتىك تاۋارلار بولماستىن تاماكا، ھاراق، شېكەر، سەرەڭگە، غالتەك يېپى، زەڭسىز گەزلىمە، ئاياق كىيىم، يېپ، تېرىكە قاتارلىق ماللار بولغانلىقتىن بەزى سودىگەرلەر زىيان تارتقان ئىدى. «سوۋېنتورىگ» 1943 - يىلى سودىگەرلەرنىڭ ماللىرىنى بېرىپ تۇغقانلىرىنىڭ قەدەر ئۆزلىرىنىڭ بەزى كىشىلىرى بىلەن ئايرىم دېگۈار

تۇزۇپ مال بەردى. مەسىلەن: ئالىمجان ھاكىمبايۇپقا 1943 - يىلى تۇزگەن 500 مىڭ تاۋارنى روبلىلىق دېگۈار بويىچە 30% ئالدىن قەرز ھېسابىدا ياخشى ھەم بازىرى ئىتتىك مالالارنى بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ ناھايىتى تېزلا بېيىپ كەتكەنىدى. ئۇ، 1950 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەندە ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىگە 12.000 تۇياق قوينى سېتىپ كەتكەن. ئۆز ۋاقتىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا نورمال داۋاملىشۇاتقاندا «سوۋېنتورىگ» چۆچەكتىكى سودا تەشكىلاتلىرى ۋە شەخسىي سودىگەرلەرنىڭ ئۆتكۈزگەن خام ماللىرىنىڭ بەدىلىگە بېرىلگەن تۇرلۈك سانائەت ماللىرى: ئاپتوموبىل، يېزائىگىلىك ماشىنىلىرى، تىراكتور، كومبايىن ھەم ئۇلارنىڭ زاپچاسلىرى، ھەر خىل ئەسۋاپ ئۈسكۈنىلەر، كېيىم تىكىش ماشىنىلىرى، ۋېلىسىپىت، تۆمۈر، پولات - ماتېرىياللىرى، يېمەك رەختلەر (تاۋار - دۇردۇن)، پاختا رەختلەر ۋە ھەر خىل توقۇلما، چىت، يېپ، تېرىكە، شېكەر، تۇرلۈك كەمپىت، سەرەڭگە، چاي، تاماكا قاتارلىق ھەر خىل مەھسۇلاتلارنى ھەمدە بېنزىن، كېرىسىن، سالىيارکا قاتارلىق مايلارنى سېتىپ بېرەتتى. ئەينى زامانىدىكى ئېكسپورت ۋە ئىمپورتنىڭ يىللىق سودا ئوبوروتى تەخمىنەن 12 - 10 مىليون تاۋارنى روبلى ئەتراپىدا بولۇپ تۇراتتى، مەسىلەن: 1948 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئېكسپورت قىلىنغان ماللارنىڭ پۇلى ئۇچ ۋىلايەت چەك پۇل ھېسابىغا 74.5 مىليارت دوللار، شۇ يىلى ئىمپورت قىلىنغان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ پۇلى 17.6 مىليارت دوللار بولغان ئىدى.

3

چۆچەكنىڭ ئەينى زامانىدىكى سودا ۋە ئىقتىسادىي

ئەھۋالىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىمۇ خېلى ياخشى يولغا قويۇلغان ئىدى. چۆچەك بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ ئارىلىقى 637 كىلومېتر بولۇپ، ئەينى زاماندا تاشيول بولمىغانلىقتىن قاتناش ئىشلىرى ناچار ئىدى، قاتناش قورالىرى ئۇلاق تىرانسپورتتىن ئىبارەت ئىدى. مۇشۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ چۆچەكتە ماشىنا قاتناش، ئاپتوموبىل تىرانسپورت ئىشلىرىنى بىرىنچى قېتىم يولغا قويغان كىشى پالتابايۇپ ئىمىر ھەسەنباي بولۇپ، كېيىن ئىگەمبەردى خەلپەت نەزەر بايۇپ، داۋاملاشتۇردى. بۇنىڭ دەسلەپتە 8 - 10 ماشىنىسى بولۇپ، ئۈرۈمچىگە قاتنىغاندىن باشقا «سوۋۇنتورگ» قا چۆچەكتىن ئۆتكۈزىدىغان چارۋا مەھسۇلاتلارنى ۋە باشقا خام مالالارنى بەختىگە (چۆچەك بىلەن بەختى ئارىلىقى 18 كىلومېتر كېلىدۇ) ئېلىپ بېرىپ «سوۋۇنتورگ» نىڭ چۆچەككە ئېلىپ كېلىدىغان تاۋارلىرىنى توشۇيىتتى. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك 1933 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى «سوۋۇنتورگ» دا قالغان تارباغاتاي سودىگەرلىرىنىڭ تاۋار مالىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن ئىگەمبەردى خەلپەتكە يەنە 12 دانە يۈك ماشىنىسى بېرىپ، ئۇنىڭ قاتناش تىرانسپورت ئىشلىرىنى خېلى راۋاجلاندۇردى. ھەمدە بىر نەچچە قېتىم شوپۇرلۇق كۇرسلىرىنى ئېچىپ 100 دىن ئارتۇق شوپۇر تەييارلىدى. ئوسمان ئاخۇن، ئۆمەربايۇپمۇ ئۆزىنىڭ ئىككى ئۈچ چوڭ ماشىنىسى بىلەن چۆچەك — ئۈرۈمچى ئارىلىقىدا يۈك توشۇپ كىراكەشلىك قىلدى.

شىيىن پىلىپ باشلىق بىر قانچە رۇس ياشلىرى ئاپتوموبىل قاتناش تىجارىتىنى يولغا قويۇپ، ئۈرۈمچىگە ھەر خىل يۈك ۋە تاۋارلارنى توشۇپ ھەم يولۇچىلارنى كىرا قىلىپ ئاپىرىپ،

ئۇ يەرلەردىن سودىگەرلەرنىڭ ھەر خىل خام مال ۋە تاۋار مالىلىرىنى چۆچەككە كىرا قىلىپ ئەكېلىپ خېلى ئوبدان رول ئويناغان ئىدى، ئىسلام شەينوپ ئۇلاق ھارۋا تىرانسپورت ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، كېيىن 1937 - 1940 يىلىغىچە ئاپتوموبىل تىرانسپورتىنى يولغا قويدى. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۈچ - تۆت ئاپتوموبىلى بار ئىدى، كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە شەخسىلەرنىڭ يۈزدىن ئارتۇق پىرىچكا ھارۋىسىنى، ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئېتىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇلاق ھارۋا تىرانسپورتىنى يولغا قويۇپ ئۈرۈمچى، ئىلى، ئالتاي قاتارلىق جايلارغا سودىگەرلەرنىڭ ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھەر خىل يۈكلىرىنى توشۇپ خېلى چوڭ رول ئويناغان ئىدى، بۇنىڭدىن باشقا رۇس دېھقانلىرىنىڭ شەخسىي پىرىچكا ھارۋىلىرىمۇ ئىشلەپچىقىرىشتىن بوشىغان ۋاقىتلىرىدا ئۈرۈمچى بىلەن چۆچەك ئارىلىقىدا كىراكەشلىك قىلىپ ئەينى ۋاقىتتىكى قاتناش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشتا خېلى ياخشى رول ئويناغانىدى.

4

تارباغاتاي ۋىلايىتى يېرى مۇنبەت، سۈيى مول، دېھقانچىلىقىمۇ ھەم چارۋىچىلىققىمۇ ئىنتايىن باب كېلىدىغان جاي بولغانلىقتىن، بۇ رايونىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا پەرۋىش قىلىش ياخشى يولغا قويۇلسىلا مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشىدا گەپ يوق ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا قازاق، موڭغۇل، قىرغىز ۋە مەلۇم ساندىكى رۇسلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى؛ مەلۇم ساندىكى خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، شۇۋە،

سولۇن، رۇس قاتارلىق مىللەتلەر دېھقانچىلىق، ھەر خىل كەسىپ ۋە قوشۇمچە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى؛ كۆپرەك بىر قىسىم خەنزۇ، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتارلار سودا - سېتىق ۋە باشقا قوشۇمچە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى. چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 40% نى، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 35% نى تەشكىل قىلاتتى، سودا - سېتىق ۋە ھەر خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 25% ئەتراپىدا ئىدى.

شۇ ۋاقىتلاردا تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر مەيدانى يۈزمىڭ گېكتار (1.500.000 مو) غا يېقىن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەلىي تېرىلىدىغان يەر تەخمىنەن 59 - 60 مىڭ گېكتار (900 مىڭ 885 مىڭ مو) ئەتراپىدا ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا تارباغاتايدا دېھقانلار يەرنى دەم ئالدۇرۇپ تېرىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى، بۇ يىل تېرىغان يەرنى كېلەر يىلى تېرىماستىن ئاق تاشلاپ قويۇپ باشقا يەرگە تېرىدىغانلىق قىلاتتى، يەر كۆپ، ئوغۇت يوق ئىدى. مال قىغىنى كېسەك شەكلىگە كەلتۈرۈپ ئوتۇن ئورنىدا قالايتتى، ھەر بىر كىشىگە ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر 8.6 مودىن، ئەمەلىي تېرىلىدىغان يەر 5.2 مودىن توغرا كېلەتتى. ھەر يىلىقى ئاشلىقىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 130 مىليون جىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، ھەر بىر كىشىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 800 جىڭدىن توغرا كېلەتتى. بىر يىلىك مەھسۇلاتى 150 - 180 جىڭ ئەتراپىدا بولۇپ ئۇنىڭدىن ئاشمايتتى. سۇ قۇرۇلۇشى جەھەتتىن ئالغاندا ۋىلايەت بويىچە 3673 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 140 دىن ئارتۇق تېرىق - ئۆستەڭ چېپىلغان ئىدى.

تارباغاتاي ۋىلايىتىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى

ئىشلىتىش خېلا بۇرۇنلا يولغا قويۇلغان بولۇپ، 1937 - يىللىرى چۆچەكتە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى بار ئىدى. ئۇنىڭغا قاراشلىق بوزداق دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق بىر قانچە مەيدانلارمۇ بار ئىدى، ئۇنىڭ ئىگىلىكىدە يەنە ھەر خىل يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىدىن 822 دانىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تىراكتور، كومبايىن، بۇغداي ئورۇش ۋە چۆپ ئورۇش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىلاردىن 690 دانە ئەتراپىدا بار ئىدى، بۇ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ھەر بىر ناھىيىدىكى دېھقانالارنىڭ تەلىپى بويىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى ئۇلارغا ۋەكالىتەن «سوۋېنتورگ» دىن ھەر خىل يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرىنى سېتىۋېلىپ بېرەتتى. ئۆز ۋاقتىدا مۇشۇ پول بىلەن ئېلىنغان يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلارنىڭ سانى 3000 دانىدىن ئاشاتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە دېھقانلارغا لازىملىق بولغان پىرىچكا ھارۋىدىن 700 دىن ئارتۇقىنى ۋەكالىتەن سېتىۋېلىپ بەرگەنىدى. شۇ چاغدا ۋىلايەت بويىچە دېھقانلارنىڭ قولىدا 6840 دىن ئارتۇق ھەرخىل يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرى بار ئىدى. بۇنداق ماشىنا سايمانلىرىدىن چۆچەك، دۆربىلجىن ناھىيىلىرى 80% ئەتراپىدا پايدىلىناتتى، شىخودا 20% ئەتراپىدا پايدىلىناتتى. چۆچەك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى يەنە ھەر تەرەپتىن دېھقان چارۋىچىلارغا ياردەم بېرەتتى. ئۇلار دېھقانلارغا ئىلمىي ئۇسۇلدا دېھقانچىلىق قىلىش تېخنىكىسىنى ئۆگىتىپ، رەسمىي ئاگرو تېخنىكىلىق ئۇسۇل بىلەن دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئاگرونوملاردىن بىر نەچچە

يۇزنى تەرىبىيلەپ يېتىشتۇرگەن ئىدى. دېھقانچىلىق تېخنىكا كەسپىنى بىلمىدىغان مۇتەخەسسىسلەردىن مىخائىل لاتسې، ئىبراھىم ھاجى، مامۇتخان ۋە نۇرغوجا قاتارلىق يولداشلار ئۆز ۋاقتىدا تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپ چىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ۋە يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ياخشىلاشتا خېلى چوڭ تۆھپە قوشقان. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانىغا قاراشلىق مال چارۋىچىلىق بۆلۈمى، ۋە چارۋىچىلىق دوختۇرخانىسى چارۋا مالىلارنى داۋالاش، چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، ئۇرۇقلاندۇرۇش خىزمەتلىرىنى خېلى ياخشى ئىشلەپ، چارۋىچىلار ئارىسىدا ئالاھىدە ھۆرمەتكە ئىگە بولغانىدى. ئاتاقلىق مال دوختۇرلىرىدىن ئابلىمىت چوڭ ھاجىيوپ، سىراجىدىن، سارقىتباي تۇيكىبېن قاتارلىقلارنىڭمۇ بۇ ساھەدە قوشقان تۆھپىسى خېلى زور. شۇنداق بولغاچقا، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى خېلى ئىلغار ئاگرو - تېخنىكا ۋە ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى.

تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ چارۋا نەسلىنى ياخشىلىشىدا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ ۋە يۇقىرىقى مال دوختۇرلىرىنىڭ تۆھپىسىدىن باشقا يەنە ئايرىم شەخسىلەرنىڭ مۇ تۆھپىسىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ، مەسىلەن: دىياكوۋ، يىلقا نەسلىنى ياخشىلاشتا نەسىللىك ئايغىر، ئارغىماق ۋە بايتال قاتارلىقلارنى كۆپەيتكەن ۋە بۇ ساھەدە خېلى زور نەتىجىلەرنى ياراتقان، ئۇنىڭدىن باشقا كالا نەسلىنى ياخشىلاش ئۈچۈنمۇ خېلى كۆچ چىقارغان. بولۇپمۇ دىياكوۋ، ۋارناكوۋ، كونىستانتىن بوتۇن ۋە پاۋىل كالىنكىن (بۇ كىشى بىر تەرەپتىن دوختۇرلۇق قىلىپ خەلقنىڭ كېسىلىنى

داۋالىسا يەنە بىر تەرەپتىن نەسىللىك سىيىرلارنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بەرگەن) قاتارلىقلارنىڭ يېتىشتۇرگەن نەسىللىك يىلقىسى ۋە كالىسى ھازىرقى شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى دەپ ئاتالغان نەسىللىك سىيىرلار ئەينى زامانلاردىلا ۋىلايەتنىڭ سىرتىدا خېلى نۇرغۇن جايلارغا تارقالغانىدى. تارباغاتاي ۋىلايىتىدە ئۇنىڭدىن باشقا چارۋىچى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ چارۋا - مالىلىرىنى نەسىللەندۈرۈش ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى، نەسىللىك مالىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ خىللىرىنى ياخشىلاش ۋە كۆپەيتىشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشكەنىدى، مەسىلەن: چاغانتوقاي ناھىيىسىدە يەرلىك قوي ئاسىسىدا باشپاي چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي، شۇ چاغلاردا يېتىشتۇرۇلگەن ئەلا سۈپەتلىك قوي نەسلى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرىلىقىنى ۋە يەر شارائىتىغا ماسلىشىچانلىقى بىلەن بۈگۈنكى كۈندىمۇ تارباغاتايدا ياخشى قوي نەسلىنىڭ بىرسى بولۇپ باھالىنىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يېڭىباشتىن ئەھمىيەت بېرىلمەكتە.

1940 - 1941 - يىلغىچە تارباغاتاي ۋىلايىتى بويىچە چارۋىچى ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ قولىدا ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى گېنراتسىيىلىك يىلقىدىن تەخمىنەن 20 باش(6 - گېنراتسىيىلىك بولغاندا ساپ قانلىق بولىدۇ)، بىرىنچى گېنراتسىيىلىك يىلقىدىن 234 باش بار ئىدى. ئىككىنچى گېنراتسىيىلىك كالىمۇگورسىيكى نەسىللىك كالىدىن 152 تۇياق، 1 - گېنراتسىيىلىك كالا 272 تۇياق ئەتراپىدا بار ئىدى. بۇلاردىن باشقا ساپ نەسىللىك يىلقا، كالىلار بولۇپ ھەممىسى 672 باش ئەتراپىدا ئىدى. 2 - گېنراتسىيىلىك نەسىللىك قوي 4300 تۇياق ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلاردىن باش-

قا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ساپ قانلىق ئايغىردىن ئۇچ باش، كالمۇگورىسكى بوقسىدىن 20 تۇياق، نەسىللىك قوشقاردىن 50 تۇياق بار ئىدى. شۇ چاغدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى چارىچىلىق بۆلۈمىنىڭ ئىگىلىكىدە ئارلوۋىيسكى نەسىللىك ئايغىردىن ئالتە باش ئەنگلىسكى نەسىللىك ئايغىردىن تۆت باش، كالموگۇرىسكى نەسىللىك بۇقىسىدىن يەتتە تۇياق، شۇۋىتسكى نەسىللىك بۇقىسىدىن ئىككى تۇياق، نەسىللىك قوشقاردىن 36 تۇياق بار ئىدى. بۇ نەسىللىك ئايغىر، بۇقا، قوشقارلاردىن يەرلىك خەلق چارۋا - مالىدىنى نەسىللەندۈرەتتى. 1945 - يىلى 31 - ئىيول چۆچەك ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئازاد قىلىنىش ھارپىسىدا، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدىن ئۆتكەندە، بۇ نەسىللىك يىلتا ۋە بۇقىلارنى بىللە ئېلىپ كەتكەن. ئۇ تەرەپتە بۇ مالىلارنىڭ بىر قىسمى ئۆلۈپ تۈگىگەن، قالغان قىسمىنى ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگەتكەن.

5

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارباغاتاي ۋىلايىتىدە غەلبە قىلىپ ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلەر گومىنداڭغا قارشى ئۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلەش، ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت ئىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چۆچەكتىن چېكىنىپ چىقىپ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدىن ئۆتكەن چاغدا، چۆچەكتىكى ئات، ئۇلاق، ماشىنا قاتارلىق قاتناش قوراللىرىنىڭ ھەممىسىنى بىللە ئېلىپ كە-

تىش بىلەن بانكىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنىمۇ ئېلىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىگە پەقەت قۇرۇق ھېساباتلا قالغان بولۇپ، ھەتتا كادىرلارغا ئېش ھەققى بېرىشكىمۇ مۇمكىنچىلىك بولماي قالغان. مۇشۇنداق ئېغىر شارائىت ئاستىدا كادىرلارنىڭ ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى يۇقىرى بولغانلىقتىن ئۇچ، تۆت ئايغا قەدەر مۇئاش ئالماي خىزمەت قىلغانىدى. شۇ چاغدا چۆچەك ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ھەقىقەتەن قىيىن ئىدى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىقتىسادنى ئەسلىگەكەلتۈرۈش، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ۋە ئۇرۇش ئېھتىياجىنى تەمىنلەش ئۈچۈن بىر قاتار تەدبىرلەر قوللىنىلدى، ئالدى بىلەن گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ خەلقنى، ئىنقىلابقا قارشى ھەرىكەت قىلغان ئەكسىيەتچىلەرنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ دۆلەت مالىيىسىگە كىرىم قىلىنىدى، ئۇنىڭدىن باشقا، 1942- يىلى تارباغاتاي ۋىلايىتى ئېمىل چېگرىسىدىن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا 10.000 باش ئات، ھەر بىر ئات ئۈچۈن بىردىن قېيىش نۇقتا قوشۇپ ئۆتكۈزگەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۈق. شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى بۇ ئاتلارنى چارۋىچىلاردىن ناھايىتى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «سوۋىنتورگ» گە بىر باش ئاتنى 128 تاۋارنى روبلى ھېسابىدا ئۆتكۈزگەن، بۇ باھا خېلى يۇقىرى ھېسابلىناتتى. ئۆتكۈزۈلگەن ئاتلارنىڭ ئومۇمىي سومىسى تەخمىنەن 800 مىڭدىن ئىككى مىليونغىچە تاۋارنى روبلى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسىگە تۈرلۈك تاۋار، ئاساسەن گەزمال بەرگەن. خۇددى

شۇ مەزگىلدە، يەنى 1942 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1943 - يىلىنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشى ناھايىتى جىددىي كېتىۋاتقان پەيتتە، شېرىڭ شىمالىي ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۇز ئۆرۈشى بىلەن شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولىدىغان سودىسى پۈتۈنلەي توختاپ قالغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن خەلقىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش مەنبەيى ئۇزۇلۇپ قېلىپ، خەلق تۇرمۇشى تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ قولىدا تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋالىدىغان نەق پۇلى بولمىغانلىقتىن، چۆچەك يەرلىك مالالار شىركىتى تېگىشىش سودىسى قىلىپ قولىدىكى گەزمال ۋە باشقا تاۋارلارنى قوي يۇڭى، ھەر خىل تېرە ۋە باشقا چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا تېگىشىپ بۇخام ئەشيالارنى ئۆتكۈزىدىغان ئورۇن بولمىغانلىقتىن چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئىكلاتتا ساقلىنىپ قالغان ئىدى. نەتىجىدە، 1943 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا تەخمىنەن 15 مىڭ تونىنا قوي يۇڭى ۋە بىر نەچچە يۈزمىڭ قوي، كالا تېرىسى ھەم يۇزمىڭلاپ ئەلتېرە ۋە باشقا نۇرغۇن ھەرخىل چارۋا مەھسۇلاتلىرى يىغىلىپ قالغان. بۇ خام ئەشيالار 1945 - يىل 31 - ئىيولدا چۆچەك ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئازاد قىلىنغان كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ تارباغاتاي‌ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مالىيسى ۋە سودا ئىدارىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ خام ئەشيا ۋە مەھسۇلاتلار ئۆز نۆۋىتىدە تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى بىر قەدەر ئوڭشاپ بېشقا يارىدەم بولدى. تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسى

دەرھال سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقىلىشىپ، قورچاق يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدىن قالغان ۋە باشقا تەشكىلاتلاردىن ھۆكۈمەت ئىختىيارىغا ئۆتكەن مالالارنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەختى چېگرىسىدىكى سودا پونكىتىغا ئۆتكۈزدى، بۇنىڭ سوممىسى تەخمىنەن ئۇچ مىليون تاۋارنى روبلى بولغان ئىدى. كېيىن مۇناسىۋەتلىك يولداشلار بەختى چېگرىسىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا پونكىتىغا بېرىپ، ئۇنىڭ باشلىغى بىلەن ھېسابلاشقاندا، ئەينى زامانىدىكى مىللىي ئارمىيىنىڭ قوماندانلىقىنىڭ ئېيتىشىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن چۆچەك پارتىزانلىرىغا بېرىلگەن قورال - ياراق ۋە ئوق - دورا قاتارلىق ئەسلىھەلەرنىڭ پۇلى ئۇچۇن تەخمىنەن 600 مىڭ تاۋارنى روبلىنى تۇتۇپ قېلىپ، قالغان ئىككى مىليون 400 مىڭ تاۋارنى روبلىغا ھەر خىل تاۋار ۋە باشقا نەرسىلەرنى بەرگەن؛ بۇ چاغدا بولۇپمۇ ئەسكەرلەرنىڭ كىيىمى ئۇچۇن كۆپرەك رەخت، يىپ، تېرىكە، ھەرخىل چىت ۋە باشقا خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك تاۋارلارنى ئېلىپ، بىر تەرەپتىن ھەربىي قىسىملارنىڭ كىيىم ۋە باشقا ئېھتىياجلىرىغا ئىشلەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بازارنى تۇرلۈك تاۋارلار بىلەن تەمىنلىگەن ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولىدىغان سودىسى ناھايىتى ياخشى يولغا قويۇلۇپ ھۆكۈمەت سودىسى بولسۇن، ياكى شەخسىلەرنىڭ سودىسى بولسۇن تېز راۋاجلىنىپ، بازارلار ئاۋات بولۇپ خەلق تۇرمۇشى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى، شۇڭلاشقا ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە كىرىسىمۇ خېلى دەرىجىدە كۆپەيگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋاقىتلىق چەك پۇل ھېسابىغا

150 مىليون دوللارلىق قۇرۇلۇش زاپۇمى تارقاتقان بولۇپ، تارباغاتاي ۋىلايىتىگە 70 مىليون دوللار تەقسىم قىلىنغان ئىدى، بۇ ۋەزىپىنى تارباغاتاي ۋىلايىتى ئاشۇرۇپ ئورۇنلىدى، يۇقىرىقىلار تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىشتا چوڭ رول ئويناپتۇ. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە ياردەم بېرىشكىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1946 - يىلى ئەتىيازدا دېھقانلارنى يۆلەش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ خەلقنىڭ يۈكىنى يېنىكلىتىش چاقىرىقى ئاستىدا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ 230 - نۆۋەتلىك يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ياخشىلاش، دېھقانلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن 70 مىليون دوللار (ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ۋاقىتلىق چەك پۇلى) قەرز ھەم ياردەم پۇلى تارقىتىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىنقىلابتا قۇربان بولغانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا 1000 گېكتار تېرىلغۇ يەر ھەمدە چوڭ باغدىن 15 مېۋىلىك باغ پايدىلىنىش ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، يۇقىرىقى قارارنىڭ روھىغا ئاساسەن، تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسى دېھقان قېرىنداشلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىدىن مول ھوسۇل ئېلىشى قولىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە ۋىلايەت بويىچە دېھقانلارغا 1464 تونىنا ھەر تۈرلۈك ئاشلىق، 30 مىليون دوللار قەرز پۇل تارقىتىپ بەردى. ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ زوركۈچ بىلەن قوللىشىغا ئىگە بولغان دېھقانلار كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ، 1946 -

يىلى ۋىلايەت بويىچە 42،575 گېكتار (700 مىڭ مو ئەتراپىدا) يەرگە 178،732 پۇت (بىر پۇت 8 كىلوگىرام) ھەرخىل ئۇرۇق سالغان، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 100 مىڭ پۇتتىن ئارتۇق بولۇپ قالغانلىرى ئارپا، كۆممىقوناق، سۇلۇ، ئاق قوناق شال، كېۋەز، زىغىر، پۇرچاقلاردىن ئىبارەت ئىدى، تارباغاتاي ۋىلايىتىدە شۇ چاغلاردا تېرىلغان زىرائەتلەرنى يەرگە سېلىنغان ئۇرۇق بويىچە ھېسابلايتتى، شۇ يىلى تارباغاتاي ۋىلايىتىدە ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىنىپ، ئومۇمىي مەھسۇلات تەخمىنەن 160 مىليون جىڭگا يېتىپ، ھەر بىر كىشىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 930 جىڭ ئەتراپىدا توغرا كەلگەن ئىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ سېلىقىنى يېنىكلىتىپ، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە، 1946 - يىلى 30 - ماي كۈنى قوبۇل قىلىنغان 291 - سانلىق قارارنىڭ 1 - ۋە 4 - تارماقلىرىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: 1944 - يىلى گومىنداڭ قورچاق ھۆكۈمىتى بەلگىلەنگەن باج نىسبىتىنىڭ 50% كېمەيتىلىپ ئېلىنىشىنى، باج تۆلەش ئىقتىدارى بولمىغان دېھقان، چارۋىچىلاردىن دېھقانچىلىق باج سېلىقىنى پۈتۈنلەي كېچىرىم قىلىش بەلگىلىمىسى بويىچە دېھقان ۋە چارۋىچىلارنىڭ سېلىقىنى يېنىكلىتىپ، تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. مەسىلەن: 1947 - يىلى تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى ئومۇمىي چارۋا - مال سانى تەخمىنەن 2،747،000 تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يىلقا 114،466 - باش بولۇپ 5.23% نى تەشكىل قىلاتتى؛ كالا 231،400 تۇياق بولۇپ 8.4% نى، قوي 1،978،200 تۇياق بولۇپ 72% نى، ئۆچكە 368،238 تۇياق بولۇپ 13.3% نى، تۆگە 23.114

بولۇپ 0.82% نى تەشكىل قىلغان ئىدى. بۇ سان ۋىلايەت بويىچە 172 مىڭ نوپۇسنىڭ ھەر بىرىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 15.9 دىن توغرا كەلگەن بولۇپ، 1944 - يىلدىكى مال سانىغا سېلىشتۇرغاندا تەخمىنەن 33% ئەترا پىدا ئاشقان ئىدى. يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۆسۈشى سودا تىجارەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس يارىتىپ، ئۇچ ۋىلايەت دەۋرىدە تارباغاتاي ۋىلايىتىدە ھۆكۈمەت سودىسى بولسۇن ياكى شەخسىيلەرنىڭ سودىسى بولسۇن خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان تاشقى سودىنى ئاساس قىلاتتى. شۇڭلاشقا ئىمپورت - ئېكسپورت بېجىدىن، سودا - سانائەت بېجىدىن، دېھقان، چارۋىچىلىق بېجىدىن ۋە زاۋۇت - كارخانىلارنىڭ بېجىدىن كىرگەن كىرىم قاتارلىقلار ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاقتىلىق چەك پۇلىغا 10 نەچچە مىليارت دوللار بولاتتى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالاشقاندىن كېيىن، بىرمەزگىل ئۇرۇمچىگە تۇرلۇك سانائەت مالىرى ۋە تۇرمۇش مۇلازىمەت تاۋارلىرىنى ئېلىپ بېرىپ سېتىپ، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك خام مالالارنى ئېلىپ كېلىپ ئېكسپورت قىلىش بىلەن ئىمپورت قىلىنغان مالالارنىڭ پايدىسى كۆپ بولۇپ، باج كىرىمىمۇ خېلى كۆپەيگەن ئىدى. مانا مۇشۇلار تارباغاتاي ۋىلايىتى، ھەربىي، مەمۇرى، مەدەنىيەت - مائارىپ، سەھىيە ۋە باشقا كەسپىي خىزمەتلەر بىر نەچچە مىڭ كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇئاشىنى بىمالال ھەل قىلغانلىقىنىڭ سىرتىدا، مەلۇم مالىيە زاپىسىغا ۋە زاپاس تاۋار ئىسكىلاتىغا ئىگە بولغان ئىدى.

1947 - يىلى 10 - ئاپىلاردا، ئوسمان باندىت گومىنداڭ

بىلەن بىرلىشىپ ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ سارسۇمبىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، گېنىرال دەنىلقان ئالتاينىڭ مەمۇرىي ھەم ھەربىي خادىملىرىنى باشلاپ چۆچەككە كەلدى، چۆچەكتە ئوسمان باندىتلىرىغا قايتۇرما زەربە بېرىشكە تەييارلىق كۆردى، چۆچەكتىكى مىللىي ئارمىيىنىڭ بىر پولكى ئىلىدىن لىسكىن باشچىلىقىدىكى بىر بىرىگادا، غۇجەخمەت باشچىلىقىدىكى جەمئىيەي ۋە چۆچەك پارتىزانلىرىنىڭ ئالتايغا قاراپ يۇرۇش قىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، چۆچەكنىڭ ئېمىل چېگرىسىدىن قىرىق دانە ئورال رىس ماشىنا بىلەن ئۈتۈپ كەلگەن بىر نەچچە يۈز كىشىلىك ھەربىي قىسىملار ئالتايغا يۇرۇپ كەلتتى، مۇشۇ ھەربىي تەييارلىقلارنىڭ بارلىق خىراجىتى تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مالىيىسىدىن بېرىلگەن. شۇ چاغلاردا، يەنى 1948 - يىلى تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ يىللىق مالىيە كىرىم چىقىمى تەخمىنەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ چەك پۇلى بويىچە ھېسابلىغاندا 16 - 17 مىليارت دوللارئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ يىللىق مالىيە ۋە ھەر خىل كىرىم - چىقىملىرى چەك پۇل بويىچە 48 دىن 50 مىليارت دوللارغىچە ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى 1946 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق چەك ھېسابىدا ئۇچ يۈز مىليون دوللارلىق غالىبىيەت زايىمى تارقاتقان ئىدى. بۇنىڭدىن تارباغاتاي ۋىلايىتىگە يۈز مىليون دوللارلىق تەقسىم قىلىنغان بولۇپ، بۇ ۋەزىپە ۋاقتىدا ئاشۇرۇپ ئورۇنلانغان، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تۈزۈلگەن 11 ماددىلىق بىتىمدىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنى 26،500 كىشىلىك قىلىپ باش-

قىدىن تەشكىللەپ، پۈتۈن خىراجەتنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بېرىشىنى تەلەپ قىلغانىدى. لېكىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىتىمگە خىلاپلىق قىلىپ، مىللىي ئارمىيىگە بېرىدىغان خىراجەتنى بەرمىدى، شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئىقتىسادىي ھەيئىتى، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ھەر يىلى تۇياق بېجىغا ئالىدىغان پۈتۈن كىرىمنى مىللىي ئارمىينى تەمىنلەش، ئۇچۇن مىللىي ئارمىيە باش تەمىنات بۆلۈمىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى بەلگىلىگەندىن باشقا، ھەربىيلەرنى تەمىنلەشكە ئۇچ ۋىلايەتتىكى تەرەققىيات شىركەتلىرىنى مەسئۇل قىلغان ئىدى. ھەر يىلى ئىلىدىن چۆچەككە باش ھەربىي تەمىناتنىڭ مەخسۇس ۋەكىلى تۇياق بېجى يىغىشقا كېلىپ، يالغۇز تارباغاتاي ۋىلايىتىدىن تۇياق بېجى ئېلىنغان يىلى مىڭدىن ئارتۇق قوي، ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق كالا ۋە باشقا چارۋا - مالالارنى سوۋېتنىڭ ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا سودىسىغا ئۆتكۈزگەن ئىدى (شەخسىي سودىگەرلەر، باشقا شىركەتلەرنىڭ ئۆتكۈزىدىغان ئېكسپورت مالىنى تەرەققىيات شىركىتى ئۆتكۈزگەن چارۋا - مال مەھسۇلاتلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئىدى).

1949 - يىلى چۆچەكتە بۇغدايدىن مول ھوسۇل ئېلىنغان بولۇپ، 156،5 مىليون جىڭ مەھسۇلات ئېلىپ ساتىدىغان بازار يوق ئىدى، شۇ ۋاقىتتا دېھقانلار بازارغا بۇغداي ئېلىپ كەلسە، شەھەردىكى بەزى كىشىلەر: «بۇغداي ئېلىپ كەلگىچە تېزەك ئېلىپ كەلسەك بولىمىدۇ»، دېگەن گەپ - سۆزلەر تارقالغان ئىدى. (ئەينى زامانىدا چۆچەكتە تېزەكنى ئوتۇن ئورنىدا قالايىتتى). مانا شۇ چاغلاردا تەرەققىيات شىركىتى ئوتتۇرىغا چىقىپ، دېھقانلارنىڭ ئاشلىقىنى سېتىۋېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا سودىسىغا ئۆتكۈزگەن، شۇ يىلى تەرەققىيات شىركىتى ۋە قىشلاق خوجۇلۇق بانكىسى بىرلىشىپ 12،000 تونىنىدىن ئارتۇق بۇغداي ئېكسپورت قىلغانلىقى سەرتىدا، شەخسىي سودا-

ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزگەن چارۋا - مال ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن 45 - 50 مىڭ تۇياق قوي، 1000 تۇياقتىن 1500 تۇياققا قەدەر كالا، بىر نەچچە يۈز تۆگە ئۆتكۈزگەن ئىدى. قوي يۈڭىدىن 1000 تونىنىدىن 1500 تونىغا قەدەر، قوي - كالا - تېرىسىدىن 100 مىڭدىن 150 مىڭغا قەدەر، ئەلتىرىدىن 40 - 50 مىڭ دانىغا قەدەر ئۆتكۈزگەن. شۇ چاغدا تەرەققىيات شىركىتى ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى ئارقىلىق ئۇرۇمچى، قاراشەھەر، قۇمۇللارغا چاي ۋە تۇرلۇك مالالارنى ئەۋەتىپ بېرىپ، 100 تونىنىدىن 150 تونىغا قەدەر قوي يۈڭى ۋە ئون نەچچە تونىنا مەشۇت قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىپ، چۆچەككە ئېلىپ كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا سودىسىغا ئۆتكۈزگەن ئىدى (شەخسىي سودىگەرلەر، باشقا شىركەتلەرنىڭ ئۆتكۈزىدىغان ئېكسپورت مالىنى تەرەققىيات شىركىتى ئۆتكۈزگەن چارۋا - مال مەھسۇلاتلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئىدى).

گەرلەرمۇ تەخمىنەن 1500 تونىدىن 2000 تونىغا قەدەر بۇغداي ئۆتكۈزگەن.

1949 - يىلى، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىن تەرەققىيات شىركىتى قىشلاق خوجۇلۇق بانكىسى، گراجدانلاز جەمئىيتى، موكئول سودا جەمئىيتى، خوسۇسلارنىڭ سودا شىركەتلىرى ھەمدە 1000 نەپەرشەخسىي سودىگەر سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن 102 مىليارت 424 مىليون دوللارلىق ئوبوروت قىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە چەتتىن كىرگۈزۈلگەن تاۋارلار 77 مىليارت 940 مىليون دوللارلىق؛ چەتكە چىقىرىلغان مالىار 24،5 مىليارت دوللار بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي دەۋرىدە تاربىاغاتاي ۋىلايىتى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋە ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدىكى بەش يىل جەريانىدا ھەرخىل قىينچىلىقلارنى يېڭىپ، تۇرلۇك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن خەلق تۇرمۇشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە زور كۈچ چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ياخشىلاپ، ھەربىي، مەمۇرى، كەسپىي خىراجەتلەرنى؛ مەدەنىيەت - مائارىپ، سەھىيە ۋە كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بولۇپ بىرنەچچە مىڭ كىشىنىڭ ئىش ھەققى ۋە باشقا تەمىناتلىرىنى ئوبدان ھەل قىلغانلىقىنىڭ سىرتىدا، ئۆلكە ئازاد بولغاندا مالىيە نازارىتىگە تاربىاغاتاي ۋىلايىتىنىڭ يالغۇز ئۆزىلا تەخمىنەن بىرمىليون تاۋارنى روبىلىق سائىئەت مالىرىنى ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئوندىن باشقا تاربىاغاتاي ۋىلايىتى ئۆلكە ئازاد بولۇپ خەلق ئازادلىق ئارمىيە ئوۋچىگە يېتىپ كەلگەندە چەك پۇل ھېسابىغا 2.5 مىليارت دوللارلىق تۇرلۇك سائىئەت مالىرى، ھەر خىل تاۋارلارنى

ئەۋەتىۋېتىپ مال سوردى؛ يەنە تاربىاغاتاي ۋىلايەتلىك سودا شىركىتىنىڭ ۋە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ تاربىاتاي ۋىلايىتى ئارقىلىق ئۆتكۈزگەن سودا شىركىتىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقتىتىكىددىن قالغان سودا تاۋارمالىرى، شۇ ۋاقتىتكى پۇل ھېسابىغا ئۇچ مىليارت فابىلىق (قانۇنلۇق پۇل) تاۋارنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى ھەر بىر ۋىلايەتكە ئايرىم - ئايرىم فوندى قالدۇرغانلىقى سىرتىدا، يەنە ئۇچ ۋىلايەتنىڭ مالىيىسىدىن ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ھەر خىل تاۋار ھەم سائىئەت مەسۇلاتلىرىمۇ خېلى كۆپ ئىدى، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ چەك پۇل ھېسابىغا 25 مىليارت دوللارلىق تاۋار ياكى ئىككى مىليوندىن 2،5 مىللىون تاۋارنى روبىشچە مال ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆلكەمالىيىسىنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن خېلى چوڭ تۆھپە قوشقانىدى.

1949 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1950 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، تاربىاغاتاي ۋىلايىتى قوشۇلۇپ ئۇچ ۋىلايەت تەۋەسىدىن قورغاس ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈلگەن ئېكسپورت مالىارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 25 مىليون تاۋارنى روبلى بولۇپ، پۈتۈن ئۆلكە بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئېكسپورت مالىرىنىڭ 40% نى تەشكىل قىلغان ئىدى.

6

بۇ يەردە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ پۇل مۇئامىلە ۋە مالىيە تۈزۈمى ھەققىدە ئاز - تولا توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى پارتىزان قىسىملىرى
نىڭ ماسلىشىشى بىلەن 1945 - يىلى تارباغاتاي ۋە ئالـ
تاي ۋىلايەتلىرى ئارقا - ئارقىسىدىن ئازاد قىلىندى، شۇ
يىلى قىشتا ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى غۇلجىدا يىغىن ئېـ
چىپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى
ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىك ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىپ تەشـ
كىل قىلدى. ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىك ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى
ئۆزىنىڭ مالىيە كۆچىنى مۇستەھكەملەش، ئىقتىسادىنى پۈخـ
تا ئاساسقا ئىگە قىلىش، پۇل مۇئامىلە ۋە مال باھاسىنى
مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن دۆلەت بانكىسىنىڭ تۈنجى قېتىملىق
چەك پۇلىنى تارقىتىشنى قارار قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن گو-
مىنداڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدىن غەنىمەت ئال-
غان تۈرلۈك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئې-
كسپورت قىلىپ، يۈز مىليون دوللار قىممىتىدىكى سانائەت بۇ-
يۇملىرىغا ئالماشتۇرۇپ، بۇنى ۋاقىتلىق چەك پۇل تارقىتـ
شىنىڭ زاپاس فوندى قىلىپ، 1945 - يىلىنىڭ بېشىدىن
باشلاپ 100 دوللار، 300 دوللار، 500 دوللار، 1000 دوللارلىق
تىن ئىبارەت تۆت خىلدىكى 100 مىليون دوللارلىق ۋاقىتلىق
چەك قەغەز پۇل تارقاتتى. بۇ خىل ۋاقىتلىق چەك يې-
يىرلىك مادديي ماتېرىياللار زاپىسىغا ئىگە ئىدى، ئۇ، بىر
تەرەپتىن ۋاقىتلىق چەكنى تارقىتىش جەھەتتە ئوبيېكتىپ
ھالدا تارقىتىشنى تىزگىنلەش رولىنى ئويناپ بولسا يەنە
بىرتەرەپتىن پۇلنىڭ قىممىتىنى ۋە مال باھاسىنى مۇقىملاشـ
تۇرۇش رولىنى ئويناپدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمـ
تى ۋاقىتلىق چەكنى تارقاتقاندىن كېيىنمۇ گومىنداڭنىڭ
ئۆلكە پۇلى ۋە گۇەنجىڭ پۇلى قاتارلىق پۇللار ئۇچ ۋىلا-

يەت چېگرىسى ئىچىدە بىر ۋاقىتتا خەجلەنگەن ئىدى. لې-
كىن گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا ئۆز پۇلىنىڭ
قىممىتى بەك تۆۋەنلەپ، مال باھاسى بەك يۇقىرى ئۆرلەپ
كەتكەنلىكتىن، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادىي ئوخشاش بولمىغان
دەرىجىدە باھا پەرقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، شۇنىڭ ئۈ-
چۈن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى گومىنداڭنىڭ قور-
چاق پۇلىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت پۇل مۇئامىلىسىنى ۋە بازارلار-
نى قالايمىقانلاشتۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، پۇل مۇئامـ
لە ۋە مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن
مۇستەقىل ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولغان پۇل سىستېمىسىنى
بەرپا قىلدى.

1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقـ
لابىي ھۆكۈمىتىنىڭ 97 - قېتىملىق يىغىنىدا: «گومىنداڭنىڭ
قورچاق پۇلى ئۇستىگە بەلگە تامغىسى بېسىش» توغرىسىدا قا-
رار چىقىرىلىپ، «بەلگە تامغىسى»نى بېسىلمىغان پۇللارنىڭ ئۇچ
ۋىلايەت چېگرىسى ئىچىدە خەجلىنىشىنى مەنئىي قىلىش» تە-
لەپ قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ قورچاق پۇلىنىڭ
ئۇچ ۋىلايەت چېگرىسى ئىچىدە كۆپەيىپ كېتىشىنىڭ ئالدى
ئېلىندى. خەلقنىڭ قوبۇلىدىكى چەكلەر ناھايىتى تېزلا ئۇچ
ۋىلايەت بازارلىرىدا كەڭ كۆلەمدە خەجلىنىشكە باشلىدى، بۇ،
ۋاقىتلىق چەكنىڭ تارقىتىلىشى ئۈچۈن ئىشەنچلىك ھالدا
سىياسىي جەھەتتىن ئىناۋەت تىكلەپ بەردى، يەنە بىرتەرەپـ
تىن تامغا بېسىلمىغان گومىنداڭ قورچاق پۇللىرىنى خەجلەش
مەنئىي قىلىنغانلىقتىن، خەلق ئاممىسى پەقەت ۋاقىتلىق چەك-
تىن پايدىلىنىپ سودا - سېتىق ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى.
ئۇنىڭ ئۈستىگە دەسلەپتە تارقىتىلغان چەك پۇل يۈزدە -

يۇز ماددى زاپاسقا هەم خەلقنىڭ ئىشە نچمسىگەئىگە بولۇپ، چەكنىڭ قىممىتىمۇ بىر قەدەر مۇقىم بولغان ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى يەنە دۈشمەنگە زەربە بېرىش، ھاكىمىيەتنى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن يەنىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، 1945 - يىلى ۋە 1946 - يىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 150 مىليون دوللارلىق ۋە 300 مىليون دوللارلىق ۋاقىتلىق چەك ھېسابىدا «قۇرۇلۇش» ھەم «غالىبىيەت» زايوملىرىنى تارقاتتى، بۇنىڭ ئارقىسىدىن يەنە 600 مىليون دوللارلىق ۋاقىتلىق چەك ھېسابىدا «بەخت سىناش بېلىتى» تارقاتتى. بۇ، ئۇرۇش بولۇۋاتقان شارائىتتا مالىيە كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەربىي ئىشلارغا ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۇل يىغىۋېلىشنىڭ ئاكتىپ تەشكىللەپ بازاردىكى پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارىنى ئازايتىش، پۇل قىممىتى بىلەن مال باھاسىنى مۇقىملا شتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

1946 - يىلى 7 - ئايدا، 11 ماددىلىق بىتىم ئاساسىدا قۇرۇلغان ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت «11 ماددىلىق بىتىم» نىڭ بەزى مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، ئۆلكە پۇلىغا تېگىشىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ۋاقىتلىق چېكىنى يىغىۋېلىش چارىسىنى بەلگىلىدى؛ 1944 - يىلى 11 - ئايدىن 1946 - يىلى 5 - ئايغا قەدەر ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە تارقىتىلغان ۋاقىتلىق چەكنىڭ ئومۇمىي سانى 444 مىليون دوللار بولۇپ، «11 ماددىلىق بىتىم» دىن كېيىن ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تېگىشىپ بېرىش ئۈچۈن 350 مىليون يۇەن ئۆلكە پۇلى بۇيرۇپ

بەردى، شۇنداقلا 1946 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگە قەدەر ئىككى ئاي ئىچىدە تېگىشىپ بولۇشنى ھەمدە تېگىشىش نىسبىتىنى بىرگە بىر، يەنى بىر دوللارغا بىر يۇەن قىلىشنى بەلگىلىدى. لېكىن ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت «تارباغاتاي، ئالتايلاردا تارقىتىلغان ۋاقىتلىق چەكنىڭ ئومۇمىي سانى ئەسلىدە مەلۇم قىلغان ساندىن كۆپ ئىكەن»، دەپ ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ تېگىشىش فوندىنى كۆپەيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، تەستىقلاپ بەرمىگەنلىكتىن تېگىشىش خىزمىتى توختاپ قېلىپ ۋاقىتلىق چەك ئۇچ ۋىلايەت ئىچىدە داۋاملىق ئوبوروت قىلىنىۋەردى.

1947 - يىلى كۈزدە، گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى «11 ماددىلىق بىتىم» نى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتقانلىقىدىن ۋە ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن تىنچ ۋەزىيەت بۇزۇلۇپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە قاتناشقان ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئىلغا قايتىپ كەتتى؛ ئۇرۇمچى بىلەن ئىلى ئوتتۇرىسىدا قاتناش ئۈزۈلگەنلىكتىن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋاقىتلىق چەكنى داۋاملىق تارقىتىۋەردى. 1947 - يىلى ۋاقىتلىق چەكتىن 2000، 2500، 3000 دوللار بىر قانچە خىل قىلىپ بېسىلىپ، تەخمىنەن 15 مىليارت دوللار ئەتراپىدا تارقىتىلغان ئىدى، 1948 - يىلى 100 دوللارلىق، 200 دوللارلىق، 300 دوللارلىق، 500 دوللارلىق ۋە 1000 دوللارلىق ۋاقىتلىق چەكلەر داۋاملىق تارقىتىلدى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى تارقاتقان ۋاقىتلىق چەكنىڭ ئوبوروت مىقدارى 31 مىليارت دوللارغا يەتتى. «تامغا بېسىلغان ئۆلكە پۇلى» نىڭ قىممىتى 300 مىليون يۇەنگە يەتكەن (بۇ پۇللار 75% ماددىي ماتېرىيال

ژاپىسغا ئىگە ئىدى).

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ پۇل تۈزۈمى، مالىيەكىرىمى بىلەن تاشقى سودا ئاساسىغا تايانغان ئىدى، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلارغا قارىغاندا، پۇلنىڭ قىممىتى يەنىلا مۇقىم بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئىشلەپچىقىرىشنى پائال راۋاجلاندۇرۇش، تاشقى سودىنى كۆچەيتىش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ياخشىلاش ۋە ھەر خىل باج كىرىملىرىنى تەرتىپكە سېلىش، سېلىقنى كۆپەيتمەسلىك شەرتى ئاستىدا، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئۇچ ۋىلايەت ئىچىدىكى زۆرۈر خىراجەت ۋە چىقىملارنى ياخشى ھەل قىلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى يۇقىرىقىدەك تەدبىرلەرگە تايانغانلىقىدىن، ئىقتىسادىي ئەھۋالى خېلى ياخشى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى. 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى، 1950 - يىلى 2 - ئايدا، ئۆلكىنىڭ خەلق ھۆكۈمىتى «ئۆلكىلىك مالىيەئىقتىسادىي ھەيئىتىنىڭ، ئۆلكىنىڭ مالىيە ئىقتىسادىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەققىدىكى ئاساسىي پرىنسىپ ۋە پىكىرلىرى» نىڭ زوھىغا ئاساسەن، شىنجاڭ ئۆلكىنىڭ پۇلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى. مۇشۇ قارارغا ئاساسەن ئۇرۇمچى ھەم ئىلدا 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى 16 خىل مالنى باھاسى بويىچە پۇلغا سۇندۇرۇپ ھىسابلاش ئارقىلىق ئىككى خىل پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۆچىنى باھالىدى. نەتىجىدە ئۆلكە كۆلەمىدىكى پۇلنىڭ بىر يۈەنى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق چىكىنىڭ 1.250 دوللارغا تەڭ قىلىپ بېكىتىلدى، مۇشۇ ئاساستا شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارارنى، 1950 - يىلى 2 - ئاينىڭ

25 - كۈنىدىن باشلاپ ئىجرا قىلىشنى جاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 86 - نومۇرلۇق ئۇقتۇرۇشىدا، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ۋاقىتلىق چىكىنى 1950 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنىگىچە يېغىۋېلىشنى، ۋاقىتلىق ئۆتۈپ كەتسە ئىناۋەتسىز بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. مۇشۇ مەزگىل ئىچىدە ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ۋاقىتلىق چىكى 36 مىليارت 800 مىليون دوللاردىن كۆپرەك يېغىۋېلىنىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاقىتلىق چەك پۇلى ئۆزىنىڭ تارىخى ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ، ئوبوروت ساھەسىدىن چېكىنىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆلكە ئىچىدە پۇل تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ لېكىن يەنە ئۆلكە كۆلىمىدىكى پۇلنىڭ يېغىۋېلىش زۆرۈر ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن كۆلىمى پۇلنىڭ بىر يۈەنلىكى، خەلق پۇلىنىڭ 0.35 يۈەنگە ئايرىباشلاپ 1952 - يىلغا قەدەر تاماملاپ، ئۆلكىنىڭ پۇل مۇئامىلىسىدىكى بىر نەچچە خىل پۇل تۈزۈمى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

ئەسكەرتىش: مەن بۇ ئەسلىمىنى يېزىش ئۈچۈن ئۆتكەن يىلى چۆچەككە بېرىپ ئەينى يىللاردا مەسئۇل خىزمەتلەردە بولغان پىشقەدەم يولداشلار بىلەن يەنە «سوۋېتنىتورگ» بىلەن تىجارەت قىلغان پىشقەدەم سودىگەرلەر بىلەن كۆپ قېتىم سۆھبەتلەشىپ، پاكىتنىڭ ئەينەن بولۇشىغا ھۆرمەت قىلدىم، ئۇنىڭدىن باشقا تارىخاتاي ۋىلايىتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئارخىپلىرىدىن پايدىلاندىم. شۇنداقتىمۇ كەچۈرمىشلىرىمنىڭ ۋاقىتنىڭ ناھايىتى ئۇزىراپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قولۇمدا بار بولغان بەزى ماتېرىياللارنىڭ ئاپەتلىك يىللاردا يوقىلىپ كېتىشى سەۋەبلىك بەزىبىر سان - سېپىرلاردا قىسمەن پەرقلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن، بىلىدىغان يولداشلارنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى سورايمەن.

توخسۇن ناھىيىسى مەدەنىي - ماۋارىپىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا

سەدۇللا تاھىر

توخسۇن ناھىيىسى شىمالىي، شەرقى ۋە غەربى جەنۇبى، شىنجاڭلارنى بىر - بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان، ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم قاتناش لىنىيىسى ئۈستىدىكى بىرناھىيە بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 17342 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ، يېرى مۇنبەت، سۇيى مول، مەدەن بايلىقلىرى، تاغلىرى ۋە تەبىئىي يايلاقلىرى بار.

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە كان ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا كۆپ ئەۋزەل شارائىتىنگە ئىگە بولۇپ، بۇ يەردە ئەجداتلىرىمىز خېلى ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى ئۆزباشلىرىدىن كەچۈرگەن.

تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، بۇ يەردە ياشىغان خەلق «ئۇيغۇن تاماشىغا ئامراق، سىرتقا چىققاندا دائىم چالغۇ ئەسۋابلىرىنى بىرگە ئېلىپ يۈرۈيدىغان، باھارپە سىللىرىدە خەلقلەر تۈرلۈك زىيارەت ئورۇنلىرىغا تاماشىغا بېرىپ، توپ - توپ بولۇپ كۆڭۈل ئاچىدىغان ھەمدە ئاتالغۇ مىنىپ ئوقيا بىلەن تۈرلۈك نەرسىلەرنى ئاتىدىغان» تىنچ ھايات بىلەن ياشاپ كەلگەنىدى. شۇڭا ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ سودىگەرلىرى،

چەت ئەل سودىگەرلىرى، تەرەپ - تەرەپتىن بۇيەرگە كەلگەچ كە، بازارلىرى ناھايىتى ئاۋات ئىدى. .....

بازار كۈنلىرى تەرگە چۈمگەن كىشىلەر قىستا - قىستاڭ بولۇپ كېتىشەتتى، تۈرلۈك مالالار تولۇپ كېتەتتى، دېمەك بۇيەرگە كېلىپ سودا قىلىدىغانلار ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر، چەت ئەل سودىگەرلىرى مەسىلەن: ئەنجان، تەبەت (ھازىرقى لاداق)، قوقان ۋە كەشمىرلەردىن كەلگەنلەر بولۇپ، ئۇلار بۇ يەردە سودا قىلىشاتتى.

چارۋا سودا بازىرى ئىلانلىقنىڭ شەرقى قىسمىدىكى «قۇرول» دېگەن جايدا بولاتتى، دېمەك تىنچ ھاياتنىڭ بۇنداق ئىپادىسى، كېيىنچە جۇڭخارلارنىڭ باسقۇنچىلىق قىلىشى بىلەن ۋەيران بولۇشقا باشلىدى، تۇرپان ۋادىسىدىكى خەلق ئىككى نۆۋەت زوركۆلەمدە يۇرتىنى تاشلاپ چەت جايلارغا پانالىق ئىزدەپ قېچىپ كەتتى. 1725 - يىلى (يۇڭجىڭ 3 - يىلى) تۇرپان ۋە پىچانلاردىكى ئۇيغۇرلاردىن 650 ئۆيلۈك ئادەم گەنسۇنىڭ سۇجۇ ۋىلايىتىگە قېچىپ كەتتى، ئۇلارنى چىڭ سۇلالىسى، سۇجۇ ۋىلايىتىنىڭ جىنتاشى ۋە گەنجوغا تەۋە ۋېلوبار دېگەن جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى، 1734 - يىلى ئىمىن غوجا، لۈكچۈندىكى 8103 ئادەمنى باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كەتكەن ئىدى.

دەل مۇشۇ مەزگىللەردە جۇڭخارلارنىڭ ھەيۋىسى ئۆسۈپ، توخسۇن خەلقى ئۇستىگە باستۇرۇپ كەلدى، خەلق ئۇلارغا باش ئەگمەي قاتتىق ئېلىشىپ، سېپىل ئىچىگە كىرىۋېلىپ قارشىلىق قىلغاچقا، ياۋۇزلۇقتا چېكىگە يەتكەن جۇڭخارلار ئۇستەڭ سۇيىنى شەھەرگە باشلاپ، خەلقنى

سۇغا غەرق قىلىۋەتمەكچى بولىدى. بۇ چاغدا ياماڭ ئاقىۋەتكە قالغان خەلق بىر تەرەپتىن ئېلىشىپ، بىر تەرەپتىن چېكىنىپ، ساق قالغان بىر بۆلۈك ئادەملەر بالا - چاقىلىرى بىلەن بىرگە لوپ، قۇمۇل تەرەپلەرگە قاراپ كۆچۈپ كەتتى، يەنە بىر بۆلۈك خەلق جوڭغارلارنىڭ قىلىچلىرى ئاستىدا ئۆلدى، زېمىن دات - پەريات ئىچىدە خانۇ - ۋەيران بولۇپ كەتتى.

لوپقا كۆچۈپ كەتكەن خەلق، خېلى يىللارغىچە ئۆز يۇرتىغا كېلىپ - كېتىپ تۇرغان بولسىمۇ ئەمما ئۇلار قايتىپ كېلىشىدى، ئۇلار ھازىر لوپنىڭ «دورال» (تورالغو) دېگەن جايىدا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ قېلىۋەردى.....

«ئاڭلىمايدۇ سۆزۈمنى،
ياخشىلارنىڭ قولاقى.
چىدىغىلى بولمايدۇ،
چاجاڭ بەگنىڭ سۇراقى.
كۆچكەندە يېتىشەلمەي،
ئاجىز كېلىپ ئۇلاغىم .....»

«.....قاراپ ماڭدۇق تاغ ساياڭ.
پاتقۇزمايدۇ ئاربىدا دۇشمەن ياماڭ.
ئىككى يانغا قارىسام يولغۇن، قومۇچ،
قارا كۆزۈم تەلمۈرىدۇ دەريا - ساياڭ. ...»

«كېچىكمىدىن ئېتىم چىققان ياربىسەن،
سەھەردە چىققان ئۇنۇمنى تونارسەن.
باشقا يۇرتقا بىز ئەمدى باراڭ بولدۇق،
بىز پاتمىغان ئۆز شەھرىڭدە قالارسەن!»

«كەچ بولسا تاڭ ئاتمايدۇ،
مەن بىلەن قېرىشقاندەك.
يۇرتۇمدىن ئايرىۋەتتى.
لاچىن سوققان توشقاندەك.

لاچىن سوققان توشقانىڭ،
جاڭگالدا ئۇۋاسى بار.
-مەن غېرىپ مۇساپىرنىڭ،
بۇ يۇرتتا نېمەسى بار.

ئۇششاق بالىلار ئويناپدۇ،
تال - چۈۋەكنى ئات ئېتىپ.
مۇساپىرلار يىغلايدۇ،
ئۆز يۇرتىنى يان ئېتىپ»

دېمەك، لوپ، تېكەنلىكتە ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ قالغان ئەجداتلىرىمىز ئەينى زامانداكى رىيالىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەنە شۇنداق قوشاقلارنى توقۇپ، ئۇنى ناخشا بىلەن ئېيتىپ ئۆز ھەسرەتلىرىنى، نادامەتلىك كۈنلىرىنى نامايەن قىلغان. ئۇلاردىكى «ئايلا» (ئاچا)، «ئېچىلمەم» (قوشمەقمەم)، بۇلاق (باشقا)، «تاغ ساياڭ» (تاغ تەرەپكە)، «ئىلەنمەك» (ئىلە شىمەك)، «ئېسەركەپ» (سېغىنىپ)، «چىنەپ» (چەنلەپ، ئۇدۇللاپ) ... دېگەن دېئالېكتىكلار ھازىرمۇ بىزنىڭ خەلقىمىز ئىچىدە ئىستېمال قىلىنىپ كەلمەكتە.

1754 - يىلى ئامۇرسانا چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەل بولۇ-
ماندىن كېيىن، خەلقنىڭ بىرقانچە يىللىق سەرسان - سەر-
گەردانلىق تۇرمۇشىغا خاتىمە بېرىلدى.

ھەر تەرەپكە چېقىپ كەتكەنلەر، كۆچۈپ كەتكەنلەر
بىر - بىرلەپ ئۆز يۇرت، ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىشكە
باشلىدى، بۇ چاغدا، تاشلىنىپ كەتكەن مۇنبەت ئېتىزلىقلار،
تەبىئىي ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە ئادەم ئايىاق باسقىلى
بولمايدىغان دەرىجىدىكى جاڭگاللىق، سازلىقلارغا
ئۆزگىرىپ بۇ يەردە تۇرلۇك ياۋايى ھايۋانلار،
يىرتقۇچ ھايۋانلار، توپ - توپ يۈرۈيدىغان
بىر خىلۋەت ماكانغا ئايلانغان ئىدى (بۇ يەردىكى
يىرتقۇچ ھايۋانلار يېقىنقى زامانلارغىچە نەسلىنى قورۇت-
مىغان ئىدى). جاڭگال ئىچىگە كىرىشكە جۈرئەت قىلال-
مىغان خەلق، توخسۇننىڭ قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى
ۋە غەربىي شىمالى تەرەپلىرىگە كېلىپ ماكانلاشتى.

ئۇلار شۇ ئەتراپلاردىكى تەبىئىي بۇلاق سۇلىرىنى
بىر يەرگە يىغىپ، يەرئېچىپ تېرىپ، باشقىدىن ئېگىلىك
تىكلەش ئىشىغا كىرىشتى، بۇيەر قار سۇ دەپ ئاتالدى.

1757 - يىلىغا كەلگەندە (چەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى)،
چىڭ ھۆكۈمىتى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ مۇداپىئەدە تۇرىدىغان
قوشۇنلىرىدىن بىر بۆلۈكنى توخسۇندا تۇرغۇزدى، ئۇلار
توخسۇننىڭ جەنۇبى قىسمىدىكى تۇزلەڭلىككە چېدىر
تىكىپ، ئورۇنلاشتى. 6550 مو ئەتراپىدا يەر ئېچىپ،
«توخسۇن ئېقىنى» سۇيىنى، شۇ تېرىلغۇلارغا باشلاپ، دېھقان
چىلىق قىلىشقا كىرىشتى، بۇيەرنى چىڭ ھۆكۈمىتى «گۈڭ
شاڭ» (ھۆكۈمەت يېزىسى) دەپ ئاتىدى. بۇ يەر بىر تەرەپ-

تىن مۇداپىئە لىنىيىسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزۇق -
تۇلۇك زاپاسلىقىنى تەييارلاش بازىسى بولغانىدى. چۈنكى،
بۇ مەزگىللەردە، جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتە بۇرھانىددىن،
خوجاجاھان خوجىلار باش كۆتۈرگەن چاغلار بولۇپ، ئۇلار
شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىشنىڭ كويىدا بولۇۋاتاتتى. شۇڭا،
ھەرتەرەپتىن پۇختا تەييارلىق كۆرۈشنى پىلانلىغان چىڭ
ھۆكۈمىتى، بۇ «گوگشاڭ» دا 40 چوڭ ئىسكىلات سالدى،
بۇنى «40 ساڭ» دەپ ئاتىدى. ئەسكەرلەر ئېھتىياجىدىن
ئاشقان ئاشلىق ۋە ئوت - ساماننى بۇ يەرگە توپلاپ،
كېيىنكى ئۇرۇشلارنىڭ تەييارلىقىنى قىلدى.

بۇچاغدا يۇرت ئىچى (تۇرپان ۋادىسى) ئەمىن تاپقان
لىقتىن، ھەرىيەر - ھەرىيەردىن قايتىپ كېلىۋاتقان
ئاھالىمۇ كۆپەيدى، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۆز ئېھتىيا-
جىدىن ئاشقان ئۆستەڭ سۇيىدىن بىرئېرىق سۇنى ئاجرىتىپ،
بۇ ئولتۇراق دېھقانلارنىڭ دېھقانچىلىق قىلىپ، تۇرمۇش
كۆچۈرۈشىگە ئاجرىتىپ بەردى. دېھقانلارغا ئاجرىتىپ
بەرگەن ئېرىق، ھازىرقى توخسۇن بازىرىنى ئوتتۇرىدىن
ئىككىگە بۆلۈپ ئۆتىدىغان ئېرىقنىڭ ئۆزى بولۇپ، بۇئېرىق-
نى بويلاپ ئېتىزلىقلار، يېڭى - يېڭى مەھەللىلەر، باغلار،
بوستانلىقلار ۋۇجۇدقا كېلىشكە باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن
دېھقانلار ئاچقان يەرلەر 11150 مودىن ئېشىپ كەتتى. ھۆكۈ-
مەت بۇ رايونىنىڭ ئومۇم ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان
ھەرخىل بەگلەرنى بەلگىلىدى، بۇرونقى بەگلىك، نەسەپ-
لىك تۇزۇمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتتى.

بارلىق بەگلەر بۇ يەردە تۇرىدىغان ھەربىي ئەمەلدار-
لارغا بويسۇنۇشى شەرت دەپ بەلگىلىدى، لېكىن، بۇمانا

جۇ ئەسكەرامرى ئىشلەپچىقىرىشنى خالىمىدى، ئۇزۇن ئۆتمەي كۈندىن - كۈنگە چىرىكلىشپ، بىكار تەلەپلىككە ئۆگىنىپ قالدى.

مەدەنىيەت، تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تىنچلىق - ئەمنىلىك ئەسلىگە كېلىپ، قويۇق مەھەللىلەردە هايات كۆچۈرۈۋاتقان خەلقنى ئاستا - ئاستا ئۆز تۇرمۇش يولىغا سالدى، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم مۇراسىملىرى، باغ باراۋەتلىرى، مەشرەپلەر، چىلىشىش ۋە ئوغلاق تارتىشىش قاتارلىق پالانىيەتلەر بۇرۇنقىدەكلا ئەكسىگە كېلىشكە باشلىدى.

ئىلگىرى توي قىلغاندا ناغرا - سۇناي چېلىپ، يۇرتقا ئۇچ كۈن داستىخان سالىدىغان، ئوغلاق تارتىدىغان، شاراپ ئىچىپ مەشرەپ ئويناىدىغان ئىشلار بولاتتى، مەشرەپ ئويۇنىغا تەكلىپ قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق بولاتتى؛ ئېگىزلىكى 10 مېتردىن ئېگىز بىر خادا ياسىلاتتى، ئۇنىڭ ئۇچىغا قىزىل رەخت چىگىلىپ كۆزگە كۆرىنەرلىك جايغا بېكىتىلەتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشارەتنى كۆرگەن يىراق - يېقىندىكى كىشىلەر ئەر - ئايال بولۇپ، ئاتلىق، ئېشەكلىك ۋە پىيادە بۇيەرگە كېلىشكە باشلايتتى، ئۇلار ئۆيلىرىدە ئىشلىگەن شاراپلىرىنى قاپاقلارغا قاچىلاپ ئالغاچ كېلىپ، سورۇنغا تەقدىم قىلاتتى، مەشرەپ باشلىنىشتىن بۇرۇن «چۈنچۇن سالىۋات» ئېيتىلاتتى، قىزىقچىلىق قىلىشاتتى. بىرەر نەرسىنى دورايدىغانلار، ھەجۋى قىلىدىغانلار مەيدانغا چىقىپ، ئۆز كارا-

مەتلىرىنى كۆرسىتىشەتتى. شۇنىڭ بىلەن ساھىبخان يىغىلغان شاراپلارنى قاچىلارغا تەڭشەپ، مەشرەپ ئەھلىگە تەقدىم قىلاتتى. ساھىبخان، «گۈل تەۋرىسۇن!»، دېگەن بۇيرۇقنى چۈشۈرۈش بىلەن داپەندە هاپىزلار غىجەك، ساتار، تامبۇر چېلىپ، مۇقام توۋلاپ، نەغمە قىلىشقا باشلايتتى، كۆپچىلىك ئەر - ئايال بولۇپ مەشرەپ ئورۇنىغا چۈشۈپ كېتەتتى.

توخسۇن خەلقى ئىچىدە هازىرغىچە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان «دەرد - داغ» مۇقامى ئەنە شوندىق سورونلارنىڭ مەھسۇلىدۇر.

«دەرد - داغ» مۇقامى ئۇزاق يىللار داۋامىدا مەشرەپ، توي - تۆكۈنلەردە ئېيتىلىپ، مۇكەممەل بىر سىستېمىغا ئايلاندى. توخسۇن خەلقى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن دەرد - ئەلەملىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بۇ بىرىۋرۇش هەسرەتلىك - پىغانلىق ناخشىنى ئېيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەركىن - ئازادلىقىغا، ھۆرلۈككە، چىن مۇھەببەتكە بولغان ئارزۇ - ئۇمىدلىرىنى ئەكىس ئەتتۈردى، جاھالەتلىك قارا كۈنلەرگە نەپرىتىنى ياغدۇردى.

خەلقنىڭ هەسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ بىر قاتار ناخشىلار تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان بىرگەۋدە «دەرد - داغ» مۇقامىغا ئايلاندى.

«دەرد - داغ» مۇقامى بىر مۇقەددىمە، 18 روشەن ئاهاڭ، 119 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان بىر چوڭ نەغمە قەسىدىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، 9 چېكىت، يالاڭ دۇم، جولا، چۈشۈرگە، قوش دۇم لەرگە بۆلىنىدۇ. مۇقام مۇقەددىمىسىنى ساتا ياكى داپ بىلەن مۇقام ئۇستازى

ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن، قالغان شېرىكلىرى قوللىرى
دىكى داپلىرىنى رېتىم بىلەن ئۇرۇپ، مۇقام قائىدىسى
بويىچە رېتى بىلەن باشتىن ئاخىرغىچە بىر - بىراقى
ئاھاڭلارنى ئورۇنلاپ، ئىزچىل هالدا مۇقامنى ئاخىرلاش
تۇرىدۇ.

مۇقام تۇلغۇچى ئۇستاز ئاخىرىدا مۇقامنىڭ ئايىاق
خاتىمىسىنى ئورۇنلاپ تاماملايدۇ، سورۇندىكىلەر بولسا،
ئورۇنلىنىۋاتقان ناخشىلارنىڭ ئەۋجىگە قاراپ ئەر - ئايال
ئۈسسۈلغا چۈشىدۇ، مەشرەپ قىزغىن كەيپىياتقا چۆمىدۇ...

1 - مۇقام مۇقەددىمىسى: (مۇقام ئۇستازى ئورۇنلايدۇ)
1-ئاھاڭ.

2 - توققۇز چېكىتلىك ئاھاڭ، 6 ئاھاڭ
3 - جۇلا - 4 ئاھاڭ
4 - يالاڭ دۇم - 1 ئاھاڭ
5 - چۈشۈرگە - 3 ئاھاڭ
6 - قوش دۇم - 4 ئاھاڭ

مۇقام مۇقەددىمىسى:

ئۆزۈمنىڭ شەھىرىدىن كەتسەم، مېنى يوقلارکىشىم بارمۇ؟
غېرىپلىق شەھىرىدە ئۆلسەم، ماڭايىغلار كىشىم بارمۇ؟
مۇھەببەت شەربىتىدىن ئىچتىم، قازاندەك قايىنىپ تاشتىم.
بۇپانى دۇنيادىن كەچتىم، مېنى يوقلارکىشىم بارمۇ؟
چۈشۈپتۇر باشىمە سوۋدا، روموزى ① ئىشقىدىن غەۋغا.
ئۆزىگە ئەيلىدى شەيدا، مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟
تۇرارغا تاقىتىم يوقتۇر، يۈرەرگە هالىتىم يوقتۇر.
يۈرەكتە ئىشقى ئوتى كۆيۈتۈر، مېنى يوقلارکىشىم بارمۇ؟

① - روموزى - ئالامەت — بەلگە

بۇ مىسكىن زارى مەشرەپنىڭ، كىشى هالىنى بىلمەيدۇ.
بۇ يەردىن باش ئېلىپ كەتسەم، مېنى يوقلار كىشىم بارمۇ؟

«شاھ مەشرەپ»

هەرقانداق سورۇنغا كېلىشتە، ئەرلەر يەڭلىرى ۋە
ياقىلىرىغا گۈل كەشتىلەنگەن هەرخىل كىيىملەر بىلەن قونۇ
چىغا چىرايلىق گۈل كەشتىلەنگەن پايپاق كىيىشەتتى،
بۇ پايپاقلارنىڭ قونجى ئۆتۈكلەرنىڭ قونجىدىن روشەن
كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بەللىرىگە چىرايلىق كەشتىلەنگەن چاسا ياغلىقلارنى
چېگىشەتتى، ئايالار بولسا ياقا - پەشلىرىگە، يەڭ ۋە
كۆكرەكلىرىگە گۈل كەشتىلەنگەن ئۇزۇن پەشمەت، ئىچىگە
سېپتا كەنجازا، پوشقاقلىرىغا هەرخىل چىرايلىق گۈللەر
كەشتىلەنگەن تامبال كېيەتتى. چاچلىرىنى ئوششاق ئۆرۈپ،
كۈمۈشتىن ياسالغان قوڭغۇراقلىق چاتقۇشلار ئاساتتى.
قۇلاقلىرىغا ئالتۇن هالقا ئېسىپ، هەرخىل گۈللەرنى
قىسىپ، بېشىغا ئالتۇن قاداق قادالغان پۆپۈكلۈك زەر يىپ
بىلەن تىكىلگەن ياكى ئالتۇن قاداق، هەرخىل سەدەپ -
مەرۋايىت زىننەتلىرى قادالغان دوپپىلارنى كىيىپ، بۇ سو-
رۇنغا كېلىشەتتى. مەشرەپ داۋامىدا كىم - كىمنى خالىسا،
قولىدىكى گۈلنى ياكى قىزىل شەلپەردىن قىلىنغان پوتىلار-
نى (تۇم ئۆرۈلگەن) شۇ كىشىگە تەقدىم قىلاتتى، مەيدانغا
تەكلىپ قىلىنغۇچى مەشرەپ قائىدىسى بويىچە پۈتىنى ئالال
مىسا، قايتا ئايلىنىپ ئويناياتتى. تاماشىبىنلار بۇ تاماشىدىن
هوزۇرلىنىپ كۈلىشەتتى، قاچانكى قائىدە بويىچە پۈتىنى
ئالالىسا ئاندىن هېساب بولاتتى.

بۇنداق ئەنئەنىۋى ئويۇن شەكلى كىشىلەرنى هەرخىل غەم

ئەندىشىلەردىن خالى قىلىپ، كۆڭۈللىرىنى كۆتۈرەتتى، ھوزۇر بېغىشلايتتى، شۇڭلاشقا بۇنداق سورۇن پات - پات بولۇپ تۇراتتى.

چېلىش: بۇ بىر خىل ئاممىۋى تەنتەربىيە شەكلىنى ئالغان كۈچ سىنىشىش بولۇپ، بۇنداق پائالىيەت تولارلىق ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈن، باغ - باراۋەتتى، ياكى مول - ھوسۇل تويى بولغان چاغلاردا ئېلىپ بېرىلاتتى.

ئالدى بىلەن مەيدانغا چوشۇپ چېلىشىدىغانلار كۆپچىلىك ئىچىدىن كۆرسىتىلىدۇ، مەيدانغا چوشكەن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بەل، پۇتلىرىغا (پۇتىغا) پۇتا - ياغلىق چىگىلىدۇ، ھەرئىككى تەرەپ ئۆز ئارا تۇتۇشۇپ، «ھەمۇ - ھە» دېگەندىن كېيىنلا ئاندىن كۈچ سىنىشىدۇ. مەيدانغا چېلىشقانلار ئارقا - ئارقىدىن ئوچ قېتىم قارشى تەرەپنى يېڭەلىسە، بۇلار «بۇككە» ھېسابلىناتتى.

ئەڭ ئاخىرقى مەيدانغىچە بەرداشلىق بېرەلىگەن كىشى، شۇ مەيدانىنىڭ بۇككىسى ھېسابلىناتتى، شۇچاغدا ئالدىنئالا مۆڭگۈزىگە قىزىل شەلپەر چىگىلگەن كالا بېشى شۇكىشىگە تەقدىم قىلىناتتى.

خەلق ئىچىدىكى چېلىشچى بۇككىلەر ئەنە شۇنداق تالالىناتتى، 2 - قېتىملىق چېلىش بولغىچە ئۇ، خەلقنىڭ يەخشى «بۇككىسى» بولۇپ قالاتتى. خەلق ئۆز بۇككىلىرىنى رەخت - پۇل قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن مۇكاپاتلايتتى، بىرنەچچە ئادەم ئۇنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ ئاسمانغا ئاتاتتى، كۆتۈرگەن پېتى قىقاس چۇقان ئىچىدە ئۆز مەھەللىلىرىگە ئېلىپ كېتىشەتتى، بۇنداق ئەھۋال باشقىلارنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرەتتى، ئۆز كۈشەندىسىنىڭ ھەسەتخورلىقىنى تېخىمۇ

ئاشۇراتتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، ئىككىنچى قېتىملىق «يېغىشتا» ئۈستۈنلۈكنى ئېلىشقا تىرىشاتتى، بۇنداق تىركىشىش ئۇزۇن زامانلارغىچە داۋام ئېتەتتى....

چېلىشنى خەلق «يېغىش» دەپ ئاتىشىدۇ، بۇنداق مەدەنىي پائالىيەتلەر ئۇزاق يىللىق كۈرەشلەر داۋامىدا قولغا كەلگەن. ئىسلام دىنى تۇرپان رايونىغا كىچىكىرەك كىرگەچكە، ھەرخىل ئىجتىمائىي، سىياسىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن، خەلقىمىز ئىچىدىكى ئىسلام دىنىغا يات بولغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەر تېخىچە داۋام ئەتمەكتە؛ ئەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئالمىنىڭ پۈرىقىنى سىڭدۈرگەن «لەمجەن» تاماكىسىنى غاجىرا بىلەن چېكىشەتتى، مېھمانغا ئاتاپ مال ئۆلتۈرگەندە، ئالدى بىلەن مېھمان ھۆرمىتى ئۈچۈن پىشۇرۇلغان قانىنى، ئاندىن گۆشىنى كەلتۈرەتتى، شۇنداقلا ئۆزلىرى ئارپا، قوناق ۋە ئۇزۇمدىن ئېچىتىپ ھاراق ياساپ ئىستېمال قىلاتتى، سورۇنلاردا - بەزمىلەردە ئىچىشەتتى. بۇنداق تۇرمۇش ئادەتلىرى تاكى توخسۇندا قازىلىق تۈزۈم يولغا قويۇلۇپ، مولا ۋە مەدرىسلەر ئۇمۇملاشقانغا قەدەر داۋام ئەتتى.

ئىسلام دىنى بۇددا دىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەچكە، ئۇنىڭ ئۆز ئەقىدىسىگە يات مەدەنىيەتنى يەكلەش كۈچى رەھىمسىز بولدى. ئاستا - ئاستا ئۆز تەسىرىنى كۈچەيتىۋاتقان ئىسلام دىنى، خەلقىمىز ئۇزاق يىللار داۋامىدا ياراتقان مەدەنىي - مىراسلارنى، يادىكارلىقلارنى بۇزۇپ تاشلىدى، ۋەيران قىلدى، يوقىتىلدى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئىسلام ئەقىدىلىرى ئەھكاملىرى، شەرىئەت، ئىسلام ئۆرپى - ئادىتى ۋە ئىسلام ئۇمۇم ئەخلاقى ئىگىلىدى. ئىسلامىيەت پاكلىقىنى قوغدايدىغان

قازىلار، مۇپتىلار ۋە رەئىسلەر تۇرغۇزۇپ، خەلقنى ئىسلام-غا دەۋەت قىلىشتىن باشقا ھېچقانداق مەدەنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا يول قويمايتتى.

ئاشكارا - ئاممىۋى سورۇن تۈزەپ ئويىنىلىدىغان مەشرەپلەر، يوشۇرۇن ھوجرا مەشرەپلىرىگە ئايلاندى، شاراپ ياساپ ئىچىش چەكلەندى، تاماكا چېكىشنىڭ ئورنىغا ناس چېكىش يولغا قويۇلدى.

قان يېيىش ئىسلام دىنىغا زىت ئىش بولغاچقا كەسكىن چەكلىنىپ، خەلق ئارىسىدىن سقىپ چىقىرىلدى، رەئىسلەر ئىسلام دىنىنىڭ جازا قورالى بولغان (ئىچىگە قوم قاچىلانغان چەمدىن راسلانغان تاسماسىمان پالاق) دەررىلەرنى قوللىرىدىن چۈشۈرمەي مەيلى كۈندۈز، مەيلى كېچە بولسۇن خالىغان ۋاقتىدا ھەرقانداق ئۆيگە باستۇرۇپ كىرىپ، كىشىلەرنى نازارەت قىلاتتى، تەرتىپنى بۇزغانلارنى دەررىلەر بىلەن ئۇرۇپ جازالايتتى، قىلغان ئىشىغا تۆۋە قىلدۇراتتى.

ئەر - ئايال، قېرى - ياش ۋە بالىلارمۇ رەئىسنىڭ بۇيرۇقىغا شەرتسىز ئىتائەت قىلىپ، ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بويىچە ئىش قىلاتتى، ۋاقتى - ۋاقتىدا بەش ۋاقىت نامازنى ئۆتەتتى. ئۆشرە - زاكات بېرىش، ئاتا - ئانىلار ئۆز بالىلىرىنى موللىلاردا ئوقۇشقا ئەۋەتىشى، قىسقىسى پۈتۈن پائالىيىتىنى ئىسلام دىنى قائىدىسىگە بويسۇندۇرۇشى كېرەك ئىدى.

دېمەك، بۇنداق دىنى ئاسارەت ئىچىگە چۆكۈۋاتقان خەلق ئاستا - ئاستا ئۆز ئەسلىنى ئۇنتۇپ ئىسلامغا يۆزلىنىپ، ئىسلام دىنىنى ئۆز ھاياتلىرىنىڭ ھامىسىغا ئايلان-

دۇرۇشقا يۈزلەندى. خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەتكەن زىبۇ - زىننەت، ياسىنىش، مەشرەپ ئويناش، شاراپ ئىچىپ، كۆڭۈللىرىنى ئاۋۇندۇرىدىغان، ھايۋان قېنى بىلەن مېھمانىنى ئەزىزلەيدىغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەر سىقىپ چىقىرىلدى. ئايالىلار ئۆيدىن تالاغا چىقمايدىغان «مەستۇرە-لەر» گە ئايلاندى، قىزلار تېگىدىغان يىگىتلىرىنىڭ يۈزلىرىنى كۆرمەيدىغان، ئاتا - ئانىنىڭ رايى بويىچە تۆي - بولىدىغان ئەھۋال جەمئىيەتتىن چوڭقۇر ئورۇن ئىگىلىدى.

دىنى ئەقىدىلەرنىڭ خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ قېلىشى ۋە ئۆرپ - ئادەت سۈپىتىدە سىڭىپ كېتىشى

خەلقىمىز تارىختىن بۇيان ئۆز ھاياتىدا ئىسلام دىنىدىن باشقاشامان دىنى، مانى دىنى، زەردۇش دىنى ۋە بۇددا دىنى قاتارلىق بىرقانچە دىنلارنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇ دىنلارنىڭ ئەقىدىسىگە ئىشىنىپ، ئۇزاق تارىخى جەريانىنى ئۆز باشلىرىدىن كەچۈرگەن ئىدى.

ئاخىرقى ھېسابتا ئىسلام دىنى 1267 - يىلى شىنجاڭغا كىردى، تۇرپان ئويمانلىقىغا بولسا 1420 - يىللىرى ئەتراپىدا ئومۇملىققا ئىگە بولۇپ، ئۆز ئۈستۈنلۈكىنى ئەدىرىجىسى تېكىلەپ، ئۆز ئەقىدىسىگە يات بولغان دىنلارنىڭ قالدۇق ئىللەتلىرىنى سقىپ چىقىرىشقا باشلىدى. لېكىن، كۆرۈلگەن تەدبىرلەر شۇنچە كەسكىن بولىشىغا قارىماي، خەلق ئىچىدە ئۇزاق جەريانلاردىن بۇيان ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن بەزى يات دىنى ئەقىدە ۋە خۇراپاتلىقلار يوشۇرۇن ھەم ئاشكارا ھالدا ساقلىنىپ قېلىۋەردى.

خەلق ئارىسىدا بىرجايغا توپلۇشۇپ تىلەك تىلەش، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى بىلدۈرۈش، ئۆزىنگە زىيان يەتكۈزگەنلەرنى قاغاش، كېسەللەرگە تۈغ تىكىپ ئايلاندۇرۇپ پىرە ئويناش، تۇمار ئېسىش، پۈرۈچ - قونچاقلارغا دەم سېلىش، ئەپسۇن ئوقۇش، قەۋرىگاھلىقلارغا چىراق يېقىش، ياغ پۈرۈتۈش، جىن ئالۋاستىلارغا كۆچۈرۈش، قاغاش، ئۇلۇك ئېشى تەييارلاپ ئاچا يولدىن قەۋرىگاھلىقلارغا قويۇپ قويۇش، ئەرۋاھ يوقلاش، قان قىلىش، كېسەللەرنى يەتتە ئۆيدىن يەتتە خىل پۈرۈچ يىغىپ ئۈچۈغداش، بالىلارنىڭ تىلىنى كېسىش (سۆزلىيەلمىگەنلەرنىڭ تىلىنى - چىقىرىش ئۈچۈن يەتتە خىل پۈرۈچنى ئاغزىغا ئۇدۇلاپ كېسىش)، بىمارلارنى ئوت بىلەن ئۈچۈغداش، قىزكۆچۈرگەندە ئوت ئۈستىدىن ئاتلىتىش (قىز چۈشكەن هارۋا، مەپىلەرنى ئوتتىن ئۆتكۈزۈش)، قوغ چىشلەپ كېسەل ئادەملەرگە پۈركۈپ هەيۋە قىلىش، هاياتلىقنىڭ مەقسىتى هەممىدىن خالاس بولۇش، پۈتۈنلەي يوقلۇققا ئېرىشىش، سۈكۈتكە چۆمگەن دائىرىگە يېتىشنى ئارزۇ قىلىش دېگەنگە ئوخشاش خىلمۇ - خىل دىنى خۇراپاتلىقلار كىشىلەرنىڭ هاياتىغا سىڭىپ كەتكەچكە تاكى هازىرغىچە داۋام ئېتىپ كەلمەكتە.

گەرچە ئىسلام ئەقىدىلىرى، شۇنچە ئۈستۈن هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان بولسىمۇ، بۇرۇن خەلق ئارىسىدىكى باشقا دىنلاردىن قالغان يۇقىرىقى ئىللەتلەرنى تازىلاپ تۈگىتەلمىدى. بۇ ئىللەتلەر بەلكى سېرىق يۈگەيگە ئوخشاش ئىسلام ئەقىدىلىرىگە چىرمىشىپ، ئۇزۇن مۇددەت ساقلىنىپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى ۋە بولۇپ كەلمەكتە.

1750 - يىللار ئەتراپىدا چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى كۆز ئالدىدا يۈز بېرىۋاتقان خەلقئارالىق ۋەقەلەر ۋە ئىچكى مالىمانچىلىقلار تۈپەيلى، «كۇۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدار چېرىكلەرگە بونىگدىن كېيىن كولىياڭ (يەنى تەمىنات) ئەۋەتىلمەيمەن، نەچچە يىللاردىن بېرى خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ بېرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ كۇۋەيدىكى مەنسەپدار چېرىكلەرنى باقتىم، ئەمما خەزىنىگە هېچ قانداق مەنپەئەت پايدا يەتمىدى، كۇۋەينى تاشلاپ قايتىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈردى. ئەمما بۇ تەرەپتىكى مانجۇلارنىڭ چوڭ جاڭجۈنى، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭى بولغان قۇمۇل ۋاڭى ئەهمەت ۋاڭ بىلەن باشقا هەر دەرىجىلىك كاتتا مەنسەپدارلار مەسلىهەت قىلىشىپ، خانغا تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ يوللىدى: «بۇتەرەپتىكى شەهەرلەرگە ئۇلۇق خانىنىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسمۇ كان تېپىپ، ئۆزكۆچمىز بىلەن ئالتۇن - كۈمۈش، مىس كولاپ چېرىكلەرنى باقمىز، بىز ئاتا - بوۋا ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۆلىتىنى كۆرگەن؛ يارلىققا ئەمەل قىلىپ، كۇۋەينى تاشلاپ كەتسەك ئۇلۇغ خاقان چىنىڭ شەنىگە ئوبدان بولماسمىكى؟!»

خاقان بۇ مەكتۇپنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، كان ئېچىپ ئۆز - ئۆزىنى تەمىن ئېتىشكە تەستىق سالدى، لېكىن «ئۆزۈڭلەركان تېپىپ چېرىكلەرنى بېقىڭلار» دېگەن يارلىقنىمۇ ئەۋەتتى.

شۇنىڭ بىلەن شەهەردىكى مەنسەپدارلار تاغمۇ -

تاغ، دەشتمۇ - دەشت كان ئىزدەپ، پۇقرالارنى ھاشا قىلىپ ئېلىپ بېرىپ تاغ باغرىلىرىنى چاشقان تەشكەنىدەك ئۆتمەتۆشۈك قىلىۋەتتى. ئەمما كان تاپالمىدى، تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبرى - جاپا بولۇپ كەتتى، ئىشلىگەنلەرگە ھەق بەرمىدى، شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ مۇشۇنداق ئالۋان - ياساق كۆپەيدى، تىنچلىق ۋە ئارامليق يوقالدى. يولى بارلار مانجۇلارغا، بەگلەرگە پارە بېرىپ بۇ ھاشالاردىن قۇتۇلسا، پۇلى يوقلار يەرلىرىنى سېتىپ، ئۆي - ۋاق، سەرەمجانلىرىنى گۆرۈگەشلەرگە گۆرۈگە قويۇپ پەريادچىكىشكە باشلىدى، شۇ قاتاردا ھەممە يەرنى خاراپلىق، بىچارىلىق، مىسكىنلىك كۆرۈنۈشلىرى قاپلاپ كەتتى، تۇرمۇش يولىدىن مەھرۇم بولغان ئادەملەر ھەرتەرەپكە مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كېتىشتى.

1759 - يىلغا كەلگەندە، چىڭ خاندانلىقى سودا تىجارەت باج بىلەن مائاش تارقىتىپ، مالىيە ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن كوۋەيدە مىس پۇل چىقاردى بۇنىڭ ئۈچۈن ئازبولمىغان مىس لازىم بولغاچقا، مىس بار جايلاردىن كان ئېچىپ، مىس ئېرىتىش ئىشىنى يولغا قويدى.

1761 - يىلى ئەتراپىدا توخسۇنغىمۇ مىس ئالۇنىنى چۈشتى، بۇچاغدا توخسۇندىن بىرقانچە يۈز ئادەم ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ قول ئاستىدا توخسۇننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئۇمۇرغولنىڭ بېشىغا ھايداپ بېرىلىپ، مىس كانىدىن رودا قېزىپ، مىس ئېرىتىش بىلەن شۇغۇللاندى.

- ئاچ - يالىڭاچ، جاپالىق تۇرمۇش كىشىلەرنى خاراب قىلدى، توخسۇن خەلقى جۇڭغارلارنىڭ زوراۋانلىقى

ۋە دەپسەندە قىلىشىدىن قۇتۇلغانىدەك قىلغان بىلەنمۇ، ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ ئورنىنى مانجۇلارنىڭ دەھشەتلىك ئالۋان - ياساقلىرى ئىگىلىدى. خەلق بۇئالۋان ياساقتىن بىزار بولغاچقا، ھۆكۈمدارلارغا بولغان نارازلىقى كۈچەيىپ، ئىش ئورۇنلىرىدىن دائىم قېچىپ كېتىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزاق زامانلاردىن داۋاملىشىپ كەلگەن فېئودالليق تۈزۈم ۋە تەرتىپلەر ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغاچقا، خەلقتە پۈتمەس - تۈگىمەس بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرمەكتە ئىدى. ئۇنى ئاز دەپ ھەربىي مەمۇرىلار كۈندىن - كۈنگە چىرىكلىشىپ، خەلقنىڭ بوينىغا مىنىپ، ئۆزلىرىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن خوتۇن - قىزلارنى بۇلاپ كېتەتتى، يەرلىك غالچى كۈچلەر مانجۇلارغا خۇشامەتكۆيلۈق بىلەن قۇيرۇق شىپاڭلىتىپ، شۇلارنىڭ ھامىلىقىدا شەخسىيەتچىلىك، مۇتە ئەسسىپلىكتە ئۇچىغا چىقتى. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ھەرخىل باج سېلىقلار كۆپەيدى (بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇش ۋە مائاش چىقىملارنىڭ ئورنىنى تولدۇرماقتا ئىدى). شۇ ۋاقىتدا ھەرخىل دەرد زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق ئۆزلىرىنىڭ دەرد - ئىنكاسلىرىنى ئېيتىدىغان ئادىل پارتىيە، ھۆكۈمەت بولمىغاچقا، ئۆز ئارزۇ ئۇمىدلىرىنىڭ - ئىنكاسىنى مۇنداق شېئىر - قوشاقلار ئارقىلىق جاراڭلىق ناخشىلار بىلەن ئىزھار قىلاتتى:

مىسكانغا ئادەم ھەيدەيدۇ،
يۇرتقا چۈشتى ئالۋان دەپ.
كەمبەغەلنى ھەيدەيدۇ،

ئۆزى بويتاق گالۋاك دەپ.

ئاتقا مىنىپ ھەيدەيدۇ،
بىز ماڭمىز پىيادە.
قوساق ئېچىپ ھارغاندا،
بىر ئېغىز گەپ زىيادە.

تۆگىگان ئاخۇن قىچقىرىدۇ،
ئاخۇن ئېشىك پىشتى دەپ.
ئەيسا بوشقى ئۇنسايدۇ،
① بايا ئاخودا ئىچتى دەپ.

تاك سەھەردە ماڭمىز،
جىن قورغۇرمىسقا.
ئاخشىمى بولسا ياتالمايمىز،
ئۆيدىكى ئىسسىقا.

ئاخشىمى قايتمىز ئىشتىن،
قوتۇر ئىتتەك قاتىراپ.
كېچىسى ئۇخلىيالمايمىز،
قىرچىن ئوتى چاچراپ.

ئەيسا بوشقى جەز قىلىپ،
تاپقان پۇلنى ئۇتىدۇ.

① بايا ئاخو - توخسۇن دەريا سىنىڭ باش ئېقىنى

قېچىپ كەلسەك يۇرتلارغا،
قوغلاپ كېلىپ تۇتىدۇ.

يەرئىگىسى غوجام باي،
گۈرۈچ بىلەن مانتۇ يەر.
پېقىر، پۇقرا گادايىنى،
ھۇرگە بىلەن چۇسا يەر.

ئەتىيازدا يېۇندۇق،
بىندە بىلەن سوزىنى.
يېگەن تاماق ئارتىلدى،
قەرزنى قانداق ئۈزىلى.

.....

يۇقىرىقى قوشاق توخسۇن خەلقىنىڭ مىس كان ھاشىرى جەزىيانسىدىكى تارتقان ئازاپ - ئوقۇبەتلىرىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىز بۇ توغرىدا كۆپ سۆزلەپ ئولتۇرمىساقمۇ، بۇنداق ھاشانىڭ كىشىلەرنى قانداق ئاقىۋەتلەرگە گىرىپتار قىلىدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن ئايدىڭ.

1765 - يىلىغاكەلگەندە، ئۇچتۇرپاندا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنى ئالاقزادىلىككە سالدى، شۇ سەۋەبلىك ھەرقايسى جايلاردا جۈملىدىن توخسۇن ۋادىسىدا مۇداپىئەدە تۇرۇپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قوشۇننى ئاقسۇ ئۇچتۇرپانغا يۆتكەپ، قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا قاتناشتۇردى.

قوزغىلاڭ پارتلاپ ئالتە ئايدىن كېيىن قانلىق باستۇرۇلدى، بۇ يەردىن 10.000 دىن ئوشۇق ئاھالىنى ئۆي

ۋاقىدىن ئايرىپ غۇلجىغا سۈرگۈن قىلىدى. بۇ يەردىن كۆچۈرۈلگەن ئاھالىنىڭ ئورنىنى قۇمۇل، پىچان، تۇرپان - توخسۇنلاردىكى ئاھالىنى مەجبۇرى كۆچۈرۈش يولى بىلەن تولدۇرۇپ، خەلقنى چوڭ پاراكەندىچىلىككە سالدى. ئەمدىلا تىنچ ھاياتقا ئېرىشكەن تۇرپان ۋادىسىدىكى خەلقلەر دوغلار، بوشقىلارنىڭ قامچىلىرى، مانجۇ ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچلىرى ئاستىدا يۇرت - ماكانلىرىدىن ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئايرىلدى. ھازىرقى ئۈچتۇرپان رايونىدىكى «توخسۇن»، «پىچان»، «لۇكچۇن»، «تۇرپان»، «ئاستانە» مەھەللىرىدىكى كىشىلەر ئەنە شۇ نۆۋەتتە كۆچۈرۈلگەنلەردۇر.

توخسۇنغا بولسا، قۇمۇلنىڭ قارا دۆۋە دېگەن يېرىدىن 60، 70 ئۆيلۈك ئاھالىنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئىلانلىق يېزىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۈچتۇرپاندىن سوپى دورغا. دېگەن ئادەم سايىت دېھقان، شاۋدۇن دېھقان، ھاشىم دېھقان دېگەن ئۇچ ئوغۇللىرىنى بىرگە ئېلىپ توخسۇنغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشتى، چىن تۆمۇر دېگەن كىشى ئۆي ۋاقى بىلەن 500 دانە قوي، 20 دانە تۆگىسىنى بىللە ئېلىپ كېلىپ توخسۇنلىقلار بوش قالغان يېزىلىرىدا ئولتۇراقلاشتى، بۇلار بىلەن بىرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

ياقۇپ بابا دېگەن ئادەم 1774 - يىلى (ھىجرىيە 1196 - يىلى) چەنلۇكنىڭ يېز زېمىنى ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارنىڭ تەرجىمان بولۇپ ئەنىشىدىن كەلگەن ئىدى. ئۇ، توخسۇنلىقلار سۆيىگى مول، يەرلىرى مۇنبەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بۇ جايدا تۇرۇپ قېلىشنى

ئىلتىماس قىلىدۇ، يەر، زېمىن باشقۇرغۇچى بەگ ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن خالىغان يېرىدە ئولتۇرۇۋېلىشقا، ھەتتا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىمۇ بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىشە تېگىشلىك يەر - سۇ بېرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن ياقۇپ بابا ئىچكىرىگە قايتىپ بېرىپ، خوتۇن - بالىلىرىنى ۋە بىر بۆلۈك تۇغقانلىرىنى باشلاپ توخسۇنغا ئېلىپ كەلگەن. ئۇلار ھازىرقى توخسۇننىڭ شەرقى جەنۇبىدىكى «ئەنشى» مەھەللىسىدە ئولتۇراقلاشىپ قالغان، ھازىر ئۇلار يەتتىنچى ئەۋلادقا كەلگەن بولۇپ، توخسۇن تارىخىدا ئۆتكەن گوپو بوشقى، سوپى بوشقى، توختى بوشقى، سامساق جەڭگى، ھۇشۇر جەڭگى، قادىر جەڭگى، خوجا ئابدۇل دارىنلار ئەنە شۇنىڭ ئەجداتلىرىدۇر.

ئۇزاق يىللار داۋام قىلغان تارىخىي، ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ تەسىرى بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە كەسكىن تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى، خەلقىمىز ئۆز تەقدىرىنىڭ قايغۇسىدا قالدى، سەرسان - سەرگەردانلىق كۈنلەر باشلىنىپ، زوراۋانلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمى ئاستىدا ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزۈپ، قايغۇلۇق، دەككە-دۈككە ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزىدىغان مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغانىدى.

مەدرىسەلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئوقۇتۇش ئەھۋالى

بۇ جەريانىدا بىرەر يىلىم ئالغىدەك مەكتەپ

بولمىغاچقا، خەلق ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئومۇميۈزلۈك «قارا - تۇرۇك» بولۇپ، مىڭ ئادەم ئىچىدىن بىرەر ساۋادلىق ئادەمنى تېپىش تەس بولۇشتەك ئاقىۋەت شەكىللەندى. ئېلىم بېرىم ھۆججەتلىرىنى شۇ ۋاقتىنىڭ خاتىپ رەئىسلىرىدىن باشقا بىركىم يازالمايتتى، ئۇلار يازغان بۇ ھۆججەتلەرنى ئىككىنچى نۆۋەتتە باشقىلار ئەمەس ئۆزلىرىمۇ ئاران ئاڭقىرالايتتى. كېيىنچە ھەر قايسى كەنت ۋە يېزىلاردىكى مەسچىتلەر قارمىقىدا مەكتەپلەر تەشكىل قىلىندى، مەسچىت ئىمامىلىرى خەلپەت بولدى. بۇ يەردە بالىلارغا ئۇگۈنچىلىدىغىنى ئىسلام ئەقىدىسى، ئىسلام ئەھكاملىرى، ئۇششاق ئايەت، سۈرىلەر ۋە قۇرئاننى سۆزمۇ - سۆز يادلاش بولۇپ، موللىلار ئوقۇتۇۋاتقانلىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزلىرىمۇ چۈشەنمەيتتى.

ئەرەپ ئېلىپبەسى شەكلىدىكى ھەرپلەردىن پەقەت قۇرئان ئايەتلىرىنىلا تەلەپپۇز قىلالايتتى، قۇرئان خەتنى ئىگىلەپ، ئۇنى ئوقيالايدىغانلار بولسا مەدرىسىگە قوبۇل قىلىناتتى.

مەدرىستە ئوقۇيدىغان تالىپلار، «قارى»، «دامولا» بولۇپ يېتىلەتتى، «قارى» دېگىنىمىز قۇرئاننى پۈتۈن يادقا بلىدىغانلار، «دامولا» دېگەنلەر بولسا باشقىچە ئېلىم ئالاتتى، مەدرىستە ئۆتۈلىدىغان دەرسلىك كىتابلار بولسا:

1 - سەرب - ئەرەپ گرامماتىكىسىنى بىلىشنىڭ ئېپتىدائىي بىلىمى، يەنى، سۆزلەرنى تۈرگە ئايرىش، غايىپ، موخاتەپ، موتەكەللىم، ئەر - ئايالارنىڭ

سۆزلۈشۈش پەرقىنى بىلىش، ھەربىر سۆزدىن 32 خىل مەنە چىقىرىشنى بىلىش.

2 - مۇئىزە - ئەرەپ سىنتاكسىتى، يەنى تۈرگە ئايرىش، بۇنىڭ ھەممىسى 22 باب بولۇپ، 200 مىسال بىلەن ئېپادىلىنىدۇ.

3 - ئاۋامىل - ئەرەپ گرامماتىكىسىنىڭ قائىدىسىنى ئۇگىنىش، 100 ئامىل، بۇ ئامىللارنى تەرتىپكە سېلىش.

4 - ئېبراپ - ھەركەت، زىر - زەۋەر، پەشلەرنىڭ ئىشلىتىش قائىدىسىنى بىلىش.

5 - كافىيە - ئەرەپ سۆزىنىڭ كەلىمە كالامىنى بىلىش.

6 - شەرھى موللا - پۈتۈن ئەرەپ گرامماتىكىسى، تەرجىمە قائىدىسىنى چۈشەندۈرۈش.

7 - ئەلپىيە - ئەرەپ گرامماتىكىسىنى قاپىيىلەش قائىدە تەرتىپى.

8. تەلخىس - مونەزىرانى پەلسەپىسى.

شەرئى قائىدىسى:

1 - مۇقتىسەر ۋاقايە

2 - شەرھى ۋاقايە

3 - ھىدايى شەرىپ

4 - ئۇسول پىقھى

ھەدىس

1 - مۇشكات

2 - سەھى بۇخارى

3 - تورمىزى

4 نەسەئى

5 - موۋەت تائى مالىك
6 - تەپسىر
1 - جالالسن
2 - تەفسىر قازى
3 - تەفسىر ھۇسەيىن
ئەدەبىيات
1 - گۈلۈستان
2 - بوستان
3 - مەسنەۋى
4 - خوجاھافىز
5 - بەدىل
6 - مەكتۇبات

قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ بىلىملەرنى ئىگىلىگەن كىشى دامۇللا بولالايتتى، دامۇللىلار شۇ زاماننىڭ ئەڭ ئالىي بىلىم ئىگىلىرى بولۇپ، يۇرت ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ۋە مۇئەييەن ئورۇنغا ئىگە بولاتتى. بۇ ئادەملەر جەمئىيەت ئىچىدە ئېلىم - بېرىم ھۆججەتلىرى، توختامنامە قاتارلىق مەكتۇپلەرنى يېزىشتىن تاشقىرى (بۇنىڭغا يازدۇرغۇچى تەرەپ ئەلۋەتتە ھەق تۆلەيتتى) ھۆسنىخەت، كۆچۈرمىچىلىك قىلاتتى.

بەزى چاغلاردا كىلاسسىك بەدىئىي ئەدەبىيات ئۇگىنىپ، باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىش، شۇنىڭ ۋە نەسرى ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى.

1864 - يىلى، شىنجاڭدا ئۇمۇمىيۈزلۈك مانجو ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلدى، بۇ، تەيپىڭ

تىيەنگو ئىنقىلابى يولى ئىدى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇمچى، قەشقەردىكى قوزغىلاڭلارنىڭ تەسىركۈچى گەۋدىلىك بولغاچقا، قەشقەرخەلق ھاكىمىيىتى ئۇستىدە تۇرغان تۇڭگان جەن شاڭيىن بىلەن قىرغىز سىدىق بەگلەر مانجولارنىڭ ئۇۋىسى بولغان قەشقەر يېڭى شەھەرگە بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ ئالالماي، قوقان خاندانلىقىغا ئادەم ئەۋەتىپ بوزرۇك خوجا بىلەن ياقۇپ بەگنى شىنجاڭغا چىللاپ كەلدى.

1865 - يىلى، بوزرۇك خوجا بىلەن ياقۇپ بەگ قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىشىپ، يېڭى شەھەر قەلئەسىنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ياردىمى بىلەن ئارقا - ئارقىدىن يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزدى. 1867 - يىلغا كەلگەندە، ياقۇپ بەگ بوزرۇك خوجىنى ھەج قىلىشقا قىستاپ ئۇۋۇ يولغا سېلىۋەتتى - دە، ئۆزىنى يەتتە شەھەرنىڭ ئەمرى، دەپ جاكالىدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلىپ، تەڭرى تاغلىرى (تىيانشان) نىڭ جەنۇب شىمالىدىكى كۆپچىلىك جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالدى، بۇ يەرلەردە ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ فېئودالىق قانۇن تۈزۈملىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۆز قانۇن پەرمانلىرىنى ئېلان قىلدى، ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلدى.

ياقۇپبەگ ئەسكەرلىرىنىڭ توخسۇندا تۇرۇشى

بۇ يەردە ياقۇپبەگ توغرىسىدىكى ئىشلارنى بايان قىلىشنىڭ ئاساسى سەۋەبى شۇكى، ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى

ئىستېلا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، شەرقىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپان ۋە ئۈرۈمچى تەرەپلەرنى بويسۇندۇرۇش هازىرلىقىنى كۆرۈشكە باشلىدى، شۇڭلاشقا ئۇ، ئوغلى هەق قولىبەگ باشلىق 4000 ئاتلىق، 2000 پىيادە ئەسكىرىي كۈچنى توخسۇندا تۇرغۇزدى. بۇ قوشۇن توخسۇنغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ئۇچ ئورۇندا سېپىل - مۇداپىئە ئىستېهكاملىرىنى ياساشقا كىرىشتى، 1 - قەدەمدە توخسۇننىڭ شىمالىدا، 2 - قەدەمدە غەربىي شىمالىدا (لوچىڭ)، 3 - قەدەمدە بېگى شەهەر سېپىلىنى. سوقۇتۇردى. بۇ سېپىللارنى سوقۇش جەريانىدا هەر تەرەپتىن ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى بۇ يەرگە ئېپكېلىپ ئىشلەتتى. توخسۇن خەلقى هارۋىسى بارلار 10 كۈندىن 15 كۈنگىچە، هارۋىسى يوقلار بىر ئايدىن، بىرىبىرىم ئايغىچە هاشاغا تۇتۇلدى (ئورنىغا ئادەم سالالايدىغانلار تۇغقانلىرىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىگەن بولسا، ئادىمى يوقلار ئۆزلىرى ئىش ئاخىرلاشقىچە ئىشلىدى، مۇشۇ مەزگىللەردە ئاغرىپ قېلىپ ۋەزىپە ئادا قىلالمىغانلار، ئىش ئورنىدىن قاچقانلارنى تۇتۇپ قېلىپ سېپىل تېمىغا قاتتۇرۇۋەتتى)، سېپىل ئىككى ئايدا پۈتتى. ئايلانمىسى ئىككى چاقىرىم، ئېگىزلىكى 15 مېتر، قېلىنلىقى سەككىز مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ سېپىل بەدۆلەت سوقماق سېپىللەر ئىچىدىكى ئەڭ ئېگىز، ئەڭ مۇستەهكەم سېپىللاردىن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۇچ تەرەپتە قۇۋۇقى بولۇپ، شەرق - غەرب ۋە جەنۇبى تەرەپلەرگە قاراقلىق ئىدى، بۇ سېپىلنى سوقۇشتا موللاقچى هارۋىلارغا توپا قاچىلاپ، يانتو يول بويىچە سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقىلىپ تۆكىلەتتى،

هارۋىسى بولمىغان كۆچمىلىك خەلقى، ئىتتەكلىرى، تاغارلار ۋە تۇرلۇك نەرسىلەر بىلەن توپىنى ئۈسۈپ سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ تۆكەتتى. بۇنداق ئەمگەك ئىنتايىن ئېغىر بولغانلىقتىن سىرتىدا ئىش باشقۇرغۇچىلارنىڭ قامچىلىشى، كالتەكلىشى، خەلقنىڭ جېنىنى ئېلىپ يېيىدا قويىدى. شۇ قاتاردا يەنە يۇرتقا ئالۋاڭ سېلىپ، قارا تاغدىن نۇرغۇن ياماچىلارنى ئات - ئېشەكلەرگە سۆرۈتۈپ ئېپكېلىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلەتتى. يەنە نۇرغۇن قوموچ ئورغۇزۇپ، سېپىل تېمىنىڭ قېتىغا ئالدىغان چەكزىلىرىنى باغلاپ ئىشلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سېپىلنىڭ شەرق قىسمىغا ئوتتۇرا شەرق شەكىلدە بىر بازار سالدۇردى، ئۇ بازار كىچىك دۇكانلار، شىپاڭلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بازارنىڭ ئۈستى پۈتۈنلەي ئايۋانچە شەكىلدە يېپىلدى.

هەربىي مەقسەتلەر بىلەن هەر 20 چاقىرىم ئارىلىقتا بىردىن كىچىك قورغانچە تور سالدى، بۇ چاغدىكى خەلقلەر ئارىسىدا:

«سېپىلنى سوقوپتۇ يارەنلەر،
هەربۇرجىسىدا پوتەي.
ئىلگىرى ئاخىرىپلىپ قالسا،
هەيران قالسۇن تى - دوتەي»

دېگەن قوشاق تارالدى، شۇنداق قىلىپ توخسۇندا هەيۋەتلىك بىرسېپىل، سېپىل ئىچىدە ئاشلىق ئىسكىلاتى ۋە بىر بازار بىنا قىلىندى.

1867 - يىلىدىن 1870 - يىلىغىچە، توخسۇندا

هەق قولى بەگ قوماندانلىقىدا 4000 نەپەر ئاتلىق، 2000 نەپەر پىيادە ئەسكىرىي كۈچى تۇرغانلىقى سىرتىدا، نويابىردا تۇرپاندا يۈز بەرگەن قاتتىق ئاچارچىلىق دەستىدىن ھەق قولى بەگە بۇ پەردىكى قوشۇنلىقى بىر قىسمىنى توخسۇنغا يۆتكەپ كەلدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيان - بۇيانىدىن ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئەسكىرىي كۈچنىڭ ھەممىسى مانا شۇ توخسۇن قورغىنىدا قونۇپ ئۆتۈپ تۇراتتى.

يۇقىرىقىدەك ئالۋان - سەيسىلەر توخسۇن خەلقىنى خانۇەيران قىلىۋەتتى، بىرقانچە يىللىق ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئىچىدە قالغان توخسۇن خەلقىنىڭ مەدەنىي ھاياتى يەنە بىر چوڭ داۋالغۇش ئىچىدە قالغانىدى.

1871 - يىلىغا كەلگەندە، ياقۇببەگ ھاكىمىيىتى تۇرپانىدىن مەخسۇت ئاخۇنۇمنى توخسۇنغا قازى قىلىپ يۆتكەپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن توخسۇن خەلقىنىڭ ئىسلام - ئىبرىيان ئىشلىرىغا يېڭى بىر ئىز سېلىنىدى. مەخسۇت ئاخۇن خەلقنى ھەربىر كەنتلەندۈرۈپ، قاراسۇغا بىر مەدرىس سالدۇردى، مەدرىسىدە مەتگولى مۇللا، ئۇزون ئەغىلەم (ئەسلى ئىسمى توختى)، يۈسۈپ ھاجى ئاخۇن، ئەنەس مۇپتى قاتارلىق كىشىلەر ئۇقۇپ بىلىم ئالدى...

شۇنىڭدىن كېيىن بۇمەدرىس توخسۇن تارىخىدا بىرىنچى مەرتىبەت ئۇچىقى بولۇپ قالغانىدى. 1875 - يىلى توتەي كونا بازاردا ئەنەس مۇپتى ئاخۇنۇمنىڭ يېتەكچىلىكىدە بىرمەدرىس قۇرۇلدى، ئەنەس ئاخۇن ئۆزى مۇدەرىس بولۇپ، ئۇنىڭ قولىدا قومۇر قازى، ئىبراھىم دامۇللا، مايىت مۇپتى، ھەمدۇل مۇپتى ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر ئوقىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن

تۆمۈرقازى ئاخۇنۇم مۇشۇ مەدرىستىن بۇخاراغا ئوقۇشقا بېرىپ ئوقۇپ كەلدى.

1877 - يىلىغا كەلگەندە، ئىلانلىق بوستان مەدرىسى ئاددىي بىر گۈمبەزنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلدى، بۇمەدرىسكە توختى قازى مۇدەرىسلىك قىلدى، بۇيەردە زايىت قازى، شايتىپ مۇللا، پازىل ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر تەربىيە ئالدى. كېيىن مۇھەممەت ھاجى ئاخۇنۇم، خېۋىرھاجى دامۇللام (مەشھۇر دىنى زات)، روزى نىياز خەلپەت، نىياز ھاجى، تۇردى ھاجى قاتارلىق كىشىلەر تەربىيە ئالدى.

1878 - يىلىغا كەلگەندە بازار مەدرىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا ئوزون ئەئلەم، يۈسۈپ ھاجى ئاخۇن، مەسۇم ئەئلەم قاتارلىق كىشىلەر مۇدەرىس بولدى، بۇ مەدرىستە گاجىت دامۇللا، مويدىن ھاجى دامۇللا، ھەزبۇللا ھاجى، گايىت ھاجى، ھامۇت دامۇللا، ئابلىمىت قارھاجى قاتارلىق كىشىلەر ئوقۇپ يېتىشىپ چىقتى.

1880 - يىلىغا كەلگەندە داتقان شەھىرى مەدرىسى قۇرۇلدى، بۇ مەدرىسنى زىيىت ھاجى، مەزەيىت ھاجى دېگەن كىشىلەر تەشەببۇس قىلىپ قۇرغانىدى، بۇمەدرىسكە تۆمۈر قازى بۇخارادىن قايتىپ كېلىپ مۇدەرىس بولدى.

يۇقىرىقى بەش ئورۇندا بەرپا قىلىنغان مەدرىسلەردىن باشقا، خۇدوكدىكى مەرۇپ ھاجى ئاخۇنۇم بىلەن قاراتتىكى ھەمدۇل مۇپتى ئاخۇنۇملار ئۆز مەسچىتلىرىنى ئاساس قىلىپ ئەتراپىدىكى تالىپلارنى

قوشۇپ ئوقۇتۇشنى ئېلىپ باردى.

شۇ چاغدا تەسىر دائىرىسى كەڭ، تەرەققىياتى ئۈستۈن بولغان ئاساسلىق ئۇچ مەدرىسلا ئىدى، تۇتەي كونا بازاردىكى «غوجام مەدرىسە» (بۇ يەردە سەئىد ۋاقاس غوجامنىڭ شەرىپىگە بىنا قىلىنغان چوڭ گۈمبەزلىك بىنالار بولغاچقا، مەدرىسنىڭ نامى «غوجام مەدرىسە» دەپ ئاتالغان) نىڭ ئۇچ چوڭ دەرسخانىسى، 35 ھوجرىسى بار ئىدى، 150 ئەتراپىدا تالىپ دەرس ئوقۇيتتى. بازار مەدرىسىنىڭ (ئاقتاش مەدرىسە) بەش دەرسخانا، 40 ھوجرىسى بار ئىدى، 170 - 115 گىچە تالىپ ئوقۇيتتى، بۇ مەدرىسىدە نۇرغۇنلىغان مۇساپىرلار ئوقۇپ كېتىپ تۇراتتى.

غوجام مەدرىسە بىلەن ئاقتاش مەدرىسلىرىنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، خەلق ئىنئام قىلغان پارچە - پۇرات ۋەخپىلىرىمۇ كۆپ ئىدى. كېيىنچە ۋەخپىلەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرى قولايسىز بولغانلىقتىن يىغىشتۇرۇپ سېتىۋەتتى، ھازىرقى «چوڭ»، «كىچىك» ۋەخپىلەرنى خودۇكلۇق مايىت ھاجىدىن سېتىپ ئالدى، ئومۇم ۋەخپە 1500 مو ئەتراپىدا بولۇپ، بۇيەرنى تۆت چوڭ ئوتاقچى دېھقان تېرىپ، مەھسۇلاتنىڭ 50% نى مەدرىسلەرگە تاپشۇراتتى، بۇ ئاشلىقلارنى ئىككى مەدرىس ئوخشاش تەقسىم قىلىشىپ، بۇنى يىغىلغان ئۆشرە - زاكات ۋە باشقا ئىئانە كىرىملىرى بىلەن قوشۇپ مۇدەرىسلەر، موتەۋەللىلەر ۋە تالىپلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئىشلىتەتتى. مۇدەرىسلەرگە 2025 دادەن، دامۇللىلارغا 7 - 6 دادەن ئاق، قارا ئاشلىق بېرىلەتتى. قالغانلىرى

ياتاقلاشقان تالىپلارنىڭ ئوتۇن - كۆمۈر، چىراق يېغى، ھوجرىلارنىڭ كىگىز - كېچەكلىرى قاتارلىق جەھەتلەرگە سەرپ قىلىناتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تالىپلارغا بەش كۈردىدىن بىر دادەنگىچە ئاق قارا ئاشلىق بېرىلەتتى، مۇساپىر تالىپلارغا كېيىم - كېچەك ۋە 2 - 3 كۈردىدىن ئاشلىق بېرىپ، ئۇلارنىڭ خاتىرجەم بىلىم ئېلىشىنى كېپىللەندۈرەتتى.

يۇقىرىقى ئىككى چوڭ مەدرىسىنىڭ موتەۋەللىلىرى، كىرىم - چىقىم ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلاتتى، خوجام مەدرىسىنىڭ موتەۋەللىسى قۇتۇبىددىن ئىمام، ئاقتاش مەدرىسىنىڭ موتەۋەللىلىرى سېيتىم شۇۋا، سىمىر دامۇللا قاتارلىق كىشىلەر ئىدى.

يۇقىرىقى مەدرىسلەرنىڭ خىراجەتلىرى ۋەخپە يەرلەر، ئۆشرە - زاكاتلار، خەلقلەر ئىنئام قىلغان ئىمام ھەققى، «قۇربانلىق» نىڭ تېرە - ئۇچەيلىرى ۋە «كەپسەن» قاتارلىق كىرىملەردىن يىغىلاتتى. يۇقىرىدىكى مەدرىسلەردە ئوقۇپ يېتىشىپ چىققان ئۆلىما - مۇددەرىسلەردىن قەشقەر، ھىندىستان، پاكىستان، بۇخارا قاتارلىق ئەللەرگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان كىشىلەر مۇ ئاز ئەمەس.

شۆتاڭلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى

1911 - يىلى (جۇڭخۇا مىنگونىڭ 1 - يىلى) شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، فېئودالىق خانلىق تۈزۈمىگە خاتىمە بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىچكى

ئۆلكىلەردە يېڭىچە ئوقۇش - ئوقۇتۇش يولغا قويۇلدى. خەلقنى جاھالەتتە، نادانلىقتا قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان زامانغا خاتىمە بېرىلگەچكە، شىنجاڭ خەلقى يېڭىچە مىللىي مەدەنىيەتنى، مىللىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ خەلقنى جاھالەتتىن - نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆز ۋەكىللىرى مەخسۇت مۇھتى ۋە تاھىر بەگلەر باشچىلىقىدىكى بىر قانچە ۋەكىلنى، «شىنجاڭ ۋەكىلى» سۈپىتىدە نەنجىڭگە ئەۋەتتى، ئۇلار سوۋېت جۇڭخەن ئەپەندىگە شىنجاڭدا مىللىي مائارىپنى بەرپا قىلىش تەلىپىنى قويدى.

سوۋېت جۇڭخەن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى نەنجىن ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپلەرنى تېزلىك بىلەن ھەل قىلىش ھەققىدە نۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەردى، لېكىن يۇقىرىقى ۋەدىلەر ئەمەلگە ئاشقىچە سوۋېت جۇڭخەن ئەپەندى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەردى. ئۇنىڭ ئورنىغا يۈەنشىكەي ھاكىمىيەتى چىقىۋالدى. شۇنداق بولسىمۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ كەسكىن تەلىپى ياكى زىڭشىن ھۆكۈمىتىنى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇرغاچقا، ياكى زىڭشىن شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار كۆپ، مىللىيچە مەكتەپ ئاچقاندا كىچىكچە ئۇلارغا تايىنىپ ئىش بېجىرىشكە قولايسىز بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئۇيغۇرلار خەنزۇچە تىل - يېزىق ئۆگىنىشى شەرت»، دەپ ھەربىر ناھىيىلەردە خەنزۇچە تىل - يېزىق ئۆگىنىدىغان شۆتاكلارنى تەسىس قىلىشقا رۇخسەت قىلدى.

بۇ خەۋەر توخسۇنغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن خەلق ئىچىدە مۇنداق قوشاق تارالدى:

«ئامبال كەلگىدەك،
دوتەي كەلگىدەك.
شەرىنىڭ تېشىغا،
شۆتاكى سالغىدەك»

1916 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بازىرىدىكى قارا پوزول ئالدىغا ئورۇن بەلگىلىنىپ، كېسەك قويۇلدى، بۇ مەكتەپنىڭ كېسىكىنى موللىدا ئوقۇيدىغان بالىلار توشۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ تاغ كوردورلۇق بىر «شۆتاك» سېلىندى. دەسلەپتە بۇ مەكتەپكە تۇرپانلىق روزىمەت لوسى دېگەن كىشى ئوقۇتقۇچى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ.

ناھىيىنىڭ ھەربىر يېزىلىرىدىن قۇرئان ساۋادى بار بالىلارنى قوبۇل قىلىپ، بۇ يەردە ئوقۇش باشلايدۇ. ① بۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلار ئىلانلىقتىن نۇردۇن مۇجاڭ، جىگدىدە ئولتۇرۇشلۇق تۆمۇر ھاجى ئوغلى ھەمدۇل، قادىر موسا (ئالىم شۇجىنىڭ ئاتىسى)، زونۇرسەپىرا، ھاپىز ئايلوچۇق، بىغەم ھاجى ھەمدۇل، قەسقىردىن ئەسمىتول، ھوشۇرمايىزىن، گايىت مۇجاڭ قاتارلىقلار ئىدى، ئومۇمەن 35 دەك ئوقۇغۇچى ئوقۇپ بىلىم ئالدى.

روزىمەت لوسى بىر مەزگىلدىن كېيىن قايتىپ كەتتى، بۇنىڭ ئورنىغا گۇڭشاڭلىق ساۋۇت لوسى دېگەن ئادەم ئوقۇتقۇچى بولدى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ چوققىسىغا مانجوچە بىر تال چاچ قويۇلاتتى، ئۇزۇن مانجوچە قارا كىيىم كىيەتتى. بۇنداق قىياپەتنى كىشىلەر «لەمپە باشلار» دەپ ئەيىپلەيتتى. مەزكۇر شۆتاك شىنجاڭ خەلقىگە «يېڭىلىق» ئېلىپ كەلگەن دەك قىلسىمۇ، ئەمما تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا توخسۇن

① بۇ ۋاقىتتىكى ئوقۇتقۇچىلار خەنزۇچە «تۆت كىتاب» تىن دەرس ئۆتەتتى.

خەلقىگە مانجوچە كىيىنىش، مانجۇچە چاچ قويۇپ، خەنزۇچە ئوقۇتۇش، ئۇيغۇرلار ئۇچۇن باشقىچە بولغاچقا، خەلق ئىچىدە يەكلىنىشكە باشلىدى. شۇڭلاشقا كىشىلەر ئامال بولسىلا، بالىلىرىنى بۇ مەكتەپكە ئەۋەتمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1911 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۇرۇمچىدە كۆتۈرۈلگەن لىيو شەنجۇڭ قوزغىلىڭى بىلەن 1912 - يىلى 1 - ئايدا ئىلىدە ياڭ زەنشۇي باشچىلىقىدىكى تۇڭمېڭخۇي قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ، ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسىنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە جۇمھۇرىيەت جاكالىنىدۇ. 1912 - يىلى باھار ئايلىرىدا بولسا تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. ئارقىدىن سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ، دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ. بۇنداق ھادىسىلەر ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتىنى ئەندىشىگە سېلىپ قويىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۆزىگە بويسۇنغۇچىلارنىڭ كۆزىنى ئېچىپ قويماسا قانداق ئاقىۋەتلەرگە قېلىشىنى پەملىگەن ياڭ، بۇ مەكتەپلەرنى تاقىۋېتىدۇ.

توخسۇنىدىكى شۆتاڭلار يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر بىلەن 3 - يىلى تاقىلىپ، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى تاراپ كېتىدۇ.

مەكتەپ ئورنىنى ناھىيىنىڭ ھاكىم بېگى سەيدۇل (زوڭ) سوراقخانا قىلىدۇ، بىرەرىيل ئۆتە - ئۆتمەي بۇ مەكتەپكە سۇ كىرىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئىزى يوقالدى.

«جەدىت مەكتىپى» نىڭ قۇرۇلۇشى

1917 - يىلى، روسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ

پرولېتارىياتنىڭ تۇنجى ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇپ، دۇنيادىكى ئېزىلگەن ھەرمىللەت خەلقى ئۇچۇن يورۇتۇلغان بىر نۇرلۇق چىراق بولدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ تەسىرى ھەرتەرەپكە كېڭەيدى، جۇملىدىن شىنجاڭ خەلقىمۇ بۇ خەۋەردىن چەتتە قالمىدى، بۇ ھال ناداناللىقتا ئازار يېگەن خەلقنىڭ كۆزىنى تېخىمۇ ئېچىپ قويىدى، خەلقنىڭ ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرى ئۈچۇن بىر قانچە قېتىملىق ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ئەكسىيەتچىلەر تەرىپىدىن ئېتىبارغا ئېلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق تەلەپلەر خەلقنىڭ شوئارىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

مەرىپەتپەرۋەر مەخسۇت مۇھتى ئەنە شۇ چاغدىكى ئىلىم - مەرىپەت ئۇچۇن كۈرەشكۈچىلەرنىڭ بىر ۋەكىلى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۆز ئىقتىسادىي بىلەن چەت ئەللەردىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ، مەكتەپ بىنالىرى سېلىپ تۇرپان رايونىدا يېڭىچە مىللىي مائارىپنىڭ ئاساسىنى تىكلىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي تۇرپانىدىكى ماسۇل ھاجىنىڭ مەسچىتى ئىچىدە بىرمەكتەپ ئېچىلدى، بۇ مەكتەپكە روسىيىدىن كەلگەن مۇئەللىم ئەپەندى ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى، بۇ مەكتەپكە توخسۇنلۇق ساتتارخان خوجەخمەت ھاجى ئوغلى بىر قانچە ساۋاقداشلىرى بىلەن بىرگە كېلىپ ئوقىدى. بۇنداق يېڭىچە مەكتەپلەر خۇددى يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك تۇرپان رايونىنىڭ ياۋېھىشى، دۇمۇڭ، يار قاتارلىق جايلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

توخسۇنىدىمۇ بىر سىنىپلىق مەكتەپ تەسىس قىلىندى، بۇ، 1920 - يىللىرى ئېچىلغان بولۇپ، توخسۇن ئۆلۈمالىرى

دىن مەسۇم ئاخۇن. تۆمۈر قازى، ئەنىس موپتى، زايىت قازى، ھەمدۇل ئاخۇنۇم قاتارلىقلار بىر يەرگە جەم بولۇپ، بۇنداق كېيىن يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلىدىغانلىقى ھەققىدە ئۆز-ئارا پىكىر لىشىپ، بىر لىككە كەلگەندىن كېيىن، تۆۋەن قاتلامدىكى يۇرت كاتتىلىرىغا بۇ ئىشنى تەشۋىق قىلدى.

يۇرت خەلقى بۇ يېڭى ئىشقا قىزغىنلىق بىلەن ياردەم بېرىپ، قوللايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ھەمدۇل ھاجىنىڭ قوروسىدا بىر يېڭى مەكتەپ ئۈجۈتقا كەلدى.

پارتا - ئورۇندۇق ئورنىغا تاختايلار قويۇلۇپ، 30 دەك بالا بۇ يەرگە يىغىلىپ ئوقۇتقۇچىنىڭ 1 - دەرسىنى ئاڭلىدى.

بۇ يەردىكى بالىلارنىڭ تولىسى يوقسۇللارنىڭ بالىلىرى بولغاچقا، كۈندۈزى ئائىلە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېچىسى چىراق يورۇقىدا دەرس ئوقۇشقا كېلەتتى.

ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىسمى ئېھتىمال موھىددىن × × × بولسا كېرەك؟ ئۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىيىنچىلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، كۈندۈزى ئۆيدە يېزىش، ئوقۇش ئىشلىرى بىلەن بولسا، ئاخشىمى ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە بولاتتى، ئۇنىڭ مىللىتى تۇرك ئىدى. ئۇ، ئۆز تامىقىنى ئۆزى ئېتىپ يەيتتى، مۇئاشىنى تۇرپاندىن (ئېھتىمال مەخسۇت موھتى ھېسابىدىن) ئالسا كېرەك.

بۇ مەكتەپتە ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى بىلەن تۆت ئەمەل ئىدى، كېيىنچە 5 - ئايلارغا كەلگەندە مۇتەئەسسىپ قارا كۆچلەر بۇ مەكتەپلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك «جەدىد مەكتىپى»، دىنىي يوقتىدىغان مەكتەپ

ئىكەن، دەپ قارىلاپ يەكلىدى، شۇنىڭ بىلەن دىنىي ئۆلۈمالارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. تۇرپاندىكى ئوقۇتقۇچىلارنى قولغا ئېلىش باشلانغاندا، بەزىلىرى قېچىپ كەتتى، بەزىلىرى تۇتۇلۇپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېتىلدى. توخسۇنداكى موھىددىن ئەپەندىمۇ ياڭ زىڭشىن ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن تەقىپ ئاستىغا چۈشۈپ قالدى، ھۆكۈمەت ئۇنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كەتكەنچە يوق قىلىۋەتتى. ئەمدىلا يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچقان بوۋاقتا ئوخشاش يېڭى ھاياتقا ئىنتىلگەن خەلق، يەنە شۇ قاراڭغۇلۇق جاھالەت ئىچىدە قالدى.

يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى

ئاپرىل ئىنقىلابىدىن كېيىن قۇرۇلغان يېڭى ھاكىمىيەت ئىش باشلاش بىلەن تەڭ، ئۇرۇمچىدە ھەرمىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ مەركىزىي ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، ئۇزۇن ئۆتمەي ھەر قايسى ناھىيىلەردە ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

جۈملىدىن توخسۇنداىمۇ، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، مەخسۇت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ۋە خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى.

بۇ ئۇيۇشمىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم تەشكىل قىلىشتىكى سەۋەبى شۇكى، بۇ ئۇيۇشمىلار ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي - مائارىپىنى يۇكسەلدۈرۈش، بىر لىك ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش، ئايرىملىقتىن بىر لىككە كېلىش، بىر لىك ئۇچۇن ئايرىلىپ ئىشلەش دېگەن تەشەب-

بۇس ئاساس قىلىنغان ھەم بىر خىل خەلق تەشكىلاتى سۈپىتىدە سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا كەلگەن.

توخسۇن ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا سايلانغۇچىلار ئىچىدە ۋاجىت دامۇللا ئۇيۇشما رەئىسى، ئابلىمىت قاراجى كاتىپ بولدى، ئۇيۇشمىنىڭ ھەيئەتلىرى مەھمۇت قازى، ھامىت دامۇللا، مۇھەممەت ھاجى دامۇللا، ئابلا دامۇللا، مويدىن دامۇللا، مەروپ ئاخۇن، مىرزام ھاجى، تۆمۇر ھاجى ۋە ھەمدۇل ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر بولدى.

ئۇيۇشمىنىڭ ۋەزىپىسى، مەكتەپ ئېچىپ ياش ئۆسمۈرلەرنى ھازىرقى زامان پەننىي بىلىملىرى بىلەن تەربىيىلەش، خەلقنىڭ مەدەنىي سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، خەلق ئىچىدىكى ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىش نىشانە قىلىنغان ئىدى.

ئۇيۇشمىنىڭ مالىيە - كىرىم مەنبەيى ئاساسەن ئىجتىمائىي مەنبە بولغاچقا، ئاۋۋال كەڭ خەلق ئاممىسىغا مەدەنىي مائارىپنىڭ كېيىنكى ئىستىقبالى توغرىسىدا كەڭ تۈردە تەشۋىق - تەرغىب قىلىپ، خەلقنىڭ بۇ ئىشقا بولغان تونۇشىنى يۇكسەك دەرىجىدە ئۆستۈردى، شۇنىڭ بىلەن خەلق ئۇيۇشما ئۆچۈن ئىئانە قىلىدىغان، ئوشۇر زاكاتلىرىنى، تېرە - ئۇچەيلىرىنى (قۇربان ھېيىتتا ئۆلتۈرۈلگەن مالالرنىڭ ئۇيۇشمىغا بېرىدىغان بولدى. بۇنداق ئىجتىمائىي ئاساستا توپلانغان ئىقتىساد خېلى سالماقنى ئىگىلەيتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ راسخوتىنى ھەل قىلىۋالغىلى بولاتتى.

1935 - يىلى توخسۇن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان مارۇلۇڭ (قاسىم ھاجى ئۇيغۇر) نىڭ تەشەببۇسى ۋە قوللىشى ئاستىدا، كويونپۇ (كوشەنسىڭ) نىڭ دېگىدە بىر سىنىپلىق

مەكتەپ ئېچىلدى، شۇقاتاردا يەنە بىر سىنىپلىق خەنزۇ مەكتىپى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنى ئىرسالوينىڭ دېگىدە بولدى. خەنزۇچە مەكتەپ «1 - مەكتەپ»، ئۇيغۇرچە مەكتەپ«2 - مەكتەپ» دەپ ئاتالدى. 2 - مەكتەپكە مەدرىستە ئوقۇپ، ئاساسەن خەت تونۇپ بولغان بالىلاردىن قوبۇل قىلىندى. توتەي رايونىدىن مۇھەممەت نەزەرى، ئىمىن خۇدابەردى، ئابلىتىپ روزى، ئىلانلىقتىن ئابدۇرېھىم ئەپەندى، ئەزىز سايىم، خودۇكدىن ئابدۇۋېلى ئوشۇر، روزى ئەپەندى قاتارلىق بالىلار قوبۇل قىلىنىپ ئوقۇتۇش باشلاندى. مەكتەپكە ئۇرۇمچىدىن ئەۋەتىلگەن يۇسۇپجان قارى ئوقۇتقۇچى بولدى، ئابدۇروسۇل سەمەت ئۇنىڭغا يارەمچى مۇئەللىم قىلىپ بېكىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن توخسۇندا پەننى مەكتەپنىڭ 2 - قېتىملىق ھاياتى باشلاندى، مەكتەپ ئىشلىرىنى سەمەت شاگىرد باشقۇرغاچقا «سەمەرىيە مەكتىپى» دەپمۇ ئاتالدى، بارا - بارا مەكتەپكە كېلىدىغان ئوقۇغۇچىلار كۆپەيىپ، يېڭە نىيازنىڭ قوروسىدا يەنە بىرسىنىپ ئېچىلدى، بۇنىڭغا ئابدۇروسۇل سەمەت مەسئۇل بولدى. بۇسىنىپتا ئابلەق ھوشۇر، خېۋىر تۆمۇر، باھايدىن ھوشۇر، باھايدىن سېيتى، جامال كېۋىر، نېجىمدىن توختى، مولالاخۇن يۇسۇپ ئىسمايىل، تىيىپ نازىرى، ئابلىم ئابلا، ساموقجان، ئادىل تاھىرى، ھەيتەم زىياۋدۇن، ھەيتى نەئىم، ئەبەيدۇللا مۇھەممەت باقى، ئابلىمىت خالىق، ئىسمايىل ئايدىن، ئابدۇشۇكۇر، باھايدىن، جامال غوپۇر، ئەزىز قۇربان، ئابلەق روزى، ھاكىم داۋامەت قاتارلىقلار ئوقۇپ يېتىشىپ چىقتى.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر - قەلەملىرى ئۆچۈن ھەرقايسى تەبىقىدىكى بايلار، مۆتىۋەرلەر پۇل چىقىرىپ ئىئانە بېرەتتى.

مى، بەزى چاغلاردا ئەدەبىياتقا قىزىقىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى ئائىللىرىگە تەكلىپ قىلىپ، شېئىر، دېكلاماتسىيە قىلدۇرۇپ، ئولارغا ئۆز ئاتىغانلىرىنى بېرىپ، ئوقۇشقا مەدەت بېرەتتى.

يېڭىلىقنى تېز قوبۇل قىلىدىغان مەرىپەتپەرۋەر توخسۇن خەلقى ئىچىدە بەسبەس بىلەن يېڭى مەدەنىي - مائارىپ يولىغا قەدەم قويۇش باشلاندى، مائارىپ ئىشلىرى تازا پەللىگە كۆتۈرۈلگەن پەيتتە، يۇسۇپجان ئەپەندىم ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇلۇپ كېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچىلىق قىلغۇدەك كىشىنىڭ يوقلۇقىنى ھېس قىلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، تۇرپان ئاستانىدا ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىشنى ئويلۇشۇپ، تۇرپان ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش يۇرتىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى ۋە تەكلىپمۇ ماقۇل كۆرۈلدى، ئاستانىدا كۇرس ئېچىشنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئەينى زاماندا مەخسۇت مۇھىتى بۇ يەرگە مەكتەپ سالدى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ، بۇ يەردە نۇرغۇن ياشلارنى تەربىيىلەپ، پەننى بىلىمگە ئىگە قىلغانىدى. دېمەك، بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ياشلار نۆۋەتتىكى كۇرسنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقنى جەزمەن ئۆزئۈستىلىرىگە ئالالايتتى، شۇ سەۋەبلىك نۆۋەتتىكى كۇرس ئەنە شۇ پەننى - بىلىم ئوچىقى بولغان ئاستانىدە ئېچىلدى.

كۇرسنىڭ يېتەكچىسى، تۇرپان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ھەبىبۇللا ئەپەندى، ئوقۇتقۇچىلىرى ئابدۇروسۇل ئەپەندى، دوگامەت ئەپەندىلەر ئىدى. بۇكۇرسقا تۇرپان، پىچان ۋە توخسۇندىن بولۇپ 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قاتناشتى، كۇرستا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، يېڭى ئىملا قائىدىسى، ھۆسنىخەت، لاتىن يېزىقى، ھېسابتىن تۆت ئەمەل، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتىلەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇن تەييارلانغان جايدا چاي قاينىتىپ، تاماق ئېتەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ ئەتراپتىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ئوقۇغۇچىلارنى نۆۋەت بىلەن ئۆز ئائىلىلىرىگە چىللاپ، ھال سورىغاچ تاماقلاندۇرۇپ تۇراتتى. بۇ كۇرسقا توخسۇندىن ئابلىتىپ روزى، ئىمىن خۇدابەردى، مۇھەممەت توختىمەت، ئىبراھىم سەمەت، ئابدۇرېھىم ئەپەندى، ئېزىزسائىمى، ئابدۇۋۇپلى ھوشۇر، روزى ئەپەندى قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى، بۇئوقۇغۇچىلار 7-8 ئاي جەريانىدا خېلى ئىلگىرىلىدى، ئۇلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغۇدەك مىتوت ۋە بىلىمگە ئىگە بولدى.

كۇرس تامام بولغانىدىن كېيىن، ھەرقايسى ناھىيىلەردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئۆز جايلىرىغا قايتىشتى، توخسۇندىن بارغان ئوقۇغۇچىلارمۇ قايتىپ كېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى ئوقۇتقۇچىلار يېتىشمەيۋاتقان مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى سەپلىنىپ تولۇقلاندى.

ئابلىتىپ روزى بىلەن ئىمىن خۇدابەردى قاتارلىقلار «سەمەرىيە» مەكتىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

قارىسۇدا بىرسىنىپلىق مەكتەپ تەسىس قىلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلىققا مۇھەممەت ئەپەندى بەلگىلەندى، خودۇكدا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ تەسىس قىلىنىپ، ئابدۇۋۇپلى ھوشۇر بىلەن روزى ئەپەندىلەر ئوقۇتقۇچى بولدى.

شۇنىڭ بىلەن توخسۇن مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، ئومۇملىشىشقا - تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا كىردى.

ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي تۇتەي يېزىسىدىكى مويدىن داموللىنىڭ قوروسىدا بىر سىنىپلىق مەكتەپ تەسىس قىلىن-

دى، شەھەردە بولسا قىزلار مەكتىپى، ئىلانلىقتا خوجىمەت ھاجىنىڭ قوروسىدا رەخمىتوللا ھاجىلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا بىر مەكتەپ قۇرۇلدى.

رەخمىتول ھاجىنىڭ ئوغلى قاسىم، ئاتىسىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن مەكتەپ بىناسىنى سالدۇرۇپ، ئىشىك - دەرىزە، پارتا - ئورۇندۇقلارغىچە ئۆزى ياسىتىپ، ئۇنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا تەقدىم قىلغان ئىدى، خەلق بۇ ئىشتىن بەكمۇ تەسىرلىنىپ، ئۆزلۈكسىدىن قىزلىرىنى يېتىلەپ كېلىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قوللىرىغا تاپشۇردى، بۇ مەكتەپ «4 - قىزلار مەكتىپى» دەپ ئاتالدى.

توخسۇندا خەنزۇ - خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسى ئاز بولغاچقا، خەن - خۇي مەكتىپى بۇرۇنقى ھالىتىدە بولۇۋەردى، 1939 - 1940 - يىللىرىغا كەلگەندە، مەكتەپلەر ئېھتىياجىنى قاندۇرالماي قالدى. شۇ سەۋەبلىك گۇڭشاڭدا ئۇيغۇر - خۇيزۇ مەكتىپى، نەخول مەكتىپى، قاغىچاق مەكتىپى. قاراش ئۇيغۇر مەكتىپى، خۇيزۇ مەكتىپى، ماچىڭ كارىز ئۇيغۇر مەكتىپى، قارا بولاق مەكتىپى، ئەگرى مەكتىپى، كوجەي مەكتىپى، قەسقىر مەكتىپى، ئىلانلىق ھېيتى ھاجى كارىز مەكتىپى، جەدى كارىز مەكتىپى، شوجاڭنىڭ مەكتىپى، ئىلانلىق شاڭخو كارىز مەكتىپى، بورجاي مەكتەپ، جىگدە مەكتەپ قاتارلىق 15 ئورۇندا يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بۇرۇنقى مەكتەپلەر بىلەن قوشۇپ ھېسابلىغاندا، 22 ئورۇندا يېڭى مەكتەپلەر ۋۇجۇدقا كېلىپ، توخسۇننىڭ قىياپىتىدە يېڭى ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى. يۇقىرىقى 22 ئورۇندىكى مەكتەپتە 45 سىنىپ بولۇپ، بۇنىڭ 12 سىنىپنى ھۆكۈمەت ئۆز تەمىناتى بىلەن باشقۇرغان بولسا، قالغان

33 سىنىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىرى 13 نەپەر بولۇپ، يالغۇز سىنىپلىق مەكتەپلەردە مۇدىر بولمايتتى، جەمئىي ئوقۇتقۇچى 45 نەپەر بولۇپ، مۇدىرلار بىلەن جەمئىي 58 نەپەر مائارىپچى ۋۇجۇدقا كەلدى.

ھەر بىرسىنىپتا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 35 دىن ئوقۇغۇچى ئوقۇغاندا، بۇ مەكتەپلەردە 1575 نەپەر ئوقۇغۇچى بىلىم ئالاتتى. ...

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى، ئىشتىن - سىرتقى چوڭلار مەجبۇرى مائارىپى يولغا قويۇلۇپ، ھەربىر يېزا - كەنت ئۆز دائىرىسىدىكى ساۋاتسىزلارنى مەكتەپلەرگە ئۇيۇشتۇرۇپ، مۇسابىقە ئاساسىدا ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدى، كۆپ ئۆتمەي ناھايىتى نۇرغۇن ساۋاتسىزلار ئۆز ساۋاتلىرىنى چىقىرىۋېلىشتى.

كەچ كۇرىسىغا قاتناشقانلار مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوخشاش بارلىق قائىدە تۈزۈمگە رىئايە قىلىشاتتى، مەكتەپ قائىدە - تۈزۈملىرىگە بويسۇنۇشتىن تاشقىرى، مەدەنىيەت تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىگىمۇ بىردەك قاتنىشاتتى، شېئىر ئۆگىتىلىپ، مېڭىش - تۇرۇش قائىدىلىرى بويىچە پائالىيەت ئېلىپ بېرىلاتتى.

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام خاتىرە كۈنلىرىدە رەتلىك تىزىلىپ، داقا - دۇمباق چېلىپ، شېئىر ئوقۇپ، كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن مەيدانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى، ياپون جاھانگىرلىكىگە تەقلىت قىلىنغان قەغەز يولۋاس ھەيكەللەرنى كۆتۈرۈپ، كوچا ئايلىنىپ، شوئار توۋلاپ نامايىش قىلاتتى. نامايىش ئاخىرىدا بولسا ھېلىقى

هەيكەلگە ئوت يېقىپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇز-چىلىق ھەربىكەتلىرىنى كىشىلەر ئالدىدا پاش قىلاتتى.

بۇنداق تەنتەنىلىك - داغدۇغىلىق پائالىيەتلەر، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ۋە يېڭى پەننى - مەدەنىيىتىنى بىلىملەرگە بولغان ھەۋىسىنى ھەسسىلەپ قوزغىتاتتى.

ئاخشىمى گازۋاي ئاسما پەنەرلەرنىڭ يورۇقىدا ئۆزلىرى تەييارلىغان ھەر خىل كومىدىيە ۋە ناخشا - ئۇسۇللىرىنى ئويناپ، خەلقنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرەتتى. ھەر يىلى 9 - ئايدا ناھىيە بويىچە ھەر بىر مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى ئويۇشتۇرۇلۇپ، مۇسابىقىدە تاللانغانلار ئۈرۈمچىدە بولىدىغان تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىگە تاللاپ قاتناشتۇرىلاتتى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مەدەنىي - مائارىپقا قوشقان تۆھپىسى

ئۇمۇمەن ئۇيغۇر - مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مەدەنىي - مائارىپ ۋە باشقا كەسپىي ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان، ھەققەتەنمۇ ئىسمى - جىسمىغا لايىق بىر ئاممىۋى تەشكىلات ئىدى.

1935 - يىلى توخسۇن مەدەنىيەت - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەسىس قىلىنىپ، 1936 - يىلىغىچە بۇ ئۇيۇشما ئۆزگە يۇكلەنگەن ۋەزىپىلەرنى تولۇق ئورۇنلىدى، توخسۇندا مەدەنىيەت - مائارىپىنىڭ كەلگۈسى گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن مۇھىم شەرتلەرنى ھازىرلاپ، خەلقە مەرىپەتنىڭ نۇرلۇق چىرىقىنى يېقىپ بەردى. 1936 - يىلغا كەلگەندە،

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدا قايتا سايلام بولۇندى، ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسلىكىگە ھەزىبوللا ھاجى سايلاندى، مالىيە بۆلۈمى تەشكىل قىلىنىپ، مويىدىن دامۇللام مەسئۇل قىلىندى، قالغان ھەيئەتلىرى ئۆزگەرمىدى. 1937 - يىلىغا كەلگەندە، ھامىدىن غوجى ئۇرۇمچى مەركىزىي ئۇيۇشمىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن توخسۇنغا كېلىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغارە ئىس بولۇپ ئورۇنلاشتى، ئۇ، بۇ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئۇيۇشمىنى رەتكە سالدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا بىر قانچە بۆلۈمەرنى تەسىس قىلدى.

1. مائارىپ بۆلۈمىنى: ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنى باشقۇرىدۇ، بۇنىڭغا مۇھەممەت ئەپەندى بۆلۈم باشلىقى بولدى.

2 - مالىيە بۆلۈمى: ئۇيۇشما قارمىقىدىكى پۈتكۈل مالىيە خىزمەتلىرىنى تۇتىدۇ، بۇنىڭغا ئابلىتىپ روزى مەسئۇل بولدى.

3 - سانائىيەپسە: تەشۋىقات - تىياتىر ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ، بۇنىڭغا تۇرغۇن دالىمى مەسئۇل بولدى.

يۇقىرىقىدەك بىر قاتار جانلىق تەشكىل - تەدبىرلەر ئارقىلىق، ئۇيۇشمىنىڭ خىزمىتى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى، ھەر قايسى بۆلۈمەر ئۆز خىزمەتلىرىنى جانكۆيدۈرۈپ ئىشلىدى. ئۇيۇشما بىر ئىجتىمائىي تەشكىلاتلا بولماستىن، بەلكى مەكتەپلەرنىڭ جان تومۇرى بولۇپ قالدى، بۇرۇنقى مەكتەپلەر داۋاملىق كېڭەيدى، قۇدرەت تاپتى، ھەممە جايىنى مەرىپەت يالقۇنى قاپلىدى. «دارىلمۇئەللىمىن» تەسىس قىلىنىپ، بۇنىڭغا يېتەم - يېسىر ۋە قارانچۇقسىز بالىلار قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ يېمەك -

ئىچمىكى، كىيىم - كېچىكى، دەپتەر - قەلەمنى ئۆيۈشما هەل قىلىپ ئوقۇتتى. بۇ مەكتەپنىڭ ئورنى خاشاگدۇڭنىڭ هويلىسىدا بولۇپ، بۇنىڭ مۇدىرى قۇربان ئابدۇرېهىم، ئۇقۇتقۇچىلىرى تۇنجى قېتىم ئابدۇروسۇل سەمەت، 2 - قېتىم سەدىن هاپىز، 3 - قېتىم قادىر نېيىم، 4 - قېتىم تۇرغۇن دالىمى بولدى.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىم - كېچىكى بىر خىل پورمىدا بولۇپ، بۇ كىيىملەرنى ئۆيۈشما مەبلەغ ئاجرىتىپ تىكتۈرۈپ، هەر بىر ئوقۇغۇچىغا تارقىتىپ بېرەتتى. هەر كۈنى ئۈچ ۋاخ لىق تاماق بىلەن تەمىنلەشتىن تاشقىرى قىشلىق كۆمۈر، ياتاق، مەش، سوپۇن قاتارلىق نەرسىلىرىگىمۇ ئۆيۈشما هەل قىلىپ بېرەتتى. بۇ مەكتەپتە بىر مۇدىر، بىر ئوقۇتقۇچى، بىر ئاشپەز، بىر ئوتۇن - سۇ توشۇغۇچى بولۇپ، تۆت شتاتلىق خادىمدىن تەركىب تاپقانىدى.

1938 - يىلىغا كەلگەندە، بازاردا قىزلار مەكتىپى تەسىس قىلىنىپ، ئۇزاق ئۆتمەي هەرقايسى يېزىلارغا كېڭەيدى، شۇنىڭ بىلەن قىزلارنىڭ مەكتەپلەردە ئوقۇشى ئومۇملاشتى. قىزلار مەكتىپىنىڭ تەسىس قىلىنىشى خوتۇن - قىزلارنى چۈمپەردىلەردىن ئازاد قىلىۋەتتى، ئارقا - ئارقىدىن قىزلار سىنىپلىرى، قىزلار مەكتەپلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، هەر قايسى مەكتەپلەر ئۆز دائىرىسىدە مەجبۇرى مائارىپنى يولغا قويۇپ، ئەر - ئايالالارنىڭ كەچ - كۈرسلاردا ئوقۇپ ساۋات چىقىرىشىغا تۈرتكە بولدى.

ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسىنىڭ مالىيە كىرىم مەنبەسىگە كەلسەك، ئۆيۈشما ئۆزىنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتلىق رولىنى توغۇق جارى قىلىپ، مۇئاپىق ئورۇنلاردا ساماۋەرخانا ئاچ

تى، سەنئەت كۇرژۇكلىرىنى ئۆيۈشتۇرۇپ هەر خىل سەنئەت نوۇرمىلىرىنى تەييارلاپ، يېزىلارغا بېرىپ ئويۇن قويدى، ئىئانە توپلاش، ئۆشرە - زاكات يىغىش (1000 دادەندىن ئوشۇق ئاق - قارا ئاشلىق، ئىككى ئۇچ مىڭ جىڭ خۇاسىڭ يىغىلاتتى)، هەر قۇربان هېيتىلىقى ئۆلتۈرۈلگەن قوي - كالىلارنىڭ تېرە - ئۇچەيلىرىنى يىغىش بىلەن بۇ ماددىي ئەشيالار سېتىلىپ، ئۆيۈشمىنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەيى بولاتتى. كېيىنچىرەك ئۇرۇمچى مەركىزىي ئۆيۈشمىنىڭ تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ چاغدا توخسۇن ئۇيغۇر ئۆيۈشمىسى ئۆزلىرى يىققان يۇڭ - تېرە، ئۇچەي، خۇاسىڭ قاتارلىق ئەشيالارنى ئۆلارغا ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە چاي، گەزمال ۋە باشقا سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىلىپ كېلىپ ماگىزىنغا سېلىپ، مەبلەغنى ئوبروت قىلىپ، ئۆيۈشما ئىقتىسادىنى روناق تاپقۇزدى.

ئۇرۇمچى مەركىزىي ئۆيۈشمىدا تۇرسۇن هاجى دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ، هەر قايسى يەرلىك ئۆيۈشمىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىشلىرىغا پائال كۆڭۈل بۆلەتتى. توتەي يېزىسىدىن هەمدۇل ئاخۇنۇم، گۇڭشاگدىن مايىت مۇپتى ئاخۇنۇم، ئىلانلىقتىن مۇهەممەت ئەلەم ئاخۇنۇم، خودۇگدىن مەروپ ئاخۇنۇم، بازاردىن ماهمۇت قازى ئاخۇنۇم قاتارلىق دىنىي زاتلارمۇ بۇ ئۆيۈشمىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، هەر خىل دىنى سورۇنلاردا ئاممىغا تەشۋىق - تەرغىبات قىلىپ، ئۆشرە - زاكات قاتارلىق ئىجتىمائىي مەبلەغلەرنى يىغىشقا هەيدەكچىلىك قىلىشاتتى، يىغىلغان بۇ مەبلەغلەرنى توتەي كونا بازاردىكى هەمدۇل مايزىن تىزىملاپ، ئۆيۈشما مالىيىسىگە تاپشۇراتتى.

ئۈيوشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتۈشى ۋە مال باھا ئەھۋالى

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەكتەپلەر ئەڭ ئاۋۋال ھەر قايسى ئۈيۈشمىلارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن قۇرۇلغانىدى، 1936 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىدىن يىلىدىن باشلاپ بەزى مەكتەپلەرنى ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشى باشلانىدى.

ئالدى بىلەن بازاردىكى خەنزۇ مەكتىپىنى «1 - مەكتەپ» دەپ نام بېرىپ، ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار مەكتىپىنى «2 - مەكتەپ» دەپ ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئالدى. شۇنىدىن باشلاپ ھەر يىلى بىر - ئىككى سىنىپلىق مەكتەپنى ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشى بولۇپ تۇردى.

ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىنغان مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى، مەكتەپ راسخودى ۋە باشقا تەنتەربىيە چىقىملىرى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلىپ تۇرۇلدى.

ئۈيۈشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلار مائاشى ۋە باشقا راسخوتلىرى ئۈيۈشما تەرەپتىن تەمىن ئېتىلىپ تۇردى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق مائاشى 35 يۈەندىن 40 يۈەنگىچە بولغانىدى.

1935 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە مال باھاسى بىر قەدەر مۇقىم بولدى (1941 - يىلدىن باشلاپ ئۆزگىرىش بولدى)، شۇ چاغدىكى مال باھاسىدا بىر دادەن قوناق 2.50

يۈەندىن 3 يۈەنگىچە، بۇغداي 5 يۈەندىن 5.50 يۈەنگىچە ئىدى، بىر گەز چىت (سوۋېت رەختى) 0.80 يۈەندىن بىر كويغىچە ئىدى، شەيتان تېرىسى، يارەدەن دېگەن رەختلەر بىر يۈەندىن بەشموغىچە ئىدى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا قىينچىلىقلىرى بولسا، ئادەتتە ئېلىۋاتقان مائاشىدىن باشقا يەنە ئۈيۈشما تەرىپىدىن مۇۋاپىق ئىقتىساد ۋە ماددىي بۇيۇم ئاجرىتىپ ھەل قىلىپ بېرىلەتتى.

ناھىيىمىز يول ئۇستىدىكى بىر ئۆتكۈنچى ناھىيە بولغانلىقتىن، بۇ يەردىن ئۇيان بۇيان ئۆتۈپ تۇرىدىغان كارۋانلار، ئۇلاقچىلار، يېتىمچىلەرنىڭ قۇيرۇقى ئۈزۈلمەيتتى، بەختسىزلىككە ئۇچراپ ۋەيران بولغان غېرىپ - مۇساپىرلارغا ياردەم بېرىپ، ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىغا كېتىۋېلىشى ئۈچۈن يول خىراجىتى ۋە كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىپ يولغا سالاتتى، يول ئۇستىدە ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىش، ئاغرىقلار بولسا، يېتىملارخانىسىدا ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ساقايتىشتەك ساخاۋەتلىك ئىشلارنى قىلاتتى.

دېمەك، ئۇيغۇر ئۈيۈشمىسى يالغۇز مەرىپەت ئىشلىرى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ھەل قىلالمىغان ئەنە شۇنداق خاسىيەتلىك ئىشلارنى قىلىپ، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ كەلدى.

توخسۇن ئۇيغۇر ئۈيۈشمىسى تەشۋىقات بۆلۈمىمۇ ئۆزىنىڭ تەشكىلاتچىلىق ۋە تەشۋىقاتچىلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، خەلقنىڭ ئاساسىي تەلىپىنى ئاقارتىشتا چوڭ رول ئوينىدى. تەشۋىقات ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغۇچى تۇرغۇن دالىمى سانايىنەپسە تەشكىل قىلدى، تۇرپاندىن رېھىم نىيازقارى، توختى جەبەر، ھۇشۇر ئەپەندى

(ماشى)، ئابدىگايىت قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ، بۇ كۆرۈشۈك-
قا قاتناشتۇردى.

توخسۇنددىن سۇلايمان ئەپەندى، ئابدۇروسۇل سەمەت، شەھەر ئەتراپىدىكى مۇئەللىملەر ۋە ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قىسمىلىرى بۇ ئۆمەككە قاتناشتۇرۇلۇپ، سەپ تولۇقلاندى، سانايىنەپسە ئۈچۈن 310 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىسكرىپكا، ماندالىن، تەمبۇر، داپ قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى سېتىپ ئېلىپ كېلىندى. شۇنىڭ بىلەن «غېرىپ - سەنەم» قاتارلىق دىرامىلار، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ شەرقىي شىمالىنى بېسىۋالغاندىن كېيىنكى زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنى پاش قىلىدىغان كومىدىيىلەر ۋە جەمئىيەتتىكى قىمار ئويناش، ئەپيۇن ۋە نەشە چەكمەچى بەنگىلەر، ئالدامچىلار، ھەر تۈرلۈك ئەخلاقىي پەزىلەتكە زىت كېلىدىغان ئىشلارنى پاش قىلىدىغان نومۇرلار ئوينىلىپ، خەلق ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇردى، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئۇرغۇتتى.

ئۇ چاغلاردا ئېلېكتر چىرىقى بولمىغاچقا، بىر قانچە ئاسما پەنەر ۋە گازۋاي چىراقلاردىن پايدىلىناتتى، ئويۇن قويىدىغان مەيدانلارغا بولسا كىشىلەرنىڭ كەڭ قورولىرى تالىلىناتتى، سۇ سېپىپ تازىلانغان كەڭ قورولار يىراق - يىراق لاردىن ئاتلىق، ئېشەكلىك ۋە پىيادە كەلگەن ئەر - ئاياللار توپى بىلەن تولۇپ كېتەتتى.

خەلق، سانايىنەپسە ئۆمىكى ئورۇنلىغان تەسىرلىك ئويۇنلارنى كۆرگەنده كۆز ياشلىرىنى تۇتۇپ ئالالمايتتى، زالىملار ۋە مۇشتۇمى زورلارنىڭ زوراۋانلىقلىرىنى كۆرگەنده مۇشتلىرىنى تۈگۈپ، چىشلىرىنى غۇجۇرلۇتۇپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كېتەتتى.

دەمەك، سانايىنەپسە ئۆمكى ئۆزلىرىنىڭ ئويۇنلىرى ئارقىلىق كەڭ خەلق ئاممىسىنى مەنۇي جەھەتتىن ئىلھاملاندۇرۇپلا قالماستىن بەلكى ۋەتەنپەرۋەرلىك، پەزىلەتلىك خىسلەت بىلەن تەربىيىلىگەچكە جەمئىيەتنى چوڭقۇر يېلتىز تارتقانىدى. شۇڭا، ئويۇن ئاخىرلاشقاندا مەھەللە - يېزىدىكى يۇرت - چوڭلىرى ئۆز ئاتىغانلىرىنى ئۆمەك ئالدىغا قويۇپ، ئۆز كۆڭۈللىرىنى بىلدۈرىشەتتى، ھەتتاكى سانايىنەپسە بىر يېزا خەلقىگە ئويۇن كۆرسىتىپ بولغىچە، ئىككىنچى بىر يېزا ھارۋىلىق كېلىپ ئۇلارنى ئېلىپ كېتىشەتتى، دەمەك، ئۇلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي ھەر بىر يېزىلاردا ئويۇن قويۇپ، تەشۋىقات قىلىش، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئىئانە توپلاش بىلەن شۇغۇللىناتتى.

بۇنداق سەنئەت شەكلى، تۇرمۇشنى روشەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئەۋزەللىككە ئىگە بولۇپ، مەشرەپلەردىكى ئەنئەنىۋى بىر خىل قىزىقچىلىقلاردىن ئالاھىدە بولغاچقا، بۇنداق سەنئەت نومۇرلىرىنى كۆرىدىغان ئادەملەر ئومۇمىيۈزلۈك ئىدى، قېرى - ياش، ئەر - ئاياللار بۇ ئويۇنلارنى كۆرمەسە ئارماندا قېلىپ، 2 - قېتىم ئويۇن قويغىچە تاقەتسىزلىنەتتى.

يۇقىرى سىنىپلارنىڭ قورۇلۇشى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەر قايسى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا بېرىشى

1937 - يىلى ئەتراپىدا توخسۇن شەھەر سىپىلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر تۇرۇندا «ئوتتۇرا مەكتەپ» (تولۇقسىز)

تەسىس قىلىنىپ، ھەر قايسى يېزىلاردىكى مەكتەپلەرنى پۈتۈرۈپ، ئىمتىھاندا تاللانغان، ئوقۇش ئىقتىدارى بار بىر بۆلۈم ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىپ ئوقۇتتى.

بۇ مەكتەپكە تۇرسۇن نورۇز مۇدىر بولدى، مۇشۇ مەكتەپنى 1 - قېتىم پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار خېۋىر تۆمۈر، مەسئۇت بوساق، ئەبەيدۇللا مەتاقى، لىتىپ كىۋىر، باھاۋدۇن ھۇشۇر، جامال كىۋىر، ھەيتى نەيىم، باقىر غازى، باھاۋدۇن سېيتى، ئادىل تاھىرى، ئابلا قۇربان، ھاكىم داۋامەت، ۋاھاپ ئاموز، رىۋىدۇل ھۇشۇر، ئابدۇراخمان ئايىت قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار مۇشۇ مەكتەپتە تولۇقسىز سىنىپلارنىڭ دەرسلىرىنى ئوقۇپ، مەكتەپ پۈتكەندىن كېيىن شىنجاڭ سىفەن مەكتىپىگە چەمپ بىلىم ئالغانلار ئىدى.

يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغانلاردىن باشقا خېلى نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار ئاشۇ مەكتەپتە ئوقۇپ بىلىم ئالدى، ئۇلار يازلىق تەتىلدە ئۇرۇمچىنىڭ كوچىلىرىدا يۇرۇپ مەدىكارلىق قىلسا، قىشلىق تەتىلدە كىشىلەرنىڭ ئىشىك ئالدىلىرىدىكى قارلارنى توشۇپ پۇل تېپىپ، مەكتەپتە ئوقۇش خىراجىتى ھەل قىلاتتى.

كەمبەغەللەرنىڭ پەرزەنتلىرى شۇنداق ئىشلەش ئارقىلىق، ئاتا - ئانىلىرىنىڭ يۈكىنى يېنىكلىتىشكە تىرىشاتتى.

يۇرتقا قايتىپ كەلگەن بەزى ئوقۇغۇچىلار، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ سانايىنەپىسە سىگە قاتنىشىپ، خەلقنى ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولاتتى.

يۇقىرىدا ئىزھار قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاپىرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭدا تىنچلىق، مىللەتلەر باراۋەرلىكى

ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ھىيانەتچىلىككە، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇشۇپ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش پائالىيىتى ھەممىلا يەردە يولغا قويۇلدى.

كەشمىر، ھىندىستان، روسىيە بىلەن بولغان سودا ئالاقە ئىشلىرى مۇتلەق (ئىچكى ئۆلكىلەردە تېخى گومىنداڭ بىلەن گۇڭسەنداڭ ئوتتۇرىسىدا ھايات - ماماتلىق ئۇرۇشلار بولۇۋاتقاچقا، بۇ يەرنىڭ سودىگەرلىرى شىنجاڭغا كېلىشكە جۇرئەت قىلالمايتتى) ئۇستۈنلۈككە ئىگە ئىدى.

بولۇپمۇ روسىيەدىن شىنجاڭغاكىيىملىك رەخت، سوكنو - سارجا، ئاياق كىيىمى، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئۆي جاھازلىرى قاتارلىق تاۋارلار ئىمپورت قىلىنىپ، شىنجاڭدىن روسىيىگە تېرە، يۇڭ، ئۇچەي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئاشلىق، مايلىق دان، يىپەك قاتارلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى شۇنىڭدەك تۇرلۇك كان مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت قىلىناتتى.

بۇ سودا ئاساسەن يەككە تىجارەتچىلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى، بولۇپمۇ روسىيە بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەتنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە يېڭىچە مەكتەپلەر تېزلىكتە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى، ئىختىيارلىقتىن مەجبۇرلىققا ئۆتتى.

شىنجاڭنى گۇللەندۇرۇش ئۈچۈن زور بىر تۈركۈم ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەرگە يەنى ئىدارە خادىملىرى، سودا خادىملىرى. بوغالتىر، كاسىر، پىركازچىك، پىريۇمچىك شۇنداقلا كىچىك - چوڭ كارخانا ماشىنىلىرىنى باشقۇرالايدىغان سانائەت ئىشچىلىرىغا بولغان ئېھتىياج ئاشتى، بۇنداق ئىشلارغا كېرەكلىك ئادەملەرنى باشقا جايلاردىن ئېلىپ

كېلىشكە بولمىغاچقا، مائارىپنى مەجبۇرى مائارىپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ، ئوغۇل قىزلارنى تەربىيىلەش ئىشلىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى، مەكتەپلەردە ئېلىپبە، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، ئىملا، خۇشخەتتىن دەرس، ئەخلاق، تەنتەربىيە ۋە شېئىر ئوقۇلاتتى.

دېمەك، توخسۇندا يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تاريختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يېڭى مائارىپ ئومۇملىشىپ، ھەشپەش دېگۈچە پۈتۈن ناھىيىنى قاپلىدى، بۇرۇن بار بولغان مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى سەپلەندى، سىنىپلار تولۇقلاندى، يېڭى - يېڭى مەكتەپلەر كەينى - كەينىدىن سېلىپ، خەلقنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى يۇيۇشقا بولغان تەلىپى ئىنتايىن يۇقىرى بولدى.

مەكتەپلەردە چېلىنغان دۇمباق، بارابان سادالىرى بىلەن شېئىر ئاۋازلىرى قوشنا مەكتەپلەرنى مۇسابىقىگە چاقىرىپ، پۈتۈن يېزا زىلزىلىگە كېلەتتى، ئۇزاققا بارماي يېزىلاردىكى بەش نوپۇسنىڭ ئۇچىسى ساۋاتلىق بولۇپ قالدى. شېئىر شەيئىي يۇقىرىقىدەك تەدبىرلەر ئارقىلىق ئۆزاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ بولغاندىن كېيىن، ئۇزى بەلگىلىگەن ئالتە بۆلۈك سىياسەتنى چۆرۈپ تاشلىدى.

1942 - يىلى 4 - ئايدا ئاتالمىش «خەلقئارا توپىلاڭ كۆتۈرۈش ئەنزىسى» نى پەيدا قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇچىنچى ئەنىسى شېئىر شېچىنى ئۆلتۈرۈپ، سوۋېت بىلەن بولغان ھەر خىل شەرتنامىلارنى يىرتىپ تاشلىدى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە، مۇتەخەسسىسلىرىنى، سودا خادىملىرىنى شىنجاڭدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدىكى بارلىق خىزمەتچى

خادىملىرىنى قولغا ئالدى، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ مەركەزدىسى، شىنجاڭنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنىياز ھاجىنى قولغا ئالدى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، زىيالىيلارنى قولغا ئېلىپ تۈرمىلەرگە قامىدى ۋە مەخپىي ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى.

«ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش» باتىسى بىلەن ئۆزىنىڭ جاسۇسلۇق ماشىنىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرمۇشلۇق مۆتىۋەر ئادەملەر، بايلارنى تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ئالتۇن كۈمۈشلىرىنى يىغۋېلىپ، ئۆزلىرىنى بولسا تاغارلارغا سولاپ تىرىك كۆمۈۋەتتى، شۇ نۆۋەتتە توخسۇندىن تۇتۇپ كېتىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنلەر سەمەت شاكىيو، سۇپى شاكۇك، ھەدايى...قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدا ئاشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملەر 130 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن يەنە بىر قېتىملىق تېرورلۇق تارىخىي ۋەقە بولدى.

ئەمدىگىنە ئەمىنلىك تېپىپ، تىنچ ھاياتقا يۈزلەنگەن شىنجاڭ خەلقى يەنە بىر قېتىم ئەنسىزلىك، پاراكەندىچىلىك ئىسكەنجە ئىچىدە قالدى ... بۇنداق ھالەت شىنجاڭ خەلقىنى قاتتىق غەزەپ نەپرەتكە چۆمدۇردى، توخسۇن خەلقىمۇ بۇ ئىشتىن مۇستەسنا ئەمەس ئەلۋەتتە. شېئىر شەيئىي قىلىدىغىنىنى قىلىپ بولۇپ، بۇلاپ تالىغان ئالتۇن كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ 1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چۆچەكنا قېچىپ كەتتى. قەيەردە ئىزىش - ئېكسپىلاتاتسىيە بولىدىكەن، شۇ يەردە ئۇنىڭغا قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ بولۇشى مۇقەررەر، شۇڭلاشقا شىنجاڭ خەلقى پومپىچىك كاپىتالىستلار مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ جاھالەتلىك سىياسىتىگە چىدىماي، ئۆزلىرىنىڭ

هاياتنى ۋە ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن 1944 - يىلى 8 - ئايدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئازادلىق ئىنقىلابىنى باشلىدى. 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ۋۇجۇدىڭ شىن شىنجاڭغا يېتىپ كەلدى.

دېمەك، ۋەزىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن گۇل لەڭگەن مەدەنىي - مائارىپنىڭ چىرىقى قايتا ئۆچتى، نۇرغۇن لىغان مائارىپچىلار ئۆز هاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خىزمەت ئورۇنلىرىنى تاشلاپ، باشقا ياقلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى، ئۇرۇمچىدە ئىشلەۋاتقان نۇرغۇن مائارىپچىلار قۇمۇل، ماناس، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېتىشتى.

ئۇرۇمچىدە 5 - باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان ئادىل تاهىرى، هەيتى نەئىم، باقىرغازى. باھا- يىدىن هوشۇر قاتارلىقلار شېڭ شىسەينىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ توخسۇنغا قايتىپ كېلىپ، 2 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئورۇنلاشتى.

1944 - يىلى 10 - ئايدا ۋۇ جۇڭشىن تەختكە چىقىپ، بۇرۇنقى مەدەنى - مائارىپ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى، ئۇنىڭ نەزىرىدە ساۋاتسىزلار ئىتتائەتچان قوللاردىن هېسابلىناتتى، مەكتەپلەرگە ئاجراتقان مالىيىنىڭ كۆپ قىسمىنى شېڭ شىسەي چۆنتىكىگە سالغان بولسا، قالغان - قاتقىنى ۋۇ جۇڭشىنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كەتتى، ئۇ، كۆپ مىقدار- دا قەغەز پۇل چىقىرىپ، شىنجاڭ ئىقتىسادىنى ۋەيران قىلدى.

پۇل پاخاللىقى بىلەن بازارنىڭ تەڭپۇڭلىقى بۇزۇلۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا قاتتىق زەربە بولدى،

بولۇپمۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق مائاشىنى هېسابلاپ چىقىش ئۈچۈن يېرىم كۈن ۋاقىت سەرپ بولاتتى، بىر ئايلىق مائاش بىر كۆتۈرمە قەغەز پۇلدىن ئىبارەت ئىدى.

لېكىن، بۇ پۇلنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ ئىشلىتەي دېسە بىر نەرسە كەلمەيتتى، بۇ گۈنى تۆت توپ رەخت ئالغىلى بولىدىغان پۇلغا، ئەتىسى ئاران بىر توپ رەخت ئالغىلى بولاتتى. 100 تاختا چاينى ئىككى ئايلىق مۇددەت بىلەن ئالسا، مۇددىتى توشقاندا 10 تاختا چاينىڭ پۇلىنى تۆلەپلا تۈگەتكىلى بولۇپ قالاتتى. يۇقىرىقىدەك پۇل پاخاللىقى تۈپەيلىدىن ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلىرى ئالىدىغان مائاشلىرى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كېتىشكە كۆزى يەتمەي ياغاچچىلىق، موزدۇزچىلىق، سەيپۇڭچىلىق هەتتا سەتراشچىلىق هۈنەرلىرىنى ئۆگىنىپ شۇنىڭ بىلەن هايات كەچۈرگەن بولسا، هەتتا بەزىلەر بىرىكىلەرگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. توخسۇنداا 1946 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭ پۇلى بىر دوللار بىرئاق كوي (كۈمۈش) بولۇپ، قىممىتى ئوخشاش ئىدى. بىر دادەن بۇغداي 13 ئاق كوي، بىر دادەن قوناق ئالتە يەتتە ئاق كوي هېسابىدا بولدى، شىنجاڭ پۇلىنىڭ 1000 دوللىرى گومىنداڭ پۇلىنىڭ 35 تۇمەنگە تەڭ ئىدى.

دېمەك، بۇنداق تەڭسىز ئالامەتلەر شىنجاڭ خەلقىنى بولۇپمۇ مائارىپچىلارنى قاتتىق تەهدىت ئاستىغا ئالدى، كۆپ ساندىكى مائارىپچىلار كەسپىنى تاشلىدى، ئاز ساندىكىلەر مائارىپ سېپىدە قالدى. شۇ شەۋەبتىن مەكتەپلەردە ئۆتۈلىدىغان پەننىي دەرسنىڭ سالمىقى ئورنىغا دىن دەرسلىرى ئۇستۇنلىكىنى ئىگىلىدى.

بولۇپمۇ، گومىنداڭ هەر قايسى ناهىيىلەردە «شەنداڭبۇ»

لارنى قۇرۇپ ياشلارنى، ئوقۇتقۇچىلارنى ئۇنىڭغا ئەزا بولۇشقا قىستىدى، ئەزا بولۇشنى خالىمىغانلارنى «كومۇنىستلار»، «گۇمانلىق ئۇنسۇرلار»، «ئىلى ئوغرىلىرىنىڭ شېرىكلىرى» دېگەن بەدنامىلار بىلەن قولغا ئېلىپ قامىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، تۇرپان، پەچان ۋە توخسۇن ياشلار تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، بۇ تەشكىلاتقا بىر بۆلۈك ئوقۇتقۇچىلار ئەزا بولۇپ كىردى.

يەنە بىر بۆلۈك ئوقۇتقۇچىلار بولسا، «سەنمىنجۇيى» تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇپ كىرىپ، ياشلار تەشكىلاتى بىلەن سۇركەشتى، گومىنداڭ ئۇچۇن تايانچ بولدى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى شەرىپىگە ھايتاقلىرىغا كېپىللىك قىلىپ ئارزۇلاپ ئىشلەتتى. گومىنداڭ، ئىنقىلابچىل ياشلارنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغاندا، ئۇلارنىڭ بىر قىسىملىرى قورقۇنچاق بولۇپ، تاغقا چىقىپ پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرىنى قىلدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن گومىنداڭ، توخسۇن زىيالىيلىرىدىن لىتسې كېۋىر، ھامىدىن غوجى، ئەبەيدۇللا مەتاقى، ئابدۇل تاھىرى، ھەيتى نەئىم، پىدايى ئاخۇن، مەھمۇت ھۇشۇر، ئابدۇۋۇپلى ھۇشۇر قاتارلىقلارنى قولغا ئالدى، بۇلاردىن لىتسې كېۋىر، ھامىدىن غوجى ۋە ئابدۇۋۇپلى ھۇشۇرلارنى قالدۇرۇپ، قالغان بەش نەپەر زىيالىينى توخسۇنلىقلار شىمالغا ئېلىپ چىقىپ ئۆلتۈرۈپ، چۆكتۇر كارىز قۇدۇقلىرىغا تاشلىۋەتتى.

ئىلانلىق تەۋەسىدىن جامال غوپۇر باشلىق ئالتە نەپەر ياشنى تۇتۇپ، قىيناپ، بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈپ كارىزغا تاشلىۋەتتى.

قەيۇم شاكجاك، ئابدۇرېھىم شوجاك قاتارلىقلارنى سايـ

غا ئېلىپ چىقىپ ئۆلتۈرۈپ، كارىزغا تاشلىۋەتتى.

زوھوردىن بىلەن غوپۇر سېتىمنى يۇكۇنلۇك سامانلىقىغا تىرىك كۆمۈپ تاشلىدى.

دېمەك (يۇقىرىقى ۋەقەلەرنىڭ تارىخىي جەريانى قايتا يېزىلىدۇ)، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى، گومىنداڭ تەرەپنىڭ 11 بىتىمنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى كۇچلىرىنىڭ ئۇستىدىن ئېلىپ بارغان دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ھەرىكىتى بولۇپ، بۇنداق فاشىستىك ھەرىكەت نەتىجىسىدە نۇرغۇن ياشلار يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، سەرسانلىق، سەرگەردانلىق تۇرمۇش يولىغا كىرىپ كەتتى. نەتىجىدە مائارىپ ئىشلىرى يۇمرىقىدەك زوراۋانلىق ھەرىكەتلەر تۇپەيلىدىن تاشلىنىپ، ۋەيران بولۇپ كەتتى.

گومىنداڭنىڭ ھەر تۈرلۈك ئالۋان - ياساقلىرى كۆپىيىپ، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئاتلىق قوشۇن ئۇچۇن ئوتۇن، ئوت - سامان، بوغۇز توشۇپ ئولگۈرتۈش؛ پوتەي، ھەربىي ئىستىھكاملىرى ئۇچۇن ئات - ھارۋا چىقىرىپ ئىشلەشتەك مەجبۇرىي ئەمگەكلەر ئېغىرلىشىپ، خەلقنى قاتتىق ھالسىرىتىۋەتتى.

شۇ كۈنلەردە ھەر تۈرلۈك ئېغىر - يېنىك پىلموتلار شەھەر سىپىلى ئۇستىدە تىكلىنىپ، ئۇنىڭ تېغ ئۇچى بىگۈنا ئاھالىلار ۋە خەلق تەرەپلىرىگە قارىتىلغان ئىدى، ھەر بىر پوس ئورۇنلىرىدا تۆتتىن سەككىز گىچە تاپانچا، مىلتىق، قىلىچ، گىرانات ۋە ئوق خالتىلىرى بىلەن ئورالغان گومىنداڭ جاللاتلىرى تەييار بولۇپ تۇراتتى، شەھەر ئىچىگە كىرىپ قالغان ياكى بازاردىن ئۇيان - بۇيان

ئۆتكەن، سەللا گۇمانلىق دەپ تونىغان ئادەملەرنى تۇتۇپ كىرىپ كېتىپ، ئىلى تەرەپ بىلەن مۇناسىۋىتى بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرەتتى، ئۇنى قىيىن - قىستاققا ئالاتتى.

ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈپ، گومىنداڭ ھاشىرىغا تۇتۇۋالغانلىرىدىن باشقىلارنىڭ ئاتلىق - ئېشەكلىك ياكى ھارۋىلىق شەھەر ئىچىگە كىرىشىگە، ھەتتا ئۇلاقلارغا مىنىپ پوستا تۇرغۇچىلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشىگە قەتئىي يول قويمايتتى.

ئاخشىمى سائەت 12 دىن ئاشقاندا ماڭغان ھەرقانداق ئادەمنى تۇتۇپ كېتەتتى، قىسقىسى توخسۇننىڭ شو كۈنلەردىكى ۋەزىيىتى ئىنتايىن ئېغىرلاشقان بولۇپ، خەلق قىل ئۇستىدە ھايات كەچۈرمەكتە ئىدى، خەلقنىڭ تەقدىرى ماناۋۇنداق تىمتاسلىق ئىچىدە قالدى.

ئالۋان كەلدى ئالامەت، ئومىنى تولا ئورۇپ،
چېكىۋەردۇق نادامەت. بەللەر مۆكچۈيۈپ كەتتى.
كېچىككىنە يەر ئۈچۈن، ئالۋاڭنى تۆلىيەلمەستىن،
بىزگە بولدى قىيامەت. قېنىمىز ئېقىپ كەتتى.

شاڭيو - لوزۇڭ ھەم خاڭتو،
يىيىشى پولو - مانتۇ،
ھەي ئەمەلدار بۇ يۇرتتا،
بىز تۇرايلى يا سەنتۇ.

توخسۇن خەلقى ئازاب - ئوقۇبەتلىك كۈنلەرنى ئەنە شۇنداق ئۆتكۈزدى، ئۆزلىرىنىڭ قانچە ئونلىغان ئېزىز پەرزەنتلىرىدىن ئايرىلدى، خەلقنىڭ دەردىگە

ھېچكىم يەتمىدى، نالىزارنى ھېچكىم ئاڭلىمىدى. ئاخىرى خەلقنىڭ بەختىگە يارىشا شەرقتىن كۈن چىقتى، ئوق - دورا ھىدى قاپلىغان قارا بۇلۇتلار يوقالدى، بەقەتلا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكى ئاستىدىكى جۇڭگو خەلق ئارمىيىسىلا توخسۇن خەلقىنى شاد - بەختىيار تۇرمۇشقا ئىگە قىلدى.

مىنى مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتكەن، قاسىم رەخمىتۇللا ھاجى، ئابلىتىپ روزى، نېجمىدىن توختى (يەكىكە ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتىدە)، ھاكىم داۋامەت، ئابامىسلىم ئاكا، ساتتارخان غوجەخمەت. باقىر غازى، قېيۇم راخمان قاتارلىق يولداشلارغا سەممىي رەھمەت ئېيتىمەن.

ئىلىنىڭ كونا مائارىپ ئىشلىرى

مەقەددە ئەسلىمە

(1922 - يىلىدىن 1933 - يىلىغا قەدەر)

ئەسىردىن ناسىرى

ئىلى جۇملىدىن غۇلجا شەھىرى، تارىخى ئۇزۇن، مەشھۇر قەدىمىي جاي. ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى كونا ھاكىمىيەتلەر ئۇقۇتۇش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمىگەچكە خەلقنىڭ مەدەنىي - مائارىپ سەۋىيىسىمۇ تۆۋەن ئىدى. شەھەر تازىلىقىمۇ ناچار، سېسىقچىلىق بولۇپ، ئەتىيازلىقى پاتقاقچىلىققا ئايلىنىپ كېتەتتى، شۇڭا كېسەللىك ۋە ئۆلۈم-يېتىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا مۇكەممەللەرەك دوختۇرخانىمۇ يوق بولۇپ، غۇلجا توپىدەك يولدا بىر فەرەڭ (فرانسىيە) دوختۇرخانىسى، ھازىرقى خەلق كىنوخانىسى ئورنىدا بىر دوختاخانا بار ئىدى. فەرەڭ دوختۇرخانىسى بىر تەرەپتىن ئىنجىلنى تەشۋىق قىلىدىغان كىتابچىلارنى بېسىپ تارقاتسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاۋازسىز كىنولارنى قويۇپ، شەھۋانىلىقنى تەشۋىق قىلاتتى. شەھەر ئىچىدىكى چوڭ سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدا ئەپيۇن پىشىشقىلاپ ئىشلىنىپ كوچىدا ئاشكارا سېتىلاتتى، ئەپيۇنكەش، نەشەخورلارمۇ كۆپ ئىدى. بۇنداق ئىشلار بىلەن ھۆكۈمەت

ئورۇنلىرىنىڭ كارى بولمايتتى، يامۇل ئىچىدىكى لوزۇك، بەگلەرمۇ ئەپيۇن چېكىشەتتى. بىر شائىر بۇ ھەقتە مۇنداق يازغان ئىكەن:

بۇ پەلەكنىڭ ئاستىدا داڭ دېگەن جاي بار ئىكەن،
ئېتى ئانىڭ ئىلىخو، كوچىلىرى تار ئىكەن.
يېڭى كەلگەن ئادەملەر يۇرسە گەر بازار كېزىپ،
كوچىنىڭ بىزەپلىكى، پاتقاق چېچىپ تۇرار ئىكەن.
كوچىنىڭ ئىپلاسلىقىدىن يەتسە چوڭ بەزگەك كېسەل،
دەردىگە دەرمان تاپالماي، نەچچە ئاي بىمار ئىكەن.

1911 - يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ۋە روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازى يېتىپ كېلىشى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ياڭ زىڭشىن، جىن شورىن ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىر ئاز ئەھمىيەت بەرگەندەك بولدى. شۇنىڭ بىلەن غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى شەنگەن يامۇلىدا بىر شۆتاڭ ئېچىلدى، كۆرەدە بىر شۆتاڭ ئېچىلىپ، مىللىي ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلدى. بۇلار خەنزۇچە ئوقۇدى، بۇ شۆتاڭغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا يۇرت - يۇرتقا سېلىق سېلىناتتى، ئوقۇغۇچى سانى جايلارغا تەقسىم قىلىنغاندا، پۇلى بارلار كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى يوللاپ ئەۋەتىپ بېرەتتى. غۇلجا شەھىرىدە ھۆكۈمەت تونۇيدىغان ئىككى باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى. ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان ئوتتۇرا مەكتەپكە بالا ئەۋەتىشنى سورىسا، بالىلىرىنى ئەۋەتىپ بەرمەي، ئۆزىمىزنىڭ شەھىرىدە «ئۇسۇل قەدىم» ئوقۇيدۇ، دەيتتى. مەكتەپ خىراجىتى ۋە ئوقۇتقۇچىلار مائاشى ئوقۇغۇچىلاردىن تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق يىغىپ ئېلىناتتى.

غۇلجا شەھىرىدە، دەسلەپتە، 1909 - يىلى موسابايوف-لار ئائىلىسى (ھۈسەنباي) قۇرغان ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ يېنىدا زاۋۇت ئىشچىلىرىنى تەربىيىلەيدىغان بىر مەكتەپ ئېچىلىپ، ئوقۇتقۇچىلىرى سىرتتىن تەكلىپ قىلىنىدى. بۇ مەكتەپنىڭ شۇ چاغدىكى تەسىرى خېلى زور بولۇپ، بۇنىڭدا تەربىيىلەنگەن بىر قىسىم ئىشچىلار، تېخنىك ۋە ھېسابات خادىملىرى كېيىن قۇرۇلغان غەلى ئەخمەت سەددى (تاتار) نىڭ تىيانشان تېرە زاۋۇتى، بابا شوۋنىڭ تېرە زاۋۇتى، تۇراخۇن، موللا ھاجى، ۋاڭ بىڭخىڭ قاتارلىقلارنىڭ زاۋۇت-لىرىغا تەكلىپ قىلىنىپ، ئىلىنىڭ سانائەت ۋە سودا تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناندى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن يەرلىك باي ئەمەلدارلاردىمۇ قىسمەن ئويغىنىش بولدى، نەتىجىدە مەرىپەتپەرۋەر بەزى كىشىلەر، ئويغانغان سودا - سانائەتچىلەر ئۆز بالىلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرى ئېچىدىكى بىلىم تەشنالىقى كۈچلۈك بولغانلىرىنى تاللاپ، تۈركىيە ، ئىستامبۇل، مىسىر، سوۋېت ئىتتىپاقى، گېرمانىيە قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ، ئوقۇتۇپ كېلىشكە باشلىدى. مەسىلەن: شۇ چاغدا چەت ئەلگە چىقىپ بىلىم ئىگىلەپ كەلگەنلەردىن مەسۇم ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، جىرجىيىق ھاجى، ئابدۇللا ئەپەندى، سابىت موسابايوف، مەجىت موسابايوف، جاۋدەت موسابايوف، ئابلەھەت موسا بايوف قاتارلىقلار بار ئىدى.

مەجىت ئەپەندى ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ تېخنىكى ھەم باغ قورا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولدى. مەسۇم ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، جىرجىق ھاجى قاتارلىقلار ئىلى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ يېنىدا ئىلىم - بىلىم دەرىنەك مەكتىپى ئېچىپ، شەھەردىكى بالىلاردىن 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى يىغىپ پەننىي بىلىملەرنى ئوقۇتتى. بۇ مەكتەپ ئىلى يېڭى مائارىپنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. نىزام ئەبىرى، ئابدۇكېرىم ھاجى قاتارلىقلار بۇ مەكتەپنى مادداي - مەنىۋى جەھەتتىن كۈچلۈك قوللىغۇچىلار ئىدى. بۇ ئويغىنىش ھەققىدە شۇ چاغدا مۇنداق بىر شېئىر يېزىلغانىدى:

ئوقۇش، بار ئادەملەرگە خۇدانىڭ بۇيرۇغان پەرزى،
بۇپەرزلەرنى ئادا قىلماق ھەممە ئەھلىنىڭ قەرزى.
خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، رۇسچە، ياپون، يونانچە ئۆگەنمەك،
مۇھىمدۇر تىل يازۇسى، ھۈنەرى ئىلمىنى بىز بىلمەك.

بۇ چاغدا يەنە غۇلجىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان چەتئەللىك، رۇس، تاتارلارمۇ ئۆز ئۆيلىرىدە خۇسۇسىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، رۇسچە ئوقۇتتى، يالغۇز نوۋىگورد مەھەللىسىنىڭ ئۆزىدىلا خۇسۇسىي مەكتەپلەر ئالتىدىن ئاشقانىدى. ھەر بىرىدە 15 تىن ئارتۇق بالا ئوقۇيتتى. ئۇچ ئايلىق، ئالتە ئايلىق ۋە بىر يىللىق ئوقۇتۇپ چىقىراتتى، ئوقۇش راسخوتىنى ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى تۆلەيتتى. مەكتەپ پۈتتۈرگەنلىرى شەھەردىكى تىجارەتچىلەرنىڭ خىزمىتىنى قىلاتتى ياكى ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلاتتى. بەزىلىرى بولسا موسابايوف، باباشوۋ، سابىرھاجىيوۋ قاتارلىق چوڭ سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدا، چېگرامال ئالماشتۇرۇش پونكىتلىرىدا ۋە چەتئەللەردىكى سودا ۋاكالەتخانىلاردا ئىشلەيتتى. مەسىلەن: بۇلاردىن غاپپار پالتايوف، ھەسىنىم پالتايوف، ئابدۇللا لوندۇن، ھەسەن شاڭخەي، ئابدۇروپ مەخسۇم، مەسئۇد ھاجىم قاتارلىقلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەشھۇر بىلىم ئىگىلىرى، سودا-

سانائەتنىڭ ماھىرىپتەكچىلىرى ۋە يېڭى ئىلىم - مەرىپەت تارقاتقۇچىلاردىن بولۇپ قالغانىدى.

ھەممىزگە مەلۇم، كونا جەمئىيەتتە بىلىم ئىگىلىرىنىڭ قەدرى - قىممىتى يوق دېگۈدەك ئىدى، ئۇلارغا مۇتەئەسسىپ كۆچلەر توسقۇنلۇق قىلاتتى:

بىلىم ئەھلى مەرىپەت بايان قىلسا،
مەدەنىيەتنىڭ سۆزىنى ئايان قىلسا.

مۇتەئەسسىپ جاھىللار تالايدۇ ئۇنى،
شامالغا ياكى بىكارغا ئۆتمەيدۇ سۆزى.

غۇلجا شەھىرىدە شۇ چاغدا ئاتاقلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن مەرۇپ سەئىدى (مەرۇپ ئەپەندى) دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنىدى، ئۇ، ھايات ۋاقتىدا سوۋېت تۇپرىقىدىكى تاتار، ئۆزبېك، ئۇيغۇر زىيالىيلار بىلەن كۆپلەپ ئۇچراشقان، ئىلىنىڭ مىللىي مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش نىيىتى بىلەن شەھەر ئىچىدە بىر پەننىي مەكتەپ ئېچىشنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقى ئۈچۈن غۇلجا ناھىيىسىنىڭ خىلۋەت بىر كىچىك يېزىسى - نوغايتۇغا چىقىپ بىر پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، ياش - ئۆسمۈرلەرنى ئوقۇتۇشقا باشلىغان. شۇ چاغلاردا بۇ مەكتەپكە شەھەردىن چىقىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارمۇ بولغان. شەھەردىن چىقىپ ئوقۇغانلاردىن: ئابدۇكېرىم تۇردى، نىجات نىيازى قاتارلىقلار؛ نوغايتۇ يېزىسىدىن ئوقۇغانلار: ئۆمەر خاجاق، سابىر ئەلا، ئىلى ئەكبەر، ئايۇپ ئەپەندى، ئىبرا- ھىم باراتوپ قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ كىشىلەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىلى مائارىپ ساھەسىنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرى

دىن بولۇپ قالدى.

مەرۇپ ئەپەندى 1931 - يىلى غۇلجىغا كىرىپ، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەردىن مۇھەممەد ئىلى ئاقساقال، شېرىپ قارى، ھۆسەين بەگ، نامەن ئاخۇن، نىزام ئەپەندى ۋە غوپۇر دەپتەرچىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، شەھەر ئىچىدىكى ئۇچەرۋازا مەسچىتى يېنىدا بىر پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، تارىخ، تىل - ئەدەبىيات، سەنئەت، تەنتەربىيە، ئەخلاق قاتارلىق دەرسلەرنى تەسىس قىلغانىدى. مەكتەپ مۇئەللىملىكىنى مەرۇپ سەئىدى، شېرىپ قارىلار ئۆزى ئۆتكەن، ھۆسەين بەگ مەتبەئەچى بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇش قوراللىرى بىلەن ماددىي تەمىناتىنى كۆپ قىسمىنى تەمىنلەپ تۇرغانىدى. بۇندىن باشقا ئۇچەرۋازا خەلقى ۋە سىدىق شاگىو، مىرزاھمت دېگەن كىشىلەرمۇ مەكتەپنى پارتا، دوسكا، رېمونت، ئوقۇتقۇچىلار تەمناتى جەھەتتىن قوللاپ، يۆلگەچكە، مەكتەپ تېز راۋاجلىنىپ، ئوقۇغۇچىسى 250 دىن ئاشقان ھەم غۇلجىدىكى ئۆزبېك مەكتەپ، تاتار مەكتەپ قاتارىدا قەد كۆتۈرۈپ، كېيىن ئۇچەرۋازا مەكتەپتىن ئۈمىد مەكتەپ كە ئۆزگەرتىلدى. ھۆسەين بەگ ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان قۇرۇلتايدىن قايتىش سەپىرىدە، يولدا ماشىنا ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا تاپقاندىن كېيىن، بۇ كىشىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن مەكتەپ نامى «ھۆسەينىيە مەكتىپى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئاساسى شۇ ئىدى.

مەرۇپ سەئىدى شىنجاڭ گېزىتىگە يۆتكەپ كېتىلىپ، تەھرىر بولۇپ ئىشلەپ يۈرۈپ، كېيىن شېك شىسەي تەرىپىدىن تۇرمىگە ئېلىنىپ، تۇرمىدە ئىز - دېرەكسىز يوقىپ

لىپ كەتتى.

شەھەر ئىچىدە يەنە بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ غەرب تەرىپىگە بېشىر ھاجى باي بىر مەكتەپ سېلىپ، مەسۇم ئەپەندىنىڭ باشلامچىلىقى بىلەن ئاستانى (مۇئەللىمە) تەكلىپ قىلىپ قىزلار مەكتىپى ئاچتى. 1930 - يىللىرى مەن ئوقۇپ يۈرگەندە، بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى 80 دىن كۆپرەك بولۇپ، بىر قىسىم ئوغۇل ئوقۇتقۇچىلارمۇ بار ئىدى. بۇ چاغدا يەنە ھەرەمباغدىكى دامۇللا رازىيوف دېگەن كىشىمۇ، مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي 20 دىن ئارتۇق بالىنى يېغىپ، بىر پەنىنى مەكتەپ ئاچقانىدى. ئاپىرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، بۇ مەكتەپ تەرەققىي قىلىپ، 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى بار 10 سىنىپلىق مۇنتىزىم مەكتەپكە ئايلانغانىدى.

شەھەردە يەنە ئارقا - ئارقىدىن كىچىك كۆلەمدىكى مەكتەپلەر قۇرۇلغان بولۇپ، پەنىنىي ۋە دىنىي دەرسلەر قوشۇپ ئوقۇتۇلاتتى. ئىلى بەيتۇللادا 200 دىن ئارتۇق تالىپلار قارىلاردىن تەلىم ئالاتتى. شۇ ۋاقىتلاردا مەدرىسىدە مۇدەرىس بولغانلار بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەن نادىرخان دامۇللام، ئىمىر دامۇللام، نىزامىدىن ئەلەم قاتارلىقلاردىن باشقا سوۋېت چىلەكتە ئوقۇپ كەلگەنلەردىن سىيىت ئاخۇن، ئىبراھىم خەلپەت، ساۋۇت دامۇللا قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاسىپ ئاخۇن، سادىق قارى ھاجى، ئىمىر دامۇللام قاتارلىق كىشىلەر مىسىر ئەزھەر داشۋىسىنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، يەنى پەنىنىي بىلىم بىلەن دىنىي بىلىملەرنى بىرلىكتە ئوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئاسىم ئاخۇن دېگەن كىشى كاتتا ئۆلىما بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىت

لاردا نەزەر غوجا، قاسىم قىسمىتى، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق ئىلغار زاتلار بىلەن بىرلىشىپ، مەتبۇئات يۈزىدە ماقالىلار ئېلان قىلىش بىلەن بىللە خەلقنى ئويغىنىشقا ئۈندىگەنىدى. بۇلار يەنە پەلسەپە، تارىخ، ئاسترونومىيە، يىلنامە، گۈزەل سەنئەت، بىناكارلىق - قۇرۇلۇش جەھەتلەردىمۇ مۇنازىرە ئېلىپ بارىتتى. شۇڭا مەدرىسىدىكى تالىپلار - ئوقۇغۇچىلار ئۇسۇل قەدىم بىلەن دىنىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىپلا قالماي، بەلكى ئاشۇ ئۆلىمالارنىڭ تەسىرىدە پەنىنىي بىلىملەر بىلەنمۇ شۇغۇللاندى ۋە چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇشقا ئىنتىلدى. بۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدىن ئىستامبۇلغا ئوقۇشقا چىققانلاردىن مەسۇم ئەپەندى، مەسئۇد ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، سابىت ئەپەندى قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار پەنىنىي بىلىم ئىگىلىرىدىن بولۇپ كەلدى ۋە ياڭ زىڭشىڭنىڭ خەلقنى نادانلاشتۇرۇش چىرىك سىياسىتىگە تاقابىل تۇردى، دەرنەك سىنىپلار ئاچتى. بۇ سىنىپلارغا چەت ئەلدە ئوقۇپ كەلگەن تۇرغۇت ئەپەندى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ قىلىنىپ، پەنىنىي دەرسلەر ئۆتىلدى. تەنتەربىيە، سەنئەت، رەسىم، خۇشخەت قاتارلىق دەرس تۈرلىرىمۇ كۆپەيتىلىشكە باشلىدى. خەتتات سادىق قارى ھاجىنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا مەخسۇم تالىپلارغا ئۆز ئۆيىدە (تۆپە بازاردا) خۇشخەت - خەتتاتلىقنى ئۆگەتتى. شۇنىڭ بىلەن تىيىپزات خەلپەت، چوڭ پاشا غوجا، ئاخۇنلۇق، تۇردى قادىرى، ئۆمەر سابىرى قاتارلىقلار چىرايلىق خەت يازىدىغان خەتتاتلاردىن بولۇپ قالدى. نەتىجىدە تىيىپزات خەلپىتىم ئىلى تارىخى تەزكىرىسىنى، چوڭ پاشاغوجام سادىر پالۋان، قۇمۇل ۋاڭ - غو-

جاملار تاريخى ۋە ئىلىدىكى گۈلشەنباغ قاتارلىق تۆت باغ تاريخىنى يېزىپ چىقتى، ئاخۇنلۇق بولسا، قۇرئان كېرىم نىڭ ئەڭ كىچىك نۇسخىسىنى قوليازما شەكلىدە ئۇچ نۇسخا قىلىپ كۆچۈرۈپ چىقاندى، ئۇلارنىڭ قوليازما سىنى باسما خەتتىن پەرق قىلغىلى بولمايتتى. تۇردى قادىرى ئىلىدىكى مەشھۇر بايلار، مەشھۇر كىشىلەر تەزكىرە سىنى يازغاندى. لېكىن بۇ قوليازمىلارنىڭ ھازىر قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن. بەزى يازغۇچىلىرىمىزنىڭ يۇقىرىقى ماتېرىيالىلاردىن پايدىلىنىپ يازغانلىرى مەتبۇئاتتا بېسىلىۋاتىدۇ.

چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇپ كەلگەن ئەپەندىلىرىمىز يا كى دىنىي ئۇلىمالىرىمىز بولسۇن خەلق مائارىپىنى راۋاجلاندۇ رۇش، پەن ئەھلىلىرىنى يېتىشتۈرۈشتە كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن، بەزى مۇتەئەسسىپ كۆچەر يەنە باش كۆتۈرۈپ، ياش ئۇغۇل - قىزلىرىمىزنىڭ پەنىنى ئۆگىنىش، ناخشا ئېيتىش، تەنتەربىيە بىلەن شۇغۇللىنىشتەك يېڭىلىق ئىشلىرىغا قارشى چىقتى. مۇتەئەسسىپ جاھىل كۆچەر يەنە: «جەدىدچىلەر كۆپىيىپ كەتتى، ئۇسۇل قەدىم (دىنىي) ئوقۇشىمىزغا زىيان سالدى، تالىبلار دىنىنى تاشلاپ، جەدىدچىلەرگە ئەگىشىپ كەتتى»، دېيىشىپ مەسۇم ئەپەندىنى دەرنەكتىن يېپىشقا قىستىدى. مەسۇم ئەپەندى يۇرت مۇتئەسىرى ھەم پاراسەتلىك كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، مەرىپەت ساھەسىدىكى مەسلىكىدىن يانمىدى، بەلكى خەلقنى ئەۋلادلىرىمىز ئۈچۈن مەدەنىيەت لازىملىقى ھەققىدە چۈشەن دۈرۈش ئېلىپ باردى. كۆپلىگەن ئىلغار زات ۋە ئۇلىمالار مەسۇم ئەپەندىنى قوللاشتى. شۇڭا دەرنەك مەكتەپ ئۇزۇن ئىچە مەۋجۇت بولۇپ، خېلى كۆپ ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيە

لىدى. شۇ چاغدا ئىسمايىل خەلپەت بۇ مەكتەپ ھەققىدە بۇنداق بىر غەزەل ئوقۇپ يۇرگەنىدى:

بۇ مەكتەپ بېغىدا ئېچىلدى گۈل، ئەترە، رەيھان،
ئىلى شەھرىنى خۇشبۇي ھىدى قىلدى خاسىيەتلىك دەۋران.

30 - يىللىرى بولسا كېرەك، ئادىلبەكنىڭ تاساددىپىي ئۇچرىشىشى ئابدۇراخمان ئەپەندى باشلىق كىشىلەردىن كېزىۋىپ، بۇ مەكتەپنى («دەرنەك» نى) ياپتۇرۇۋەتتى. شۇنداق بولسىمۇ دەرنەك مەكتەپتە بىلىم ئالغان ھاشىر زاقى، ھاشىر ئىمىن، مەتمىن ئۆمەر خەلپەتلەر بەيتۇللانىڭ شەرق تەرىپىدىكى بىنادا ئۇچ سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، پەننىي ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى، بۇ مەكتەپ تاكى ئاپرىل ئۆزگىرىشىگە قەدەر داۋاملىق ئوقۇش ئېلىپ باردى. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بۇ ئۇچ نەپەر ئەپەندى مەدرىسىدىكى ئىككى قېتىملىق جاك شىخۇي (مۇئەللىم تەربىيەلەش) كۇرسىغا ئوقۇتقۇچى بولدى ھەم ئىلى مەكتەپنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچىلاردىن بولۇپ قالدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىلىدا ئۆتكەن شائىر موللا بىلالنىڭ «نوزۇگۇم» قىسسىسى بىلەن «غازات دەرمۇلىك چىن» داستانى خەلق ئىچىدە غايەت زور قىزىقىش بىلەن ئوقۇتۇلاتتى. ئەنە شۇنداق داستان، غەزەل ۋە تارىخىي قىسسىلەرنى ئوقۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلغۇچىلارنىڭ بىرى قازانچىلىق ناسۇ ھادامواللام ئىدى. ئۇ، مىسرغا چىقىپ ئوقۇپ، ئىلىم ساھەسىدە كامالەتكە يەتكەندىن كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، قازانچىدىكى كىچىك مەسچىتتە

(ئەلا باي مەسچىتىدە) خاتىرلىق قىلدى. ھەر جۈمە نامىزىدا مەدەنىي - مائارىپ، مەرىپەت ھەققىدە تەشۋىق قىلىش بىلەن بىللە مەسچىت يېنىدا بىر مەكتەپ ئاچتى. ئۇ چاغدا بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى 100 دىن ئارتۇق ئىدى. لېكىن ناسۇھا دامۇللام بۇ مەكتەپنى ئۇزۇن ۋاقىت داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالدى. چۈنكى يەرلىك مۇتەئەسسىپلەر «ناسۇھا دامۇللا ئۇسۇل جەدىت ھەم مەسۇم ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندىلەرنىڭ تەرەپدارلىرىدىن ئىكەن»، دەپ پىتنە قىلىشىپ، ئۇ، قۇتىپىدە ۋائىزلىق قىلىۋاتقاندا: «ئاياللارنى تالاغا چىقىرىپ نېمە قىلماقچىسەن؟ شەرىئەتتىن چەتنىدىك»، دەپ چوقان كۆتۈرۈپ، خاتىرلىقتىن توختىتىپ قويغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تەقىپ ئاستىدا قېلىپ، مەكتەپنىمۇ يېپىشقا، ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ:

جاپا جەۋرىنى كۆردۈم، ۋاپاسىنى كۆرمىدىم ئەسلا،
ۋاپا ئىزلەپ بۇرادەرلەر كۈپتارى جاپا بولدۇم.

ناسۇھا ھەسرەت ئېيتىپ، يىغلىساڭ مىڭ يىل ئەگەر،
ئاقىۋەت ئۆلمەك ئېرۇر ئىلاجىنى قىلمىدىم.

دەپ ھەسرەت چەككەنىدى. خەلقنى ئويغىتىش يولىدا يىراق يېزا - قىشلاقلاردا جاپالىق كۈنلەرنى ئۆتكۈزگەن بۇ مەرىپەتپەرۋەر، خەلقسۆيەر ئالىم يۇرتىدىن ئەنە شۇنداق ئېچىنىشلىق بىلەن ئىلاجسىز ئايرىلدى، چەت ئەلدە قەۋرىسى قالدى .....

ناسۇھادامۇللىنىڭ شاگىرتلىرىدىن تۇرەم مەھەللە مەسچىتىدىكى چولاق قارى خەلپەت، قازانچىلىق ئاسىم ئاخۇن، ئىشان قارىم، ناغرىچىدىكى ئەسقەر قارىم، تاجىباي مەھەللىسىدىكى ئابدۇھوتا ئالىي خەلپەم، دۆڭ مەھەللىدىكى باسىت خەلپىتىم، نوۋگوردتىكى تاتار دامۇللام قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا ياكى مەسچىت يېنىدا مەكتەپ ئېچىپ، ئاز بولغاندا 30 دىن، كۆپ بولغانلىرى 80 دىن بالا ئوقۇتۇشقا باشلىغانىدى. بۇلار دەسلەپتە ئۇسۇل قەدىم بىلەن بالا ئوقۇتقاچقا، ئوقۇغۇچىلارغا ئېلىپبە يادلىتىش، خەتنى ئۇستىخان تاغاققا يېزىپ بېرىش، ھېسابتا ئەبجەت ئوقۇتۇش، كېسەكتە ئولتۇرۇپ ئوقۇتۇش، ئۇزۇن تاياق بىلەن تەن جازاسى بېرىش، پەيشەنبىلىك يىغىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن مەشغۇلات بولاتتى. ناسۇھادامۇللامدىن تەلىم ئالغاندىن كېيىن، دوسكىغا بور بىلەن خەت يېزىش، ئېلىپبەنى دەپتەرگە يازدۇرۇپ مەشق قىلدۇرۇش، ئەرەبچە، رۇسچە سانلارنى 10 گىچە پىششىق مەشق قىلدۇرۇش، پارتا، دوسكىلارنى قوللىنىش، خەلقتىن ئىختىيارى پۇل توپلاش، ئاتىلار ھەيئىتى قۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، خۇشخەت، ھېساب، جۇغراپىيە، ئەخلاق قاتارلىق دەرسلەرنى تەسىس قىلىپ، بالىلارنى يېڭىچە پەننىي ئىلىم بويىچە ئوقۇتۇشقا باشلىدى.

ناسۇھا دامۇللام مەكتەپنى يېپىپ، سەرتقا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، مۇتەئەسسىپلەر مەرۇپ سەئىدى ئاچقان ئۇچ دەرۋازا مەكتەپ، دامۇللا رازىيوف ئاچقان ھەيرانباغ مەكتەپ، مەدرىسىدىكى بېشىر ھاجىم سالغان مەكتەپ، قىزلار مەكتەپ قاتارلىق بىلىم ئوچۇقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ

باققان بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەكتەپلەرنى ئاچقانلار ۋە قول لىغۇچىلار شۇ چاغدىكى ئاتاقلىق جامائەت ئەربابلىرى بول غانلىقى ئۈچۈن، بۇلارغا تېگەلمىدى. ھەرەمباغدىكى مەكتەپ بىلەن ئۈچدەرۋازا مەكتەپنى سىدىق شاڭيو، مەھەممەت ئېلى ئاقساقال، ھۆسەين بەگ، شەرىپ قارى، يۈسۈپ فۇماش قاتارلىق نوپۇزلۇق كىشىلەر قوللىغان بولسا، مەدرىسىدىكى قىزلار مەكتەپنى ھاكىم بەگ غوجا، مەسئۇم ئەپەندىلەر قوللىغانىدى.

20 ـ، 30 ـ يىللاردىكى غۇلجا مەدەنىي ـ ماارىپ ئىشلىرى ئەنە شۇنداق ئاستا ـ ئاستا راۋاجلىنىپ باردى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋە ھەر مىللەت مەرىپەتچىلىرىنىڭ بۇ ئۆچمەس تۆھپىلىرى، جاپالىق ئەمگەكلىرى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئېلى مەدەنىي ـ ماارىپ ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئاساس بولۇپ قالدى.

مەشھۇر داڕۋاز ھاشىم ھاجىم ھەققىدە

ئەسلىمە

شەرىپ خۇشتار

داۋاز ھاشىم ھاجىم، 1868 ـ يىلى خوتەن قارىقاش نىڭ تاناپىبېشى يېزىسىدىكى مەشھۇر سەنئەتكار ھەمدۇللا ئاخۇن ئائىلىسىدىن دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن دىنى مەكتەپتە ئوقۇپ، باشلانغۇچ دىنى ساۋاتىغا ئىگە بولغان. ھاشىم ھاجىمنىڭ دادىسى ھەمدۇللا ئاخۇن خوتەن ۋىلايىتى، بولۇپمۇ قاراقاش تەۋەسىدە ئاتاقلىق سازەندە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقامنى پىششىق بىلىدىغان، كۆپلىگەن يەرلىك تارىخى ناخشا ـ مۇزىكىلارنىڭ ئۇستازى ئىدى. ئۇ، سەنئەت خۇمار ئۇيغۇر خەلقى، ئۆزىسەنئىتىنىڭ قەدىمكى مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان ھەرخىل ئولتۇرۇش ۋە سورۇنلۇق مەشرەپلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۆتكۈزۈلىدىغان سەيلىلەردە ـ يەنى، نوروز سەيلىسى، چېلىش سەيلىسى، كەكلىك سەيلىسى، ئوغلاق سەيلىسى، (ئوغلاق ئويۇنى)، ئۈزۈك سەيلىسى، باغ سەيلىسى، يەرمەنكە، چىغرىق سەيلىسى، ۋە ھەر يىلى بىر قېتىم بولىدىغان قىزىلگۈل سەيلىسى؛ ئۇندىن باشقا بەزمە، باراۋەت، چايخانا (ساماۋەر) ئولتۇرۇشى قاتارلىق سورۇنلاردا، ئۇ، كۆپلىگەن ئاتاقلىق ئىشقىۋاز سازەندە، ناخشا ـ ئۇسسۇلچىلار بىلەن

بىللە بولاتتى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. هاشىم هاجى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا دادىسى بىلەن ئەنە شۇنداق چوڭ سورۇنلاردا بىللە بولۇپ، ساز ئۆگىنىشكە ئىشتىياق باغلايدۇ هەم ئائىلىسىدە دادىسىدىن ئۆگەنسە، پۇرسەت تاپقاندا باشقىلاردىن ئۆگىنىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئۇ بالا سازەندە بولۇپ قاتارغا قېتىلىدۇ.

ئاشۇ يىللار (19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى) خوتەن داۋازلىرىنىڭ ماھارىتى ئەڭ يۇكسەلگەن هەم دۇنياغا داڭ چىقارغان ۋاقىتلار بولۇپ، كۆپلىگەن خوتەنلىك داۋازلار پاكىستان، هىندىستان، ئىران، ئىراق، سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، دار ئويناپ داڭ چىقارغان ۋە تاپقان كىرىملىرىدىن ئاشۇ جايدىكى مەسچىت، كۆۋرۈك، مەكتەپ شۇنداقلا يېتىم - يېسىر، كەمبەغەللەرگە هەدىيە قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خەيرى - ساخاۋەتلىك ئەنئەنىسىنى نامايەن قىلىپ، هۆرمەت بىلەن كىشىلەر تىلغا ئېلىنغان ۋاقىتلىرى ئىدى.

چەت ئەلدە داۋازلىق بىلەن داڭ چىقارغان بۇخوتەن داۋازلىرىنىڭ تەرىپى، شىنجاڭ (خوتەن) غىمۇ يېتىپ كېلىدۇ ۋە بۇلار توغرىسىدىكى تەرىپلەر هاشىم هاجىنى قىزىقتۇرىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئۆز يۇرتىدا بولۇۋاتقان زۇلۇم تۈپەيلىدىن نامراتلىشىپ، ئېغىر تۇرمۇش كۆچۈرۈۋاتقان مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان كىشىلەرنى ئېسىگە ئالغاندا، داۋازلىقنى ئۆگىنىپ ئالدىنقى داۋازلاردەك خەيرى - ساخاۋەتلىك بولۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ هەم ئۇنى ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ. نەتىجىدە 15 يېشىدىلا بالا سازەندە، دەپ ئاتالغان هاشىم هاجى، ئىككى يىللىق تىرىشچانلىق

چامباشچىلىق، يەرىۋزى ماھارىتى، چەۋەندازلىق، ئات ئۈستى ماھارىتى، هاۋا بوشلۇقى ماھارىتى، هەيىارلىق (سېرىكچىلىك) هۇنەرلىرىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن قىسقا مەزگىل ئىچىدە داۋازلىقنى (دار باغلاپ ئاغامچا ئۈستىدە مېڭىشنى) پۇختا ئۆگىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1887 - يىلى 17 يېشىدا خوتەن قارىقاش ناهىيىسىدە مۇستەقىل دار ئويناپ، پۈتۈن داۋازلار ۋە ئۇستازلارنىڭ ئالقىشى هەم دۇئاسىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ، شۇندىن باشلاپ مۇستەقىل داۋاز بولۇپ، ئۆزىنىڭ داۋازلىق گۈرۈپپىسىدىكى ئەزالىرىنى باشلاپ، پۈتۈن شىنجاڭنى ئايلىنىپ دار ئويناپ دۇ. كېيىن هاشىم هاجى ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قاراقول - فرونزىغا بېرىپ دار ئويناپ دۇ. بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى هەرقايسى دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن تەكلىپ قىلىدۇ، ئۇ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بارلىق چوڭ - كىچىك شەهەرلىرىدە دار ئويناپ دۇ، شۇ جەريانىدا ئۇ، بۇخارا ئەمىرىنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە ئىنئامىغا ئېرىشىدۇ.

هاشىم هاجى بۇخارادىكى دار ئويۇنىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئافغانىستان بىلەن پاكىستاندا، كېيىن هىندىستاندا دار ئويناپ دۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ شۆھرىتى پۈتۈن ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئەرەپ يېرىم ئارىلىنى قاپلايدۇ. هاشىم هاجى بارغانسېرى ئىچكىرىلەپ ئىران، ئىراق ۋە قەدىمكى شەهەر باغدات، قاهىرە، ئىستامبۇل هەم بۇ جايلاردىكى مۇسۇلمانلار جايلاشقان كۆپلىگەن شەهەر، ئۆلكىلەرگىچە بارىدۇ ۋە هەج قىلىپ رەسمى هاجى بولىدۇ. هەر قايسى ئەرەپ دۆلەتلىرىنىڭ خەلىپىلىرى، ئۆلكە باشلىقى، ۋالىيلىرى ۋە مۆتىۋەرلەرنىڭ قوبۇل قىلىشى، ئىنئام

ببرنىشىگە ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەينى زامان (19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) دىكى ئۇيغۇر خەلقنىڭ داۋازلىقىنى چەت ئەللەردە نامايەن قىلىپلا قالماي بەلكى «ھاجى داۋاز»، «بالا داۋاز» دەپ نام قالدۇرىدۇ.

ھاشىم ھاجى، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى ۋەتەنگە (خوتەنگە) قايتىپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى قازا تاپقان بولۇپ، ئاچا - سىڭىل ۋە ئىنىلىرى قالغان ئىدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ھاشىم ھاجى ئائىلىسىدىكى ئۆچەي دەپ قالغان سەنئەت چىرىقىنى قايتا ياندۇرۇپ، ئاچا - سىڭىل ۋە ئىنىلىرىگە ساز، ناخشا ھەم داۋازلىق ماھارەتلىرى ئۈندىتىلا چاماشچىلىق، چەۋەندازلىقنى ئۆگىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن ئائىلىنى سەنئەت ئائىلىسىگە ئايلاندۇرىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ بۇ خىل تەرەققىيپەرۋەرلىكى، ئىستىبداد ھۆكۈمەت ۋە فېئودال جاھىل كۈچلەرنى بىئارام قىلىدۇ، نەتىجىدە سەيلە، سورۇن، چايخانا ئولتۇرۇشى ۋە بەزمە باراۋەتلەرده ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى چەكلەيدۇ، بارا - بارا يەنە دار ئويناشنىمۇ چەكلەيدۇ. چۈنكى ھاشىم ھاجى نەچچە يىللىق ھاياتىنى چەت ئەللەردە ئۆتكۈزۈپ، دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە خەلقنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ، ۋاھىزلىق (مەددالىق) قىلىش باھانىسى بىلەن خەلقنى ئويۇنتۇشقا كىرىشكەن ئىدى .....

مۇشۇ بىرقاتار ئىشلاردىن كېيىن، ئۇ، يۇرتنى تاشلاپ پۈتۈن ئائىلىنى ئېلىپ، سەرگەردان ھايات كۆچمۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ، مۇشۇ جەريانىدا شىنجاڭنىڭ ھەممە

يېرىنى ئايلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىگە تۇراقلىق جاي تاللىمىغان ئىدى. 1905 - يىلى، روسىيىدە يۈز بەرگەن بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى نەتىجىسىدە جارپادىشاھىسى «ئەركىنلىك خىتاپنامىسى» نى ئېلان قىلىپ، سۆز، مەتبۇئات، يىغىلىش ۋە ئىشچىلارنىڭ ئۇيۇشۇشى ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن روسىيىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يېڭىلىق يۈز بېرىدۇ.

شىنجاڭدا ئاسارەتلىك تۇرمۇشنىڭ دەردىنى تولا تارتقان ھاشىم ھاجى، روسىيىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە بېرىشنى لايىق تاپىدۇ، نەتىجىدە 1910 - يىلنىڭ ئالدى - كەيىنىدە دار ئەتىرىتىنى ۋە مۇھىم ئائىلە ئەزالىرىنى باشلاپ ئۆتتۇرا ئاسىياغا چىقىدۇ. بۇ، ھاشىم ھاجىنىڭ 2 - قېتىم روسىيىگە چىقىشى بولۇپ، بۇ قېتىم ئالاھىدە قارشى ئېلىنىدۇ. دەم ئېلىش كۈنلىرىدە دار باغلاپ ماھارەت كۆرسەتسە، ئادەتتىكى كۈنلەردە ئۆتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا ماسلاشتۇرۇپ، ساماۋەرلەردە سازەندىلىك قىلىش بىلەن ئۇيغۇر خەلقنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىسى بولغان 12 مۇقامىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىتىدۇ. قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ناخشا مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۆزلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. كېيىنكى كۈنلىرىدە ئۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن پېتىربورگ (لېنىنگراد) ۋە موسكۋاغىچە بېرىپ دار باغلايدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى بىر قېتىملىق موسكۋادا باغلىغان دارىدا، ئۇنىڭ دار ئەترىتىدىكى يولداش ئاخۇن موسكۋانىڭ 11 - ئايىدىكى سوغۇق ھاۋاسىدا ماھارەت كۆرسىتىدۇ، دارىدىن سالامەت چۈشكەن بولسىمۇ ئەمما دار

ئۇستىدە سوغۇق ئىچىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكتىن، ئىسسىق ئۆيگە كىرىپ قاقلىنىش تۈپەيلىدىن سوغۇق ئىچىگە ئۆتۈپ قازا قىلىدۇ.

هاشىم هاجى ئۆزىنىڭ داۋازلىق ۋە سەنئەت جەھەتتىكى ماهارىتى ئارقىلىق، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى قەبرىنداش مىللەتلەرنىڭ سەنئىتىگە ئالاهىدە هەسسە قوشىدۇ.

قاسىم دۇرغابەگ، ئىمىن قاپباش، ئابدۇرېهىم چاڭ، ۋە سەمەت ئاخۇن قاتارلىق مەرهۇملارنىڭ ئەسلىشىگە قارىغاندا، پەرغانىدە مەشهۇر پەرغانە قانىلى قەزىلغاندا، هاشىم هاجىنىڭ ناغرا سۇناي بىلەن ئورۇنلىغان 12 مۇقامى قانال قازغۇچىلارنىڭ يۇرەك تارىلىرىنى تىترىتىپ، قانال مەيدانىنى زىل - زىلگە كەلتۈرىدۇ. ئاشۇ يىللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر رايونلىرى ۋە ئۆزبېك رايونلىرىدا يېڭىدىن تەشكىللەنگەن سەنئەت ئۆمەكلىرىدە هاشىم هاجىنىڭ ئۇستازلىق رولى بار ئىدى. چۈنكى ئۇ، ناغرا سۇنايىدىن باشلاپ تەمبۇر، دۇتتار، ساتار، قالۇن قاتارلىق هەممە سازلارنىڭ ۋە پۈتۈن ئاهاڭلارنىڭ ماهىرى ئىدى. ئۇيغۇرنە ئەرەپ ئەللىرى ۋە هىندىستان، پاكىستانلاردا بولغان ۋاقىتلىرىدا ئۆگەنگەن چەتئەل مۇزىكىلىرىنىمۇ ناهايىتى ئوبدان ئۆزۈنلايتتى. هاشىم هاجىنىڭ سازەندىلىكتە شۆنداق بىر ئارتۇقچىلىقى بار ئىدى، هەرقانداق ۋاقىتتا ساز چېلىپ ناۋايى، خۇجىهاپىز..... قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن ئوقۇما، ساز ئاخىرلاشقاندا، پىرى - ئۇسۇل تازلارغا ۋە مەرهۇم ئىجاتكار شائىرلارغا ئاتاپ دۇئا تەكبىر قىلاتتى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشى «سازچىلىق شەيتانىنىڭ ئىشى» دەيدىغان جاهىل مۇتەئەسسىپلەرگە كۆچلۈك زەربە

ئىدى، دەيدۇ.

1930 - يىللارغا كەلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ماركسىزم ۋە كوممۇنىزمنى قوبۇل قىلغۇچىلار كۆپەيىدۇ، بۇ چاغدا شىنجاڭدىمۇ تارىخى خاراكتېرلىق زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى بىلەن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى كۈچەيىدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇۋاتقان كۆپلىگەن ۋەتەنپەرۋەر ئىلغارلار ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشكە باشلايدۇ، شۇ قاتاردا هاشىم هاجىمۇ ۋەتەنگە قايتىدۇ. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سەپەرداشلىرىنىڭ تەكلىپى ۋە 1910 - يىللىرىدا كۆچادا بولغان مەزگىلىدە ئۆز قولى بىلەن يېتىشتۇرگەن ياش سەنئەتكار - سازەندىلەردىن ماموت ئاخۇن، بىلال ئاخۇن، بايىز ئاخۇن سېتە (ساتار چالغۇچى)، ئىبراهىم تەمبۇر، ئەلىنەغمىچى زەيتۇنخان، دىلەيسىخان، هېزىم ئاخۇن، هېلىم سېلىم قاتارلىقلارنىڭ ئارزۇسى بىلەن كۆچادا توختايدۇ.

هاشىم هاجى ئۇندىن باشلاپ بىر تەرەپتىن دار ئوينىتىش، شاگىرت يېتىشتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولسا، يەنە بىرتەرەپتىن ناخشا - مۇزىكا ۋە خەلق سەنئىتى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. ئۇ، هەرقايسى سەيلە باراۋەت ۋە كۆڭۈل ئېچىش كۈنلىرىدە چامباشچىلىق، چەۋەندازلىق، هەييارلىق (سىرىكچىلىك) ئوينىتىش بىلەن مۇزىكا ئويۇشتۇرىدۇ، يېڭى ناخشىلار ئېيتىدۇ. خەلقنى پەن - مەدەنىيەت ۋە مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوينالغان تىياتىر، كونسېرت

لارنى ئويناپدۇ، جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە زۇلۇمغا قارشى تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى ھېكايە قىلىپ سۆزلەش ئارقىلىق خەلقنى ئويغىنىشقا ئۈندەيدۇ، تەپىكنى تېزلەشتۈرۈشنى ئىنقىلابىغچە بولغان قوزغىلاڭلار تەشۋىق قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇخىل ئىلھار پائالىيىتى ۋە يېڭىلىقنى تەشۋىق قىلىشى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغاچقا، جىن شۇرېن ھۆكۈمەت دائىرلىرى تەرىپىدىن قامالغا ئېلىنىدۇ.

1931 - يىلى، زۇلۇمغا ۋە ۋاڭلىق تۈزۈمىگە قارشى پارتىلىغان خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن شىنجاڭدا يېڭىلىق تەرەپدارلىرى ئۇلغىيىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋەتەنگە قايتقان بىر بۆلۈم ۋەتەنپەرۋەر ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرى يېڭى زامان ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىنى باشلىۋېتىدۇ.

بۇ ۋاقىتتا ھاشىم ھاجى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇللا دامۇللا (نەئىمى) نىڭ تىياتىر ئۇيۇشتۇرۇش توغرىسىدىكى مۇراجىئەتنامىسىنى كۆرگەندىن كېيىن، كۆچادىكى بىر بۆلۈم ئىلھار سەنئەتكارلارنى تەشكىللەپ، ئۆز راسخوتى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، ئاقسۇ تىياتىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى سەھنە نومۇرلىرىنىڭ ئىجادكارلىقىغا زور دەرىجىدە كۈچ قوشىدۇ.

لىن جىلۇ كۈچاغا ھاكىم بولۇپ بارغاندىن كېيىن، ھاشىم ھاجىنىڭ دار ۋە سەنئەت جەھەتتىكى ئىشلىرى تېخىمۇ رونىق تاپىدۇ. 1941 - يىلى كۈچانىڭ سۇ بېشىدىكى دەريا ئېقىمى بۇزۇلغاندا، سۇ بېسىش توغۇنىنى ياساش ئىشى باشلىنىدۇ. ھاشىم ھاجى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن

تۇغان قۇرۇلۇشى پۈتكۈچە بولغان ئارىلىقتا ناغرا سۇنايى ۋە سازلارنى ئېلىپ چىقىپ، كۈندۈزى ناغرا سۇنايى بىلەن خەلق كۆڭلىنى شاد قىلىپ، كەچلىرى ھەر خىل نومۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. كېيىن كۈچانىڭ ئاسما ساي كۆۋرۈكىنى ياساشتىمۇ ئوخشاشلا كۈچ قوشىدۇ، ساي بويىدا دار باغلاپ، ئويۇن كۆرسىتىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا، ھاشىم ھاجى يەنە جۈگۈ ئىنقىلابىنى مەدھىيىلەيدىغان «قانلىق يولۋاس»، «شاڭخەي كېچىسى» قاتارلىق دراملار ۋە «غېرىپ سەنەم» ئوپېرا سىنىقى سەھنىلىشىگە ئالاھىدە كۈچ قوشىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ھاشىم ھاجىنىڭ پۈتۈن ھاياتى دار باغلاش، ساز چېلىش ۋە سەنئەت ماھىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش بىلەن ئۆتتى، شۇ جەريانىدا ئۇ ۋاھىزلىق (مەددالىلىق) بانىسى بىلەن ئىنقىلابى ھېكايىلەرنى سۆزلەش، تەپىكنى تېزلەشتۈرۈش شىنخەي ئىنقىلابىغچە، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى ۋىلايەت ئىنقىلابىغچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىنقىلابى ھەرىكەتلەر ۋە كۆرەشلەرنى تەشۋىق قىلىپ كەلدى.

ھاشىم ھاجى داۋاز ھەم سەنئەتكار بولۇپلا قالماستىن بەلكى تەرەققىيپەرۋەر، مائارىپنى قوللىغۇچى ۋە چوڭ خەيرى ساخاۋەتچى ئىدى، ئۇ، مەيلى ئۇتتۇرا ئاسىيا ياكى ئەرەپ ئەللىرىدە بولسۇن قەدىم باسقانلا يېرىدە خەيرى ساخاۋەتلىك ۋە مائارىپنى قوللاشتىن قالمىدى، بەلكى ئۇ ھەر قاچان دار باغلاپ تاپقان كىرىم ۋە سازەندىلىكتىن تاپقان كىرىمنىڭ ئۆز ئېھتىياجىدىن ئارتۇقلىرىنى مەسچىت، مەدرىسە، مەكتەپ، راۋاللىتام ۋە مۇساپىرلارغا ياردەم قىلدى. كۆپلىگەن كىشىلەر چەت ئەللەردىن ۋەتەنگە قايتالمىغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆز خراجىتى

بىلەن ۋەتەنگە يولغا سالدى. شۇڭلاشقا شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە ھاشىم ھاجىنىڭ ئىسمىنى مەرىپەتپەرۋەر دېگەن ياخشى نام بىلەن ئاتايدۇ. ھاشىم ھاجىنىڭ خوتەندىن قۇمۇلغىچە ۋە ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا ياسىغان يول - كۆۋرۈكلەرگە قىلغان ياردەمى بىلەن مەكتەپ، مەسچىتلەرگە قىلغان ياردەمى كۆپ بولۇپلا قالماستىن بەلكى غېرىپ - غۇربالار بىلەن يېتىم - يېسىرلەرگە قىلغان ياردەملىرىمۇ ھېسابسىز ئىدى. تەرىپلەرگە قارىغاندا، ئۇ ھەر قانداق ئۇسسۇل (دار، سازەندىلىك) بىلەن تاپقان كىرىمنى يېنىغا سالماي تۇرۇپ بىر بۆلۈمنى ھەدىيە قىلىدىغان ساخاۋەتچى ئىدى.

ھاشىم ھاجى ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە كۆپ قېتىم دار باغلاپ ۋە تىياتىر كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ، تاپقان كىرىملىرىنى تامامەن ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە ياردەم بەرگەن. بۇ ئىش يالغۇز بىر ئۇرۇمچىدىلا ئەمەس بەلكى ئاشۇ يىللاردا شىنجاڭنىڭ بىر قانچە يېرىنى ئايلىنىپ، جاي - جايلاردىكى ئىئانە يىغىش ئورۇنلىرىغا ياردەم بەرگەن ئىدى.

مەملىكىتىمىز بويىچە ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئىشى ئېلىپ بېرىلغاندا، ھاشىم ھاجى ئۇرۇمچى، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا دار باغلاپ، سەھنە نومۇرلىرىنى كۆرسىتىپ، ھەر قايسى سورۇنلاردا تاپقان پۇللىرىنى سانا پمۇ باقماي شۇ پېتى چاۋشيەنگە ياردەم بېرىپ، جايلارنىڭ ھورمەت ئالقىشىغا ئېرىشكەنىدى.

ھاشىم ھاجى، 1952 - يىلى 84 يېشىدا كۇچادا ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى، ئۇ، ۋاپات بولغان بىلەن

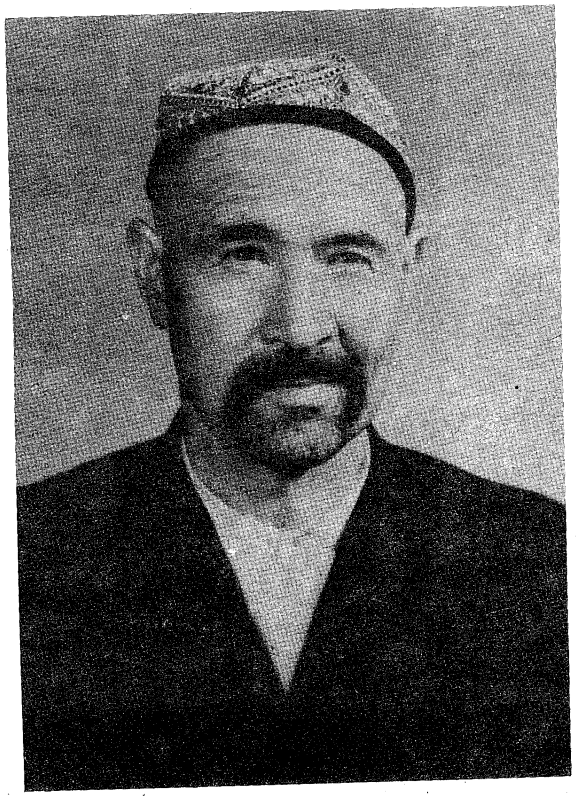

تەرەققىيپەرۋەر زات — قاسىم تاش ھاجى

مەشھۇر داڕۋاز ھاشىم ھاجى
(1868 - 1953)

دېموكراتىك شائىر نەمەت خەلپەت
(1888 - 1962)

ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى دار ئويۇنىنى ۋە گۈزەل سەنئەتنىن ئەۋلادتىن - ئەۋلاتقا قالدۇرۇشتا ئۆزىگە خاس چاپا چېكىپ قولغا كەلتۈرگەن ئەجرى خەلق ئاغزىدا، تارىخ بېتىدە داستان بولۇپ قالدى. ئۇ يېتىشتۈرگەن ئەۋلادلار، يەنى ئوغلى سىدىق ئاخۇن بىلەن ئۆز تەربىيىسىدە يېتىلگەن نۇراخۇن داۋازلار ھاشىم ھاجىنىڭ ئىددىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، پايتەختىمىز بېيجىڭ، شىئەن، لەنجۇ قاتارلىق جايلاردا دار باغلاپ، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ ھۆرمىتى ۋە دۆلەت ئالتۇن مېدال مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

ھاشىم ھاجىنىڭ داڕۋاز قىلىپ يېتىشتۈرگەن چوڭ ئوغلى سىدىق ھاشىم ھازىر 73 ياش بولۇپ، ئۇ، ئازادلىقتىن بۇيان شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت سېپىدە، بولۇپمۇ شىنجاڭ سېرىك ئۆمىكىدە ئۇزۇنغىل خىزمەت قىلىپ كەلدى. ئۇ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ئەزاسى. كىچىك ئوغلى نۇراخۇن بولسا غۇلجا، كۇچا قاتارلىق جايلاردا شاگىرت تەربىيىلەيدۇ. ئۇنىڭ مۇزىكا شۇناسلىقىنى ئۆگەنگەن ئوغلى شىر ئىلى بولسا شىنجاڭ سەنئەت ئىنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى. نەۋرىسى خەلچەم سىدىق شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ ئاتاقلىق ئۇسسۇلچىسى. نەۋرىسى تۇرسۇن ئىلى شىنجاڭ ئوپېرا ئۆمىكىنىڭ مۇزىكانتى. نەۋرىسى نىگارە بېيجىڭ سېرىك ئۆمىكىدە ئىشلەيدۇ.

ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا، سىدىق ئاخۇن، نۇراخۇن تەربىيىلىگەن داۋازلار، شىر ئىلى تەربىيىلىگەن مۇزىكانتلار نەچچە يۈزگە يېتىدۇ.

تەرەققىيپەرۋەر قاسىم تاش ھاجىم توغرىسىدا

شېرىپ خۇشتار

قاسىم تاش ھاجىم 1899 - يىلى تاشملىق بازىردا تەرەققىيپەرۋەر تاش بەگ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇ، ئائىلە تەربىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن تاشملىق باش لانغۇچ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، كېيىن، 1913 - يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى ئىلغار دېموكرات زات ئابدىكېرىم خان مەخسۇم بىلەن يۇسۇپ قوقانلار باشچىلىقىدىكى تاش بەگ، قارى ھاجىم، شېرىپ ئاخۇن قاتارلىق ئىلغار پىكىردىكىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن تاشملىقتا قۇرۇلغان تۇنجى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. بۇ، شىنجاڭدا ياڭ زىڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ۋاقىتلار بولۇپ، ياڭ زىڭشىن ئىستىبدادلىقتا ئۇچىغا چىققان قۇۋ تۈلكە ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ ۋە قەشقەردىكى بىر بۆلۈم مۇتەئەسسىپ بايلار، مىنۇدال كۆچىلەر بىلەن بىرلىشىپ، بۇ مەكتەپنى تاقايدۇ، ئوقۇتقۇچىلارنى تارقىتىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پەننىي بىلىمگە ئەمدىلا كىرىشىپ بىلىم ئېلىۋاتقان قاسىم تاش ھاجىممۇ بۇ مەكتەپ

تىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ ۋە قەشقەر شەھەرلىگە كېلىپ، خانلىق مەدرىسە بىر قانچە يىل ئوقۇيدۇ. بۇ، ئىستىبداد ياڭ زىڭشىننىڭ چەت ئەل جاھانگىرلىرىغا قارىتا قۇلچىلىق، يەرلىك خەلقلەرگە قارىتا ئېنىز ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈۋاتقان ۋاقىتلىرى ئىدى. بۇ چاغلاردا قەشقەردە ئەنگلىيە، چارروسىيە قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ كونسۇللىرى بولۇپ، ئۇلار ھەرخىل ئۇسۇل بىلەن يەرلىك خەلقلەرنى بوزەك قىلاتتى، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى بۇلاپ تالايتتى، سودا ئېكسپىلاتاتسىيىسى بىلەن قاقتى - سوقتى قىلاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دىن تارقىتىش يولى بىلەن خەلق ئاممىسىنى ئۆزىگە تارتىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك قىلاتتى، ئۇيغۇر ئوغۇل - قىزلىرىنى ۋە ئىگىسىز قالغان بالىلارنى ئوغرىلايتتى. مەسىلەن: ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ مۇھاپىزەتچى قاراۋۇللىرى خىزمەت ۋاقتى تۈشۈپ ئەنگلىيىگە قايتىدىغان ۋاقىتتا، قەشقەر شەھىرى ۋە شەھەر ئەتراپى رايونلىرىدىن نەچچە ئونلىغان ياش ئوغۇل - قىزلارنى دەللالالار ئارقىلىق ئالداپ ھىندىستانغا ئېلىپ ماڭىدۇ، بۇلار تاشملىققا يېتىپ بارغاندا، قاسىم تاش ھاجىمنىڭ دادىسى تاش بەگ ۋەقەنى بىلگەندىن كېيىن ئۇلارنى توسۇۋېلىپ، بالىلارنى ئېلىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلمايدۇ، بۇ ۋاقىتتا قەشقەردىكى ئىلغار پىكىرلىك ئۇيغۇرلار بۇ ئىشقا ئارىلىشىپ، چوڭ غۇلغۇلا ۋە ناماينىش خاراكتېرلىك نارازىلىقلار ئارقىلىق بۇلارنى ئاخىرى تۈتۈپ قالىدۇ. ئۆز ئائىلىسىدىن قوزغىلىۋاتقان جاھانگىرلىككە قارشى بۇ ھەرىكەت، قاسىم ھاجىغا چوڭ ساۋاق - دەرس

لىك بولىدۇ.....

1917 - يىلى سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلىش بىلەن شىنجاڭنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى قوللاش يۈزىسىدىن نامايىش ئېلىپ بېرىلىدۇ① ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا «ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى» نىڭ شۆبىسى قۇرۇلىدۇ.② ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى، يەرلىك تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيىتى نەتىجىسىدە شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەرنىڭ ھۇلى قۇرۇلىدۇ. مۇشۇ بىر قاتار ھەرىكەتلەر ئارقىلىق شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر قاتاردا قاسىم ھاجىم نامۇ ئويغىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ، دادىسى تاش بەگ ۋە باشقا ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ ياشلامچىلىقىدا ئىلغار ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىدۇ، دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇ ئابدىكېرىم خان مەخسۇم باشچىلىقىدىكى ئىلغارلار سېپىدە بولىدۇ. 1924 - يىلغا كەلگەندە ئابدىكېرىم خان مەخسۇم قاتارلىقلار يېڭىشىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئاقسۇغا پالىنىدۇ، بۇ چاغدا قاسىم ھاجىم ئائىلىسىدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانسىمۇ

① 1918 - يىلى ئىلى، چۆچەك ۋىلايەتلىرىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى قوللاش شوئار تەشۋىق ۋاراقلار تارقىتىلىدۇ ھەم زور كۆلەملىك نامايىش ئېلىپ بېرىلىدۇ (1983 - يىل 19 - ماي شىنجاڭ گېزىتى ئۇيغۇرچە 3 - بەت سەي يېڭىنىڭ «مارکسىزمنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن).

② شۇ يىللاردا شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار، ئوتتۇرا ئاسىيا بولشېۋىكلار رەھبەرلىك قىلغان «ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى» نىڭ دەسلەپكى شۆبىسىنى قۇرغان. «سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخى مەسىلىلىرى» ئايلىق ژۇرنالىنىڭ 1982 - يىلى 10 - سانىدىكى ئا. ئا. ھاكىم بايۇۇنىڭ «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭغا تەسىرى» (20 - 30 - يىللار) دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.

ئەمما ئىلغارلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ.

1931 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى ۋە بۇ قوزغىلاڭنىڭ شىددەتلىك زەربىسىدە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى تېگى - تەكتىدىن لەڭشىدى، بۇ پۇرسەت شېڭ شىسەينىڭ «توپىلاڭ» دىن توغاچ ئوغرىلىشىغا ئىمكان بەردى، نەتىجىدە ئاتالمىش «12 - ئاپرېل» ئىنقىلابى بارلىققا كەلدى. بۇچاغدا شېڭ شىسەي ساختا ئىقابى بىلەن سوتسىيالىزم - كومۇنىزمچى بولۇپ ئوتتۇرغا چىقتى. ۋاھالەنكى، شىنجاڭنىڭ كېلەچەك ئىستىقبالى شىنجاڭدا زامانىۋى پەن - مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، تارقاق ۋە قالاق ھالەتتە تۇرغان خەلقەرنى بىرلەشتۇرۇپ، پەن - مائارىپقا يېتەكلەشكە مۇھتاج ئىدى. بۇ ئىش تېخى تەكتىدىن ئېيتقاندا يەنىلا يەرلىك زىيالىيلارنىڭ زىممىسىدە ئىدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ۋە باشقا سىياسىي گۇرۇھلار خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەردىن باشقا شىنجاڭدا ياشىغان نەچچە مىليونلىغان خەلققە پەن - مەدەنىيەت ۋە مائارىپتىن دەرس بېرەلمەيتتى، يېتەكلىيەلمەيتتى، چۈنكى، بۇ يەردە تىل ۋە تەرجىمە مەسىلىسى ناھايىتى چوڭ ئورۇندا تۇراتتى. جۈملىدىن ئۇ يىللاردىكى پەن - مائارىپ تەرەققىياتى يەرلىك زىيالىيلارنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئوتتۇرا ئاسىيا «ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى» نىڭ ئەزالىرى ۋە سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي تىل - يېزىقىدىكى كادىرلارنى تەربىيەلەپ بېرىشىگە مۇھتاج ئىدى. يەنىپ ئېيتقاندا «موما دىكلەنمىسە خامان چۆگىلىمەيدۇ.....» دېگەندەك، يەرلىك ئىلغارلار دەس تۇرمىسا يەنىلا باشقا ھەر

قانداق يازدەملەر قوندىرىلاتتى، خالاس.

1934 - يىلدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قورۇلۇشقا باشلىدى، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ھەمە ئۇيۇشمىلاردىن بالدۇر ۋە دائىرىسى كەڭ بولۇپ قورۇلۇپ، شىنجاڭ مائارىپىنىڭ 30 - يىللاردىكى گۈللىنىشىگە ئاساس سالدى. بۇ مەزگىلدە، قاسىم تاش ھاجىم ئىلغار پىكىرلىك كونا زىيالىي بولغانلىقى ئۈچۈن، تاشمىلىقنىڭ شۆبە ئۇيۇشما رەئىسى ۋە قوشۇمچە بەگ بولۇپ سايلىنىدۇ، ئۇ، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جاھانگىرلارنىڭ، بولۇپمۇ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭ (قەشقەر) دا ئېلىپ بېرىۋاتقان جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرىگە ۋە ئاسارە - ئەتتىقە ئۇغرىلاش ئىشىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ.

1937 - يىلى، قاسىم تاش ھاجىم قەشقەرنىڭ مۇۆەققەت ۋالىيسى ئابدىكېرىم خان مەخسۇمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن، ئەنگلىيە پوچتىلىرىنىڭ شىنجاڭدىن ئېلىپ چىقىپ كەتمەكچى بولغان ئاسارە ئەتتىقە ۋە ئاخباراتلارنى ئويىتاغ ئەتراپىدىكى موخ جىلغىسىدا توسۇپ تارتىپ ئېلىپ، ۋەتەنگە خىزمەت كۆرسىتىدۇ، بۇ خىل ئەمەلىي ھەرىكەتلەر ئۇزۇن يىل داۋاملىشىدۇ.

1939 - يىلى قاسىم تاش ھاجى ئاتۇشتا (بۇ چاغدا ئاتۇش يېڭىم ناھىيە ئىدى) يېڭىدىن قورۇلغان شېجىڭ جۇيگە ھاكىم بولىدۇ، 1942 - يىلى شىمالىي سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىستلاردىن يۈز ئۆرىگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن باشلىق جۇڭگو كوم

مۇنىستىك پارتىيىنىڭ ئەزالىرى ۋە قەشقەردىكى بىر قىسىم ئىلغارلارنى تۇتقۇن قىلىدۇ، شۇ قاتاردا قاسىم ھاجىمۇ تۇتقۇن قىلىنىپ، ئۇرۇمچى شېڭ شىسەي تۇرمىسىدە 1944 - يىلى 1 - ئايغىچە قامىلىدۇ.

1945 - يىلى 2 - ئايدىن باشلاپ قەشقەردە تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابنىڭ قاتنىشىپ، ئاقتۇ، ئويتاغ، توققوزاق قاتارلىق جايلاردا ھەربىكەت قىلىدۇ، ھەربىي ئاخباراتلار توپلايدۇ. قەشقەردىكى يەرلىك تەشكىلات بىلەن تاشقورغان تاغلىرىدا ھەربىكەت قىلغۇچى قورالىق قوشۇن ئوتتۇرىسىدا ئالاقىچىلىق قىلىدۇ. 1945 - يىلى 6 - 7 - ئايلاردا، تاشمىلىقنىڭ سابىق بېگى ئەمەت بەگ قاسىم ھاجىنىڭ ھەربىكىتىگە پايلاقچىلىق قىلىپ، بىر كۈنى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنى تۇتۇپ، تاشمىلىقتىكى گومىنداڭ تۈنگە تاپشۇرىدۇ، گومىنداڭ قوشۇنلىرى ئۇنىڭ مال مۈلكىنى بۇلاپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ بېرىدۇ. پۈتۈن تاشمىلىق بازىردا چوڭ يېغىن ئۆتكۈزۈپ، «قىزىل پاچاق - قاسىم تاشنى يوقىتايلى»، دەپ شوئار توۋلاپ، ئەكسىيەتچىل نامايىش قىلىدۇ.

قاسىم تاش ھاجىم تاشمىلىقىدىكى گومىنداڭ تۈەنلەدە تېرىك كۆمۈشكە ھۆكۈم قىلىنىدۇ، لېكىن، قەشقەردىكى يەرلىك تەشكىلاتلارنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. قايتا قىلىنغان يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش سۈيىقەستىنى سەزگەندىن كېيىن، ئۇ، تاشقورغان پارتىزانلىرىغا قوشۇلىدۇ.

قاسىم تاش ھاجى تاشقورغانغا بارغاندىن كېيىن، ئويتاغ لىنىيەسە ئۇيغۇر پولكىنىڭ پولكاۋنىكى قىلىپ

به‌لگىلىنىدۇ، ئۇ، پولكنى تولۇقلاش ۋە يېڭىدىن قۇرۇش ئىشىنى ئىشلەۋاتقاندا، باش شتابقا چاقىرتىلىپ، ئارقا سەپ تەمىنات مەسئۇلى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. 1946 - يىلى 7 - ئايدا، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي گومىنداڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بىتىم شەرتلىرى بويىچە توختىتىلىپ قىسىملار تارقىتىلغاندا، قوماندانلىق شتابىنىڭ زۇڭ سەنمۇجاڭى (باش مەسلىھەتچى) بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، تارقىتىلغان قىسىملارنىڭ قورالىلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، يۇقىرىغا تاپشۇرۇش ئىشىغا مەسئۇل بولۇش بىلەن بىللە تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي قوماندانلىق شتابىغا ۋاكالىتەن شتاب مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

شىنجاڭدا 11 ماددىلىق بىتىم ئىجرا قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە، جەنۇبىي شىنجاڭ ئىنقىلابچىل ياشلار سېپىدە ۋەزىپە ئۆتەپ، كۆپلىگەن ئىلغار ۋە مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ ھەربىي ھالەت يۇرگۈزۈپ، 11 ماددىلىق بىتىمنى ئوچۇق ئاشكارا بۇزۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىلغار كىشىلەرنى قولغا ئالغاندا، قاسىم تاش ھاجىمۇ قەشقەردە قولغا ئېلىنىپ، 1949 - يىلى 1 - ئايدا تۇرمىدىن بوشىنىدۇ. 4 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي ھەيئىتى تەرىپىدىن كۆرسىتىلىپ، غەربىي - شىمال بىيروسىنىڭ تەشكىلى بىلەن يوپۇرغا ناھىيىسىگە ھاكىملىققا بەلگىلىنىدۇ. 1954 - يىلى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسى خەلق ئىشلار بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1960 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1984 - يىلى سالامەتلىك ۋە ياشقا چوڭ بولۇش

سەۋەبىدىن دەم ئېلىشقا چىققان بولسىمۇ، ئەمما شۇ يىلقى سايلامدا خەلق يەنىلا سىياسىي كېڭەشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قىلىپ سايلىۋالىدى، 1985 - يىلى خىزمەتتىن قېلىپ دەم ئېلىشقا چىقتى. ئۇ، بۇ يىل 88 ياشتا بولۇپ، ھازىر قەشقەر شەھىرىدە بايىاشات تۇرمۇش كۆچۈرمەكتە. بۇ يىل 15 - ئاۋغۇست ئۈرۈمچىدە ئۇنىڭ بىلەن تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابى توغرىسىدا قىسقا سۆھبەتتە بولۇنىدا، ئۇ ئۆزىنىڭ يېرىم ئەسىرگە يېقىن خەلق ئۈچۈن قىلغان خىزمەتلىرىنىڭ ناھايىتى ئازلىقىنى، سالامەت بولسىلا پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئاخىرقى ئۆمرىنگىچە ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن داۋاملىق خىزمەت قىلىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى بايان قىلىپ، بىزنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. بىز بۇ پېشقەدەم ئىنقىلابچى ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتنىڭ بىر ئۆمۈر خەلققە يەتكۈزگەن ئىنقىلابىي خىزمىتىنى ئۇنۇتمايمىز.

(مەن بۇ ئەسلىمىنى قاسىم تاش ھاجىمنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ رەتلەپ چىقتىم)

دېموكراتىك شائىر نەمەت خەلپەت (كەمى) نىڭ ھاياتى توغرىسىدا

شېرىپ خۇشتار

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ناماينەندىلىرى ۋە كېيىنكى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگۈچى ھەر قايسى مۇنەۋۋەر شائىرلارقاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ بولغان دېموكراتىك شائىر نەمەت خەلپەت (كەمى)، شىنجاڭدا مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇم كۈچىيىپ، فېئودال خانلىق تۈزۈمى ئاخىرقى چېكىگە يەتكەن؛ چىڭ خاندانلىقى شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ گۈزەل دىيارنى ئۆزىنىڭ كاللا كېسەر مەيدانىغا ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە مىللەتلەر ئارانسىزار پەيدا قىلىپ، ھەر قايسى قەبىلىنداش مىللەتلەرنىڭ قولىنى بىر بىرىنىڭ ياقىسىغا چىڭ تۇتۇقۇزۇپ، «ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇش» سىياسىتىنى يۈرگۈزۈۋاتقان چاغدا، 1888 - يىلى ھازىرقى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن رايونىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ئىدى. شائىر نەمەت خەلپەت، ئائىلە تەربىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن لۇكچۇندىكى دىنىي مەدرىسىتە ئەلا دەرىجە بىلەن ئوقۇپ، 20

يېشىدىلا ئوقۇغان مەدرىسىتە خەلپەت (ئوقۇتقۇچى) بولغان، ئۇنىڭغا خەلپەت دېگەن نام شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ سىڭگەنىدى.

نەمەت خەلپەت كىچىكىدىنلا زېرەك، تىرىشچان بولۇپ، ئوقۇش دەۋرىدىن باشلاپلا پارسى، ئەرەپ ۋە تۈركىي تىللىرىنى خېلىلا پىششىق ئۆگىنىدۇ، جۈملىدىن ئەدەبىياتقا قىزىقىپ، پەيلاسوپ شەيخ سەئىدى، ئۆمەر ھەييامى، ناۋايى، غۇجاھاپىز شىرازى ۋە سۇفى ئاللايار قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىدۇ.

شائىر نەمەت خەلپەت، بىر تەرەپتىن ئوقۇتقۇچىلىق قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن جامائەت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ، ئۇنىڭ جامائەتكە ئارىلىشىشى، ئۇنىڭ ئۆچۈن خەلق تۇرمۇشىنى ئۆگىنىش مەكتىپى بولىدۇ. ئۇ، مۇستەبىت سىياسەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئاپەتلىك يىللاردىكى مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمدىن ئىبارەت قوش زۇلۇم ئاستىدا جەبرى زۇلۇم چېكىۋاتقان جاپاكەش خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردىدۇ، زالىم ئەمەلدارلار، ۋاڭ - غوجامىلار ۋە باشقا يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ ئەيشى - ئىشرەتلىك چىرىك تۇرمۇشىدىن، ئۇلارنىڭ ئاچكۆزلىكى، زالىملىقىدىن قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ، نەتىجىدە ئىجتىمائىي ھايات ۋە جەمئىيەتنى چوڭقۇر چۈشىنىشكە باشلايدۇ.

تەڭسىزلىك، ئادالەتسىزلىك كىشى تەسەۋۋۇر قىلىپ بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن ئەينى زامان ئىجتىمائىي تۇرمۇش رىيالىلىقى، ئۇنىڭدا، جەبرى - زۇلۇمغا قارشى غايىۋى ھېسسىيات، ئازادلىق - ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە ئارزۇسىنى قوزغايدۇ. ئۇنىڭ ئېزىلگۈچى ئەمگەكچى خەلق

قه بولغان مېهرى - مۇھەببىتى، كۆچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ئۇرغۇپ تاشىدۇ. ئاخىرى ئۇ، ئازادلىق ۋە دېموكراتىيە يولىدا ئۆز غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قەلەمنى قورال قىلىپ، زالىم ئەمەلدارلار، جاھىل روھانىيلارنى پاش قىلىپ، كونىلىق، مۇستەبىتلىك، خورايىي نادانلىق ۋە تەقدىرچىلىكنى سۆكىدىغان كۆپلىگەن شېئىر، قوشاق، لەتىپىلەرنى يېزىپ خەلقنى ئويغىتىدۇ. 1912 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ قورالىق قوزغىلىڭى نەمەت خەلىپەتكە ناھايىتى زور ئىلھام بولىدۇ. ئۇ، دەرھال قورالىق قوزغىلاڭغا قاتنىشىش ئارزۇسىدا تۇرپانىنىڭ مۇرتۇق يېزىسىغا كۆچۈپ كېلىدۇ، ئارقىدىنلا (1913 - يىلى) قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى قورالىق قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ غەلىبىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئازادلىق ۋە دېموكراتىيىگە بولغان چەكسىز تەشنالىقىنى نامايەن قىلىدۇ.

بۇ چاغدا نەمەت خەلىپەت «باركاللا» دېگەن شېئىرى داستانىنى يېزىپ، ئېزىلگۈچى دېھقانلارنىڭ قوزغىلىڭىنى مەدھىيىلەيدۇ، زالىم ئىستىبدادىتلارنىڭ ئەپتى بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن بۇ «باركاللا» داستانى، ھەرقايسى جايلاردىكى توي - تۆكۈن بەزمىسى ۋە مەشرەپلەردە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يادلىنىدۇ.

1913 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ياڭ زىڭشىڭ، تۆمۈر خەلىپە بىلەن تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرىدىن مويدىن ئاخۇنۇم قاتارلىقلارنى پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈپ،

ئۇرۇمچىگە كەلتۈرۈلگەن تۆمۈر خەلىپە قوزغىلاڭچىلىرىنى ئېچىنىشلىق باستۇرىدۇ. بۇ خەۋەر جايلارغا يەتكەندىن كېيىن شائىر نەمەت خەلىپەت «پۇشايمان»، «ھەسرەت» ناملىق شېئىرلىرىنى يېزىش بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن قوزغىلاڭچىلارغا تەزىيە ۋە مەدھىيە ئوقۇيدۇ، ئىنقىلابى خەلقنىڭ بۇ خىل ئاچچىق ساۋاقنى ئېسىدە تۇتۇپ، داۋاملىق ئىنقىلاب قىلىشىنى دالالەت قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ يەنە 1907 - يىلدىكى قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ رەجەپ (راجى) ئاكا باشچىلىقىدا ئېلىپ بارغان مەشھۇر «تۇرپاقلار» قوزغىلىڭىدىن 1913 - يىلى تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ ئىسيانىغىچە بولغان جەريانىدىكى قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ ئىسيانچىلىق كۈنلىرى؛ چەۋرى، زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بارغان قانلىق كۈرەشلىرى ھەم تۇرپاندا ئەمەت تاماق بىلەن مويدىن خەلىپە باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۈرەش ئىرادىسى ۋە ئاخىرقى مەغلۇبىيەت ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن چوڭ تېپتىكى تارىخىي داستانىنى ① يازىدۇ. ئۇنىڭ داستانى ناھايىتى تېز خەلق ئىچىگە تارقىلىپ، تۇرپانىنىڭ مەشھۇر ئەلنەغمىچىلىرىدىن نۇرۇل ئاكا، بۇرھان بەدىرامان قاتارلىقلارنىڭ ئەلنەغمە غەزەللىرىگە ئايلىنىدۇ. نەمەت خەلىپەت ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ خەلقنىڭ ھۆرمىتى

① 1944 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنىگىچە، ئۇرۇمچىدە شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت زاۋۇتى دەپ ئاتالغان تۇرمىسىدە مەرھۇم ئەخمەتجان قاسىمى، ھېلالىدىن ھاجىم، نەمەت خەلىپەتىم بىلەن بىللە بولغان ئىدىم. شۇ چاغدا نەمەت خەلىپەتىم ماڭا بۇ تارىخىي داستانى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىپ، يۈز بەتلىك سۇرا خاتىرە دەپتەردىن ئۇچ دەپتەر تولغان، دېگەن ئىدى.

گه سازاۋەر بولغانلىقىنى كۆرۈپ، خەلق شائىرلىرى ۋە ئامـمىدىن سەممىي ئۆگىنىدۇ. ئۇ، ئۆگىنىش جەريانىدا، 1920 - يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ شائىر ئابدىخالىق ئۇيغۇر بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئابدىخالىقنىڭ ئۆزىگە «ئۇيغۇر» دەپ تەخەللۇس قويغانلىقىدىن بەكمۇ مەمنۇن بولۇپ، ئۇنىڭ - جىسمىگىغا لايىق قويۇلغان ئىسىم، دەپ مەدھىيە شېئىر يازىدۇ. ئۇ، شۇنىدىن باشلاپ ئابدىخالىق ئۇيغۇر بىلەن بىرىش - كېلىش قىلىپ، قويۇق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. كېيىنچە ئەمەت خەلپەتنىڭ شېئىر - قوشاق ۋە ھەجۋىلىرى بەزىلەرنى ۋاڭ ئوردىسىغا قارىتىلىدۇ. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر چىلاردىن نۇ چەقتى، لەكچۇن قۇۋىدىن غۇ چەقتى» دېگەن ھەجۋىسى «چوڭ پاشا» دەپ ئاتالغان لەكچۇن ۋاڭى مەھەمەت سايىت ئوردىسىنىڭ ئەپتى - بەشىرەسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. بۇنىڭغا قاتتىق نارازى بولغان ۋاڭ ئامالسىز قېلىپ، ئەمەت خەلپەتنى ۋاڭ ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىپ ئوردا «قىزىقچىسى» قىلىپ ئۆزى بىلەن تۇرغۇزىدۇ. بۇ پۇرسەت ئەمەت خەلپەتنىڭ ۋاڭ ئوردىسىدىكى رەزىللىكىنى تېخىمۇ ئوبدان بىلىۋېلىشقا سەۋەب بولىدۇ. شۇنىدىن باشلاپ ئۇنىڭ يۇمۇرلىرى «قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا» دېگەن مەنا بىلەن ئۆتكەن - كەچكەنىنى مەسخىرە قىلغان بولۇپ ۋاڭنى مەسخىرە قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر سۆزمەنلىكى بىلەن كۆپ ئىشلاردا ۋاڭغا مەسلىھەت بېرىپ، ئۇنى قايىل قىلىپ، كەمبەغەللەر ئۈستىدىكى ئالۋان - ياساق ۋە ئازاپلارنى ئازايتىدۇ. كېيىن، ياش شائىر ئابدىخالىق ئۇيغۇر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن روسىيە سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى

ۋە سوۋېت خەلقىنىڭ يېڭى تۇرمۇشىغا ئائىت كۆپ نەرسىلەرنى ئاڭلايدۇ ھەم شېئىر يېزىش ئۇسلۇبىدىكى دىنىي تەسەۋۋۇپتىن رېئالىزملىق ئۇيغۇر يېڭى زامان ئەدەبىياتى ئۇسلۇبىغا كۆچىدۇ. ئابدىخالىق ئۇيغۇر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تاكى مەرھۇم شائىر 1933 - يىلى شېئىرىي تەرىپىدىن چېپىپ ئۆلتۈرۈلگىچە داۋاملىشىدۇ، ئەمەت خەلپەت مۇشۇ جەريانىدا يەنە تۇرپاندىكى تەرەققىيپەرۋەر مەرىپەتچى مەخسۇت مۇھتى بىلەنمۇ تونۇشىدۇ، ئۇنىڭ ماڭارىپ ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا، مەخسۇت مۇھتى ئەمەت خەلپەتنى ھەقىقىي بىلىم ئىگىسى ۋە ئەقىلدار، دەپ قاراپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرپان ناھىيىسىدىكى قوزغىلاڭچىلار ھەرىكەتلىرىگە ۋە قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلاڭىنىڭ سەركەردىسى غوجىنىياز ھاجىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتلەرگە قاتناشتۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ، مەخسۇت مۇھتىنىڭ (تۇرپان) ۋەكىلى بولۇپ، قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. مەخسۇت مۇھتى ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇ يەنىلا مەھمۇت مۇھتىنىگە (ماموت سىلىڭغا) مەسلىھەتچى بولىدۇ. ئەمەت خەلپەت بىر قېتىملىق سۆھبەتتە (يەتتە قۇدۇقتا غوجىنىياز ھاجىم بىلەن شېئىر شەيخ قوشۇنى ئۇرۇشۇۋاتقاندا) غوجىنىياز ھاجىمنىڭ يېنىدا، بولۇپ، ماخۇسەن گەپ - سۆزسىزلا قۇمۇلغا چېكىنگەچكە، غوجىنىياز ھاجىم قىسىملىرى يالغۇز قالىدۇ ۋە شېئىر شەيخ قىسىملىرىنىڭ قىستاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچرىغاندا، ئەمەت خەلپەتمۇ غوجىنىياز ھاجىم بىلەن بىللە چېكىنىدۇ (بۇ چاغدا مەھمۇت مۇھتى قوشۇنلىرى قارا شەھەر ئەتراپىدا ئىدى). شۇنداق كېيىن غوجىنىياز

هاجىمنىڭ يېنىدا تۇرۇپ مەسئۇل كاتىپ ۋە مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. غوجىنىياز ھاجىم گۈچۈكدىن قوزغىلىش ئالدىدا، شېڭ شىسەي ئەۋەتكەن ۋەكىللىرى بىلەن بولغان سۆھبىتىدە، غوجىنىياز ھاجىمغا مەسلىھەتچى بولىدۇ ۋە سۆھبەت خاتىرىسى بىلەن شېڭ شىسەيگە ئەۋەتىدىغان جاۋاب خەتنى يازىدۇ. مەھمۇت مۇھىتى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا، ئۆزىنىڭ كونا مەسلىھەتچىسى نەمەت خەلپەتنى غوجىنىياز ھاجىمدىن سوراپ قەشقەرگە ئېلىپ كېتىدۇ، نەمەت خەلپەت قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن مەھمۇت مۇھىتنىڭ دۆنزىيە قۇرۇش ئىشىغا زور يارەمدە بولىدۇ ۋە دۆنزىيىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. غوجىنىياز ھاجىم ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۇرۇمچىگە كەتكەندىن كېيىن، شېڭ شىسەي ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن مەھمۇت مۇھىتنى يالغۇز قالدۇرۇش مەقسىتى بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى بىر بۆلۈم قابىل كىشىلەرنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەيدۇ. شېڭ شىسەي شۇلار قاتارىدا يەنە نەمەت خەلپەتنىمۇ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ مۇئاۋىن بانكا باشلىقى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇرۇمچىگە يۆتكەيدۇ. ئەمما نەمەت خەلپەت ئۇرۇمچى يا كى قەشقەردە بولغان ۋاقىتلىرىدا بولسۇن ئۇمۇمەن شېئىرى ئىجادىيىتىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرىدۇ، كونا شېئىرلىرىنى رەتلەش ئارقىلىق 14 جىلىت ئەسەر توپلايدۇ. بىر بۆلۈم شېئىرلىرى 1935 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنىدۇ. 1936 - يىلى 18 - فېۋرال «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «جاھانگىرلىككە قارشى» ناملىق شېئىرى موخەممەس شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىلەن

بىرگە يېڭى تۇرمۇش قاراشلىرى، خەلقنىڭ مەدەنىيەتكە، تەرەققىياتقا بولغان ئارزۇسى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

1937 - يىلى شېڭ شىسەي قانلىق قىلىچىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۇچۇق ئاشكارا ھالدا تۈتقۇن قىلىشنى باشلايدۇ، بۇ چاغدا، غوجىنىياز ھاجىم بىلەن شېرىپ خان باشلىق بىر بۆلۈم ئۇيغۇر، قازاق ئىنقىلابىي ئەربابلار قولغا ئېلىنىدۇ، شۇندىن كېيىنلا نەمەت خەلپەتمۇ قولغا ئېلىنىپ، تۇرمىگە تاشلىنىدۇ.

نەمەت خەلپەت يەتتە يىل تۇرمە ئازابىنى تارتىدۇ، ئۇ، دەسلەپ شېڭ شىسەينىڭ ئۇرۇمچىدىكى 5 - تۇرمىسىدە، كېيىن تۆتىنچى ۋە ئىككىنچى تۇرمىدە، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇرۇمچى دۆڭكۆرۈك (ھازىرقى ئىككىنچى دوختۇرخانا ئورنىدىكى) سوپۇن زاۋۇتى دەپ ئاتالغان تۇرمىدە ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىلغارلار بىلەن بىللە بولۇپ ئەمگەك قىلىدۇ. تۇرمىدىكى ھەر خىل ئازاب - ئوقۇبەتلەر ۋە قىيىن - قىستاقلار ئۇنىڭغا ئېغىر جىسمانىي جازا بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قەيسەر ئىرادىسىنى بويسۇندۇرالمايدۇ. بەلكى ئۇ، تۇرمە جەريانىدا ئۆزىنىڭ تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا، ناھەق قولغا ئېلىنىۋاتقان بىگۇناھ قېرىنداشلار ئۈچۈن قاتتىق قايغۇ ئۇرۇپ، «ۋادىرىخ» ① دېگەن شېئىرىدا:

«ياخشىلاردىن قالمىدى زىندانغا چۈشمەي بىر كىشى،
بۇ نېچۈك بى رەھىملىك، ئەي چەرخى گەردان ۋادىرىخ»

دەپ يازسا، تۇرمىدە تونۇشقان بىگۇناھ كىشىلەر ۋە ئىنقىلابىي ئەربابلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ھالدا، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىپادىلەپ، «ئاي يۈزلۈك ئاغرىقلار» ناملىق شېئىرىدا:

«ئاي يۈزلۈك ئاغرىقلار ئۆلۈمنى ئارزۇ قىلار،
ئۆلۈمدىن ئۆتكەن ئىشلار ئۇنتۇلۇپ كېتەر ئاخىر»

دەپ يازغان.

① شائىرنىڭ «ۋادىرىخ» دېگەن شېئىرى، 1944 - يىلى سوپۇن زاۋۇتى تۇرمىسىدە يېزىلغان.

لابچىلارنى مەدھىيىلەپ:

«ياخشىلارغا ھەمنەپەس بولساك ئەگەر زىندانىدا سەن،
ھېچ كېرەك يوق ئەيلىسەك، جانىڭدىن قۇربان ۋادرىخ»

دەپ يېزىپ، تۇرمىداشلىرى — ئوخشاش ئازاب چېكىۋاتقانلار ئۈچۈن ھاياتىنى قۇربان قىلىشتىن يانمايدىغانلىقىنى ئىزھار قىلغانىدى. ئۇنىڭ تۇرمىداشلىرى، بولۇپمۇ 1942 - يىلىدىن 1944 - يىلى 6 - ئاي ئاخىرىغىچە بىللە بولغان ئەخمەتجان قاسىمى ئۇنىڭ (ئەمەت خەلپەتنىڭ) ئىرادىلىك، دوستلارغا سادىق قەلبىنى چوشىنىدۇ، بۇلار تۇرمە داۋامىدا ناھايىتى ئىناق ئۆتىدۇ.

ئەمەت خەلپەت، 1946 - يىلى 6 - ئايىنىڭ ئاخىرىدا تۇرمىدىن بوشىنىپ تۇرپانغا قايتىدۇ، كەڭ خەلق ئامىسى ئۇنى قىزغىن قارشى ئېلىپ ھىمايە قىلىدۇ. ئەمما گومىنداڭنىڭ ئىشپىيونلۇق ئورگانلىرى ئۇنى داۋاملىق رازۋىت قىلىدۇ ھەم يوشۇرۇن تەھقىپ ئاستىدا تۇتىدۇ. بۇ چاغدا، ئەمەت خەلپەت تۇرپاندا «تۇرپان شىركىتى» ناملىق سودا شىركىتىنى قۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلى بولۇپ، خەلقنى سودا تەشكىلاتىغا ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قانۇنسىز سودىسىنى چەكلەيدۇ. بىر قېتىم گومىنداڭ ھەربىيلىرى خوتەندىن ئېچكىرىگە ئېلىپ كەتمەكچى بولغان 40 مىڭ جىڭ ساپ يىپەكنى تۇرپانغا ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنىڭدىن ۋاقىپ بولغان ئەمەت خەلپەت سودا رەسمىيىتى بويىچە يىپەكنى توسۇپ قويىدۇ، كېيىن نۇرغۇن تالاش - تارتىشلار ئارقىلىق گومىنداڭ ھەربىيلىرىنى مۇنازىرىدە يېڭىپ، 2000 جىڭ ساپ يىپەكنى تۇرپان شىركىتى نامىغا ئېلىپ قالىدۇ.

1946 - يىلى گومىنداڭ تەرەپ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بىتىم بولىدۇ، بۇ يىللاردا، ئەخمەتجان قاسىمى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئەمەت خەلپەت تۇرپان خەلقى نامىدىن ئەخمەتجان قاسىمىنى يوقلاپ ئۇرۇمچىگە چىقىدۇ ۋە «مانا كەلدىم» ناملىق شېئىرىنى گېزىتتە ئېلان قىلىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئەمەت خەلپەت تۇرپان، تۇخسۇن، پىچان، لۈكچۈن قاتارلىق جايلارنىڭ سايلام خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ ۋە خەلقچىل سايلامنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن تۆھپە قوشىدۇ. كېيىن تۇرپاننىڭ كېڭەش ئەزاسى بولۇپ، بىر بۆلۈم ئىلغارلارنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە يىتىنغا كېلىدۇ، بۇ چاغدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەتۇر قۇيۇن چىقىرىپ 11 مادداىلىق تەنچلىق بىتىمىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئىلغا قايتىدۇ، ئەمەت خەلپەتمۇ ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەكلىپى بىلەن تۇرپان ۋەكىللىرىنى باشلاپ ئىلغا بارىدۇ ۋە ئىلدا تۇرۇپ، تۇرپان شىركىتىنىڭ خىزمەتلىرىگە يارەمدە بولىدۇ. ئىلدا بولغان مەزگىلدە «يەتتە ۋىلايەت خەلقچىل تەشكىلاتى» نىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1948 - يىلى ئىلدا قۇرۇلغان «شىنجاڭدا تېنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىدۇ. ئەمەت خەلپەت غۇلجىدا بولغان مەزگىلدە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان، ئۇ، ئەينى يىللاردا ئېچكىرى ئۆلكە

لەردە ئارقا - ئارقىدىن غەلىبە قازىنىۋاتقان خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ پات ئارىدا پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا غەلىبە قىلىدىغانلىقى، جۈڭگو ھاۋا بوشلۇقىدىن قارا بۇلۇت لارنىڭ پۈتۈنلەي سۈپۈرۈلۈپ يورۇق تاڭ ئاتىدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشەنچ باغلايدۇ، ئۇ، 1949 - يىلى 7 - ئايدا يازغان «بولماس» دېگەن غەزىلىدە ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ۋە مۇستەھكەم ئىنقىلابىي مەيدانىنى تولۇق ئىپادىلىگەنىدى.

ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك شائىر نەمەت خەلپەت، 20 يېشىدىن باشلاپلا خەلقىگە تىنۇلغان خەلقپەرۋەر جاماەت ئەربابى ئىدى، ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ۋاڭ - بەگلەردەك تىرىكىتاپ ئەمەلدارلارنىڭ رەزىل ئەپتى - بەشىرەسىنى ئېچىپ تاشلاش ھەم ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ۋە خەلقلەر تەرىپىدە تۇرۇش بىلەن ئۆتكەن ئىدى. بولۇپمۇ ئۇ، 1931 - يىلى قوزغالغان قۇمۇل قوزغىلىڭى ۋە تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قولىغا قورال ئېلىپ قاتناشتى، 1935 - يىلى كۆزدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغاندىن تارتىپ ئاخىرقى ئۆمرىنىڭچە ھۆكۈمەت خىزمىتىدە بولدى، ئۇ، ئۇيغۇر ھاياتىدا نۇرغۇن شېئىر، داستان، لەتىپە ۋە قوشاقلار يازدى (ئۇنىڭ خەلق ئىچىگە تارالغان كۆپلىگەن لەتىپىلىرى زامانىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن باشقىلار ھېسابىغا خاتىرىلىنىپمۇ قالدى). ئۇنىڭ ھەر بىر شېئىرى ۋە لەتىپىلىرى دەۋر روھىنى ئەكىس ئەتتۈرگەن، ئۆزىنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلىگەن ئىدى. ئۇ، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان كۈنلەردە، كۆپلىگەن شېئىرلىرى بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئا-

زادلىقىنى، جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى مەدھىيىلىگەن ئىدى.

نەمەت خەلپەت 50 - يىللاردىلا مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشمىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ سايلانغان، 1955 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشمىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ۋە تۇرپان ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلىگەن.

نەمەت خەلپەت ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ زور غەمخورلىقىغا ئېرىشتى، ئۇ، 1962 - يىلى ئېغىر قان بېسىمى كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي 74 يېشىدا ۋاپات بولدى. پارتىيە 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن شائىر نەمەت خەلپەتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا ھەر تەرەپلىمە ئىزدىنىش بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ 1935 - يىلىغىچە يازغان ئەسەرلىرى شېئىر شەكلىدە قولىدا، قالغانلىرى كېيىنكى تۇرلۈك ھەرىكەتلەر جەريانىدا يوقالغان بولغاچقا، تېپىلغان ئاز بىر قىسىم شېئىرلىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982 - يىلى نەشرى قىلىنغان «گۈدەك» توپلامغا كىرگۈزۈلدى. بىز بۇگۈن دېموكراتىك شائىر، خەلقپەرۋەر جاماەت ئەربابى نەمەت خەلپەتنىڭ تۇغۇلغانلىقىغا يۈز يىل (1888 - 1988) تولۇشۇش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ئۆز ھاياتىدا خەلقتە يەتكۈزگەن تۆھپىسىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالماي تۇرالمايمىز.

يەكەن ناھيىسىددىكى خۇيزۇلارنىڭ كېلىش مەنبەيى ۋە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئومۇمىي ئەھۋالى

(يەكەن ناھيىلىك سىياسىي كېڭەش)

1 ـ نوپۇس

ئازادلىقتىن بۇرۇن ناھيىمىز يەكەندە 150 ئائىلە، 580 گە يېقىن خۇيزۇ نوپۇسى بار ئىدى، 1986 ـ يىل ئاخىرىسىدىكى ستاتىستىكا بويىچە ھازىر بار بولغان خۇيزۇلار 210 ئائىلە، 894 نوپۇس بولۇپ، ناھيىمىزدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ % 0.5 نى ئىگەللەيدۇ.

1960 ـ، 1961 ـ يىللىرى دۆلىتىمىزنىڭ بىر قىسىم ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلىرىدا يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت مەزگىلىدە ئىگىشا، چېگخەي، گەنسۇ قاتارلىق ئۆلكە ئاپتونوم رايونلىرىدىن تۇرمۇش يولى ئىزدەش سەۋەبىدىن 100 دىن ئارتۇق ئائىلە، 500 گە يېقىن خۇيزۇلار ئېقىپ كەلگەن بولۇپ، ناھيىمىزنىڭ مەلۇم يېرىغا بازارلىرىغا ئورۇنلاشقانىدى. بۇلاردىن بىر قىسىملىرى كېيىنچە ۋەزىيەتنىڭ ياخشىلىنىشى بىلەن ئەسلى يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ھازىر يەنە 80 ئائىلە، 300 دىن ئارتۇق نوپۇس ناھيى-

مىزنىڭ ئودانلىق، تاغارچى، ئىشقول قاتارلىق يېزا كەنتلىرىدە ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ، تۇرلۇك سودا تىجارەت كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

2. خۇيزۇلارنىڭ يەكەنگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى

ناھيىمىزنىڭ شەھەر ئىچى تىراباغ دېگەن جايىدا 250 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بىر خۇيزۇ مازالىقى بولۇپ، 1983 ـ يىلى بۇ مازالىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن جۇيوك شېك (ئۇيغۇرچە ئابدۇللا) ئىسىملىك بىر خۇيزۇنىڭ قەبرە تېشى تېپىلغان، بۇ قەبرە تېشىغا ئۆلگۈچىنىڭ شەنىگىنىڭ 6 ـ يىلى دەپنە قىلىنغانلىقى يېزىلغان، بۇنى ئەينى ۋاقتىتىكى تارىخىي خاتىرىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، جەسەدنىڭ دەۋرى مىلادى 1851 ـ 1861 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ جەسەد دەپنە قىلىنىشتىن بىر نەچچە ئون يىل بۇرۇن، بىر نەچچە يۈز كىشىنىڭ جەسىدىنى بۇ مازارلىقتا دەپنە قىلغان.

مۇيەسسەت كىشىلەردىن تەپسىلىي ئەھۋال ئىگىلىشىمىزچە، خۇيزۇلارنىڭ ناھيىمىزگە دەسلەپكى قېتىم كەلگەنلىرى مانجوكۆل ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان، ئۇلارنىڭ كەلگەن ۋاقتى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كەلگەن بولۇپ، 300 يىلغا يېقىنلاشقانلىقىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. 2 ـ قېتىم كەلگەنلەر، چىڭ خاندانلىقىنىڭ ھەربىي گېنىرالى زوزۇڭ تاڭ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئىگىشا قاتارلىق جايلاردىكى خۇيزۇلار چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قوزغىلاڭدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن تەخمىنەن 20.000 ئەتراپىدىكى خۇيزۇلار شىنجاڭنىڭ پۇكاك، جىمسار، سانجى

قاتارلىق جايلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ جايدا يەنە قوزغىلاڭ بولۇپ، ئېغىر قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئون نەچچە مىڭ كىشى بەي يەنفۇ دېگەن كىشىگە ئەگىشىپ ئاقتۇغا كەلگەن. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بەي يەنفۇ بىلەن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزستان رىسپوبلىكىسىنىڭ قارا قول دېگەن جايىغا ئورۇنلاشقان، ئاز قىسىملىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا تارقىلىپ، يەكەن، قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق ناھىيەلەرگە كەلگەن، يەكەنگە كەلگەنلىرى ئەينى ۋاقتىدا 300 ئائىلە ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسىملىرى ناھىيىمىزنىڭ يېڭى شەھەر بىلەن كونا شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى گەيشىڭ دېگەن جايغا، يەنە بىر قىسىملىرى ئالمەت، ئۇدانلىق دېگەن يېزىلارغا ئورۇنلاشقان.

3. شۇغۇللانغان كەسىپلىرى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى ناھىيىمىزدىكى خۇيزۇلارنىڭ يېزىغا ماكانلاشقانلىرى ئاساسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شەھەرگە ماكانلاشقانلىرى سودا - تىجارەت، يېمەك - ئىچمەك، مەسىلەن: دۇغۇ، ئاچچىقسۇ ئىشلەش، ئاشپەزلىك، لەگمەن، گازىرچىلىق، سەيپۇغلۇق، كىچىك يايمىچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ساۋاتلىقلىرى ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە ئازادلىقتىن كېيىن يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىدا تەرجىمانلىق، بوغالتىرلىق، كاتىپلىق ۋە باشقا مەمۇرىي خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىرمۇ ناھىيىمىز-

دىكى خۇيزۇ زىيالىيلىرى پارتىيە، ھۆكۈمەت، مەدەنىي - مائارىپ ۋە كەسىپى، ئىقتىسادىي ئورۇنلاردا خىزمەت قىلىۋاتىدۇ.

4. دىنى پائالىيەت ئورۇنلىرى ۋە مەزھەپلىرى

خۇيزۇلار 18 - ئەسىردىن ئىلگىرى سۈننىي (ئىمامى شافى) مەزھىپىگە ئىتائەت قىلغان، 1780 - يىلى ئەتراپىدا ئىرانلىق مەغروپ شاھ ھەزرىتىم دېگەن كىشى ئافغانىستان ئارقىلىق يەكەنگە كېلىپ، شەھەر ئىچىدىن بەش كىلومېتر يىراقلىقتىكى مىيشا يېزىسىنىڭ چايخانا دېگەن جايغا ماكانلاشقان، بۇ كىشى ئۇزۇن ئۆتمەي شۇ ئورۇندىكى بەش مو ئەتراپىدا كېلىدىغان جايغا بىر خانىقار، بىر مەدرىس، بىر مەسچىت سالدۇرغان، يەرلىك خۇيزۇلارغا دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، 300 مودىن ئارتۇق يەرنى خانىقار، مەسچىتكە ۋەخپە قىلدۇرغان. بۇ كىشى ئىشان بولۇپ، «سۇفىزىم» نى كەڭ تەشەببۇس قىلىش بىلەن شۇ دەۋردىكى خۇيزۇلارنىڭ ئاتاقلىق ئەربابلىرى ئارقىلىق كۆپ سانلىق خۇيزۇلارنى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلىپ، ئىشانلىقنى يولغا قويغان، مەغرۇپ شاھ ئىسلام دىنىي شىئە مەزھىپىنىڭ ئېتىقاتچىسى بولۇپ، مۇرىت بولغانلارنىڭ بىر قىسمى يوشۇرۇن ھالدا شىئە مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان، لېكىن ئاشكارا پائالىيەت ئېلىپ بارالمىغان. بۇ كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەرلىك خۇيزۇلار ئىچىدىكى ئاتاقلىق كىشىلەردىن خەن جەنشى (ئۇيغۇرچە ئىسمى داۋۇت خەلىپە)، خەن جەنسوڭ (ئۇيغۇرچە ئىسمى موساخەلىپە) قاتارلىقلار خانىقا، مەدرىس ۋە دىنىي پائالىيەت ئورۇنلىرىغا ۋارىسلىق

قىلغان. بۇلارمۇ تەبىئەتنىڭ قانۇنى بىلەن ۋاپات تاپقان-دىن كېيىن، ئوغۇللىرىدىن خەن جىندوك (سىراجىددىن خەلىپە)، خەن جىنشا (جالالىدىن خەلىپە) قاتارلىقلار شۇ دەۋرىدىكى ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ئورۇنلىرىدا خىزمەت ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، 1922 - يىلىدىن باشلاپ ۋاراسلىق قىلىش ئادىتى ۋە ئىشانلىق دىنى پائالىيەتلەر تاشلىنىپ قالغان. شۇنداق قىلىپ، شۇنچە مەزھىپىنىڭ مۇرتىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىمۇ دەۋرنىڭ ئۆتىشى بىلەن ئايا قالاشقان. مەسچىت، مەدرىسىلەرنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىمۇ 1959 - يىلى گۈڭشىلىشىش مەزگىلىدە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تەجرىبە مەيدانىنىڭ قورۇلۇشى سەلىنغان بو-لۇپ، ھازىرغا قەدەر تەجرىبە ئورۇقچىلىق مەيدانىنىڭ باش-قۇرۇشىدا بولۇپ كەلمەكتە.

2 - قېتىم 1861 - يىلى تۇرکىيەدىن غۇلام مەسۇم خان دېگەن كىشى بەكەنگە كېلىپ، شەھەرنىڭ غەربىي - جەنۇب تەرىپىدىكى تىراباغ گۇزە دېگەن جايدا ئولتۇراقلاشقان، بىر يىلدىن كېيىن ئۆز خانىسىدىن باشقا جايدا خانىقا سالدۇرۇپ، ئىشانلىقنى يولغا قويۇش بىلەن خۇيزۇلارنى مۇرتىلىققا قوبۇل قىلغان. بۇ كىشى سۇنىي مەزھىپى (ئىمامى شافى) دە بولغانلىقى ئۈچۈن خۇيزۇلارنىڭ ھەممىسى سۇنىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان. مەزكۇرنىڭ تەسىر دائىرە-سى بارغانسېرى كېڭىيىپ، ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ جاي-لاردىكى خۇيزۇلاردىنمۇ ئاز بولمىغان كىشىلەر مۇرتىلىققا قوبۇل قىلىنغان.

غۇلام مەسۇم خان غوجا 1911 - يىلى ۋاپات بولغان-

دىن كېيىن، بۇ كىشىنىڭ ئوغلى ئۆمەرخان غوجا خانقاھا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىشانلىقنى داۋاملاشتۇرغان. بۇ كىشى 1958 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، 3 - ئەۋلاد ئاچىسى-نىڭ ئوغلى مەھەممەتخان غوجام ۋارىسلىق قىلىپ، ئىشان-لىق، دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. بۇ كىشى ھازىر 70 ياشتىن ئارتۇق بولۇپ، سىياسىي كېڭەش ئەزاسى. يۇقىرىقى ئۇچ ئەۋلاد كىشىنىڭ مىللىتى خۇيزۇ بولىسىمۇ، ئەم-ما غوجا - ئىشان، مۇرتىلارنىڭ پىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ئالاھىدە ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ ھەيىلى بارائەت، رامزان ئايلىرىدا نىكاھ، چىڭخەي، شەرقىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدىن مۇرىت ئەۋلادىدىن بولغان بىر نەچچە خۇيزۇلار كېلىپ، مەھەممەتخان غوجام ۋە بۇ كىشىنىڭ ئاتا - بوۋا-لىرىنىڭ قەبىرلىرىنى زىيارەت ۋە تىلاۋەت قىلىپ قايتىش-ماقتا. 1961 - يىللىرى ئىچكىرىدىن كېلىپ ئۇدا تۇرۇپ قالغانلار تەن ئاخۇن باشچىلىقىدىكى خۇيزۇلار، ئىسلام دىنىدىكى سۇنىي مەزھەپ ئېچىدىكى ۋاھابىي دېگەن مەز-ھەبىگە تەئەللۇق بولۇپ، بۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار كەتكەنلەرنىڭ جىنازىسى ئالدىدا تارقىتىدىغان «دورا-نى پۇلى» بىلەن تۇپراق بېشىدا تەقسىم قىلىنىدىغان «ئىس-قات سالات» پۇلىنى قويسا قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇلۇم يېتىم پەتىھەسىگە كېلىدۇ، نەزىر ئاش يېمەيدۇ. قولىنى جۇپلەپ دۇئا قىلمايدۇ، ئىككى قولىنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىپ جۇپلاش-تۇرماي دۇئا قىلىدۇ، ئۆشرە، زاكات قوبۇل قىلمايدۇ. يېڭى مەزھەپ بىلەن كونا مەزھەپتىكىلەرنىڭ ئوخشىماس-لىق تەرىپى يۇقىرىقىدەك بولۇپ، ھەر ئىككىسى سۇنىي مەز-ھەبكە تەئەللۇق، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇندىن باشقا

ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەت، ئىسلام قائىدىلىرى، دىنىي پائالىيەتلىرى پۈتۈتلەي ئوخشاش بولغىنى ئۈچۈن، بۇ توغرىدا بىرەر زدىيەتلىك، ئىتتىپاقسىزلىق ئەھۋاللىرى يوق، ئۇلار بىر - بىرىگە ھۆرمەت قىلىش، يول قويۇش ئارقىلىق ئىناق بولۇپ ئۆتمەكتە.

5. دىنىي پائالىيەتلىرى

1905 - يىلىدىن بۇرۇن، خۇيزۇلارنىڭ دەسلەپكى ئەۋلادى كېلىپ ئىورۇنلاشقان مانجوكۆل قېشىدىكى راۋاق تۆۋى دېگەن جايدا بىر چوڭ مەسچىت بولۇپ، كېيىنكى قېتىم كەلگەنلەر كۆپرەك گەيشەك دېگەن جايدا ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، بۇرۇنقى مەسچىت بار جايدىكى خۇيزۇ جامائەتلىرىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى، - بالا چاقلىرى باشقا جايلارغا يۆتكىلىپ كېتىشى سەۋەبىدىن مەسچىت جامائەتسىز قالغانىدى. شۇڭا 1906 - يىللىرى بۇ مەسچىتنى يۆتكەپ، گەيشەك دېگەن جايدىن يەر ئىگەللەپ بىر مەسچىت سالغان. 1960 - يىلى ئىچكىرىدىن كېلىپ ئولتاقلىق يېزىسىغا ئورۇنلاشقان خۇيزۇلار 1985 - يىلى مەخسۇس بىر خۇيزۇ مەسچىتى سالغانىدى، ھازىر بۇ مەسچىتكە تەن ئاخۇن دېگەن كىشى ئىمامىلىق قىلىدۇ. ھازىر ناھىيىمىزدە خۇيزۇلارغا تەئەللۇق بولغان ئىككى مەسچىت بولۇپ، بۇنىڭدىن بىرى شەھەرنىڭ ئىچىدە، يەنە بىرى يېزىدا، خۇيزۇلار بۇ مەسچىتلەردە ھېيت نامىزى، جۈمە نامىزى، كۈندىلىك بەش ۋاخ نامىز ۋە باشقا نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارماقتا، خانىقالاردا جەھرى ھەلقە ئېلىپ بېرىش،

ئازادلىقتىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

6. خۇيزۇلار ئىچىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەربابلار

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن مەغرۇپ شاھ ھەزرىتىم بىلەن غۇلام مەسۇم خان غوجاملاردىن باشقا، خۇيزۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئاتاقلىق كىشىلەردىن بىر قانچىسى ئۆتكەن.

(1) خەن دارىن (ئۇيغۇرچە ئىسمى جالالىدىن)، 1924 - يىلىدىن بۇرۇن دېھقانچىلىق، تىجارەت ۋە ئىشانلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 1925 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە قەشقەردىكى مادوتەي، جاڭ يوفىڭ، لوبىڭ سىلىڭ، ماموت سىجاڭ قاتارلىقلارغا مەسلىھەتچى (سەنمۇ) بولغان، 1935 - يىلىنىڭ ئاخىرىسىدا قايتىپ كەلگەن. 1937 - يىلى شېڭ شىسەيىنىڭ يەكەندىكى ھەربىي ئەمەلدارى لوبىڭ سىلىڭ تەرىپىدىن قاماقتا ئېلىنىپ، شۇ يىلى 12 - ئاي ئەتراپىدا يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگەن.

(2) خاجى چۆەن (ئۇيغۇرچە ئىسمى ئىلاخۇن باي)، 1925 - يىلىدىن 1933 - يىلىغىچە يەكەن چاڭ فاڭ تۆەنندە كاتىپلىق قىلغان، 1933 - يىلى 4 - ئايدا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1934 - يىلى 5 - ئايلاردا تۇرمىدىن چىققان. 1935 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە يەكەن تامۇزنا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى (جۇجاڭ) بولغان، 1937 - يىلى 7 - ئايدا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1944 - يىلى تۇرمىدىن چىققان. 1949 - يىلى 12 - ئايغىچە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، ئازادلىقتىن كېيىن 1949 - يىلى 12 - ئايدا قولغا ئېلىنىپ ئۆزگەرتىلگەندىن

كېيىن، 1955 - يىلى قويۇپ بېرىلگەن. 1956 - يىلى دۆلەت شىركەتچىلىكىدىكى سودا سارايغا بىر قىسىم ئۆي، دۇكان، مەلۇم سەرمايە قوشۇپ ئەزا بولغان، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا تارتىپ چىقىرىلىپ، 1970 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چوڭ يىغىنغا ئېلىپ ماڭغاندا، ئىيانچىلار تەرىپىدىن ئېتىتىرۇتىلىپ يىقىلىپ كەتكەچكە مېڭىسىگە قان چۈشۈش بىلەن ۋاپات بولغان.

(3). مامىڭ چىڭ (ئۇيغۇرچە ئىسمى رامزان ئاخۇن)، بۇ كىشى خۇيزۇلارنىڭ چوڭ ئاخۇنى بولۇپ، خۇيزۇ مەسچىتىغا 30 يىل ئىمامىلىق قىلىپ، يەكەندە كېسەل بىلەن ۋاپات بولغان.

سىيىت ئاخۇن، بۇكىشى 1941 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە يەكەن سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىگە خۇيجاڭ بولغان، كېيىن تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1950 - يىلى ۋاپات بولغان. يەنە ھاشىم ئاخۇن، لوياخون، دەندا خون قاتارلىق كىشىلەر خۇيزۇلار ئىچىدىكى ئاتاقلىق ئەربابلار بولۇپ، كېسەللىك، قېرىلىق سەۋەبى بىلەن ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ۋاپات بولغان.

ھازىرقى كۇندە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە، بىر قەدەر ھۆرمەتكە لايىق كىشىلەردىن مافى گۇي (ئۇيغۇرچە ئىسمى ئابلاخان) تەپتىش مەھكىمىسىدە ئىشلەيدۇ. يەكەن سىياسىي كېڭەشىنىڭ ئەزاسى خىزمەتنىمۇ، ئازادلىقتىن كېيىن ھۆكۈمەت كەسپىي ئورۇنلىرىدا تەرجىمانلىق، بوغالتىرلىق خىزمەتلىرىنى ئۆتىگەن، 1985 - يىلى دەم ئېلىشقا چىققان. تەن ئاخۇن ھازىر ئۇدانلىق يېزىسىدا بولۇپ، ئۇدانلىق خۇيزۇ مەسچىتىنىڭ ئىمامىلىقىنى ئۆتەيدۇ، ئۇ كىشىمۇ شەھەر

يېزىلاردىكى خۇيزۇلارنىڭ ھمايىسىگە ئىگە.

7. مەدەنىي ماۋارىپ ۋە ئەدەبىي سەنئىتى

يەكەندىكى خۇيزۇلارنىڭ مەخسۇس مەكتىپى بولمىغاچقا، بىر قىسىم كىشىلەر بالىلىرىنى مەدرىسىلەرگە ئوقۇتقان بولسا، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بالىلىرىنى خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇتقان. 1931 - يىلى گەيشەكتىكى خۇيزۇ مەسچىتىدە بىر سىنىپلىق خۇيزۇ دىنى مەكتەپ تەسىس قىلىنىپ، سۇ ئاخۇن دېگەن كىشى مۇئەللىم بولۇپ، ئەرەبچە قۇرئان، كىتابلارنى ئوقۇشنى ئاساس قىلغان.

1933 - يىلى يەكەندە يۇز بەرگەن خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ قالايمىقانچىلىقىدا بۇ مەكتەپ ئەمەلدىن قالغان. 1935 - يىلى يەنە ئۆز ئورنىدا ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇپ، يەڭ خوكشاك دېگەن كىشى مۇئەللىم بولغان. بۇ ۋاقىتتىكى بالىلار خەنزۇچە تىلىنى ئاساس قىلىپ، پەنىي ۋە دىنىي دەرسلەردىن بىلىم ئالغان. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە، بۇ مەكتەپ يېڭى شەھەردىكى خەنزۇ مەكتەپ بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن، 1937 - يىلىدىن ھازىرغىچە خۇيزۇلارنىڭ ئايرىم مەكتىپى بولمىغاچقا، ئاتا - ئانا ۋە پەرزەنتلەرنىڭ ئىختىيارلىقى بويىچە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە مەكتەپلەردە بىلىم ئالماقتا. ناھىيىمىزدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇن ياكى كېيىن بولىشىدىن ئۆز ئالدىغا ئۇيۇشتۇرۇلغان ئەدەبىي سەنئەت، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى تەشكىلىي پائالىيەتلىرى يوق.

8. ئۆرپ - ئادەتلىرى

خۇيزۇلارنىڭ ناھىيىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر بىلەن ھەر خىل پائالىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بىرگە بولغان تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، كۆپ جەھەتتىكى ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۇيغۇر، ھەنزۇ مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن ئانچە پەرىقلەنمەيدۇ. پەقەت گەۋدىلىك بولغان تەرەپلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئوغۇل - قىزلارنىڭ تويىدىن ئىلگىرى كۈن بۇرۇن، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى ئىككى دانە قوشقارنىڭ بېشىنى قىزىل رەڭدە بويىاپ، لېنتا باغلاپ، قىزنىڭ تويلۇق كىيىم - كېچەكلىرى بىلەن بىرگە قىز ئىگىسىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىدۇ، توي مۇراسىمى قىزنىڭ ئۆيىدە بولماستىن، ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ. نىكاھ مۇراسىمىدا، يىگىت بىلەن بىرگە كەلگەن قولداشنىڭ ئاستىغا قىزىل كىگىز سېلىنىدۇ، بۇلار كىگىز ئۈستىدە يۇكۇنۇپ (تىزلىنىپ) ئولتۇرىدۇ، ئارقىسىدا تويغا قاتناشقان ياشلار ئۆرە تۇرىدۇ، نىكاھقا رىياسەتچىلىك قىلغۇچى ئاخۇن يىگىتنىڭ ئالدى تەرىپىدە ئىگىز ئورۇندۇقتا ئولتۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئالدىغا شىرە قويۇلىدۇ. قىز يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئىككى يانىدىن ئورۇن ئالىدۇ. تويىدىن بۇرۇن قىز تەرەپتىن يىگىتكە ۋە ياشلارغا قىزىل بويالغان ياڭاق، چىلانلارنى تارقىتىدۇ، نىكاھ قىلغاندا قىز بۇ ۋاستە جاۋاب بەرمەيدۇ، قىزغا ۋەكالىتەن قىزنىڭ ئاتا ياكى ئانا تەرەپتىكى تاغىلىرىدىن بىرسى جاۋاب بېرىدۇ. ئوغۇل بۇ ۋاستە «ئالدىم»، دېگەن

جاۋابىنى قايتۇرغاندىن كېيىن، ئوغۇلنى مۇبارەكلەش يۇزىسىدىن بارلىق ياشلار يىگىتنىڭ بېشىغا ياڭاق بىلەن چىلان ئاتىدۇ. بۇ ۋاقىتدا، ئىككى تەرەپتىكى يىگىت قولدىشى بولغانلار يىگىتنىڭ بېشىنى يۇگەپ، مۇھاپىزەت قىلىدۇ. (2) قىز يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، ياشلار ئوچ كۈنگىچە بىر ئالمىنى ئۆيىنىڭ تورۇسىغا ئېسىپ قويۇپ، ئوغۇل بىلەن قىزنى چىشلىگىلى سالىدۇ، ئالما ئىككى تەرەپكە مىدىرلاپ تۇرغاچقا، چىشلىيەلمىسە مازاق قىلىدۇ. (3) توي بولۇپ 3 - كۈنى قىز بىلەن يىگىت قىزنىڭ ئۆيىگە سالامغا بارىدۇ، قىز تەرەپ بۇ چاغدا باشقا مېھمان چاقىرمايدۇ. (4) توي مۇراسىم كۈنى قوينىنىڭ يۇرەك، جىگەر، بۆرەك، ئۆپكە، ئۇچەي، كاللا قاتارلىق ئەزالىرىنىڭ ھەر بىرىدىن سەككىز خىل ئوخشىمايدىغان سەي تەييارلايدۇ، بىر ئاز ئىقتىسادلىقلىرى دېگىز مەھسۇلاتلىرىدىن قىممەت باھالىق سەي تەييارلايدۇ. بۇنىڭغا قۇرۇتتى يەتمىگەنلەر ھازىر گۈرۈچ ئېشى، قورداق بىلەن مېھمان قىلىپ ئۇزۇتىدۇ. (5) توي مۇراسىمىدىن كېيىن يىگىتكە قىز تەرەپنىڭ بۇ ۋاستە تۇغقانلىرىنى بىر بىرلەپ تونۇشتۇرىدۇ، يىگىت ھەر بىر كىشىگە ئىگىلىپ، ئىككى قولىنى جۇپلاپ سۇنۇپ تازىم قىلىدۇ. (6) ئۆلۈم - يېتىم (مۇسىبەت) بولغاندا، كىچىكلىرى ئۆلۈپ كەتسە چوڭلار قارىلىق باغلىمايدۇ، ياشانغانلىرى ۋاپات بولسا چوڭ كىچىك ئۇرۇق تۇغقانلار كېپنەك كىيىپ، بېشىغا ئاق باغلاپ ماتەم تۇتىدۇ. ئېرى ئۆلۈپ كەتسە ئايالى قارىلىق باغلايدۇ، ئايالى ئۆلۈپ كەتسە ئېرى قارىلىق باغلىمايدۇ. مۇسىبەتتىن كېيىنكى 7 - كۈنى كالا، قوي

ئۆلتۈرۈپ، شورپا بىلەن خاجەرنان قىلىپ نەزىرسىنى بېرىدۇ. مېھمانلار قايتار ۋاقتىدا ھەر بىر كىشىگە بىردىن يۇپۇڭزا (قۇيماق)، ئۈستىگە بىر پارچىدىن كالا گۆشى قويۇپ يوللۇق تۇتىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى تەرەپ ئىلگىرقىلىق 49 كۈنگىچە ھەر يەتتە كۈندە بىر قېتىمدىن يەتتە قېتىم نەزىر ئۆتكۈزۈلۈپ، ۋاپات بولغۇچىنى خاتىرىلەيدۇ. بىرىنچى قېتىمقى نەزىردىن كېيىنكى ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىرلەر شۇ ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىغا ئاساسەن ئازبولسا ئاز، كۆپ بولسا كۆپ پەرەك مېھمان بىلەن ئىلىپ بېرىلىدۇ. روزى ھېيت، قۇربان ھېيت كۈنلىرىدە يۇپۇڭزا، ماخۇر، ھەر خىل پىچەنە پىرانىكلارنى ئاساس قىلىپ، ساڭزا، تۇقاچ، گۆش بىلەن مېھمان ئۈزۈتىدۇ. ھېيت تامىزىدىن كېيىن ھەر بىر كىشى خاتىپ، ئىمامىلارغا سالام بېرىپ ھۆرمەت بىلدۇرىدۇ. ئاندىن مەسچىتنىڭ مۇتۇۋەللىسى مەسچىت ئىچىگە جەينامىز سېلىپ ئولتۇرىدۇ، جامائەت ئىختىيارلىق ئاساستا بىر نەچچە يۈەندىن پۇل سەدىقە قىلىدۇ. بۇ پۇلنى ئىمام، مەزىن، مۇتۇۋەللى، خاتىپلار ئالدى بىلەن 30% نى خۇيزۇلار ئىچىدىكى كەمبەغەل، كېسەل، مېيىپ كىشىلەرگە بېرىلىدۇ، 50% نى مەسچىتنىڭ رېمونت ئىشلىرىغا، مەنقۇلاتىغا سەرپ قىلىدۇ 20% پۇلنى ئۆزلىرى خىراجەت قىلىدۇ. ھەر يىلى باراتنىڭ مويىسپىتىلەر ھەر كۈنى بىر ئۆيدە بىر كېچىدىن تۇنەك قىلىپ، مەۋلۇت ئوقۇيدۇ، ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى ئەسلەيدۇ ۋە تۆۋە - ئىستىغپار قىلىدۇ. (7) يالا تۇغۇلۇپ 2 - كۈنى ئاخۇنۇم چاقىرىپ ئەرەبچە (ئۇيغۇرچە) ئىسىم قويۇلىدۇ، يەتتە ياشتىن ئاشقاندا يەنە بىر قېتىم خەتنىچە ئىسىم قويۇلىدۇ. توي مۇراسىمى

بولىدۇ، ئۆلۈپ كەتكەندە ئەرەبچە (ئۇيغۇرچە) ئىسمىنى ئاتايدۇ، ئۇغۇل بالىلارنى خەتمە قىلىدۇ. (8) كېيىم - كېچەكلەر ئاساسەن خەنزۇچە بولۇپ، ئەرلەرنىڭ ياشانغانلىرى ئاق دوپپا كىيىدۇ، ئايالىلارنىڭ كېيىمى ئۆزىنىڭ تىرى بىلەن تەڭ بولىدۇ، ياشانغانلىرى قارا رومال ياكى ئاق رومال ئارتىدۇ. ئائىلە تۇزۇلۇشى كۆپرەكى خەنزۇچە نۇسخىغا ئوخشايدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىل بۇرۇنقى خۇيزۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋەدىنىي پائالىيەتلىرىدە بىر يۈرۈش ئۆزگىرىش - ئادەتلىرى بولغان بولسىمۇ، ئەمما بەزىلىرى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزلۇكىدىن قالغان، يەنە بەزى ئۆزگىرىش - ئادەتلىرى زامان تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىسلاھ قىلىنغان.

9. يەكەن تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

1932 - 1933 - يىللىرى قومۇل، تۇرپان، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا جىن شۇرېنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلۈپ، تۆمۈر سىجاڭ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن، شەرقىي جەنۇبتىن شامەنەۋر (ئابدۇللا)، ئىمىر سايىپ قوشۇنلىرى پوسكامغا يېتىپ كېلىپ، يەكەنگە يۈرۈش قىلىش ئېھتىمالىغا يېقىنلاشقاندا، ئىككى تەرەپتىن كېلىۋاتقان قوزغىلاڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەھدىتى يەكەن ئەمەلدارلىرى ۋە خەلق ئىچىدە كەسكىن بىر ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى، يەكەندىكى جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى

ئالاقزاده ئىچىده قېلىپ، گۇمانلىق دەپ قارالغان ھەر مىللەت خەلقىدىن 10 دىن ئارتۇق كىشىنى قولغا ئالدى. مۇداپىئەلىنىش ئۇچۇن مادوتەي بىلەن ئالاقىلىشىش ئارقىلىق، قەشقەر كونا شەھەردىن 300 گە يېقىن قىرغىز ئەسكەرنى يۆتكەپ كېلىپ، يەكەندىكى خۇيزۇلاردىن خەن جىنشى (جالالىدىن) دېگەن كىشىنى تۇەنجاڭلىققا، خۇيزۇ خۇاجىچەن (ئىلى ئاخۇن باي) نى مۇئاۋىن تۇەنجاڭلىققا بەلگىلەپ، شەھەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل قىلدۇ. 1933 - يىلى 4 - ئايدا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن، قەشقەردىكى ماخوسەن قوشۇنلىرىنىڭ تۆمۇر سىلىڭغا قارىتا باشقىچە پوزىتسىيە تۇتقانلىقىنى بىلىپ، يەكەندىكى خۇيزۇلارغا ئىشەنگەنىدى. ئۇلار قىرغىز قوشۇنىنى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇ قىلغاندا، تۇەنجاڭ خەن جىنشى قەشقەردە بولۇپ كېلەلمىگەن، مۇئاۋىن تۇەنجاڭ مۇداپىئەلىنىش ئۇچۇن قېچىپ، يەكەندىكى ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ باشلىقى ئابدىلھەمىت ئاقساقالنىڭ جايىغا (چىنەباققا) يوشۇرىنىۋالغان. قىرغىز پولكىدىن × × × باشچىلىغىدا بارلىق قىرغىز (ئاز سانىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ) قوشۇنلىرى شامەنسۇر قوشۇنلىرىغا قورال تاپشۇرۇپ، تەسلىم بولغان، بىرەر سۇزكىلىش يۇز بەرمىگەن. خۇاجىچەننى ئازلا ئۆتمەي شامەنسۇر نەزەربەنت قىلىپ تۇرمىگە ئالغان. 1934 - يىلى 2 - ئاي مەزگىلىدە، شامەنسۇر (ئابدۇللا) بىلەن ئىمىر ساھىبلار قەشقەردىن قايتىپ كېلىپ يەكەندىكى خۇيزۇلاردىن 1000 ئەترايىدا كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلغان ھەم بۇلاردىن 80 كىشىنى، باغلاپ، بىر نەچچە ھارۋا بىلەن بىر بەن قوزغىلاڭ

چى قوشۇنىنىڭ مۇھاپىزىتىدە خوتەنىنىڭ ئىلچىسى، قاراقاش ناھىيىلىرىگە ئاپىرىپ، يەر ئىگىلىرىگە بەشتىن 10 غىچە گىشىلەرنى نازارەت بىلەن ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇپ بەرگەن. 1936 - يىلى 8 - ئايلاردا، ماخۇسەن قوشۇنلىرى خوتەنىدە ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، بۇلارنى نازارەتتىن بوشاتقان، ياشلىرىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ياشانغانلىرىنى يەكەنگە قايتۇرۇۋەتكەن، بۇلار تۇرلۇك خارلىنىشلاردا بولغان بولسىمۇ، ئۆلتۇرۇش، قىيناش ئەھۋاللىرى يۇز بەرمىگەن، مۇئاۋىن تۇەنجاڭ خۇاجىچەن (ئىلى ئاخۇن باي) مۇ 1934 - يىلى ئەتىيازدا قويۇۋېتىلگەن.

1933 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە يەكەندە خوجىنىياز ھاجى تەرىپىدىن پولات تۇەنجاڭ، ھاپىز تۇەنجاڭ قوشۇنلىرى، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ۋە ماخوسەن قوشۇنلىرى تۇرغان. ماخۇسەن قوشۇنلىرى سان - سۇپەت، قورال جەھەتتە ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن يېڭى شەھەرنى ئىشغال قىلغان، ئىككى خىل قوشۇن كونا شەھەردە بولۇپ، ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمەت بولۇۋالغانلىقتىن ئوتتۇرىدا سۇركىلىش بولۇپ تۇرغان.

1936 - يىلى ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىنى، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن يالالانغان سوۋېت قوشۇنلىرىنىڭ تانكا، ئايروپىلانى ئارقىلىق يەكەندىن قاغىلىق، خوتەن تەرەپلەرگە چېكىنىدۇرگەن، بۇلار كەلگەندىن كېيىن خۇيزۇلارغا تەگمىگەن، ماخوسەن قوشۇنلىرىمۇ يەكەنده تۇرغان ۋاقتىدا، يەرلىك پۇخرالارغا زىيانكەشلىك قىلمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ جەھەتتە چوڭ سۇركىلىش، ئۆچمەنلىك ئەھۋاللىرى يۇز بەرمىگەن. لېكىن 1933 - يىلىدىن 1937 -

يىلھىچىلىك ئارىلىقىنكى قالايمىقانچىلىقتا مەيلى خۇيزۇ، ئويغۇر بولسۇن، خەنزۇ بولسۇن ھەر قايسى تەرەپتىن ئۇلكەن، زىيان - زەخمگە ئۇچرىغانلار ئاز ئەمەس. بۇ ئەھ- ۋاللار كېيىنكى يەكەن تارىخى ماتېرىيالىرىدا تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ.

قارا شەھەرنىڭ ئۆتمۈش تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە

ئەيسا مۇسا

1 - قارا شەھەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

قاراشەھەر كونا، قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، شەھەرقۇرۇلۇشى ئۆتكەن دەۋىرگە لايىق سېلىنغان، شەھەرنىڭ شىمالى تەرىپىدە تۆت دەرۋازىلىق چوڭ سېپىل بولۇپ، دەرۋازا ئۈستىدە ئون نەچچە قوراللىق كىشى ساقلىق كۆركەم راۋاق بارئىدى. سېپىلنىڭ تۆت بۇلۇڭىنىڭ ئۈستىدە بىردىن تۆت چوڭ توپ زەمبىرىكى قويۇلغان ئىدى، سېپىل- نىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە بىر يىڭ ئەسكەر بولۇپ، بۇنىڭ ئەسكەر باشلىقى ماجىڭفۇ (خۇيزۇ) ئىدى، ئۇندىن باشقا يېڭىدىن كەلگەن نيوجىڭشۇ- سى (خەنزۇ) ۋالىي ئىدى، جۇملىدىن گوزۇڭچاڭ قاتارلىق بىرقانچە قان ئىچكۈر زۇڭجاڭلار، يەرلىك ئەمەلدارلار، خەنزۇ قاسساپلار، گۆرۈكەش ۋە ئەپيۇنكەش سودىگەرلەر بارئىدى.

قارا شەھەر ئەسلى بىر ناھىيە بولۇپ، 1920 - يىلى ۋىلايەتكە ئۆزگەرگەندىن كېيىن، ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ۋە

يەرشارائىتىگە ئاساسەن كوچىلىرىغا ھەرخىل ناملار بېرىلگەن ئىدى. مەسىلەن: شەھەرنىڭ (سېپىلنىڭ) جەنۇب تەرىپى (دەريانىڭ ئۇياقى) خۇجۇلۇق، شىمال تەرىپى (دەريانىڭ بۇياقى) چوڭ رەستە، كىچىك رەستە، قەشقەر مەھەللىسى، سۆگەت كوچىسى، تۆت كوچا، قالماق كوچىسى، ساڭكو كۆۋرۈك، يېڭى مەھەللە، لىڭكۇ مەھەللىسى، بايتاغام مەھەللىسى، موپاڭ كوچىسى، خانىقا كوچىسى، ماموت موپاڭ كوچىسى دەپ ئاتىلاتتى. تۆت كوچا يېنىدا بىر بۇتخانا بولۇپ، بۇنى قىزىل بۇت دەپ ئاتايتتى. ھازىرقى ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا ئاق بۇت دەپ ئاتىلىدىغان بىر بۇتخانا بارئىدى، ھازىرقى بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ ئورنىدا «زالاڭ يامۇلى» دېگەن بىرىنا بارئىدى.

قاراشەھەر ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي شىنجاڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قاتناش تۇگۇنى ئىدى، سودا - سېتىق تەرەققىي قىلغان، خەلق تۇرمۇشى پاراۋان، بايلىقلار، ئاۋات شەھەر بولۇپ، ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرى ئىناق ياشايتتى. مىللەتلەر تەركىبى: ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

20- 30- يىللاردىكى پاراكەندىچىلىك

چىڭخەيدىن ماشىمىڭ سىجاڭ بىلەن مالۇجاڭ، توخسۇندىن توختى شاگىيو دېگەن تەنجاڭ، ئىلانلىقتىن ئاقۇپ جىسا دېگەن زىخۇي بولۇپ، توخسۇن، كۆموش، چۇققو، ئۇششاقتال، تېۋىلغۇ، لۇشخولاردىن تېرىشتۇرۇپ ئىككى يۈزدەك ئادەمنى يىغىپ قارا مىلتىق، ئارا گۇرجەك، ئوغاق، پالتا، توقماقلار بىلەن قوراللاندۇردى. بۇلار شەھەرنىڭ لۇشخو، توڭگۇزلۇق دەپ ئاتىلىدىغان مەھەللىدىكى خۇيزۇ مەسچىتكە ئورۇنلاشقان ئىدى. كېيىن بۇلار شەھەرگە كىرمەكچى بولۇپ، ئالدىدىن ئادەم ئەۋەتىش ئۈچۈن بۇنىڭغا مويدۇن ئاخۇن، كىرەمباي، مەن (ئەيسا مۇسا) ياسىن، مەھەممەت جىلان، مۇساخان، ئىمىن ئاخۇن، توختى شالۋاق، ساتتارئېلى قاتارلىقلار بەلگىلىنىپ شەھەر ئىچىگە قاراپ يۈرۈش قىلدۇق. شۇ ئاردا، دوتەي - شىيەنجاڭلار ياللىغان ئادەملىرى بىلەن بىزگە ئۇچرىغان ئىدى، بىز ئارقىغا قايتىپ ئۇلارنى تۇەنجاڭ، لۇيجاڭ، سىجاڭلار بىلەن كۆرۈشتۇرۇپ سېپىل ئىچىگە كىردۇق، قورال - سايمانلارنى تىزىملاپ تاپشۇرۇۋېلىپ، ھارۋىكەشلەر شاگىيوسى سىدىق شاگىيو، توختى قوم دېگەن كىشىلەرنىڭ ھارۋىلىرىغا بېسىپ، گۇھاجىنىڭ ئۇن سارىغا يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇردۇق، ئۇنىڭدىن كېيىن يۇقىرىغا خەۋەر قىلدۇق، شۇنىڭ بىلەن باشلىقلار كەلدى. ماشىمىڭ ماشىڭنىڭ (مارىڭ نىڭنىڭ) جايىغا ئورۇنلاشتى، مالۇيجاڭ، توختى تۇەنجاڭلار گۇھاجىنىڭ ھويلىسىغا ئورۇنلاشتى. لېكىن دوتەي، شىيەنجاڭلار ئامان قالغان ئىدى. چۈنكى دوتەي نيوجۇڭشوسى ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، شەنجاڭ قوشۇلۇپ سەپكە كىرىشنى توغرا تېپىپ ۋەدە بەرگەن ئىدى. شۇ كۈنى مەجلىس ئېچىپ قارا شەھەردىن ھەربىي قوشۇن (ئۇيغۇرلاردىن) تەشكىللەپ، كورلىغا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن ئىناۋەتلىك ۋە يەرلىك كىشىلەردىن ئىككى يۈزئەللىك ئادەم تىزىملىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلارغا ئوممەر ئاخۇن، تاش ھاجىمنى باشلىق قىلىپ، موپدۇن لەنجاڭنى، كىرەمباينى، مىنىى (ئەيسا مۇسا)، سادىق ھاجى قاراقاشنى، مۇساخاننى پەيلەرگە بۆلۈپ، پەيجاڭلارغا تېگىشلىك ئادەملەرنى ئايرىپ، كورلىغا بېرىپ جەنلۇيجاڭ بىلەن كۆرەش قىلىپ، كورلىنى پەتلى قىلىشنى

بۇيرىدى. بىز شۇئان تەيارلىق قىلىپ يولغا چىقىپ، ئەتىسى سەھەردە كورلىغا يېتىپ بېرىپ، سايباغدىكى باۋۇدۇن ھاجىمنىڭ قوروسىغا چۈشتۇق. ئەلچىلەشمەكچى بولۇپ ئادەم كىرگۈزسەك، جەنلۇيجاڭنىڭ بىزلەرنى مايمۇن قىلىپ ئويناتقۇسى كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بارغان سەبداشلىرىمىز ئۇچكە بۆلۈنۈپ، ئۇچ تەرەپتىن شەھەرگە كىرىپ قاتتىق ئېلىشىپ، بەش سائەت ئىچىدە جەنلۇيجاڭنى مەغلۇپ قىلدۇق. بۇ ئىشقا كەلگەندە كورلا خەلقى ئىنتايىن باتۇرلۇق كۆرسەتتى، شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىلا جەنلۇجاڭنىڭ كالىسى قارا شەھەردە ماشىمىڭ ھوزۇرىدىن ئورۇن ئالدى، لۇيجاڭنىڭ كۆيئوغۇلى جاڭ تۇڭنجاڭ كورلا چوڭ كۆۋرۈك ئاستىدا جان بەردى. بىز قارا شەھەرگە قايتىپ چىقىپ، قەشقەر ۋە ئۇرۇمچى تەرەپكە ماڭماقچى بولدۇق. قارا شەھەردىن ھاپىز رۇڭ جاڭ، كاڭ مەزە، تۇڭگان، ئېلى ھاجى، خالىق ھاجى، ئوغلى ئابدۇراخمان، كۇچاردىن، ھارۇنكەشلەر شاگ يوسى تۆمۇرنى قەشقەرگە بەلگىلەپ قويۇپ، بىزنىڭ ئۇيغۇر رۇمچىگە بېرىشىمىزغا بۇيرۇق بېرىلدى. شۇ چاغلاردا قارا شەھەر پۇتۇن بىر ناھىيە بولۇپ، تۇرغۇت، خۇشۇت دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلاتتى، تۇرغۇتنى - تۆگمىگەن (تونۇيۇن)، خۇشۇتنى - بەيسى لويۇن ۋاڭزىلەر باشقۇراتتى. مەمۇرىي ئىشلارنى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئۆرپ - ئادەتلىرى بويىچە ئېلىپ باراتتى. ئەنە شۇ مەزگىللەردە تۆگمىگەن يوقاپ كېتىپ ئورنىغا بالىخان قالدى، ئۇنىڭ باينىك ئورنىغا مويدۇن ئاخۇننى بەلگىلەپ، ئۇدۇل تاغ بىلەن ئەنسەنگە كېلىپ تۇت كۈن تۇرۇپ ئالدى - كەينىمىزنى تەگشەپ، ئاندىن ئۇرۇمچىگە كىرىپ مالۇيجاڭ توختى تونجاڭ

لار باشچىلىقىدا باخۇلياڭدىكى تۇرسۇن بوۋاينىڭ مويكىسى بىلەن ئەر دارىنىڭ جاڭزىسىغا ئورۇنلاشتۇق، ئاندىن ئۇششەندەن ئورنىدىن ئىش باشلىدۇق. شۇ ئورۇنىڭ ئاستىدا شەھەر ئىچىدىن كەلگەن يول بولۇپ، شۇ يولدا كۆك چاپان، تەتۇر تۇماق ئەسكەرلەر، يەنى خەنزۇ، موڭغول، ئورۇس، ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ يوشۇرۇنغانلىقى مەلۇم بولىدى. بىمەك، ئاستىمىزدىكىلەرنى تۈيماي يۇرۇپتىمىز، تۇيۇقسىزلا ئۇلارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قالدۇق. ئۇلار ئىبەنز قوراللىرى - ياراقلار بىلەن قوراللانغان بولۇپ، بىزگە قارشىلىق كۆرسەتتى. بىز ئاجىز كېلىپ يېڭىلدۇق. چوڭ كۆۋرۈك، قىزىل تاغ تەرەپتىكىلەرمۇ ئاجىز كەلگەن بولسا كېرەك، ئۇلارمۇ چېكىنىدى. شۇنداق قىلىپ بىر كۈن ئۇرۇتكەندە كېچىلەپ نەسەنگە قايتىپ كەتتۇق. شۇ كېچە يۇقىرىدىن: «داۋانچىڭ تاغ ئاغزىنى توساپ، قۇمۇلدىن يانغان شېڭ شىسەي قوشۇنلىرىنى بىرنى قويماي قىرىپ تۈگۈتۈش» دېگەن بۇيرۇق چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىز ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەم داۋانچىڭغا يۇرۇش قىلدۇق، بىز بارغىچە شېڭ شىسەي داۋانچىڭ بازىرىغا ئورۇنلۇشۇپ بولۇپ، ئۇرۇمچىگە قاراپ يۇرۇش قىلغان ۋاقىت ئىكەن، شۇڭا بىز ئۇلارنى توسىيالمىدۇق. ئارقىدىن سايۇپمغا كېلىپ ئالدى - كەينىدىن قورشاپ يۇقاتماقچى بولدۇق. خېلى ئېلىشتۇق، بىر ئازادەم چىقىم بولدى. مېنىڭ ئىككى قولۇم، بىر پۇتۇمغا ئوق تېگىپ يارىدار بولغانلىقىمدىن چېكىنىپ كەنسەنگە قايتىپ كەتتۇق. شېڭ شىسەي ئۇدۇل ئۇرۇمچىگە كىرىپ ئورۇس ئەسكەرلىرى بىلەن- بىرلىشىپ، جىن شۇرېنغا قارشى ھۇجۇم قىلىدۇ. جىن شۇرېن ئايرىپلان بىلەن

لەن قېچىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنى شېڭ شىسەي ئىگەلـ
لەيدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا خېجىڭ پۈتۈن ناھىيە بولۇپ، بالىخانـ
نىڭ ئايالى ھاكىم بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەيتتى. خۇشۇت يېرىم
ناھىيە بولۇپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇششاقتالغا ئورۇنلىـ
شىدۇ. ئۇنىڭغا خۇخەيبىڭ دېگەن كىشى جۇيجاڭ بولۇپ
ئىشلەيدۇ. كورلا قارا شەھەردىن ئايرىلىپ پۈتۈن ناھىيە
بولۇپ، ئابدۇل پەتتار، ئابدۇل ۋەلىيۇپ ھاكىم بولۇپ
ئىشلەيدۇ.

3ـشېڭ شىسەي دەۋرىدىكى مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرى

قارا شەھەر شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن دەـ
سلەپكى دەۋىردىلا ۋىلايەت بولۇپ، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنـ
يىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەشكىل قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن
سانايىنەپىسە ئىشلىرى يولغا قويۇلدى، شۇ قاتاردا خەنزۇ،
خۇيزۇ ئۇيۇشمىلىرىمۇ قۇرۇلغان ئىدى. ۋىلايەتنىڭ ھەر قايـ
سى جايلىرىدا ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىمۇ قۇرۇلۇپ،
مەدەنىي ـ مائارىپ خىزمەتلىرى كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتـ
جىلەرگە ئېرىشتى. ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارنى بىر ـ
بىرلەپ يېشىپ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ، ئۇدۇللۇق
ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى شەنلى مەكتەپلىرىگە ئۆتكۈزۈپ بەر ـ
دى. يەنە بىر تەرەپتىن ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىش كەچ
كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. قەيەر ـ
دە بىرەر مۇساپىر ئۆلۈپ قالسا ئىگە بولۇپ، پۈتۈن رەسـ
مىيەتلىرىنى ئۆتەپ، دەپنە قىلىشتىن سىرت، ئىگىـ
چاقسىز يوق، ياشانغان، پوت ـ قولىدىن ماغدۇر كەتكەن
مېيىپ كىشىلەرنى ئەر ـ ئايال دېمەستىن داۋىل ئاجىزىن
باغچىلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى. شۇنداق بولغاچقا كوچىلاردا

تىلەمچىلىك قىلىدىغان بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى (قەشقەر
مەھەللىسىدىكى مەرھۇم تۇردى ھاجىمنىڭ قوروسى داۋىلئا ـ
جىزى قىلىنىپ، مۇئاۋىن ھاكىم سايىت ھاجىمنىڭ باشقۇ ـ
رۇشىغا تاپشۇرۇلغان ئىدى). ئاتا ـ ئانىسىز، يېتىم ـ يېسىر ـ
لەر ئۇچۇن كورلا ھەرەمباغدىكى مەخسۇت ئەلى ھاجىم ـ
نىڭ مەسچىتى ئېچىدە بىر سىنىپ مەكتەپ ئېچىپ، داۋىلئا ـ
تام ئوقۇغۇچىلىرى تەربىيىلەنگەن ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا كورلا
ھاكىمى ئابدۇقادىر تاھىرى، ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ھە ـ
سەن ئەسەنوپ ئىدى. مەن (ئەيسا مۇسا) قارا شەھەر ۋىلا ـ
يەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلات مۇدىرى بولۇش سۇ ـ
پىتىمى بىلەن كەچ كۇرسلاردا ساۋاتسىزلىقنى تۇگىتىش
ئىشىغا مەسئۇل بولۇشتىن سىرت، داۋىلئاجىزىن مەكتەپلە ـ
رىدە بىر كىشىلىك خىزمەت بىلەن شۇغۇللىناتتىم.

باي ناهيېسىدىكى قاچ - قاچ ۋەقەسى

ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

1933 - يىلى 10 - ئايدا، يۇرتىمىز باي ناهيېسىنىڭ چۆلتاغ ۋە قارلىق تاغ تەرەپلىرىدىكى يېزا - ئايماقلىرىدا (يەنى، گۈلباغ. ئونباش، ياتۇر، مىچىخ، قۇشتېمى قاتارلىق يېزىلار ھەلەن ناهىيە بازىرى ئىچىدە) قورقۇنچلۇق بىر مەيدان يېغىلىق — قىرغىنچىلىقلار بولۇپ ئۆتتى. گەرچە بۇ ئېچىنىشلىق پاجىئەنىڭ يۈز بەرگىنىگە ئاز كام 60 يىلچە بولغان بولسىمۇ، ئەمما يۇرتىمىزدىكى بوۋاي - مومايلار بۇ پاجىئەنى تېخى ئۇنتۇپ قالغىنى يوق. ھېلىمۇ نەۋرە - چەۋرىلىرىگە ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بېرىشىدۇ. جۈملىدىن مەنمۇ ئەنە شۇ پاجىئەنىڭ دەرد - ئەلىمىنى يەتكىچە تارتقان ھەم بىگۇنا تۇغقانلىرىمىزنىڭ ئىسىق قېنى تۆكۈلگەن ئائىلىنىڭ پەرزەنتى بولغىنىم ئۈچۈن ئۇنى ئەسلىمەي، ئېچىنماي تۇرالمايمەن. دادام، تاغىلىرىم ۋە مەھەللىمىز ئىشتارچىدىكى يۇرت كاتتىلىرى ھەلەن ئاقساقاللارنىڭ كۆزلىرىگە ئىسىق ياش ئېلىپ، بۇ پاجىئەنى كۆپ قېتىم سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. مەن بۇ ئەسلىمىنى ئاتا - بوۋىلىرىمنىڭ ئۆز كۆزى ھەلەن كۆرگەن، ئاڭلىغان تارىخلىرىغا ۋە ئالاقىدار قولىيازمىلارغا ئاساسەن ئېنىقلاپ رەتلەپ يېزىپ چىقتىم. تولۇق بولمىغان

تەرەپلىرىنى مەزكۇر ۋەقەدىن خەۋىرى بار يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىغا تەۋسىيە قىلىمەن.

1 - باي ناهيېسىنىڭ قىسقىچە تارىخىي ئەھۋالى

باي ناهيېسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، چۆلتاغنىڭ شىمالى چېتىدىكى ئويمانلىققا جايلاشقان بولۇپ، تۆت ئەتراپى تاغ ھەلەن ئورالغان. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 15 مىڭ 33.6 كۋادرات كىلومېتر (يەنى تاغلىق رايونى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 56.4 پىرسەنتىنى، ئىددىرلىق 5.8 پىرسەنتىنى، تۈزلەڭلىك 37.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان) بولۇپ، دېھقانچىلىققا ماس كېلىدىغان جايلىرى 14.1 پىرسەنتىنى، چارۇچىلىققا ماس كېلىدىغان جايلىرى 43.6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. 890 مىڭ موتېرلىغۇ يېرى بار.

ناهيېسىمىزنىڭ 1985 - يىلدىكى نوپۇسى 154 مىڭ 960 بولۇپ تۇققۇز مىللەت ئولتۇراقلاشقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 140 مىڭ 18 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 90 پىرسەنتىنى، خەنزۇلار 13 مىڭ 312 بولۇپ، 8.5 پىرسەنتىنى، خۇيزۇلار 675 بولۇپ، 0.4 پىرسەنتىنى، قىرغىزلار 875 بولۇپ، 0.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنەبەش قازاق. بەش موڭغۇل، 13 جۇاڭزۇ، ئالتە مانجۇ، ئىككى ئۆزبېك، بىر شىبە بار.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى باي «باي» ۋە «سايرام» دىن ئىبارەت ئىككى شەھەرگە، يەنى ئىككى مەمۇرى رايونغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەر ئىككى رايوندىلا خەيرىيەت ئىشلىرى ئىداريسى ھەلەن ئادەتتىكى مەمۇرى مۇئەسسىلەر قۇرۇلغان. 1882 - يىلى 7 - ئايدا شەرق ۋە غەربتىكى

ئىككى شەھەر قوشۇۋېتىلىپ، باي ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان.

ياڭ زېڭشىن (1912 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان)، جىن شۇرېن (1928 - يىلىدىن 1932 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان)، شېڭ شىسەي (1933 - يىلىدىن 1943 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان)، ژۇجۇڭشىن (1944 - يىلىدىن 1946 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) ۋە گومىنداڭ دەۋرىدە ئوخشاشلا باي ناھىيىسىدىمۇ ھەربىي — مەمۇرىي مۇئەسسىسىلەر قۇرۇلۇپ، خەلق ئۈستىدىكى باج - سېلىق ۋە ئالۋاڭ - ياساقلار يەنىمۇ ئېشىپ بىللەن بىللە، يەرلىك فېئودال بەگلەرنىڭ خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمىمۇ ئېغىر بولۇپ كەلگەن.

2 - قاچ - قاچ پاجىئەسىنىڭ باشلىنىشى

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك، باي ناھىيىسى تۆت تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان بولغاچقا، شۇ زامانلار-نىڭ ئەڭ قالاق قاتلىمى بىلەن خەۋەرلىشىش ۋاستىلىرى-دىنمۇ مەھرۇم بولۇپ، مائارىپ ۋە باشقا پېشىلىقلار دېگەن-دىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىدى. مىللى تەڭسىزلىك ئەۋجى-گە چىققان بولۇپ، خەلىزۇلارنىڭ ھۆكۈمران سىنىپى يەرلىك خەلقنى دەھشەتلىك زۇلۇم بىلەن ئىدارە قىلىشتىن تاشقىرى ئۇلارنى نادان قالدۇرۇپ، پېشىلمىقتىن ئۇلگىدەك قو-رقۇپ، ئۇنىڭ ھامان ئۇجۇقتۇرۇپ كەلگەنىدى، شۇڭا، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا قالاقلىق ۋە خۇراپاتلىقنى ئەۋج ئالدۇرغان ئىدى. يۇقىرى تەبىقىدىكى ئەمەلدار-لارنىڭ قول - چومىقى بولغان بەگ، يۇزباشى، مىڭباشى، چوڭ يەر ئىگىلىرى ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنىڭ خەلقنى رەھىمسىز رەۋىشتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ ۋاستى

بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتە-ۋاتقان ئالۋاڭ - سېلىقلار خەلق نوپۇسىنىڭ توقسەن پىرسەنتە-نى تەشكىل قىلغان نامرات، ئاجىز ۋە ئوتتۇرا ھال دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى چىدىغۇسىز ھالغا كەلتۈرگەنىدى، ئامبال - دارىن ۋە شەن يامۇلنىڭ تەييارتاپلىرى بىر قات ئالۋاڭ قويسا، ئۇلارنىڭ قول - چوماقچىلىرى بولغان بەگ - ئاقساقاللار بۇنى ئىككى قاتلاپ ئېلىپ يانچۇقىغا سالاتتى، دېھقانلار سەل - پەل نارازلىق بىلدۈرۈپ، ئالۋاڭ سەيسىنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىسا، «ئامبالنىڭ يارلىقىغا بوي-سۇنمىدى»، دېگەن باھانە بىلەن دېھقانلارنى ئۇرۇپ ناكا قىلغان-دىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرىنى يامۇلغا سولاپ قويياتتى، ئۇلارنىڭ ئۆلۈش - تىرىلىشى بىلەنكارى بولمايتتى.

1911 - يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى، 1913 - يىلى پارتە-لىغان ئۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوز-غىلىڭى ۋە 1919 - يىلدىكى جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا ۋە بيوروكرات كاپىتالىزمغا قارشى قوزغالغان 4 - ماي ھەرە-كىتى قاتارلىق بىر قاتار ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر بولۇپ ئۆتە-كەن بولسىمۇ، لېكىن چەت - ياقا ناھىيىمىز بايىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالدا ئانچە زور ئۆزگىرىشلەر بولمىدى. 1932 - يىلىنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدا باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭى غەلبە قىلىپ كورلىغىچە قانات يايدى، تۆمۈرئېلى (دەسلەپ-تە ئۆمۈر ئۇەنجاڭ دەپ ئاتالغان) كورلىدىن جەنۇبىي شىن-جاڭغا يۈزلىنىپ، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. يول ئۈستىدە كۆچانى ئېلىپ ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئەم-ما باي ناھىيىسىنىڭ ياقا ئېرىقتا (ھازىرىسر يېزىلىق ھۆكۈمەت)

بىر مەيدان غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ، ئارقىدىنلا ئاقسۇنىمۇ ئالىدۇ. ۋە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، يەنى 1933 - يىلى 3 - ئايىنىڭ باشلىرىدا 2 - قېتىم شىنجاڭغا چىققان ماجۇڭيىڭ، قۇمۇل، تۇرپان، گۇچۇڭ ۋە ئۇرۇمچى ئۇرۇشلىرىدا ئارقىمۇ - ئارقا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەنلىك خەۋىرى بايقا يېتىپ كېلىدۇ. ئارقىدىنلا ماجۇڭيىڭنىڭ ئارغىمىقا قىتىن ئۆتۈپ قارا شەھەرنى پاتپاراق قىلغانلىقى، پۇقرالارنىڭ جان ساقلاش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ، قارا شەھەر دەريالىسىدا كۆۋرۈك بولمىغاچقا كېمىگە ئولگۈرەلمەي قالغان 300 دىن ئارتۇق پۇقرانىڭ سۇدا ئېقىپ ئولگەنلىكى ئاڭلىنىدۇ. ئەگەر ماجۇڭيىڭ ئارقا تاغ يولى بىلەن ماگسىلا ئۇدۇللاپ بايقا چۈشەتتى. بولۇپمۇ قېيسەر بىلەن قىزىلغا نىسبەتەن ۋەھىمە ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئەمما ماجۇڭيىڭ بۇ يول بىلەن تازا تونۇش بولمىغاچقا جەنۇبىي شىنجاڭ-نىڭ ئاساسىي قاتناش يولى بىلەن ئىلگىرىلەپ، كۇچانىڭ شىمالى دەرۋازىسى يېقا يېتىپ كېلىدۇ ھەمدە بۇ جايدىكى 19 نەپەر پۇقرانى يېقا ئاخۇنى شەھىدىن ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ كۆز ئالدىدا ئەكېلىپ ئېتىپ تاشلاپ، كۇچا شەھىرىگە يول ئالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بايىنىڭ قېيسەر، قىزىل، توقسۇن، ياتۇر، گۇلباغ ۋە بۇلۇڭ قاتارلىق جايلىرىدىكى خەلقلەر ماجۇڭيىڭنىڭ كۇچا شەھىرىگە كىرىپ شەنبىھاجى بىلەن ناسىر شەنجاڭ قاتارلىق كىشىلەرنى ساي كۆۋرۈكى يېنىدا ئېتىپ تاشلاپ، داۋاملىق ئىلگىرىلەپ بايى تەۋەسىگە كىرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئەندىشە قىلىشىدۇ. بۇ شۇم خەۋەرنىڭ تارقىلىشى بىلەن قىزىل، توقسۇن ياتۇر، گۇلباغ، بۇ-

لۇڭ، ئونباش ۋە بازار ئىچىدىكى نۇرغۇنلىغان خەلقلەر چۆلتاغ بىلەن قارلىق تاغ ئىچىنى پانا قىلىپ، خوتۇن - بالىلىرى بىلەن ئۈيۈقانىرىنى ئېلىپ تاغ ئىچىگە قېچىشىدۇ، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بولسا نېمە قىلىشنى بىلەلمەي گاڭگىرىشىپ، «ئۆلمىگەن جاندىن ئۈمىد بار» دېگەندەك، يېقىن ئەتراپ-تىكى دالدىلارغا، چوگا - چاتقال، ئوت - چۆپ دۆۋىلىرى ئىچىگە، ھەتتا گەمە، قازناق ۋە تۆگىمەن كولىلىرى ئىچىگە مۆكۈنۈپ، مال، جانلىرىنى ساقلاپ قېلىشنى ئۈمىد قىلىشىدۇ. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە چۈش ۋاقتىدا (يەنى، 1933 - يىل 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى) مەخمۇت مۇھتىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى كۇچا تەرەپتىن كېلىپ، باي ناھىيە بازىرىغا كىرىدۇ. ئولار سان جەھەتتىن خېلى كۆپ بولغاچقا ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمىنى بازار سىرتىدىكى تەلۈچۈك ئېقىنى بويىغا ئو-رۇنلاشتۇرۇپ، قالغان ئەسكەرلىرىنى بازار ئىچىدىكى دەڭ - سارايلارغا ۋە شەھەر بايلىرىنىڭ قورولىرىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

مەخمۇت مۇھتى قوشۇنلىرىنىڭ بازارغا تەرتىپ بىلەن كىرىپ، تىنچ جايلاشقانلىقىنى كۆرگەن باي خەلقى خاتىرجەم بولۇپ، غەم - ئەندىشىدىن قۇتۇلىدۇ. بىراق 2 - كۈنى ئەتىگەندە قاراساي تەرەپتىن ئېتىلىۋاتقان مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، «ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى بېسىپ كىلىۋېتىپتۇ؟!» دېگەن خەۋەر بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا يېزا - بازارلارغا پۇر كېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەردە يەنە خاتىرجەمسىزلىك پەيدا بولى-دۇ. بولۇپمۇ مەخمۇت مۇھتى قوشۇنلىرى بازارنى بوشىتىپ قارا سايغا چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، كىشىلەر تېخىمۇ ئەنە-نسىرەشكە باشلايدۇ. ۋەھىمىدىن قورقۇپ قولى ئىشقا بارمى-

غان كىشىلەر قارا ساي تەرەپنى تىك - تىكلاپ كۆزىتىشىدۇ، چۈش قايرىلغاندا مىلتىق ئاۋازى بارغانچە كۈچەيىپ، بارغا يېقىنلىشىدۇ. شۇندىن كېيىن مەخمۇت مۇھتى قوشۇنلىرى ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى قارا سايىنى بويلاپ شەرقىگە (گۈلباغ، ياتۇر تەرەپلەرگە)، يەنە بىر قىسمى غەربكە (ئونباش، مىچىخ تەرەپلەرگە) چېكىنىشكە باشلايدۇ. ماجۇڭيىك ئەسكەرلىرى توقسۇنىدىن ئۆتۈپ قارا سايغا كەلگەندە ئۈچكە بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى شەرقىگە چېكىنگەنلەرنى، بىر قىسمى غەربكە چېكىنگەنلەرنى قوغلاپ ماڭىدۇ. قالغان بىر قىسمى قالايمىقان ئوق چىقىرىشىپ، مىلتىق - قىلىچلىرىنى كۆتۈرگەنچە ھەيۋەت بىلەن ناھىيە بازىرىغا بېسىپ كىرىدۇ.

3 - ياتۇر تەرەپتىكى قىرغىنچىلىق

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، قارا سۇ ئېقىنىدىن جەنۇبقا قاراپ بۆلۈنۈپ ماڭغان ماجۇڭيىك ئەسكەرلىرى ئاۋۋال يېڭىلەڭگەر (ھازىرقى بەشىنچى داۋۇي) ئايمىقىغا ئات چاپتۇرۇپ كېلىشىدۇ، يول ئۈستىدە ئۇچرىغانلىكى ئۈيلەرگە كىرىپ، پۇشۇرۇلغان يېمەكلىكلەر بولسا بۇلاپ يەپ ماڭىدۇ، قېچىشقا ياكى مۆكۈشكە ئۈلگۈرەلمەي قالغان قېرى - ئاجىزلار بولۇپ قالسا ئۇنى ئۇرۇپ - تىللاپ، مەخمۇت مۇھتى ئەسكەرلىرىنىڭ قايسى جايغا مۆكۈنگەنلىكى ياكى قايسى تەرەپلەرگە كەتكەنلىكىنى تېپىپ بېرىشكە مەجبۇرلايدۇ (ئەمما يېڭىلەڭگەر ئايمىقى چوڭ قاتناش يولىنىڭ بويىدا بولغاچقا دېھقانلار ئاساسىي جەھەتتىن قېچىپ كەتكەن ياكى

كى ئۆزىنى دالدىغان ئېلىۋالغانىدى). ماجۇڭيىك ئەسكەرلىرى بۇ ئايماقتىن ھېچقانداق بىرەر يىپ ئۇچىنى ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، ئۇدۇللاپ تۆگە بوينى (13 - داۋۇي) ئايمىقىغا چاڭ سالىدۇ. ئۇلار بۇ جايدا قېچىشقا ئۇلگۈرەلمەي قالغان ھېلاخۇن ئاقساقال قاتارلىق ئۇچ كىشىنى تۇتۇۋالىدۇ ۋە مەخمۇت مۇھتىلارنىڭ ئىز دېرىكىنى قىلىپ سوئال - سوراق قىلىدۇ. پۇقرالار راستىنى ئېيتقان بولسىمۇ، ئۇلارغا ئىشەنمەي نەق مەيداندىلا چېپىپ تاشلاپ، دۇگان مەھەللىسىگە (ھازىرقى 9 - داۋۇيىگە) ئۆتۈپ كېتىدۇ. لېكىن بۇ جايدىكى پۇقرالارنىڭ بىر قىسمى قارا سۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ قاچسا، يەنە بىر قىسمى دەريا سالدىكى قالماق ئۆيلىرىگە ① كىرىۋېلىپ ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تەڭرىتاغ ئېتىكىنى بويلاپ ئىشتارچىغا (ھازىرقى 8 - داۋۇيگە) باستۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ جايدا ئۇلار مەھەللىمىزدىكى تاھىر ئەمەت (بۇ ئادەم رەھمەتلىك چوڭ تاغام ئىبراھىم ئاخۇنىڭ قېينىتىسى ئىدى، تاغامنىڭ ئېيتىشىچە مەھەللىمىزدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆگزىدىكى قوناق شاخلىرى بىلەن باغلاپ بېسىپ قويغان بىدە دۆڭىسى ئارىسىغا يوشۇرۇنغان. كىچىك بالىلار ۋە قېرى - چۈرىلەرنى سەي گەمىلىرىگە ياكى ئېغىل - قوتانلاردىكى چوگا - چاتقانلار ئارىسىغا مۆكتۈرۈپ قويغان. دادام، بوۋام - مومام قاتارلىقلارمۇ ئېغىلىمىزنىڭ ئۈستىدە

① ھازىرقى ياتۇر 9 - داۋۇينىڭ ئۈستىدىكى يول بويلىرىدىكى قاتار تاغلاردا 100 دىن كۆپرەك ھوجۇر ئۆي ۋە گەمىلەر بار. يەرلىك كىشىلەر بۇنى «ئىلگىرى قالماقلار يۇرتىمىزنى بېسىۋالغاندا ياساپ ئولتۇرغان ئۆيلىرى ئىدى» دەپ تەبىر بېرىشىدۇ.

كى قوناق شېخى ئارىسىدا ئىككى كۈن ئاچ قورساق ياتقان ئىكەن)، ئىبراھىم ئاقساقال قاتارلىق بىر نەچچە كىشىنى گەپ - سۆز يوقلا ئېتىپ تاشلايدۇ. ئۇلار يېقىلغان جايىدىلا جان ئۈزىدۇ. ئارقىدىن يەنە مەھەللىمىزدىكى توقاشخان قاتارلىق تۆت نەپەر ئايالنى تۈتۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تېگىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن نىياز قارى ئاخۇنۇم، سىدىق زۇكگەي قاتارلىق ئون نەچچە كىشىنىڭ ئۆيلىرىنى چالا قويماي ئاختۇرۇپ، ئالتۇن، يامبا ۋە باشقا قىممەت باھالىق مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇلار ئولپاڭ ئايمىقىغا (ھازىرقى 12 - دادۇي) باستۇرۇپ كېلىپ، ھۇشۇر روزى، سايىم ئاخۇن قاتارلىق ئالتە نەپەر ئادەمنى ئېتىپ تاشلايدۇ، ھۇشۇر روزىدىن باشقا بەش نەپەر ئادەم شۇ جايدىلا جان ئۈزىدۇ. بۇ جايدىن يەنە سارىخان دېگەن ئايالنى تۇتۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. ئارقىدىن ئۇلار بۇزغۇ (ھازىرقى 7 - دادۇي) ئايمىقىغا باستۇرۇپ كېلىپ، ئىبراھىم ئاقساقال، چۇرۇق ئاخۇن (لەقمى گۆش) قاتارلىق ئون ئادەمنى ئېتىپ تاشلايدۇ. بەش نەپەر ئايالنىڭ ئەرلىرىنى باغلاپ قويۇپ ئايالىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىدۇ. شۇ قاتاردا سىلىمخان دېگەن 20 ياش ئەتراپىدىكى چوكانمۇ بۇلاپ ئېلىنىپ كېتىدۇ. (بۇ چوكان ئۇلارنىڭ قولىدا خورلۇنۇپ، ئىككى ئايدىن كېيىن روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولغان ھالدا قايتىپ كېلىدۇ ۋە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلۈپ كېتىدۇ). شۇندىن كېيىن ماجۇكېيىڭ ئەسكەرلىرى ياتۇر (ھازىرقى بىر يېزىلىق ھۆكۈمەت بولۇپ قۇرۇلغدى)، پارچە مەكىت، تاغچى، بۇلۇڭ ۋە قازغان قاتارلىق جايلارنى پاراكەندە قىلىپ، ناھىيە بازىرىغا كىرىپ كېتىشىدۇ.

4 - گۈلباغ، ئونباش ۋە مىچىخ تەرەپلەردىكى قىرغىنچىلىق

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قاراسۇ ئېقىندىن شەرق تەرەپكە بۆلۈنۈپ ماڭغان بىر قىسىم ماجۇكېيىڭ ئەسكەرلىرى ئاۋۇال ئارال ئايمىقىغا (ھازىرقى گۈلباغ يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ 2 - دادۇيى) باستۇرۇپ بېرىپ، ساۋۇت ھاجىمنىڭ بىر ئوغلىنى، ئەرشىدىن ئاخۇننىڭ بىر ئوغلىنى ۋە توختاخۇن، رۇسلاخۇن قاتارلىق ئالتە ئادەمنى ئېتىپ تاشلايدۇ. بۇ يەردىن ئۆتۈپ چۆچە كۆيباغ مەھەللىسىدىكى توختاش موللامنىڭ ئوچ ئوغلىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئۇندىن كېيىن تۇرپا مازارغا (ھازىرقى گۈلباغ يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ 6 - دادۇيى) باستۇرۇپ كېلىپ، ئىسلام موللام قاتارلىق ئوچ كىشىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلايدۇ. ئارقىدىن قورۇيلۇققا (ھازىرقى گۈلباغ يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ 11 - دادۇيى) باستۇرۇپ كېلىپ نىياز ئۇستام، ئەيسا ئاخۇن قاتارلىق تۆت ئادەمنى ئېتىپ تاشلايدۇ، شۇندىن كېيىن ئۇلار ئونباش يېزىسىدىكى ھەر قايسى ئايماقلاردا ئات چاپتۇرۇپ يۈرۈپ، كۆزلىك مەھەللىسىدىكى نىياز مىراپ دېگەن كىشىنىڭ ئىككى ئوغلىنى ۋە جىگدىباغ مەھەللىسىدىكى ھېزىز (لەقمى كۆتەك)، سادۇق ئوستا قاتارلىق ئادەملەرنى ئېتىپ تاشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسكەرلەر چاقماق تېزلىكىدە مىچىخ (ھازىر بىر يېزىلىق ھۆكۈمەت بولۇپ قۇرۇلدى) داېرىسىگە ئۆتۈپ 2 - دادۇيىدىكى مەھەممەت ئاخۇننىڭ ئۆگىسىگە كېلىدۇ. نەتىجىدە ئۆگەننىڭ كولىسىغا مۆكۈپ ياتقان يۈسۈپ موللام، بارات

ئاخۇن قاتارلىق ئۇچ كىشىنى ئېتىپ تاشلاپ، تۆگمەن ئۆگزىسىدىكى ئوت - چۆپ ئارىسىغا مۆكۈنۈپ ياتقان توختى ئاخۇننىڭ پوتىنى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە ئۇنى دەرھال سۆرەپ چۆشۈرۈپ، ئېتىپ تاشلاپ، تۆگمەندىكى ئۇن، بۇغداي قاتارلىق مال - مۈلۈكلەرنى بۇلاپ ئېلىپ ناھىيە بازىرىغا قايتىپ كېلىشىدۇ.

5 - ناھىيە بازىرىدىكى قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق

قاراسۇ ئېقىندىن ئۇچ تەرەپكە بۆلۈنۈپ ماڭغان ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن باي ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق يېزىلىرىنى ئاختۇرۇپ، مەخمۇت مۇھىتىنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرەلمىگەندىن كېيىن، بۇلاڭ - تالاڭ قىرغىنچىلىقلارنى ئايالاشتۇرۇپ، قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەن ناھىيە بازىرىغا توپلىنىدۇ.

بۇ كېچە - ناھىيە بازىرىدىكى خەلقلەر ئۇچۇن تاريختا ئەڭ ئازابلىغان ئېنسىزلىك ھەم دەھشەتلىك بىر كېچە بولۇپ ئۆتىدۇ. چۈنكى ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ناھىيە بازىرىغا جەم بولغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن ناھىيىنىڭ ئاشلىق ئامبىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئامبار بېگى باقمېگ بىلەن ئامبار دوغۇسى نۇراخۇنلارنى ئېتىپ تاشلايدۇ، ئاندىن ئامبارنىڭ ئىشكىنى ئۇرۇپ چېقىپ، بۇغداي، قونا قلارنى ئېلىپ چىققاندىن كېيىن كۈنبويى چاپتۇرۇپ ھالى قالمىغان قوتۇر ئاتلىرىغا يەم - خەشەك قىلىپ بەرگەندىن تاشقىرى نۇرغۇنلىغان ئاشلىق ۋە ياغلارنى بۇلاپ كېتىدۇ. ياتار ۋاقتى بولغاندا ئۇلار توپ - توپ بولۇشۇپ ھەر تەرەپتىكى

ئاھالىلارنىڭ ئۆيلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ ۋە باسقۇنچىلىق قىلىشنى باشلايدۇ.

بىر قىسىم ماجۇڭيىڭ ئەسكىرلىرى يېڭى بازاردىكى ئىسلام ھاجىم دېگەن كاتتا بايىنىڭ قوروسىغا بىلەن قوشۇنسى ھەسەن سوپۇنچى قاتارلىقلارنىڭ ئۆيلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئالتۇن - كۈمۈش، مال - بىساتلىرىنى بۇلاپ - تالاپ، قوتاندىكى قويلىرىنى ھەيدەپ چىقىپ كېتىدۇ. يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلەر بۇلاق بېشىدىكى (ھازىر بۇ بۇلاقنىڭ ئىزى يوق قالمىدى) ناۋاي ئىبراھىمجاننىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇنىڭ مال مۈلكىنى بۇلاپ كەتكەندىن تاشقىرى خوتۇن - قىزلىرىنى ئاياغ ئاستى قىلىدۇ (مۇنداق ئادەم قىلىپىددىن چىققان خورلۇقتىن بۇ بىر ئائىلە كىشىلىرى نېرۋا كېسىلىگە (سودايى كېسىلىگە) گىرىپتار بولۇپ، ھەسرەت - نادامەت ئىچىدە ئۆزۈن قالمايلا ئۆلۈپ كېتىدۇ). ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى يەنە ئويبازار، قازانچى مەھەللىسى، تەلۈچۈك بويلىرى ۋە چاچاڭ قاتارلىق مەھەللىلەرگە توسالغۇسىزلا باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدۇ. ئادەم ئۆلتۈرىدۇ ۋە خوتۇن - قىزلارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تېگىدۇ. قىسقىسى ئۇلار كېچىكىنە ناھىيە بازىرىنىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە باستۇرۇپ كېلىپ، ئاياغ ئىزلىرى تەگمىگەن جايلار قالمايدۇ. شۇنداق قىلىپ ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى بۇلاڭ - تالاڭ بىلەن ئەنسىزلىككە تولغان بۇ بىر كېچىنى ناھىيە بازىرىدا ئۆتكۈزىدۇ.

6 - ماجۇڭيىڭنىڭ ئاقسۇغا يولغا چىقىشى

ئەتىسى ئەتىگەندە ئۇلار ئېگە بولغان ئولجا غەنىمەتلىرىنى ئېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئەمما ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى

بای ناهیسسده تۇرغان 24 سائەتكىمۇ يەتمەيدىغان مۇشۇ قىسقىسنا ۋاقىت ئىچىدە 300 دىن ئارتۇق بىگۇنا پۇقرالار-نىڭ جېنىغا زامىن بولغاندىن تاشقىرى، يول ئۈستىدە (باينىڭ دائىرىسى ئىچىدە) يەنىلا بۇلاڭچىلىق - قىرغىنچىلىقلار بىلەن ھەيۋە قىلىپ ماڭمىدۇ.

ئۇلار ناھىيە بازىرىدىن قورغىلىپ چىققاندىن كېيىن يول ئۈستىدىكى قۇشتېمى، تاختا قاتارلىق مەھەللە ئايماقلارنى ئارىلاپ مېڭىپ، ئالدىغا ئۇچرىغان پۇقرالار ئۈستىدە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارمىدۇ. ئات ئۈستىدە كېتىۋاتقىلا قىلىچلىرىنى ئويناتقىنىچە چېپىپ تاشلايدۇ. داۋانچى بېزىنسىڭ (ھازىر بۇ جاي رايون دەرىجىلىك بىر دېھقانچىلىق مەيدانى) تارا-شو مەھەللىسىگە بارغاندا ھاشىم ئاخۇن، ھامۇت نامى، مامۇت نەمەت، كېرىم ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەرنى ئېتىپ تاشلايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسلا يېقىلغان جايىدا جان ئۈزىدۇ، كۆتەكتۇر مەھەللىسىگە بارغاندا ئىبراھىم ئاخۇن قاتارلىق تۆت ئادەمنى، قۇشتېمى مەھەللىسىگە بارغاندا شاۋاز (خۇيزۇ ئادەم ئىدى)، ئەيسا قاتارلىق ئۈچ ئادەمنى ئىلگىرى - كېيىن ئېتىپ ۋە چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ، ياقا ئېرىقتا (باي ناھىيە تەۋەسىدىكى بىر يېزىلىق ھۆكۈمەت) بارغاندا ئۇ جايدىمۇ دەم ئېلىش باھانىسى بىلەن بازار ئىچىنى تازا پاتپازاق قىلىپ، قارا يۇلغۇن (ئاقسۇ تەۋەسىدە) ئارقىلىق ئاقسۇ دائىرىسىگە كىرىپ كېتىدۇ. ناھىيىمىز دائىرىسىدە ئىككى كۈن داۋاملاشقان دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق، يەنى قاچ - قاچ پاجىئەسى ئەنە شۇنداق تېز ھەم ئېچىنىشلىق ھالدا ئاخىرلىشىدۇ.

ناھىيىمىز خەلقى ئارىسىدا «قاچ - قاچ پاجىئەسى»، «ماجۇڭيىنىڭ قاچ - قېچى» ۋە «ماجۇڭيىنىڭ يېغىلىقى» دەپ ئاتىلىپ

كېلىۋاتقان بۇ ئېچىنىشلىق ۋەقەنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە ئازكەم 60 يىلچە بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قانلىق دېڭى ۋەدرە - ئەلىمى تېخى كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق. چۈنكى ئەشۇ قاچ - قاچ پاجىئەسىدە ئاتا - ئانىلىرىدىن ئايرىلغان يېتىم قىز - ئوغۇللار، بالا - چاقىلىرىدىن ئايرىلغان ئاتا - ئانىلار، ئايال - ئاستى قىلىنغان ئايالالار ۋە يېتىم - ئاشقىچە ئازاب - ئوقۇبەت تارتقان كىشىلەر ئازادلىقتىن كېيىنكى دەرد تۆكۈش سورۇنلىرىدا، ئىجارە ھەققى كېمەيتىش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكەتلىرىدە ۋىجۇدال زومىگەرلەر ئۈستىدىن قانداق شىكايەت قىلىپ دەرد تۆككەن بولسا، ماجۇڭيىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۈستىدىنمۇ ئەنە شۇنداق دەرد تۆكۈپ يىغا - زارە قىلىشىدۇ، مەيلى قانداقلا سورۇنلاردا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ماجۇڭيىنىڭ تۇغرۇلۇق گەپ ئېچىلسىلا، ئۇنى يىرگىنىپ تۇرۇپ ئەسلەيدۇ ۋە نەپرەتلىنىپ تۇرۇپ تىلغا ئېلىشىدۇ.

پىك دېخۇەي بىلەن جاڭ جۈجۈنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە قەسىلمە

يۇ جەنباك

گىنېرال جاڭ جۈجۈڭ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە ئۆتۈشىنى ئىلگىرى سۈرگەندىن كېيىن، ماۋجۇشى، جۇزۇڭلىلار بىلەن شىنجاڭ مەسىلىسى ئۈستىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىپ ئۆزئىنىڭ كونكرېت يازما پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ماۋجۇشى جاڭ جۈجۈڭنىڭ غەربىي شىمالغا بېرىپ پىك دېخۇەي بىلەن ھەمكارلىشىپ بىللە ئىشلىشىنى تەلەپ قىلغاندا، جاڭ جۈجۈڭ: «غەربىي شىمالدىكى قېرىنداشلار ۋە ھەربىي قىسمىدىكىلەر مېنى ئوبدان بىلىدۇ. مەنمۇ ئۇلارنى دائىم ياد ئېتىپ تۇرىمەن. ئەگەر سىزمېنىڭ غەربىي شىمالغا يەنە بىر قېتىم بېرىشىمنى توغرا تاپقان بولسىڭىز، مەن پىك دېخۇەينىڭ — مەسلىھەتچىسى بولۇشقا رازى» دېدى. ماۋجۇشى: «سىزبۇرۇن غەربىي شىمال تۆتۈلكىسىدىكى ئارمىيە، ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى ئىدىڭىز، ھازىر پىك دېخۇەينىڭ يارەمچىسى بولسىڭىز سىزگە ئۇۋال بولمامدۇ؟» دېدى.

گىنېرال جاڭ جۈجۈڭ: «مەن بۇيرۇققا بويسۇنۇپ، قوماندانلىققا ئىتائەت قىلىمەن» دېدى. ئىش قارار قىلىنغاندىن كېيىن جۇئىنلەي زۇكلى يەنە گىنېرال جاڭ جۈجۈڭ

تۇرغان ئورۇنغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن سۆھبەتلەشتى. ھەم ئۇنى ئايرودوومغىچە ئۇزىتىپ قويدى.

1949 - يىلى 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى جاڭ جۈجۈڭ بېيجىڭدىن ئايروپىلان بىلەن لەنجۇغا كەلدى. قوماندان پىك دېخۇەي، قوماندان خې لۇك، سىياسىي كومىسسار شى جۇڭشۇن قاتارلىقلار ئايرودرومغا چىقىپ كۈتىۋالدى. جاڭ جۈجۈڭ، پىك دېخۇەيلەر كۆرۈشۈپلا گويا قەدىناس دوستلاردەك بولۇپ كەتتى. ئۇلار ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن سەمىمىي سۆزلۈشۈپ تېز-لاچقىشىپ كېتىشتى. ئۇلار ئايروپىلان بىلەن لەنجۇدىن ئۇرۇم-چىگە كېتىۋاتقىنىدا شىنجاڭ مەسىلىسى، غەربىي شىمال ۋەزىيىتى ۋە بۇ جايلارنىڭ بايلىقى، ھاۋا كېلىماتى، مەدەنىيىتى، ئورۇ-ئادەت، مىللىي مۇناسىۋەت، تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمرانلار قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆزلەشتى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ زوزۇڭتاڭغا بەرگەن باھاسى خېلى — ئويلۇنۇشقا تەرزىيىدۇ. جاڭ جۈجۈڭ: «سىلەرنىڭ خۇنەنلىك يۇرتداشلار شىنجاڭدا خېلى كۆپ ئىكەن» دېدى. پىك دېخۇەي: «راست، زوزۇڭ-تاڭ خۇنەنلىك، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ ئېلىپ بارغان خۇنەنلىك ئەزىمەتلەر ئاز ئەمەس، كېيىن ئۇلار ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد تېخىمۇ كۆپەيدى» ، «زوزۇڭتاڭ 1880 - يىلى يەنى بۇنىدىن 70 يىل بۇرۇن شىنجاڭغا كىرگەن، لېكىن ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى تاھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلۇغدۇڭدىن خېشى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن يول ئۈستىدە ئەينى زاماندىكى سۆگەت تاللار تاھازىرغىچە بار. يەرلىك خەلقلەر بۇنى «زو زۇڭتاڭ سۆگىتى» دەپ — ئاتىشىدۇ. ئۇ قۇمۇلدىكى ۋاقتىدا تۇرغان ئۆيلەر گەرچە ئۆرۈلۈپ تۈگەشكەن بولسىمۇ، لېكىن سۆگەتلىرى تېخىچە تۇرۇپتۇ. زو زۇڭتاڭ شىنجاڭغا كىرگەندە يېشى

چوڭىيىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ چېگرا رايونىغا ئاتلىنىش ئىرادىسى چوڭ ئىدى. ئۇ ئۆلسەممۇ ئىلىنى قايتۇرۇپ ئالىمەن، جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنچلاندۇرىمەن دېگەن. شۇ ۋاقتىتىدىكى چىڭ ئوردىسىنىڭ ۋەكىلى چوڭ خۇڭ ئىمتىدارسىز بولغاچقا ئۆز پېرىنى باشقىلارغا يەم قىلدىرغان شەرتنامىنى باشباشتاقلىق بىلەن ئىمزالىغان. چاروسىيە بولسا ئىلىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ قايتۇرۇپ بېرىشكە ئونىمىغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا يەنە ياقۇپبەگنىڭ پاراكەندىچىلىكى بولغاچقا، ۋەزىيەت ناھايىتى خەتەرلىك ئىدى. لېكىن زو زۇڭتاڭنىڭ سىياسىتى توغرا بولغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن شىمالغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە دىپلوماتىيە جەھەتتە تەنپەن ئىلىپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن چاروسىيە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ قايتا شەرتنامە تۈزۈپ ئىلىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭدىن زو زۇڭتاڭنىڭ ۋەتەنپەرۋەر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالىشقا بولىدۇ» پىك دېخۇەي: «زو زۇڭتاڭنىڭ دۆلەتكە قوشقان تۆھپىسى بولسىمۇ لېكىن ئۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان» دېدى. جاك جۇجۇك: «شۇنداق، زو زۇڭتاڭ خۇيزۇلارنى باستۇرغان، ئادەتتە كىشىلەر، شۇنداقلا يېقىنقى زامان تارىخ شۇناسلىرى ھەممىسى زىك گوفەن، زو زۇڭتاڭ، پىك يومىن، خولىنىيلەرنى بىرقاتاردا قويىدۇ. بۇنداق قىلىش ئادىل ئەمەس. زىك گوفەن، پىك يومىن خولىنىيلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل تەرىپىنلا بولۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەرىپى يوق. لېكىن زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدىن ئىبارەت، بۇ بىر مىليون 600 كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىننى ساقلاپ قېلىشتا تۆھ-

پىسى بار» دېدى. پىك دېخۇەي: «دېگىنىڭىز يوللۇق» دەپ باش لىڭشىتتى. جاك جۇجۇك سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «ئەپسۇسكى، كېيىن شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلار ھەر مىللەت خەلقىنى قارىتا بويسۇندۇرۇش، بېسىش، ئېكسىپىلاتاتسىيە قىلىش، كەمسىتىشىنى ئىبارەت خاتا سىياسەت يۈرگۈزۈپ، نۇرغۇنلىغان تارىخى جىنايى قەرىزگە بوغۇلدى. ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار مەسىلەن: پاك زىكشىن، جىن شۇرىن، شېك شىسەي قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلاردىن بولۇپ ئۇلار ئېغىر قارىمۇ - قارشىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ھەر بەش يىلدا بىر كۆچمالىنمانچىلىق، ھەر ئون يىلدا بىر چوڭ مالىنمانچىلىق بولۇپ جاھان تىنچلانمىدى. مەن شىنجاڭدا تۇرغان بىرقانچە يىل ئىچىدە سوبېيكتىپ جەھەتتە تارىخى خاتالىقلارنى تۈزىتىپ ئۇچۇرلايەت (ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار رەھبەرلىك قىلغان ئىلى، تارغاباتاي، ئالتاي قاتارلىق رايونلاردىكى ئىنقىلاب) بىلەن ھەمكارلىشىپ، تىنچلىق، دېموكراتىيە، ئىنتىلىپاقلىقتەك بىرلىككە كەلگەن سىياسەتنى يۈرگۈزۈشنى ئارزۇ قىلغان ھەمدە نۇرغۇن كونكرېت تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. ئەپسۇسكى، ئارزۇيۇمنىڭ ئەكسىچە، كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمىدىم» دېدى. پىك دېخۇەي، «شىنجاڭ مەسىلىسى ناھايىتى مۇرەككەپ، سىز بۇ جەھەتتە كۆپ جاپا چەكتىڭىز. لېكىن بىزنىڭ قارىشىمىزچە مىللىي مەسىلە پەقەت مائارىپ زىلىق نەزەريىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، پرولېتارىيات ھوقۇق ئىگىلىگەن شارائىتتا ئاندىن ھەقىقىي، ئۈزۈل - كېسىل ھەل بولىدۇ» دېدى. جاك جۇجۇك باش لىڭشىتىپ: «مەن بۇنىڭغا ئىشىنىمەن» دېدى. جاك جۇجۇك بىلەن پىك دېخۇەي 27 - چېسلا بىر ئايروپىلاندا ئۈرۈمچىگە كەلدى.

ئارقىدىنلا بىر قاتار جىددىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇ-
رۇۋەتتى. شىنجاڭ ھەربىي رايونى، ئۆلكىلىك پارتكومنى
قۇرۇپ چىقتى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى.
سىياسى پروگراممىنى قايتىدىن تۈزۈپ چىقتى. قىلىشقا
تېگىشلىك ئىشلار كۆپ ۋە ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىدى: 12 -
ئاينىڭ 27 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەسمى
قۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدىكى ھەرسائە ھەربىللەت ئەربابلىرى
تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئاچتى. جاڭ جۈجۇڭ چوڭ
يىغىندا قىسقا، ئىخچام ۋە قىزغىن سۆز قىلدى. ئۇ سۆزىدە
مۇنداق دەپ تەكىتلىدى، شىنجاڭ شۇنىڭ ئۈچۈن تىنچلىق
بىلەن ئازاد بولدىكى، بىرىنچىدىن، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ
رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پۈتۈن
مەملىكەت خاراكتېرلىك غەلبىسى ۋە ئامېرىكا ئىمپېرىيالىزمىنىڭ غەربىي
شىمالغا يۈرۈش قىلغانلىقى، ئىككىنچىدىن پۈتۈن
شىنجاڭ خەلقىنىڭ تىنچلىقچا تەشنا ئىكەنلىكى، كىشىلەر قەلبىنىڭ
مايىللىقى. 3 - دىن شىنجاڭدىكى سابىق گومىنداڭ
ئارمىيە ھۆكۈمەت مەسئۇلى گېنېرال تاۋسيۇ قاتارلىقلار-
نىڭ مەركەزنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋازقوشۇپ تىرىشچانلىق
كۆرسەتكەنلىكىدىن بولدى» دەپ كۆرسەتتى.

ئۇ ئۆز سۆزىدە شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد
بولغانلىقىغا يۈكسەك باھا بېرىپ «بۇگۈندىن باشلاپ شىنجاڭ
يېڭى دېموكراتىزم باسقۇچىغا قەدەم قويۇپ ئۇلۇق
جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۈچلۈك بىرھالقىسى
بولۇپ قالدى. ھەمدە ھاكىمىيەت ماھىيەت جەھەتتىن
ئۆزگەرگەنلىكىدىن بۇرۇنقى ئاساسى زىددىيەت مەۋجۇت
ئەمەس. بۇندىن كېيىنكى مەسىلە ئىنتىپاقلىق ۋە قۇرۇلۇشنى

ياخشى ئىشلەشتىن ئىبارەت». دەپ قارىدى. ئۇ چاغدا
ھەقىقەتكە ئۆتكەن قىسملار، ئامانلىقنى قوغدىغۇچى خادىملار
بىلەن ساقچىلارنى قوشقاندا تەخمىنەن 100 مىڭدەك ئادەم
بارئىدى. پۈتۈن ئۆلكە بويىچە 14 مىللەتنىڭ نوپۇسى تۆت
مىليونغا يېقىنلىشاتتى. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە يەنىلا بەزى
كىشىلەرنىڭ، ئارمىيىنىڭ قەلبى مۇقىم بولماسلىق ھادىسىسى
مەۋجۇت ئىدى. شۇڭلاشقا پىك دېخوەي ئۇرۇمچىدىكى
ھەقىقەتكە قايتقان جەڭچى، ئوفىتسېرلار ۋە ئورگان
كادىرلىرىنى چاقىرتىپ، «قانداق ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىش
لازىم» دېگەن تېمىدا جاڭ جۈجۇڭنى دوكلات بېرىشكە تەكلىپ
قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ يەنە 1 - بىكتۇەن ۋە ھەقىقەتكە
ئۆتكەن قىسملارنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئوفىتسېرلىرىنى
ھەمدە ئورگان كادىرلىرىنى چاقىرتىپ، «قانداق ئۆزگەر-
تىش ئېلىپ بېرىش لازىم» دېگەن تېمىدا جاڭ جۈ-
جۇڭنى يەنە بىرقېتىم دوكلات بېرىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭ
دوكلاتىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى تۆۋەندىكى تۆت چوڭ قىسىمدىن
ئىبارەت ئىدى:

1 - جاڭ جۈجۇڭ كۆپچىلىككە ئۆزىنىڭ بىپىكىدىكى
سەككىز ئايلىق كەچۈرمىشلىرىنى، كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىنى،
بولۇپمۇ جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە ماۋجۇشىنىڭ ئۇلۇق يېتەكچى
ئىدىيىسى، فاكىچېن، سىياسەتلىرى، دېموكراتىك ئىستىلى
قاتارلىقلارنى تونۇشتۇردى. ئۇنىڭ سۆزلىگەنلىرى
تەپسىلىي ۋە سەممىي، جانلىق بولۇپ ئاڭلىغۇچىلار چوڭقۇر
تەسىرلەندى.

2 - ھەربىي ئىشلار، سىياسىي، ئىقتىسادىي، خەلقئارا
تەرەپلەردىن، نۆۋەتتىكى ئىچكى، تاشقى چوڭ ياخشى

ۇەزىيەتنى تەھلىل قىلدى.

3 - تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىشقا قارىتا ئۆزىنىڭ تەسىراتلىرىنى سۆزلىدى. بولۇپمۇ شىنجاڭدەك ئۆتمۈشتە ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم كىچىك مالىمانچىلىق، ھەر 10 يىلدا بىر قېتىم چوڭ مالىمانچىلىق بولۇپ تۇرىدىغان رايون ئەگەردە تىنچلىق بىلەن ئازاد بولمىغان بولسا ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق يامان بولىدىغانلىقىنى سۆزلەپ، ئاخىرىدا ئۇ بارلىق ھەقىقەتكە ئۆتكۈنچى خادىملاردىن رېئاللىققا يۈزلىنىش كېرەكلىكىنى، مەردانىلىق بىلەن ئۆزىنى ئۆزگەرتىشنى، رەھبەرلىك ئىسىۋلىنى ئۆزگەرتىپ خىزمەت ئىشتىلىنى ياخشىلاپ، تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ جەڭچى، ئوفىتسېرلىرى بىلەن ئىچقۇيۇن - تاشقۇيۇن بولۇپ ئۇلاردىن كەمتەرلىك بىلەن ئۆگىنىش لازىملىقىنى ۋە بۇنىڭ بىردىنبىر تۇغرا يول ئىكەنلىكىنى ئۇمىد قىلدى.

يىغىنىڭ ئاخىرىدا پىكىر دېخۇەي مۇنداق دېدى: «گېنىرال جاڭ جۇڭخۇا دوكلاتى ناھايىتى ياخشى تەسىرلىك بولدى. بۇنى ئېلان قىلىش كېرەك. ئاكلىمغانلار كۆرۈش كېرەك». شۇڭا جاڭ جۇڭخۇا كاتىۋىغا ئۆزىنىڭ دوكلاتىنى رەتلەپ پىكىر دېخۇەينىڭ كۆرۈپ تەكشۈرۈشىگە سۇنۇشنى بۇيرىدى. بەزى يولداشلار بۇنىڭغا نىسبەتەن ھاشقىچە پىكىرده بولۇپ ئۇنىڭ بەزى مەزمۇنلىرىنى ئاشكارا ئېلان قىلىش تازا مۇۋاپىق بولمايدۇ. بولۇپمۇ دوكلاتتا جياڭ جېيشىنى جياڭ ئەپەندى دېگەن يەرلىرى بولمايدۇ، دەپ قارىدى. پىكىر دېخۇەي، «نېمىشقا ئېلان قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ ئاساسلىقى پارتىيە سىرتىدىكىلەر ئاكلىسۇن دېگەن گەپ»

دېدى. دوكلات «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، «گەنسۇ گېزىتى»، «ئامموژى گېزىتى»، «نۇرلۇق گېزىتى» ھۆ كەينى - كەينىدىن كۆچۈرۈپ باستى.

غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي كومىتېت تەسىس قىلىش ئالدىدا پىكىر دېخۇەي جاڭ جۇڭخۇا: «خەلقنىڭ ئىشارىنى كۆپچىلىككە تاپىنىپ ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نۇرغۇن مەخسۇس ئىختىساس ئىگىلىرىگە مۇھتاجمىز. سىزبەزى كىشىلەرنى تونۇشتۇرسىڭىز قانداق» دېدى. جاڭ جۇڭخۇا بۇنىڭغا قوشۇلدى. ئۇيۇلۇنۇپ كۆرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت كومىتېتنىڭ ۋە بەزى مىنىستىر دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ نامزات ئىسىملىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. يەنە بىر مۇئاۋىن باش كاتىبىنىڭ ۋە بەنگۈگىتىنىڭ بىر مۇئاۋىن مۇدىرىنىڭ نامزات ئىسىملىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ياخشى ئەمەس ئىدى. بەزىلەرنىڭ تارىخىدا ئازراق مەسىلىسى بار ئىدى. بۇنىڭغا قارىتا تەشكىلات كادىرلار تارماقلىرىنىڭ ئازراق پىكرى بولدى، دېدى. پىكىر دېخۇەي: «ئۇنىڭ نېمە كارايىتى بار؛ ئۇلار جاسۇس، ئىشپىيون بولمىسىلا - قان قەرزى يوق، خەلقنىڭ غەزىپى يوق ئىختىساسلىق كىشى بولسىلا ئىشلىتىشكە بولىدۇ» دېدى. شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىك بۇ ھەقتە قايتا گەپ سۆزقىلمايدىغان بولدى.

بىرقېتىم پىكىر دېخۇەي بىلەن گېنىرال جاڭ جۇڭخۇا ئىككىسى شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلغاندا، جاڭ جۇڭخۇا مۇنداق دېدى: «ھاكىمىيەت ئاساس، ئازادلىقتىن بۇرۇن مەنمۇ تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن

ئىلاجى قىلىپ غەربىي شىمال خەلقى، ئالدى بىلەن شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئازراق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش قىلىپ بېرىشنى ئويلاپ غەربىي شىمال خەلق كەسپى شىركىتى ۋە شىنجاڭ قۇرۇلۇش تېخنىكا يېتەكچىلىك ئۆمىكى ئۈيۇشتۇرۇپ بەزى مۇتەخەسسىس، ئالىملارنى تەكلىپ قىلغان ئىدىم. ئەمما گومىنداڭ ھاكىمىيىتى بۇنداق قىلىشقا يول قويمىدى. نەتىجىدە ئىش ئاقمىدى.» گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە گېنىرال جاڭ جۇجۇڭ قاتتىق بىر ئۇھ تارتىپ قويدى.

پىكۇ دېخۇەي: «چوڭ پومپىچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيىگە ۋەكىللىك قىلغان ھاكىمىيەت، سىزنىڭ كەڭ خەلق ئۈچۈن بەخت سائادەت يارىتىشىڭىزگە ھەرگىز يول قويمايدۇ. ئەمەلىيەتتە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا ئىختىساس ئىگىلىرى يوق ئەمەس، لېكىن كىم ئۇلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ؟ ماددىي ئاساسمۇ يوق ئەمەس، لېكىن كىم ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ؟» دېدى. جاڭ جۇجۇڭ كەينىدىن يەنە مۇنداق دېدى: «ھازىرىزگە كومپارتىيە ۋە ماۋجۇشى رەھبەرلىك قىلىدۇ. بۇ پارتىيە ئىسسىل ئىستىلگە ئىگە ھەم ئوبدان كادىرلارغا ئىگە، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دۆلەتنى چوقۇم ياخشى باشقۇرۇپ كېتەلەيدۇ. بۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ تەلىپى، لېكىن قاچان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ سوتسىيالىزمغا ئۆتكىلى بولىدۇ، بۇ ئېنىق ئەمەس».

پىكۇ دېخۇەي چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېدى: «ھازىر

ئىپلىپ بېرىلمۇاتقان يەر ئىسلاھاتى، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، جاھانگىرلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاش قاتارلىقلار يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ تولۇقلانمىسى بولىدۇ. بۇخىزمەت تۈگىگەن ھامان سوتسىيالىزم باسقۇچىغا ئۆتىمىز».

گېنىرال جاڭ جۇجۇڭ: «ئۇنداق بولسا ياخشى، بىزلەر ھەر نەمە بولسا سوتسىيالىزم قۇرۇشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرالايدىكەنمىز» دەپ، يېقىملىق كۈلۈپ قويدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش باشلانماقچى بولۇپ پىكۇ دېخۇەي بېيجىڭگە قايتىپ كەتتى. جاڭ جۇجۇڭمۇ بېيجىڭگە قايتىپ كەتتى. كېيىن پىكۇ دېخۇەي پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئېغىر يۈكنى ئۆز ئۈستىگە ئىپلىپ تېزلىك بىلەن ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى. گېنىرال جاڭ جۇجۇڭ ماقالە يېزىپ، دوكلات بېرىپ، ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشنى زوركۈچ بىلەن قوللىدى.

ئىزاھات:

جاڭ جۇجۇڭ (1890 ـ 1969)، يەنە بىر ئىسمى ۋېن بەي، ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ زىشەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، گومىنداڭنىڭ سابىق يۇقىرى دەرىجىلىك گېنىرالى، ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى مەملىكەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋېيىۋەنجاڭى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

مەمتىمىن سادىق تەرجىمىسى

پەۋقۇلئادده ۋەزىپە

تېڭ جەڭى

1949 - يىلنىڭ بېشىدا، نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇرھانىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. 1949 - يىلى 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىك سالاھىيىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىگە كىردى. ۋە 13 - كۈنى «پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىغە مۇراجىئەتنامە» نى ئېلان قىلدى. ئۇ «پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىغە مۇراجىئەتنامە» سىدە «شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى تىنچلىق يولىدا خاتىرجەم ياشاش» ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ھەققىدىكى سىياسىي پروگراممىنى شەرھىلەپ، ئۆزىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشتىكى پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلىدى. مۇشۇ مەزگىلدە، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە يولداش ماۋزېدوڭنىڭ رەھبەرلىكىدە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى لياۋشېن، خۇەيخەي ۋە پىڭجىڭدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ جەنىبىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ئارمىيىسىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى يوقاتقان بولۇپ، جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا غەلبە قىلىش ۋەزىيىتى بېكىتىلىپ بولغان ئىدى. غەربىي شىمال جەڭ مەيدانىدا،

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى لەنجۇنى ئازاد قىلىپ، خېنىڭ كارىدورىغا سىلجىپ كىرىپ شىنجاڭغا يېقىنلاشقان ئىدى. بۇ خىل ۋەزىيەت شىنجاڭدىكى گومىنداڭ چىلارغا تەقدىر مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. رەئىس بۇرھان، گېنىرال جاڭ جۈجۇڭ بىلەن مەخپى سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، گېنىرال تاۋسېيۇ بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، شىنجاڭنى بېيجىڭ يولىدا مېڭىدىشى كېرەك، دېگەن قارارغا كەلگەن ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» دېگەن ئەسىرىدە بۇ باسقۇچتىكى كەچۈرمىشلىرىنى ئەسلەپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «شىنجاڭنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە نىسبەتەن مەن جاڭ جۈجۇڭنىڭ 2 - خىل مۇاچىرىنى تالليالمىدىم، شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىش نىشانى ئۈچۈن يول ھازىرلاشقا باشلىدىم. شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىشنى ئۇقۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن رەئىس بۇرھان بىلەن گېنىرال تاۋسېيۇ كۆپ قېتىم مەسلىھەتلىشىپ بىر قاتار تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ئارمىيە ئىچىدە ھەقمۇھەتكە ئۆتۈشكە قارشى تۇرىدىغانلاردىن ماچىكىشياڭ، يېڭ چېڭ، لوشۇرىنلار بار ئىدى. يەرلىكتىمۇ ھەقمۇھەتكە ئۆتۈشكە قارشى تۇرىدىغان بىر بۆلۈك سىياسىي كۈچلەر بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ ئوسمان گۇرۇھىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقمۇھەتكە ئۆتۈشىدىكى چوڭ توسالغۇ ئىدى.» 1949 - يىلى يازدا رەئىس بۇرھان ئۆزىنىڭ «ھەرتەرەپتىكى ئەربابلارنىڭ بىردەك تىرىشىپ ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش» ۋە «ھەرمىللەت خەلقىنى

ئىنتىساقلاشتۇرۇپ تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇش» دىن ئىبارەت نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ماۋا پەۋقۇلئاددە بىر ۋەزىپىنى تاپشۇردى. ئۇ بولسىمۇ ئوسمان كونترول قىلىپ تۇرغان قورالسىز كۆچىلەرنى پارچىلاپ بىر بۆلۈم قازاق يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقمەتكە ئۆتۈشىنى ھمايە قىلىش مەيدانىغا كەلتۈرۈش، تىنچلىق بىلەن ھەقمەتكە ئۆتۈش يولىدىكى توسالغۇلارنى تۈگىتىپ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىتلارنى يارىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە، قازاق يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنىڭ قوللىشى ۋە ماسلىشىشى ئارقىسىدا بىر بۇ پەۋقۇلئاددە ۋەزىپىنى ئۈگۈشلۈق بىجا كەلتۈردۇق.

1 - ئوسمان تىنچلىق بىلەن ھەقمەتكە ئۆتۈشكە قارشى تۇردى

1949 - يىلى 1 - ئايدا، بۇرھان شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، ئوسمان قاتارلىقلار پىتنە ئىغۋا تارقىتىپ: «بۇرھان تەختكە چىقىپ، شىنجاڭنى كوممۇنىستلارغا سېتىپ بېرىدىغان بولدى» دەپ ھەممە يەردە قۇتراتقۇلۇق قىلدى. بۇرھانغا خەت يېزىپ ھۇجۇم قىلىپ، بۇرھاننى تەختتىن چۈشۈرۈش كويىدا بولدى.

1947 - يىلى قىشتا، شىنجاڭ گارنىزون قىسملىرىنىڭ باش قوماندانى سۇڭ شىلىيەن، ئوسماننى ئالتايدىن شىمالىي شىنجاڭ تەرەپكە ئېلىپ كېلىپ بەيتىنىڭ تېغى ئەترايىغا ئورونلاشتۇردى. ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇرغانلىقىتىن دەلىلقان (ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى) يېتەكچىلىكىدىكى مىللىي ئارمىيە

تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، شىمالىي شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، گۇچۇڭ مورى، جىمسار، فۇكاڭ قاتارلىق تۆت ناھىيە دە تۇرغان ئىدى. سۇڭ شىلىيەننىڭ مەقسىتى ئوسمانىنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ ئالتاينى قايتۇرۇۋېلىش ئىدى. بۇ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپ بىلەن تۈزگەن بىتىمنى بۇزغانلىقىنىڭ بىر دەللىلى، شۇنداق بولغاچقا سۇڭ شىلىيەن ئىقتىسادىي جەھەتتە ئوسمانغا ياردەم بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى قورال بىلەن تەمىنلىدى، ئۇلار گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئوسمانىنىڭ قىسملىرىنى تەرتىپكە سېلىپ مەشق قىلدۇرۇپ جەڭگىۋارلىقىنى ئۆستۇرۇش توغرىسىدا پۈتۈشكەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن سەنتەيدە گۇچۇڭ، جىمسار، مورى، فۇكاڭ تۆت ناھىيىدىكى قازاقلارغا تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ئوسمان ئۈچۈن ئەسكەر تەربىيىلەش باشلاندى. ئاندىن ئوسمانىنىڭ پۈتۈن ئەسكىرىي كۆچىدىن پايدىلىنىپ ئۈچ ۋىلايەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ تۇرغان ئالتاي رايونىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. ئوسمان بىۋاسىتە كونترول قىلىپ تۇرغان كۈچ - ئۇنىڭ بىلەن بىرگە قېچىپ كەلگەن قازاق ئۆيلىرىنى قوشقاندان تەخمىنەن 20 مىڭدەك كىگىز ئۆيىبار ئىدى. جەڭگىۋار كۆچمۇ 10 مىڭدىن كۆپرەك ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ قورال-ياراقلىرى خىل بولۇپ، ھەر ئون ئادەمدە بىردىن يېنىك پىلىموت، پىيادە ئەسكەرلەر توپى بولۇپ ئېغىر تېپتىكى پىلىموتلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئامېرىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماكنان كۆپ قېتىم ئوسمان بىلەن كۆرۈشۈپ كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇشنى تەرغىب قىلغاچقا ئوسمان گۇرۇھى ئىچىدە كومپارتىيىگە قارشى كۆچلۈك تەتۇر ئېقىم پەيدا

بولغان ئىدى. 1948 - يىلى، ئۇ قازاقلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى كومپارتىيىگە قارشى بەزى جاھىل ئۇنسۇرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئاتالمىش «دىننى قوغداپ كومپارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش كومىتېتى» دېگەن. بىرنەچىنى قۇرغان ئىدى.

ئوسمان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭنى ئازاد قىلىشىغا قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدىكى ئەكسىيەتچىل كاتتۇراشلار بىلەن بىرلەشكەن ئالاقىلىشىپ، (مەسىلەن سانجىدىكى ئىدرىس، قۇتۇبىدىكى باندىتلار كاتتۇبشى ئورازباي، ماناس ناھىيىسىدىكى سىدىق مەيپا قاتارلىقلار) شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەققەتكە ئۆتۈشىگە قارشى تۇردى. بولۇپمۇ گۇچۇڭ، مورى، جىمسار، فۇكاڭدىن ئىبارەت تۆت ناھىيىدىكى قازاقلار ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ، ئەگەر ئوسمانىنىڭ قوراللىق كۈچلىرى يوقىتىلمىسا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەن ھامان چوڭ بالايىئاپەت كېلىپ چىقاتتى. ئوسمان مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بۇرھان ئەپەندى گەرچە كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، خۇددى چويلىدا سۇ توختىمىغاندەك ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. ئوسمان «ئەگەر كومۇنىستلار شىنجاڭغا كىرىدىغان بولسا مەن ئۇلار بىلەن ئېلىشىمەن» دەپ ئاشكارا داۋراڭ سالدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتە ئەگەر ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە ئارمىيە تەرەپ قوشۇن ئەۋەتىشكە توغرا كەلسىمۇ ئەپسۇسكى ئەسكەر يوق ئىدى. چۈنكى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ ئاساسىي كۈچى بولۇپ تۇرغان ماچىڭشياڭ قاتارلىقلار شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد

بولۇشىغا كۈچىنىڭ بىرىنچە قارشى تۇرغاچقا ئۇلار ئوسماننى يوقىتىش ئۈچۈن ئەسكەر چىقارمايتتى. ئازادلىق ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىپ ئوسماننىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى يوقىتىشىنى كۈتۈشكە ئولگۈرمەيتتى. يەنە كېلىپ ئۇرۇش بولۇپلا قالسا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بالايىئاپەت ئىچىدە قالاتتى. شۇڭلاشقا بىردىن - بىر چارە ئوسماننىڭ ھەر قايسى قەبىلە باشلىقلىرىنى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلاش ئىشى بولۇپ، ئۇلارنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە مايىل قىلىپ، ئوسماننى يېتىم قالدۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىغا قارشى تۇرىدىغان ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ھاجەت ئىدى.

2 - بۇرھان ئەپەندىنىڭ تاپشۇرغان ۋەزىپىسى

بۇرھان ئەپەندى ماڭا ئۇقۇتقۇچى بولغان بولۇپ، بىز-

دە ئۇستاز ۋە ئوقۇغۇچىلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. كېيىنچە شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئىككىمىز تۇرمىدە بىرگە ياتقان ئىدۇق.

شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشۈپ، بىز تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن بۇرھان ئەپەندى ئۇرۇمچىگە ۋالىي بولدى. مەن سانجىدا ساقچى ئىدارىسىنىڭ ياشلىقى بولدۇم. ئۇ ماڭا ئۇرۇمچى، سانجى قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق تۆت ناھىيىدىكى قازاقلارنىڭ ماجىرالىرىنى ۋەكالىتەن بىر تەرەپ قىلىشنى ھاۋالە قىلغان ئىدى. چۈنكى مەن ئىلگىرى ئالتايدا كۆپ يىل خىزمەت قىلغاچقا قازاقلارنىڭ تىل يېزىقىنى بىلەتتىم. قازاقلار ئارىسىدا مەلۇم ئىناۋىتىمۇ بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ دائىم قازاقلار ئىچىدە بولغان ماجىرالارنى مېنىڭ

بىر تەرەپ قىلىشىمنى ھاۋالە قىلاتتى. ھەر قېتىم سانجىدىن ئۆتكەندە ئۇ مېنى يوقلاپ ئۆرۈتەتتى. ئىككىسىزنىڭ شەخسى مۇناسىۋىتىمۇ ياخشى ئىدى. ئۇ مېنىڭ ئەينى ۋاقىتتا سەنتەيدە ئوسمانىنىڭ ئەسكەرلىرىنى تەربىيىلەپ بەرگەنلىكىنى بىلەتتى، شۇڭا مۇشۇنداق پايدىلىق ئامىللار بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ مېنى ئوسمانىنى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلاش خىزمىتىگە تاللىدى.

ئېسىمدە قېلىشچە، 1949 - يىلى 6 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى بۇرھان ئەپەندى مېنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە چاقىرتىپ ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىدا مېنىڭ ھازىرقى خىزمەت ئەھۋالىم ۋە ئوسمانىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى سورىدى. مەن بىرلەپ ئۇنىڭغا دوكلات قىلدىم. بۇرھان ئەپەندى ماڭا دۆلەتنىڭ ئەھۋالى ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقەقەتكە ئۆتۈش يولىغا مېڭىشىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى چۈشەندۈرىدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بىزنىڭ شىنجاڭ چوقۇم ئازاد بولىدۇ. بۇنى ھېچقانداق كىشى توسىيالمايدۇ، گومىنداڭ نىڭ ئەسكىرى قانچە كۆپ بولسىمۇ، ئۇلار سىياسىي جەھەتتە چېرىكلەشكەن، ئەسكەرلىرىنىڭ كۆڭلى جايىدا ئەمەس، قىلچىمۇ جەڭگىۋارلىقى يوق، ھالبۇكى شىنجاڭ چېگرىسىدا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى، كەينىمىزدە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى بار. بۇ ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇش يولىدا ماڭماي باشقا يول يوق، بىز ئۆز ئادەملەر. سىزنىڭ كاللىڭىز سەگەكرەك بولۇشى كېرەك. گومىنداڭنىڭ ئەگەشمەي، ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن كۆپرەك تۆھپە قوشۇشىڭىز كېرەك». ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: «ھازىر قېينىراق بولۇۋاتقان مەسىلىنىڭ بىرسى ئوسمان مەسىلىسى،

ئۇنىڭ شىنجاڭدا كۈچى زور. ئەسكىرىي كۈچى كۆپ، ئۇ يەنە قازاقلار ئىچىدە چاقىرىق قىلىش كۈچىگە ئىگە. مەن سىزنىڭ ھازىرقى سالاھىيىتىڭىزدىن پايدىلىنىپ، ئوسمان گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پارچىلاش خىزمىتىنى ئىشلەپ، ئوسمانغا ئەگىشىۋاتقان بىر قىسىم قازاق يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە تارتىپ شىنجاڭ مەسىلىسىنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەل بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىشىغا بۇيرۇشنى ئويلاۋاتىمەن». ئۇ يەنە: «سىز بۇ خىزمەتنى تەلتۆكۈس ئۆز ئۈستىڭىزگە ئېلىشىڭىز كېرەك، ئازاد بولغاندىن كېيىن سىزنىڭ ھاياتىڭىز، خىزمىتىڭىز، مەرتىۋىڭىزنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئۆزۈم مەسئۇل بولىمەن» دېدى. ئۇمۇمەن ئوسمانىنى پارچىلاش خىزمىتىنى ئىشلەشنى تەلەپ قىلغاندىن كېيىن مەن رەئىس بۇرھانغا: «مەن ئوسمانىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى پىشىق بىلىمەن، بىر قانچە ياخشى دوستلىرىم بار. ئۇلار ئوسمانىنىڭ ئالدىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالايدۇ، مەن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپتە تۇرۇشىنى قولغا كەلتۈرىمەن» دېدىم. بۇرھان ئەپەندى بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ كەينى - كەينىدىن: «ياخشى، سىز يۇرەكلىك ھالدا ئىشلەڭ، ماددىي جەھەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سىزنى زور كۈچ بىلەن قوللايدۇ» دېدى. بۇرھان ئەپەندى يەنە: «بۇ ئىشنى ئىنتايىن مەخپىي تۇتۇشىڭىز كېرەك. ئەگەر ئاشكارلىنىپ قالىدىغان بولسا چاتاقنىڭ چوڭى چىقىدۇ. بىر پاي ئوق چىقارماي شىنجاڭنىڭ ھەقىقىي تىنچلىق بىلەن بىر تەرەپ بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز لازىم» دېدى. مەن ئۇنىڭغا: «مۇئەللىم، خاتىرجەم بولۇڭ، مەن ۋەزىپىنى ئورۇنلاشنى قولغا كەلتۈرىمەن. شۇنداقتىمۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت

ماڭا ئارقا تەرەپ بولۇشى كېرەك، ئۇلارغا ماقۇل بولمىدىغان شەرتلەرنى چوقۇم ئەمەلدە كۆرسىتىش لازىم.» دېدىم. بۇرھان ئەپەندى ماڭا: «سىز ئادەتتىكى شەھەرگە ئېلىپلا كىرىدىغان بولسىڭىز ئېھتىياجلىق بولغان باشقا ماددىي ئەشيا، ماتېرىياللارنى كۆچلىرىنى ئۆزۈم ئورۇنلاشتۇرىمەن» دېدى. ئۇ ئاخىرىدا: «سىز قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئالاقىدار كىشىلەر بىلەن كونكرېت تەدبىر ۋە پىلانلارنى مەسلىھەتلىشىپ ئىشنى دەرھال باشلاك» دېدى. مەن سەنتەيگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن شۇ كۈنى كەچتە ماناتنى تېپىپ، ئۇنىڭغا، مېنىڭ بىلەن بىرگە ئوسمانى ئىچكى جەھەتتىن - پارچىلاشتىن ئىبارەت زور ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىشنى بۇيرۇدۇم. مانات ئاكىلىغاندىن كېيىن، بۇنىڭ رەئىس بۇرھانىنىڭ ئۇيغا بولغان ئىشەنچىسى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ بەك خۇشال بولدى. مەن مانات بىلەن ئىچكى جەھەتتىن پارچىلاش خىزمىتىنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاپ، سەزدۈرمەي قويماسلىقنىڭ زۆرۈرلىكىنى تاپىلىدىم. بىز ئوسمانىنىڭ خاتالىقى، كەمچىلىكى ھەمدە ئامىنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىپ قويغان ئىشلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەر قايسى قەبىلە كاتتۇاشلىرى ئىچىدە پارچىلاش خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىش ھەققىدە يەنىمۇ ئىنكىرىلمەن ھالدا مۇزاكىرە قىلىدۇق.

ئالدى بىلەن مۇھىم تۇققىنى تاللاپ، ئەگەر ئۇلار ئوسماندىن قول ئۈزۈپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئەگىشىپ ماڭىدىغان بولسا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۇلارغا يايلاق ئايرىپ بېرىپ ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، بايلىقلىرىنى كۆچۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنىڭ كونكرېتلىق تەدبىرلىرىنى چۈشەندۈردۇق.

3 - سەنتەيدىكى قازاقلارغا تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش گۇرۇپپىسى

رەئىس بۇرھان ئوسمانىنىڭ قورالىنى كۆچلىرىنى پارچىلاشتىن ئىبارەت بۇ پەۋقۇلئاددە ۋەزىپىنى ماڭا تاپشۇرىدىغان ۋاقىتتا ئۇ يەنە تىلا مېنىڭ جىمسار، سەنتەيدىكى قازاقلارغا تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش گۇرۇپپىسىدا ئوسماننىڭ ئۆچۈن ئەسكەر تەربىيىلەپ بەرگەنلىكىمنى بىلەتتى. لېكىن ئۇ مېنىڭ شىنجاڭ گارنىزون قىسىملىرى باش قوماندانلىقى شىتابىنىڭ 2 - باشقارما 15 - گۇرۇپپىسىدا شاك شياۋدەرىجىلىك گۇرۇپپا باشلىقى بولۇپ ئەسلىدىلا ئوسمانىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتقانلىقىمنى شۇنداقلا مەندە دېپلوماتىيە قاتارلىق ئالاھىدە خىزمەت - ئۇسكۇنىلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلەتتى. شۇڭلاشقا بۇ يەردەمىنىڭ سەنتەيدىكى قازاقلارغا تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش گۇرۇپپىسىنىڭ پائالىيەت ئەھۋالىنى بايان قىلىپ ئۇنۇشۇمگە توغرا كېلىدۇ.

1947 - يىلى ئوسمان ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۆچلىرى تەرىپىدىن ئالتايدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ھەر قايسى قازاق قەبىلىلىرىدىكى چارۋىچىلار ۋە قورالنى كۆچلەرنى باشلاپ، گۆچۈك، موري، جىمسار، فۇكاك قاتارلىق ئورۇنلارغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى.

شىنجاڭ گارنىزون قىسىملىرىنىڭ باش قوماندانى سۇڭ شىلىەن 2 - باشقارمىنىڭ بىرگۇرۇپپا ئەۋەتىپ دېپلوماتىيە بىلەن ئوسمان ئوردۇشلۇق يەرگە بېرىپ، ئۇنىڭ پائالىيەت ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇرۇشىنى بۇيرىغان. بۇ گۇرۇپپىنىڭ باشلىقى ماشاگشەن بولۇپ ئۇقۇشۇمچە تەرجى-

مان ئىدى. ئۇچرىشىش ئارقىلىق، ئوسمان بىلەن دەرھال كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. باش قوماندان سۇك شىلىەن ئوسمانىنىڭ ئالتايغا قايتىپ بېرىپ مىللىي ئارمىيىگە قارشى قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈشى ئۈچۈن قورال - ياراق، ئوق - دورا جەھەتتىن ياردەم بەرمەكچى بولدى. ئوسمان ئۆز قىسىملىرىنىڭ مونتىزم تەرىپىە كۆرسەتكەن ئاجىزقوشۇن ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ، سۇك شىلىەنىڭ تەرىپىلەپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. سۇك شىلىەن شىنجاڭ گارنىزون قىسىملىرى سىلكىۋوسى ئارقاسىدا تەمىنات بۆلۈمىدىن ئوق - دورا، كىچىك تىپتىكى زەمبىرەك قاتارلىق قورالالارنى ئاجرىتىپ بېرىشكە قوشۇلدى. كەيىنىدىنلا گۇ- چۇك، موري، جىمسار، فۇكاڭدىن ئىبارەت تۆت ناھىيە بويىچە قا- زاقلارغا تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش گۇرۇپپىسىنى قۇردى. بۇنىڭ ئورنى جىمسار ناھىيىسىنىڭ سەنتەي دېگەن يېرىدە ئىدى. گۇرۇپپا ئەزالىرى ئۈچىدە، ھەربىي مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى، سەنمۇچۇ ۋە سىياسىي خىزمەت باشقارما 2 - بۆلۈمىنىڭ خادىملىرى بارئىدى. ئۇۋاقتىدا ماشاڭشەن 2 - باشقارما 15 - گۇرۇپپىنىڭ باشلىقى بولۇپ، مەزكۇر گۇرۇپ- پىنىڭ تەرجىمە بۆلۈمچىسىنىڭ قوشۇمچە باشلىقى بولدى. مەن مۇئاۋىن تەرجىمە بۆلۈمچە باشلىقى قوشۇمچە 15 - گۇرۇپ- پىنىڭ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدۇم.

بىز 1948 - يىلى 3 - ئايدىن باشلاپ تاكى 7 - ئايدا ئۇرۇشۇش تەرەپدارى سۇك شىلىەن شىنجاڭدىن ئايـ رىلىپ گېنىرال تاۋسيۇ گارنىزون قىسىملىرىنىڭ باش قو- ماندانى بولغانغا قەدەر قازاق ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ تەربىيەلەپ بەردۇق.

گېنىرال تاۋسيۇ بۇ ئىشنى كۆزدىن كۆچۈرگەندىن كېيىن دەرھال تەلىم - تەربىيە گۇرۇپپىسىنىڭ پائالىيىتىنى توخ- تىتىشقا بۇيرۇق قىلدى. لېكىن بىرقانچە مىڭ قوراللىق قازاق ئەسكەرلىرىنى ئۆزجايلىرىغا قايتۇرۇۋېتىشكە جۇرئەت قىلالمايى يەرلىكنىڭ تامانلىقىنى ساقلاپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارنى داۋاملىق بىر يەرگە يىغىپ باشقۇرۇشنى قارارقىلدى. باش قوماندانلىق شتابى مېنى 15 - گۇرۇپپىنىڭ باشلـ- قى نامى بىلەن بۇ ئەسكەرلەرنى قامال قىلىپ باشقۇرۇپ تۇرۇشقا ئەۋەتتى. 1949 - يىلى يازدا بىز قازاقلارغا تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت بۇ قانۇنىي سالاھىيەت ۋە پايدىلىق شەرت - شارا- ئىتتىن پايدىلىنىپ، ئوسمانىنى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلاش پائالىيىتىنى ئېلىپ باردۇق.

4 - ئىچكى جەھەتتىكى پارچىلاش

مەن ئوسمان بىلەن كۆپ يىللار سالام - سائەت قىلىپ يـ ۈرگەچكە ئوسمانىنىڭ ئۇچمىغا چىققان شەخسىيەتچى ئىكەنلىكىنى، ھەممىدە ئۆزۈمنىڭلا راست دەيدىغان تەرسا، ئاچكۆزئىكەنلىكىنى، قەبىلىۋازلىقى ناھايىتى ئېغىر ئىكەنلىكىنى تازا ئوبدان بىلەتتىم. مەسىلەن: مەيلى گومىنداڭ بىلەن ئۇرۇشسۇن، ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاپتوموبىل ئەتىرىتىنى بۇلاشتا بولسۇن، ئۇ ئۆزىنىڭ قەبىلىسىدىكى قورالىلىق كۈچلەرنى ئۆزىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە مال - مۈلكىنى قوغداشقا قويياتتى. باشقا قەبىلىلەردىكى قورالىلىق كۈچلەرنى 1 - سەپكە ھەيدەيتتى. باشقا قەبىلىدىكى چارۋىچىلار سەل - پەللا دېگەن يېرىدىن چىقمىسا ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماي قويمايـ تتى. بۇنىڭ ئەكسىچە ئۆز جەمەتىنىڭ باشقا قەبىلىلـ-

كىلەرنى خالىغانچە ئايلاق - ئاستى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، بوزەك ئېتىشكە يول قويۇپ زوراۋانلىق قىلاتتى. ھەرقېتىم لىق - جەڭدە ئولجا قىلىنغان غەنىمەتلەردىن ياخشى قوزال - ياراق، كەمچىل ماددىي ئەشيالار قاتارلىقلارنى ئوسمان ئۆزىنىڭ قىلىۋالاتتى.

ھالبۇكى، ئالدىنقى سەپتە تازا جېنىنى ساتقانلارغا ئازراق - چاقماق قەنت ۋە پىچىنە - پرەندىلىك بۇلۇپ بېرەتتى. ئەگەر جەڭدە مەغلۇپ بولسا ئوسمان ئۆزىنىڭ ئائىلىسى، مال - مۈلكىنى بىخەتەر يەرگە چېكىندۈرۈپ كېتەتتى. جەڭ مەيدانىدا ھەدەپ - ئېلىشقانلار زىيان تارتاتتى. ئۇنىڭغا ئەگەشكەن باشلىقلار گەرچە ئەگىشىشنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى، چىقىش يولىنىڭ يوقلۇقىنى بىلسىمۇ بىراق باردىنغان باشقا پاناھى بولمىغانلىقتىن يەنىلا ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولاتتى. پولك باشلىقى ماناتنىڭ دادىسى ئوسماننىڭ قول ئاستىدىكى ئەڭ چوڭ قەبىلىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئۇنىڭ قەبىلىسىنىڭ ئادەم سانى ئەڭ كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزى بولسا بۇرۇنىدىنلا جەڭتۇرۇكنىڭ تاشقى دائىرە - دىكى ئىشپىيونى بولۇپ، ئۇنى سابىق كۆرۈپپا باشلىقى ماكا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن مەن بۇرۇن ئالتايدا خېلى ئوبدان ئۆتۈشكەن ئىدىم. ئەمدى بولسا مېنىڭ قول ئاستىمغا ئۆتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز ئەپ بولۇپ، ئۇ مېنىڭ كېپىمنى بەك ئاڭلايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوسمان كونترول قىلىپ تۇرغان قەبىلە باشلىقلىرى ئىچىدە ئىناۋىتى ئوستۇن بولۇپ خېلى چاقماق قىلىش كۆچى بارئىدى. ئۇ ماكا: «بىز كۆپچىلىكنىڭ ئوسمانغا بولغان نارازىلىق تەرەپلىرىدىن پايدىلىنىپ قەبىلە باشلىقلىرىنى

پارچىلىشىمىز لازىم. بۇ قەبىلە باشلىقلىرىنىڭمۇ ماكا ئوخشاش ئۆزىنگە چۈشلۈق دەردى بار، كىممۇ ئۇنىڭغا جېنىنى سېتىشنى، ئۇنىڭغا ئەگىشىشنى خالىسۇن. ئاقىۋەت ئۆزلۈم بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، خالاس» دېدى. بىز ئوسمانىنىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ ئىچكى جەھەتتىن پارچىلاش ئېلىپ بېرىش قارارىغا كەلدۇق. مەن، پولك باشلىقى ماناتۇ ئۇنىڭ كاتىپى مەجىت ئۇچمىز ئايرىم - ئايرىم ھالدا مەخپىي ھەرىكەت ئېلىپ باردۇق، مەن ئۆرۈمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە بېرىپ رەئىس بۇرھانغا پىلانىمىزنى دوكلات قىلدىم. ئۇ ناھايىتى رازى بولۇپ، بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزگە قوشۇلدى ۋە قولىغا كەلتۈرۈلگەن چوڭ كاتتا ئىشلارنى مېنىڭ بىۋاسىتە ئۇنىڭغا خەت ئارقىلىق تۇتۇشتۇرۇپ قويۇشۇمنى تاپىلىدى. ئۆلارمېنىڭ خېتىمنى ئېلىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە بېرىپ بۇرھانتى تاپسىلا بولاتتى، يارلىق كۈتۈۋېلىش، ھال سوراش راسخوتىغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەسئۇل بولىدىغان بولدى. جاۋجيەنفېڭنىڭ سەنتەيگە بارغاندا بىۋاسىتە مېنى ئىزلەپ مۇناسىۋەت ئېلىپ بارىدىغانلىقى توغرۇلۇقمۇ پۈتۈشۈۋالدۇق.

جاۋجيەنفېڭ — شىنجاڭ نەپىقە كومىتېتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى بولۇپ بىزگە كېرەكلىك راسخوتنى شۇ ئاجرىتاتتى.

مانات 1 - قېتىم رەئىس بۇرھان بىلەن كۆرۈشۈشكە كەلگەندە جاۋ جەنفېڭنىڭ كىچىك ماشىنىسىدا كەلگەن ئىدى. مانات ئۆلكە مەركىزىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ غەيرىتى ھەسسىلەپ ئاشتى. بىز ئىككىگە بۆلۈنۈپ پولك باشلىقى خاباش بىلەن قورمانبايىنىڭ خىزمىتىنى ئىشلىدۇق. بىز قانچە كۈنگە بارمايلا خىزمىتىمىز مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى

مەن پولك باشلىقى مانات ئارقىلىق خاباش، قۇرمانباي قاتارلىق ئۇچ چوڭ مۆتىۋەرنى رەئىس بۇرھان بىلەن ئۇچرۇ شۇشقا ئەۋەتتىم، رەئىس بۇرھان ئۇلارنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ چوڭ ياخشى ۋەزىيىتىنى ۋە شىنجاڭنىڭ مۇقەررە ھالدا ئازاد بولۇش يولىغا مېڭىشتەك تارىخىي يۈزلىنىشى ھەققىدە چۈشەنچە بەرگەن. ئۇلاردىن شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى ئېنىق تونۇپ، توغرا يول تاللىشىنى، يەنە ئوسمانغا ئەگەشمەسلىكنى، خەلقە قارشى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانماسلىقنى ئۈمىد قىلغان. ئۇلارنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتۈشىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى، ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىگە يايلاق ئايرىپ بېرىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىختىيار قىلىپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىن ماكان تالىلىۋالسا بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ بىرقانچە قازاق مۆتىۋەرلىرى بۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ كۆز يېمىشى قىلىپ رەئىس بۇرھانغا ئۆزلىرىنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتۈشىنى خالايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشكەن. جاۋ جىيەنفېڭمۇ قوبۇل قىلىشقا قاتناشقان. بۇ ۋەكىللەر قىزغىن كۈتۈۋېلىنغان ۋە ئۇلارغا قارىتا تەشۋىق خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان. ئۇلار قايتىدىغان ۋاقتىدا رەئىس بۇرھان ئۇلارغا بىردىن قول سائىتى (ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن)، بىردىن پايىكە ماركىلىق قەلەم سوۋغا قىلغان. ئۇلارغا قاراشلىق قەبىلىلەرگە نۇرغۇن چاي ۋە رەخت يارىدەم قىلغان. بۇ ۋەكىللەر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەخپى ھالدا ئادەم ئەۋەتىش ياكى ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئەل - ئاغىنىلىرى بىلەن كۆرۈشۈش ئارقىلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھانىنىڭ ئۇلارغا

بەرگەن تەربىيىسىنى يەتكۈزدى. ھەمدە چىقىش يولىنى چۈشەندۈردى.

جىقبىيى جىمسار ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بولۇپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقى قىلغان مەزگىلدە ئىككىمىز بىر كامېرغا سولانغان ئىدۇق. مەن قازاقچىنى بىلگەچكە، ئىككىمىز ئوبدان چىقىشىپ كەتكەن ئىدۇق. تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن ئىككىمىز ئۈزۈنغىچە كۆرۈشمىگەن ئىدۇق، بۇ قېتىم كۆرۈشكەندە مەن ئۇنىڭغا بۇرھانغا ئەگىشىشىنىڭ لازىملىقىنى، ئوسمانغا ئەگىشىپ ئەسكىلىك قىلماسلىقنى تەكىتلىمەكچى بولدۇم. 1949 يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرى مانات بىلەن ئىككىمىز نەنسەندە مۇئاۋىن ھاكىم جىقبىينى يوقلىدۇق. قەدىناسلار قايتا كۆرۈشتۇق، ئۇ ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن قوي سويۇپ بىزنى كۈتۈۋالدى، مەن جىقبىيىغا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ چوڭ ياخشى ۋەزىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ پات ئارىدا ئازاد بولىدىغانلىقىنى ئېيتتىم ھەمدە ئۇنىڭغا: «قەدىناس دوستۇم، سېنىڭ نىشاندىن ئادەشىپ قېلىشىڭدىن ئەنسىرەيمەن، سېنىڭ ئوسمانغا ئەگىشىپ شاپاشلاپ كەتمەي، رەئىس بۇرھانغا ئەگىشىپ قەتئىي مەگىشىڭنى ئالاھىدە تەۋسىيە قىلىمەن.» دېدىم، جىقبىيى بۇنىڭغا تەشەككۇر ئېيتتى، ھەمدە: «مەن رەئىس بۇرھانغا ئەگىشىپ مېڭىشقا بەل باغلىدىم. چۈنكى بىز مۇشۇ يەرلىك ئادەملەر، سەرسان بولۇپ يۈرۈشنى خالىمايمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ مۆتىۋەرلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتۈشكە ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىشتى. بىز ئىلگىرى كېيىن بولۇپ ئۇچ قېتىم بۇ قەبىلە باشلىقلىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە بېرىپ رەئىس بۇر-

هان بىلەن كۆرۈشۈشكە تونۇشتۇردۇق. شۇ تەرىقە، 1949 - يىلى 8 - ئاي مەزگىلدە ئوسمان كونترول قىلىپ تۇرغان قەبىلىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتتى. ئوسمان ئۇزۇن يىللار باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇ قورغان ئاساسىي جەھەتتىن پارچىلاندى. شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىغا پۈتۈلىكاشاق بولۇپ تۇرغان بۇ توسالغۇ سۇپۇرۇپ تاشلىنىپ، رەئىس بۇرھاننىڭ كۆپ سانىدىكى قازاق قەبىلە مۆتىۋەرلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ تىنچلىقنى ھمايە قىلىش تەرەپكە تارتىش توغرىسىدىكى ئۇرۇنلاشتۇرۇشى ئىشقا ئېشىپ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشى ئۈچۈن يول ئېچىلدى. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ئوسمان مانات بىلەن ئىككىمىزنىڭ، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە ئېلىپ كەتكەنلىكىمىزنى ئاندىن بىلدى، ئۇ تازا چېچاكشىپ مېنى ئۆلتۈرۈۋەتمىسە ئادەم بالىسى بولمايدىغانلىقىغا قەسەم ئىچكەن، ھەممە يەرگە مېنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتىپ مېنى قەيەردە تېپىۋالسا شۇ يەردە ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق قىلغان.

مەن 1949 - يىلى 8 - ئايدا تاغقا بېرىپ جىمسارناھىيىسىنىڭ قازاق مۇئاۋىن ھاكىمى چىغاي بىلەن كۆرۈشتۇم. مەن ئۇزۇم يالغۇزلا نەنسەنگە بارغان ئىدىم. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتكەن قازاق مۆتىۋەرلىرى مېنىڭ كەلگەنلىكىمنى ئاڭلاپ مېنى قوغداشقا ئادەم ئەۋەتكەن ئەكەن. بېرىم كۈن ئىچىدىلا 100 دىن كىشىرەك ئادەم يىغىلدى. مەن رەھمەت ئېيتىپ ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتىم. ئوسمان بىزنىڭ ئىچكى جەھەتتىن پارچىلاش ئىشىنى ئورۇنلاپ بولغانلىقىمىزنى كۆرۈپ تۇرسىمۇ، لېكىن بىزنى بىر نېمە قىلمۇتىشكە ئامالسىز ئىدى. بىز ئوسمانىنىڭ يېقىنلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئىشلەشكە ئامالسىز قالدۇق. ئوسمانىنىڭ يېقىنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئورۇق - تۇغقانلىرى بولۇپ ئۇلار قاتتىق كونترول قىلىنغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىگە كىرىش زادى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئوسمانغا قاراشلىق 200 دىن كۆپرەك كىگىز ئۆي ۋە جۇكگوغا قېچىپ كەلگەن 60 دەك ئاق ئورۇس بار ئىدى. بۇلارنىڭ دۇيجاڭى ساماروۋنى تىرىك تۇتۇپ ئۆرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى تاپىلىغان ئىدى. مەن بۇنى ئادا قىلالمىدىم، چۈنكى بۇ ۋەزىپىنى ماڭا تاپشۇرۇشتىن بىر ئاي ئىلگىرى ئۇ ئوسمانغا قوغدىنىۋچى ئەترەت باشلىقى بولۇپ كەتكەن ئىدى. مېنىڭ ئوسمانىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنى تۇتۇپ كېلىشىم ئەپسىز ئىدى.

1949 - يىلى 8 - ئايدا بىز بۇ ۋەزىپىنى غەلىبىلىك ئورۇنلىدۇق. مەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە خىزمىتىمنى دوكلات قىلغاندا، رەئىس بۇرھانغا ئىچكى جەھەتتە پارچىلاش خىزمىتىنىڭ جەريانىنى بىر - بىرلەپ دوكلات قىلدىم، بۇ تارىخىي تۆھپىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ.

西南民族学院图书馆藏书

مەمتىمىن سادىق تەرجىمىسى

责任编辑：哈力克·沙克
阿布利孜·穆罕默德·沙依拉米

新疆文史资料选辑（25）（维吾尔文）
中国人民政协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料委员会编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷三厂印刷
787×1092毫米　32开本　15.125印张　1插页
1988年12月第1版　1988年12月第1次印刷
印数：1——5，700

ISBN7—228—00866—9/K　　元
（内部

ISBN 7-228-00866-9
K·74(E)

20